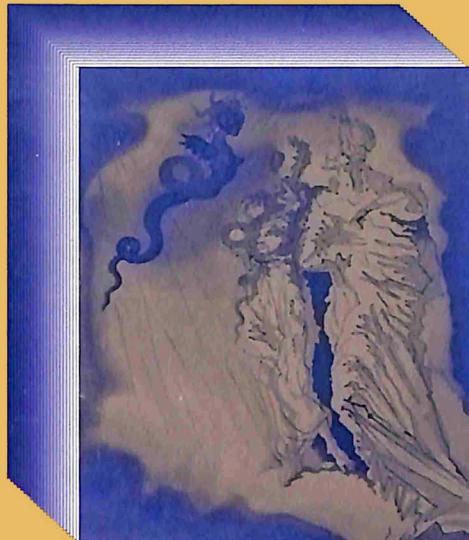

Fikir antologiyası

Güstav Le Bon

**SOSİALİZM
PSİKOLOGİYASI**

FIKİR antologiyası

ON İKİNCİ KİTAB

*100 cildlik “Fikir antologiyası” seriyasından
dünya fəlsəfəsi korifeylərinin nəşri*

Layihənin baş redaktoru
Qardaşxan Əzizxanlı

Güstav Le Bon

**SOSİALİZM
PSİCHOLOGİYASI**

Tam və dəqiq tərcümə

**“Zəkioğlu” nəşriyyatı
Bakı, 2011**

*Ösərin tərcüməsi “Zəkioğlu” nəşriyyatı
tərəfindən sifariş edilmişdir.*

(Fransızca 5-ci nəşrindən rus dilinə Sergey Budayevski tərəfindən tərcümə edilmiş, 1908-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuşdur).

*Rus dilindən tərcümə edəni:
Nəriman Əbdülrəhmanlı*

**Güstav Le Bon, Sosializm psixologiyası.
Baku, “Zəkioğlu” nəşriyyatı, 2011, 416 səh.**

Böyük alim Güstav Le Bon bu əsərində qarib xalqlarının həyatında sosial hadisələri araşdırmaqla sosializmə dair orijinal ideyalarını və elmi fikirlərini şərh edir. Kitabda, latin xalqları və anqlo-saksonların xarakterinin müqayisəli təhlili ciddi pedaqoji maraq doğurur, - gətirilən sübutların gücü və inandırıcılığı adımı heyran qoyur.

Bütün hüquqlar yalnız “Zəkioğlu” nəşriyyatına məxsusdur. Kitabı və ya onun bir hissəsini təkrar çap etmək hüququ nəşriyyatın yazılı icazəsi olmadan qadağandır. Qanun pozuntusu məhkəmə qaydasında təqib ediləcək.

ISBN 978-9952-8137-1-5

© “Zəkioğlu” nəşriyyatı

Kitabin içindəkilər

BİRİNCİ KİTAB. Sosialist nəzəriyyələri və onların ardıcılları

Birinci fəsil. Sosializm müxtəlif nəzər nöqtələrində	9
1. <i>Sosial inkişafın amilləri</i>	9
2. <i>Sosializmin müxtəlif tərəfləri</i>	11

İkinci fəsil. Sosializmin mənşəyi və onun indiki

vaxtda inkişafının səbəbləri	15
1. <i>Sosializmin qədimliyi</i>	15
2. <i>İndiki vaxtda sosializmin inkişafının səbəbləri</i>	20
3. <i>İctimai hadisələrin qiymətləndirilməsi zamanı faiz fərqlərinin tətbiqi</i>	27

Üçüncü fəsil. Sosialist nəzəriyyəsi.....

1. <i>Sosialist nəzəriyyələrinin əsas prinsipləri</i>	30
2. <i>Fərdiyatçılık</i>	31
3. <i>Kollektivçilik</i>	34
4. <i>Sosialist ideyaları xalqların müxtəlif təsisatları kimi, onların irqi xüsusiyyətlərinin nəticəsinin mahiyyətidir</i>	39

Dördüncü fəsil. Sosializmin ardıcılları və onların əqli tərzi.....

1. <i>Sosializm ardıcıllarının təsnifikasi</i>	42
2. <i>Fəhlə sinifləri</i>	43
3. <i>Hakim siniflər</i>	53
4. <i>Yarimalımlar və doktrinerlər</i>	56

İKİNCİ KİTAB. Sosializm əqidə kimi

Birinci fəsil. Əqidələrimizin əsası	61
1. <i>Əqidələrimizin accadalarımızdan miras qalması</i>	62
2. <i>Əqidələrin təsəvvürlərimizə və düşüncələrimizə təsiri.</i> <i>Anlamazlıq psixologiyası</i>	66
3. <i>Mənəvi anlayışların irsi yaranması</i>	72

İkinci fəsil. Sivilizasiyanın müxtəlif elementlərində rəvayətlərin rolu.

Miras qalmış ruhi keyfiyyətlərin hüdudları	73
1. <i>Rəvayətlərin xalqın həyatına təsiri</i>	74
2. <i>Miras qalan ruhi keyfiyyətlərin dəyişmə hüdudları</i>	76
3. <i>Ənənəvi əqidələr və müasir həyatın tələbləri arasında mübarizə.</i> <i>Fikirlərin müasir dayanıqsızlığı</i>	77

Üçüncü fəsil. Sosializmin məslək forması qəbul etmək cəhdı	83
1. İndiki zamanda sosializm köhnə əqidələri əvəz etməyə çalışır.....	84
2. Əqidələrin yayılması. Onların tabliğatçıları	87
3. Kütlə arasında əqidələrin yayılması.....	95
ÜCÜNCÜ KİTAB. Müxtəlif irqlərdə sosializm	
Birinci fəsili. Almaniyada sosializm	99
1. Almaniyada sosializmin nəzəri əsasları	99
2. Sosializmin Almaniyada müasir inkişafı	102
İkinci fəsili. İngiltərə və Amerikada sosializm	105
1. Anglo-sakslarda dövlət və tərbiya haqqında təsəvvürlər	106
2. Anglo- sakson fəhlələrin sosial ideyaları	113
Üçüncü fəsili. Latın irqi xalqlarının psixologiyası	120
1. Xalqın əsl siyasi rejimi necə müyyənləşdirilir.....	121
2. Latin irqi xalqlarının ağıl tərzi.....	123
Dördüncü fəsili. Latın irqi xalqlarında dövlət haqqında anlayış	135
1. Xalqlarda anlayış necə yaranır.....	135
2. Latin irqi xalqlarında dövlət haqqında anlayış. Niyə sosializmin ugurları bu anlayışın təkamülünün təbii nəticəsi olur.....	140
Beşinci fəsili. Latin xalqlarının tərbiyə, təhsil və din haqqında anlayışı	143
1. Latin xalqlarının tərbiyə və təhsil haqqında anlayışı	144
2. Latin xalqlarının din haqqında anlayışları	148
3. Latin irqinin anlayışı sivilizasiyasının bütün elementləri üzərində necə iz buraxılmışdır	150
Altıncı fəsili. Latın irqi xalqlarında sosializmin yaranması	152
1. Dövlətin hər şeydən üstün rolu	153
2. Dövlət funksiyalarının genişləndirilməsinin nəticələri.....	156
3. Kollektivçi dövlət.....	173
Yeddinci fəsili. Hal - hazırda latin xalqlarının vəziyyəti.....	176
1. Latin xalqlarının zəifliyi.....	177
2. Latin- Amerika Respublikaları. İspaniya və Portugaliya.....	179
3. İtaliya və Fransa	185
4. Latin anlayışlarının müxtəlif irqlərin xalqları	

<i>tərəfindən mənimşənilməsinin nəticələri</i>	191
<i>5. Latin irqi xalqlarını təhdid edən galəcək</i>	195

DÖRDÜNCÜ KİTAB. İqtisadi qanunlar və sosialist cəhdlər arasında münaqışə

Birinci fəsil. Müasir sənaye və iqtisadi inkişaf	198
1. <i>Yeni kəşflərlə yaradılmış cəmiyyətlərin inkişafının müasir amilləri</i>	199
2. <i>Müsair kəşflərin cəmiyyətlərin mövcudluq şəraitinə təsiri</i>	201

İkinci fəsil. Şərqlə Qərb arasında iqtisadi mübarizə	205
1. <i>İqtisadi rəqabət</i>	206
2. <i>Tətbiq olunan və təklif edilən vasitələr</i>	216

Üçüncü fəsil. Qərb xalqları arasında iqtisadi mübarizə	221
1. <i>Xalqların irsi qabiliyətlərinin nəticələri</i>	222
2. <i>Latin xalqlarının sənaye və ticarət vəzifəyi</i>	224
3. <i>Almanların ticarət və sənaye üstünlüğünün səbəbləri</i>	239

Dördüncü fəsil. İqtisadi tələblər və əhali artımı	249
1. <i>Müxtəlif ölkələrdə əhali artımı və səbəbləri</i>	250
2. <i>Müxtəlif ölkələrdə əhali artımının yaxud azalmasının nəticələri</i>	254

BEŞİNCİ KİTAB. Təkamül qanunları, demokratik ideyalar və sosialist cəhdləri arasında münaqışə

Birinci fəsil. Təkamül qanunları, demokratik ideyalar və sosialistlərin cəhdləri	259
1. <i>Canlı varlıqların öz mühitinə münasibəti</i>	260
2. <i>Təkamülin təbii qanunları və demokratik baxışlar arasında münaqışə</i>	263
3. <i>Demokratik ideyalar və sosialistlərin cəhdləri arasında münaqışə</i>	277

İkinci fəsil. Xalqların və ictimai siniflərin mübarizəsi	282
1. <i>Fərdlər və növlər arasında təbii mübarizə</i>	283
2. <i>Xalqların mübarizəsi</i>	286
3. <i>İctimai siniflərin mübarizəsi</i>	290
4. <i>Gələcəkdə sosial mübarizə</i>	294

Üçüncü fəsil. Sosializmin əsas vəzifəsi. Bacarıqsızlar	299
1. <i>Bacarıqsızların artımı</i>	300
2. <i>Bacarıqsızların ucbatından nəslin cırlaşması</i>	307

3.Bacarıqsızların sini istehsalı	312	
Dördüncü fəsil. Bacarıqsızların istifadəsi	318	
1.Bacarıqsızlar tərəfindən gələcək təzyiq	319	
2.Bacarıqsızların istifadəsi	323	
 ALTINCI KİTAB. Sosial təşkilatın inkişafı		
 Birinci fəsil. Sərvətlərin mənbələri və bölüşdürülməsi:		
Əqli qabiliyyətlər, kapital və əmək	328	
1. Əqli qabiliyyətlər.....	329	
2. Kapital	331	
3. Əmək.....	341	
4. Kapitalla əmək arsında münasibət. Sahibkarlar və fəhlələr.....	343	
 İkinci fəsil. İctimai həmrəylik	349	
1. İctimai həmrəylik və xeyriyyəçilik.....	350	
2. Həmrəyliyin müasir formaları	353	
3. Fəhlə sindikatları	362	
4. İcma idarəsi ilə sənaye müəssisələri. Bələdiyyə sosializmi	365	
 Üçüncü fəsil. Sənaye sindikatları	369	
1. Eynicinsli maraqların qruplaşdırılması qanununun yayılması.....	370	
2. Amerika tressiləri.....	371	
3. Almaniyada sənaye istehsalı sindikatları	378	
4. Fransada sənaye istehsalı sindikatları	379	
5. Sənaye istehsalı sindikatlarının gələcəyi.....	380	
 YEDDİNCİ KİTAB. Sosializmin taleyi		
 Birinci fəsil. Tarixi öncəgörmələrin hüdudları		384
1.Tarixi hadisələr haqqında müasir təsəvvürdə qaçılmazlıq anlayışı	384	
2.Sosial təzahürlərin öncəgörümü	388	
 İkinci fəsil. Sosializmin gələcəyi	395	
1.İndiki vaxtda sosializmin olduğu şərait	396	
2.Sosializmin uğurları içində qələbə çaldığı xalqlara nə vəd edir	402	
3.Sosializm ölkənin idarəsini necə əla keçirə bilərdi	407	
4.Sosializmlə necə uğurla mübarizə aparmalı	409	
Fəlsəfəsevər fikir adamlarının nəzərinə	414	

Məşhur iqtisadçı Pavel Delombra
sabiq ticarət və sənaye nazirinə
Sadiq dostu Gustav Le Bon

BİRİNCİ KİTAB

Sosialist nəzəriyyələri və onların ardıcılıları

Birinci fəsil

Sosializm müxtəlif nəzər nöqtələrində

1. Sosial inkişafın amilləri. Cəmiyyətlərin müasir sivilizasiyasını istiqamətləndirən amillər. Bu amillər əvvəlkilərdən nə ilə fərqlənirlər? İqtisadi, psixoloji, siyasi amillər.

2. Sosializmin müxtəlif tərəfləri. Sosializmi siyasi, iqtisadi, fəlsəfi cəhətdən və əqidə kimi öyrənməyin gərəkliyi. Sosializmin müxtəlif tərəfləri arasında ziddiyat. Sosializmin fəlsəfi tərifi. Kollektiv və fərdi varlıq.

1. Sosial inkişafın amilləri

Sivilizasiyaların əsasını həmişə azsaylı istiqamətləndirici ideyalar təşkil etmişdir. Bu ideyalar öz cazibəsini xeyli itirib, gücdən düşəndə, həmin ideyalara istinad edən sivilizasiyalar dəyişməlidir.

İndiki vaxtda biz xalqların tarixində belə nadir çevrilənlərin bir mərhələsini yaşayıraq. Yeni ideyaların yaranmasının bu cür əhəmiyyətli məqamlarını yaşamaq və indiki kimi, onun formallaşmasının ardıcıl gedişini öyrənmək imkanına malik olmaq çox az filosofa nəsib olmuşdur.

Müasir şəraitdə cəmiyyətlərin inkişafı üçcəhətli- siyasi, iqtisadi və texnoloji amillərin təsiri altında baş verir. Bu amillər bütün zamanlara təsir göstərmişlər, amma onların arasındaki nisbi münasibət xalqların yaşıdan asılı olaraq dəyişmişdir.

Siyasi amillər qanunlar və təsisatlardır. Bütün partiyaların nəzəriyyəçiləri və xüsusilə, müasir sosialistlər bu amillərə böyük önəm verirlər. Onların hamısı əmindirlər ki, xalqların xoşbəxtliyi təsisatlarından asılıdır və yalnız bu təsisatları dəyişməyə bənddirirlər ki, dərhal xalqın taleyi də dəyişsin. Bəzi mütəfəkkirlər fərz edirlər ki, əksinə, təsisatlar həddən artıq zəif təsir göstərirlər, xalqların taleyi onların xarakterindən, daha doğrusu, xalqın mənsub olduğu irqin mənəvi təbiətindən asılıdır. Bununla aydın olur ki, millətlər demək olar, eyni təsisatlara malik olaraq və eyni şəraitlərdə yaşayaraq, sivilizasiyanın müxtəlif pillələrində yerləşirlər.

İndiki vaxtda iqtisadi amillər böyük əhəmiyyətə malikdir. Xalqların ayrı-ayrılıqda yaşıdları, sənayenin və texnikanın bütün əsrlərlə inkişaf etmədiyi əvvəlki zamanlarda bu amillər çox zəif təsirə malik idilər, amma indi təkmilləşmənin qüdrətli gelişində üstünlük qazanmışlar. Elmi və texniki kəşflər bizim mövcudluğumuzun bütün şəraitini tamamilə dəyişmişdir. Yeni kəşf olunmuş kimyəvi reaksiya bir ölkəni müflisləşdirir, digər ölkəni isə zənginləşdirir. Asyanın ucqarlarında peyda olmuş müəyyən bir zaman məhsulu Avropanın bütün əyalətini taxılçılıqdan imtina etmək məcburiyyətində qoyur. Müxtəlif maşınların təkmilləşdirilməsi sivil xalqın böyük bir hissəsinin həyat şəraitini dəyişdirir.

Psiyoloji amillər – irq, əqidə, dünyagörüş də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu amillərin kəşfi əvvəllər, hətta üstünlük təşkil edirdilər, amma indiki vaxtda bu üstünlük iqtisadi şəraitin tərəfindədir.

Bax, sosial inkişafın nisbi təsir oyadıcılarının (amillərinin) elə bu dəyişikliyi də indiki və əvvəlki cəmiyyətlərin həyat şəraitlərinin başlıca fərqini təşkil edir. Əvvəllər daha çox öz

əqidələrinə tabe olan cəmiyyətlər indiki vaxtda get-gedə daha artıq iqtisadi tələblərə boyun əyirlər.

Amma psixoloji amillər də öz əhəmiyyətlərini tamam itirməyiblər. İnsanın iqtisadi şəraitlərin zülmündən nə qədər azad olmaq qabiliyyəti – bu onun əqli keyfiyyətlərindən, daha doğrusu, irqi xüsusiyyətindən asılıdır. Elə buna görə də bəzi xalqlar iqtisadi şəraitləri öz tələblərinə tabe edirlər, bu zaman başqaları get-gedə onların köləsinə çevrilirlər və həmin xalqlara yalnız, yeri gəlmışkən, onları iqtisadi zülmdən qorumağa aciz olan himayədar qanunlarla müqavimət göstərməyə çalışırlar.

Sosial inkişafın başlıca hərəkətvericiləri belədir. Bu hərəkətvericiləri bilmək, yaxud qəbul etməmək onların fəaliyyətinə mane olmaq üçün yetərli deyildir. Təbiət qanunları mexanizmin kortəbii düzgünlüyü ilə hərəkət edirlər və bu qanunlarla kimlər qarşılaşırlarsa, həmişə məğlub olurlar.

2. Sosializmin müxtəlif tərəfləri

Beləliklə, sosializm ardıcıl araşdırılmalı olan müxtəlif tərəflərə malikdir. Onu siyasi, iqtisadi, fəlsəfi münasibətlərdə və nəhayət, əqidə kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Eyni zamanda, bu anlayışların toqquşmasını mövcud olan ictimai quruluşun reallığı, daha doğrusu, sapmış ideyalarını toqquşmasını insanın dəyişə bilmədiyi qəddar təbiət qanunları ilə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Sosializmin iqtisadi tərəfi tədqiqata daha asan tabe olur. Burada vəzifələr təmamilə müəyyəndir. Sərvət necə yaradılır və bölüşdürüllür? Əmək, kapital və əqli qabiliyyətlər arasındaki qarşılıqlı münasibət necədir, iqtisadi hadisələrin təsiri necədir və onlar sosial inkişafi hansı ölçüdə müəyyənləşdirirlər? Əgər sosializmi əqidə kimi öyrənəcəyiksə, daha doğrusu, onun doğurduğu mənəvi təəssüratları, təlqin etdiyi məslək və fanatik sədaqəti tədqiq edəcəyiksə, onda nəzər nöqtəsi və vəzifənin özü təmamilə başqa olur. Daha doktrina kimi, nə sosializmin nəzəri

əhəmiyyətilə, nə də onun qarşılaşa biləcəyi keçilməz iqtisadi maneələrlə məşgül olmağa ehtiyac duymadan biz yeni əqidəni yalnız onun mənşəyi, doğura biləcəyi mənəvi və psixoloji nəticələri cəhətdən nəzərdən keçirməliyik. Bu araştırma yeni ehkamların müdafiəçiləri ilə hər cür mübahisələrin səmərəsizliyini izah etmək üçün gərəklidir. İqtisadçılar mübahisəsiz aydın dəlil-sübutların yeni ehkamların tərəfdarlarına qətiyyən təsir etmədiyinə təəccübənəndə qoy onlar hər cür əqidələrin tarixinə müraciət etsinlər və kütlənin psixologiyası ilə tanış olsunlar, onda təəccübənməkdən əl çəkəcəklər. Doktrinani onun tündməcaz tərəflərini göstərməklə dağıtmaq olmaz. Arzular ağlın bəhanələri ilə təkzib edilmir.

Müasir sosializmin gücünü başa düşmək üçün onu daha cox əqidə kimi nəzərdən keçirmək lazımdır; onda məlum olacaq ki, onun əsasını güclü psixoloji səbəblər təşkil edir. Sosializmin bilavasitə uğuru demək olar ki, onun ehkamları ilə ağıl arasındaki ziddiyyətlərdən asılı deyildir. Bütün məsləklərin, xüsusilə dini əqidələrin də tarixi yetərinə göstərir ki, onların uğuru əksər hallarda bu məslək və əqidələrdə həqiqət və ya səhv paylarının nə qədər çoxluğundan asılı olmamışdır.

Amma sosializmin əqidə kimi öyrənilməsi zamanı onu fəlsəfi dünyagörüş kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Sosializmin ardıcılırı daha çox bu tərəfi nəzərə almırlılar, bununla belə, bu tərəfi daha asan müdafiə edə bilərlər. Onlar fərz edirlər ki, doktrinalarının həyata keçirilməsi iqtisadi inkişafın gərəkli nəticəsidir, bu zaman məhz həmin inkişaf bu cür gerçəkləşməyə daha çox mane olur. Sırf fəlsəfi nəzər nöqtəsindən, daha doğrusu, kənardı iqtisadi və psixoloji şərait yaradaraq, sosialist nəzəriyyələrindən çoxu əksinə, tamamilə tənqidə tab gətirə bilərlər.

Doğrudan da, fəlsəfi nəzər nöqtəsindən sosializm, ən azı onun daha geniş yayılmış forması - kollektivizm nə deməkdir? Sadəcə, toplu varlıqların ayrı-ayrı fərdi varlıqların təcavüzüne qarşı reaksiyasıdır. Əgər insanın əqli qabiliyyətlərinin əhəmiyyə-

tini və bu qabiliyyətlərin sivilizasiyalara göstərə biləcəyi böyük faydanı nəzərə almasaq, onda şübhəsiz ki, bütün üzvləri tərəfindən ümumini güdən icmalar, ya insan birlikləri özünün birlikdən kənardə mövcud ola bilməyən hər bir üzvünü köləyə çevirmək üçün yaradılmış təşkilat kimi nəzərdən keçirilə (heç olmasa, müasir demokratiya əqidəsinin bu böyük rəmzi, qanun nəzər nöqtəsindən) bilər.

Fəlsəfi nəzər nöqtəsindən sosializm cəmiyyətin fərdiliyə qarşı reaksiyasıdır - elə bil keçmişə qayıtməqdır. Fərdiliklə kollektivçilik öz mahiyyətlərinə görə, əgər bir-birini məhv etməyə çalışmasalar da, ən azı fəaliyyətlərini əngəlləməyə can atan iki qarşılıqlı ziddiyətdə olan qüvvədir. Bu şəxsiyyətlərin və insanların nizami icmasının bir-birinə zidd maraqları arasında mübarizədir və fəlsəfi nəzər nöqtəsindən sosializmin əsl mahiyyətini təşkil edir. Yalnız öz işgüzarlığına, öz zəkasına arxalanmaq üçün kifayət qədər güclü və buna görə də tərəqqiyə müstəqil təsir göstərməyə qabil olan ayrıca şəxsiyyət bu keyfiyyətlərə münasibətdə zəif, amma sayına görə hüququn bu yeganə köməyi ilə güclü olan kütlə qarşısında durur. Bu, iki mübarizə aparan prinsiplərin maraqları qarşılıqlı şəkildə ziddiyətdədir. Məsələ ondadır ki, onlar, hətta qarşılıqlı güzəşt bahasına bu mübarizədə tab gətirə biləcəklərmi, dağılmayacaqlar ki? İndiyə qədər yalnız dini məslək adamlarına insanların şüruruna öz maraqlarından cəmiyyətin xeyrinə imtina etməyin, şəxsi ekoizmi ictimai ekoizmlə əvəzləməyin gərəkliyini yeritmək mümkün olmuşdur. Amma qədim din artıq ölüb aradan çıxır, onları əvəz edəcək yeni dirlərsə, hələ yaranmayıb. İctimai həmrəyliyin inkişafını öyrənəndə yuxarıda göstərilən qarşılıqlı ziddiyətdə olan prinsiplərin mümkün barışığını ehtimal edən hansı iqtisadi təlabatlar hüdudunda nəzərdən keçirməyi öyrənməyimiz lazımdır. Leon Burjuanın öz nitqlərinin birində doğru olaraq qeyd etdiyi kimi: “Şübhəsizdir ki, təbiətin qanunlarına qarşı heç bir şey etmək olmaz, amma onları

fasiləsiz öyrənmək və onlardan adamlar arasında bərabərsizliyi və ədalətsizliyi azaltmaq üçün istifadə etmək lazımdır”.

Sosializmin müxtəlif tərəflərinin xülasəsini bitirmək üçün biz onun irqin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dəyişməsini də nəzərdən keçirməliyik. Əgər bir xalqdan başqa xalqa keçməklə sivilizasiyaların bütün elementlərinin məruz qaldığı dərin dəyişikliklər haqqında əvvəlki əsərlərimizin birində göstərilmiş başlangıç düzgündürsə, onda artıq qabaqcadan görmək olar ki, bəzən müxtəlif xalqlarda dövlət quruluşu barədə təsəvvürləri ifadə edən, öz aralarında bir-birinə oxşar sözlər altında heç də eyni cür olmayan həqiqət gizlənir. Biz görəciyik ki, bu— doğrudan da, belədir. Güclü, enerjili, öz inkişafında səviyyəyə çatmış irqlərdə respublika rejimində, həm də monarxiya rejimində olduğu kimi, şəxsi təşəbbüs müəssisəsinin genişlənməsi və dövlətin verdiyi sahənin get-gedə azalması nəzərə çarpır. Ayni-ayrı şəxsiyyətlərinin yalnız öz qüvvələrinə arxalana bilmədiyi əqli kasıbılıq həddinə çatdığı xalqlar dövlətə tamamilə eks rol verirlər. Bu cür xalqlarda dövlət təsisatı necə adlansa da, hökumət həmişə hər şeyi udan hakimiyət olur: o hər şeyi saxtalaşdırır və vətəndaşların həyatının ən xırda təfərrüatlarına hökm edir. Sosializm bu cür dünyagörüşün genişlənməsindən başqa bir şey deyildir. O simasız, amma tamamilə hüdudsuz diktatura ola bilərdi.

Qarşımızda duran vəzifələrin çətinliyini və əgər onların hissələrini ayrı-ayrılıqda öyrənsək, nə qədər sadələşdiklərini asanlıqla görmək olar.

İkinci fəsil

Sosializmin mənşəyi və onun indiki vaxtda inkişafının səbəbləri

1. Sosializmin qədimliyi. Vəziyyətlərin qeyri-bərabərliyinin doğurduğu sosial mübarizə tarixin ilk yüzilliklərinə gedib çıxır. Yunanlarda kollektivçilik doktrinası. Sosializm yunanları müstəqillikdən necə məhrum etdi? Romalılarda və yəhudilərdə sosializm. İlk yüzilliklərin xristianlığı özünü sosializmin təntənəsi dövrü kimi göstərir. Sosializm öz doktrinasından tezliklə necə imtina etməli idi? XX yüzilin ortalarında sosializmin illüzyaları.

2. Indiki dövrdə sosializmin inkişafının səbəbləri. İndiki vaxtda hədsiz hissiyyathlılıq. Müasir cəmiyyətin sənayenin uğurları ilə doğulan sarsıntısı və səbatsızlığı. Tələbatlar onların ödənilməsi üçün vasitələrdən daha tez artır. Müasir gənclərin iddiaları. Universitet gənclərinin niyyətləri. Maliyyəçilərin rolü. Mütəfəkkirlərin bədbinliyi. Əvvəlki ilə müqayisədə müasir cəmiyyətin vəziyyəti.

3. İctimai hadisələrin qiymətləndirilməsi zamanı faiz fərqlərinin tətbiqi. Cəmiyyətin tərkibinə daxil olan faydalı və zərərli fərqlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi. Orta böyükliyün qəbul edilməsinin əsassızlığı. Sosial hadisələrdə faiz fərqləri orta nəticələrdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1. Sosializmin qədimliyi

Sosializm bu gün meydana çıxmamışdır. Qədim tarixçilərin sevdikləri ifadəyə görə, demək olar ki, sosializmin peyda olmasının başlangıcı əsrlerin dərinliyində itib batır. Sosializm həm qədim, həm də müasir dünyada elə eyni qanuna malik olan ictimai vəziyyətlərin qeyri-bərabərliyini aradan qaldırmaq məq-

sədi güdürdü. Əgər qadir allah insan təbiətini təzədən yaratma-yacaqsa, onda bu qeyri-bərabərlik heç şübhəsiz, planetimiz mövcud olduğu qədər mövcud olacaq. Varlinin kasibla mübarizəsi nəzərə almaq lazımdır ki, əbədi davam edəcəkdir.

İbtidai kommunizmə- bütün cəmiyyətlərin başladıqları bu ən aşağı inkişaf formasına varmadan deyə bilərik ki, qədim vaxtlarda da indi təklif olunan sosializmin müxtəlif formaları artıq sınaqdan keçirilmişdir. Xüsusilə, yunanlar bu formaları həyata keçirməyə çalışmışlar. Yunanstan da onların bu təhlükəli cəhdlərindən məhv olmuşdur. Kollektivizm doktrinaları artıq Platonun “Respublika” əsərində təsbit olunmuşdur. Aristotel bu doktrinalara, Gironun dediyi kimi, onların əsərlərinin xülasəsini verərək, şərik çıxırı.¹ “Bütün müasir doktrinalar xristian sosializmindən ən ifrat kollektivizmə qədər orada öz ifadələrini tapırlar”. Bu doktrinalar dəfələrlə təcrübədə də tətbiq edilmişdir. Yunanstandakı siyasi çevrilişlər onlarla idi və sosial, daha doğrusu, sosial quruluşu dəyişməyi qarşısına məqsəd qoyan, məhz varlıları müflisləşdirməklə, kübarları əzməklə ictimai vəziyyəti bərabərlişdirmək niyyəti güdürdü. Onlar bir neçə dəfə buna nail olmuşdular, amma hər dəfə bu uzun çəkməmişdi. Nəticədə Yunanstan dağıldı və müstəqilliyini itirdi. O dövrün sosialistləri indiki kimi, öz mövqelərinə görə fərqlənirdilər, onların yekdilliyi yalnız mövcud quruluşa münasibətdə meydana çıxırı. Roma Yunanistanı köləliyə qədər aşağılayıb və onu öz vətəndaşlarını qul kimi satmağa məcbur eləyib, bu əbədi narazılıqlara son qoydu.

Romalıların özləri sosialistlərin qəsdlərindən qaça bilmədlər və Qarakolların agrar sosializmini sınaqdan keçirmək məcburiyyətində qaldılar. O, hər bir vətəndaşa müəyyən torpaq sahəsi ayırdı, qalan torpaqları kasiblar arasında bölüşdürdü və dövlətin üzərinə ehtiyacı olanları yedizdirmək vəzifəsi qoydu. Bütün bunlar Mariyanı və Sullanı yaradan mübarizəyə, tayfalar arası

¹ “Propriete fonciere des Grecs” kitabında.

müharibəyə və nəhayət, respublikanın süqutuna, imperiyanın hökmranlığına gətirib çıxartdı.

Yəhudilər də sosialistlərin iddiaları ilə tanışdırılar. Yəhudü peyğəmbərləri – həmin dövrün bu əsl anarxistləri tərəfindən lənətlər daha çox zənginliyə qarşı yönəldilmişdi. İsa Məsihin özü xüsusi olaraq kasibların hüquqları uğrunda çıxış edirdi. Cənnət yalnız kasiblar üçün nəzərdə tutulmuşdur, varlığın cənnətə düşməsi dəvənin iynə ulduzundan keçməsindən çətindir.

Eramızın iki, üç yüzilliyi ərzində xristian dini binəsiblərin, kasibların və narazının sosializmindən ibarət idi və müasir sosializm kimi, daim oturuşmuş təsisatlarla mübarizə aparırdı. Bu mübarizə xristian sosializminin təntənəsi ilə qurtardı və bu demək olar ki, sosialist ideyalarının böyük uğurunun ilk belə hadisəsidir.

Amma xristian məsləkinin uğur qazanmaq üçün həmin həddən artıq əlverişli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, onun söz verdiyi axırət dünyasındaki bütün zövqlər adı adamlar tərəfindən yoxlana bilməz, xristian sosializmi yalnız öz qələbəsinin ardınca öz prinsiplərindən əl çəkməklə duruş gətirə bildi. Xristian sosializmi varlılarda və güclülərdə dəstək axtarmağa, sərvəti və mülkiyyəti, daha doğrusu, əvvəl imtina etdiklərini müdafiə etməyə məcbur oldu. Xristianlar öz ideyalarının təntənəsinə nail olmuş bütün inqilabçılar kimi, mühafizəkarlara çevrildilər və katolik Romanının ictimai idealları İmperator Romanının ideallarından az fərqlənidir. Hələlik kasiblar ağıllı olsayırlar, öz talelərinə tabe olmalı, işləməli və cənnətin kefinə ümid edib, boyun əyməli, əgər öz ağalarının xoşuna gəlməsəydi, şeytandan və cəhənnəmdən qorxımlı idilər.

Bu iyirmi əsrlik arzu neçə möcüzənin tarixidir! Bizim varislərimiz fikirlərin irsi yolundan azad olanda bu arzunu sırf psixoloji nəzər nöqtəsindən öyrənmək imkanı qazanacaqlar və sivilizasiyamızın indi də söykəndiyi bu yaradıcılıq fantaziyasının nəhəng qüvvəsi qarşısında daim heyrətlənəcəklər. Ən

parlaq fəlsəfi sintezlər zəka nəzər-nöqtəsindən bu qədər sadəlöhv və bununla belə, bu qədər qüdrətli bir məsləkin doğulması və inkişafi qarşısında necə sönükdürlər. Bu məsləkin inadkar hökmranlığı reallığın yox, arzunun bəşəriyyətə hansı dərəcədə rəhbərlik etdiyini göstərir. Dinlərin əsasını qoyanlar yalnız ümidiłar yaradırdılar və bununla belə, bu yaradılışlar hər şeydən çox yaşayırıdı. Sosialistlərin hansı vədləri İsanın, yaxud Məhəmmədin cənnəti ilə müqayisə oluna bilər? Sosialistlərin vəd etdiyi bu dynyanın zövqləri onlarla müqayisədə nə qədər kiçikdir?² Bizim əcdadlarımız sosialistlərin nəzəriyyəsini inqilabımız zamanı istifadə etmişlər və əgər alımlər baş verənlərin sosialist inqilabı olub-olmadığı barədə mübahisə edirlərsə, bu ondan irəli gəlir ki, onlar ya “sosializm” altında müxtəlif analıyları nəzərdə tuturlar, ya da şeylərin mahiyyətinə kifayət qədər dərindən nüfuz edə bilmirlər³.

² S.Budayevskinin qeydi: *Xristian sosializminin qeyd edilən xüsusiyyətində müəllif heç də xristian təliminin onun bütün digər sosialist nəzəriyyələrindən kəskin fərqlənən və bununla, hətta İsanın ilahi təlimini onunla müqayisə etməyə ehtimal yaratmayan ən vacib tərəfinə toxunmur. Bu təlim hər cür zorakılığı aradan qaldırır, yaxın adamlara özünü qurban vermək dərəcəsinə çatan təmənnasız sevgini və zərər verməklə mənəvi saflığı qorumağı təbliğ edir. Sosialist nəzəriyyə isə zahirən guya ədalətsizliyi, zorakılığı aradan qaldırmır və demək olar, istisnasız olaraq həyatın yalnız maddi tərəfinin qayğısına qalır. Möiminlər belə fərz edirlər ki, elə bu fərq də yalnız özünün İlahi Qüvvəsi sayəsində iki min il mövcud olmuş və bundan sonra da mövcud olacaq xristianlığın geniş yayılmasının və dərin kök salmasının başlıca səbəbidir.*

³ Bu, *Sosializm və fransız inqilabı* kitabında A. Lixtenbergerin də başına gəlmişdir. Onun tarixi tənqid üslubunun hədsiz yetərsizliyi bəzən müəllifi gülüş doğuran nəticələrə gətirib çıxarır. Tənqidin mahiyyəti mətnlərin kombinyasiya edilməsindən yox, bu mətnlərdə gizlənmiş ideyaların açıqlanmasından ibarətdir. Belə ki, sözlərin təkamülü fikirlərin təkamülündən hədsiz ləng baş verir, eyni sözlər bir yüzillik ərzində tamamilə müxtəlif anlayışlara uyğun gəlir.

Bütün dövrlərdə sosialistlərin məqsədi tamamilə aydır: varlıların əmlakını kasiblərin xeyrinə əllərindən almaq. Bu məqsəd heç zaman fransız inqilabının rəhbərləri tərəfindən uğurla yerinə yetirilməmişdir. Düzdür, onlar elan etdilər ki, mülkiyyət müqəddəs və toxunulmazdır, amma bunu yalnız öncədən zadəganları və ruhaniləri qarət edəndən sonra söylədilər və beləliklə, bir sosial bərabərsizliyi digəri ilə əvəz etdilər. Belə güman edirəm, heç kəs şübhə etmir ki, əgər müasir sosialistlər inqilabi yolla burjuaziyanı müflisləşdirməyi bacarmışlarsa, onda bu zaman yaranmış yeni sinif ən qəddar mühafizəkarlara çevrilməkdə ləngiməzdi, onlar da elan edərdilər ki, bundan sonra mülkiyyət müqəddəs və toxunulmaz olacaqdır. Bu cür bəyanatlar, yeri gəlmışkən, zənginlərin ağızından çıxanda tamamilə yersizdir, zəiflərin ağızından çıxanda isə daha faydasızdır. Sinfı mübarizədə hüquq və prinsiplərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Əgər tarix həmişə bu cür təkrar olunarsa, onda bu ona görə baş verir ki, o hələ yüzilliklər ərzində dəyişməmiş insan təbiətindən asılıdır. Bəşəriyyət xeyli qocalmağa macal tapıb, amma buna baxmayaraq, elə eyni arzulara uymaqda və onlardan heç bir dərs götürmədən elə eyni təcrübələri təkrarlamaqda davam edir Bizim sosialistlərimizin, 1848-ci il inqilabının qızığın silahdaşlarının başdan-ayağa entuziazm və ümidi dolu çıxışlarını təkrar oxuyun. Həmin sosialistlərin fikrincə, yeni əsr başlanıb və onların sayəsində həyat dəyişilməlidir. Bu sosialistlərin sayəsində ölkə tezliklə despotizmə yuvarlandı və bir neçə il sonra az qala dağidıcı müharibədən və düşmənin təcavüzündən məhv olacaqdı. Sosializmin bu mərhələsindən əllicə il keçmişdi və biz bu ağır dərsi unudub, həmin silsiləni təzədən təkrarlamaga meyllənirik.

2. İndiki vaxtda sosializmin inkişafının səbəbləri

Beləliklə, biz indi yalnız şikayetləri təkrarlayırıq, bu şikayetlər əsrlər ərzində atalarımız tərəfindən edilmişdi və əgər şikayətlərimiz ucadan səslənməyə başlayıbsa, bu yalnız ondandır ki, sivilizasiyanın tərəqqisi bizi daha hissiyatlı etmişdir. Bizim mövcudluq şəraitimiz əvvəlki ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır, bununla belə, onlar bizi get-gedə daha az təmin edirlər. İrəlidə tutqun borcdan və kədərli qarşılıqlı faydanın başqa heç nə əldə etmədən öz əqidəsindən məhrum olaraq, sənayedə dəyişikliklərin törətdiyi həyəcanlardan və ümumi səbatsızlıqdan narahat olaraq, ailəni və mülkiyyəti yox olmaqla hədələyən ictimai təşkilatların dağılmاسını müşahidə edərək, müasir insan acgözcəsinə real şeylərə bağlanır; o, reallığı yalnız bu şeylərdə anlaya və etiraf edə bilər. O, yalnız özü ilə maraqlanaraq istəyir ki, nəyin bahasına olursa-olsun, tez ötüb keçərliyini duya-duya bu reallıqdan istifadə etsin. Yoxa çıxmış illüziyaların əvəzində insana rifah, bunun nəticəsi kimi, var-dövlət lazım oldu. Var-dövlət ona həm də ona lazımdır ki, elm və sənaye əvəllər məlum olmayan, indi isə zərurətə çəvrilmiş çoxlu zənginlik əşyaları yaratmışdır. Var-dövlət ehtirası arzulayanların sayının artması ilə yanaşı, get-gedə daha geniş yayılır.

Müasir insanın tələbatları çox böyümüşdür və onların təmin edilməsi üçün vasitələr xeyli artır. Statistika göstərir ki, rifah heç zaman indiki kimi inadkar olmamışdır. Bərabərliyin hissələrini dəyişdikdə isə onlar arasında mütənasiblik yalnız onda qorunub saxlanılır ki, o eyni böyüklükdə ya artır, ya da azalır. Tələblərlə və onların ödənməsi arasındaki nisbət rifah bərabərliyini göstərir. Bu bərabərliyin hissələri nə qədər az olsada, bir halda ki, təlabat ödənilib, onların hissələri arasındaki bərabərlik qorunub saxlanılmışdır, insan öz vəziyyətindən razıdır. O, vasitələrin azaldığı təqdirdə də öz tələblərini azalda, bərabərliyin hissələri arasındaki nisbəti bərpa edə bilər.

Məsələnin bu cür həlli Şərqi xalqları tərəfindən çox-çox əvvəller həyata keçirilmişdir və buna görə də biz onları həmişə öz vəziyyətlərindən razi görürük. Amma müasir Avropada təlabatlar özlərinin ödənilməsi üçün vasitələrdən hədsiz dərəcədə artıq olmuşdur, bərabərliyin hissələri çox fərqlənməyə başlanmışdır və sivil insanların çoxu öz talelərini lənətləyirlər. Yuxarıdan-aşağıyacan cəmiyyətdə eyni cür narazılıqdır, bununla da yuxarıda və aşağıda təlabatlar proporsionalaraq, çox böyükdür. Hər bir kəs ümumi qarşısalınmaz axına qoşularaq, zənginliyə can atır və bu yolda qarşısına çıxan maneələri dağıtmayı arzulayır. Ümumi maraqlara və doktrinalara ən tutqun laqeydlik zəminində şəxsi egoizm bütün hüdudları aşib keçmişdir. Zənginlik hamının can atdığı məqsəd olmuşdur və onun üzündən hər şey unudulur. Bu cür cəhdər şübhəsiz tarixdə yeni deyildir, amma həmin cəhdər əvvəller indiki kimi belə ümumi və istisnasız formada meydana çıxmamışdır. Tokvill demişdir: "XVIII əsrin adamlarına rifaha - bu köləlik materiyasına bu cür ehtiras yad idi. Yüksək təbəqələr rahatlıqdan daha çox, həyatı bəzəməklə daha artıq məşğul olurdular və zənginlikdən daha artıq şöhrətə can atırdılar".

Zənginlik arxasında bu kütləvi yürüş mənəviyyatın ümumi azalmasına və onun bütün nəticələrinə gətirib çıxartdı. Bu azalma burjuaziyanın nüfuzunun aşağı ictimai təbəqələrin gözdündə enməsində daha parlaq ifadə olunurdu. Burjuaziya bir əsr ərzində, aristokratianın min il ərzində qocaldığı qədər qocaldı. Burjuaziya üçüncü nəslindən əvvəl ölüb sıradan çıxır və yalnız aşağı təbəqə elementlərinin daimi axını ilə təzələnir. Burjuaziya öz uşaqlarına zənginlik vəd edə bilər, amma bu cəmiyyət nəsillərdə yalnız əsrlərlə möhkəmləndirilə biləcək təsadüfi keyfiyyətləri öz varislərinə necə ötürəcəkdir. Büyyük sərvət öz-özlüyündə irsi dühəni, irsi istedadı əvəz etmişdir, amma bu sərvət miskin varislərə həddən artıq tez-tez keçir.

Bir də ki, ola bilsin, hədsiz zənginlərin iyrənc şöhrətpərəstliyi və onların öz vəsaitlərini xərcləmə tərzi sosialist ideyaların in-

kişafına daha artıq yardım etmişdir. Fage haqlı olaraq qeyd etmişdir: “Əslində, yalnız özgə xoşbəxtliyini gördükdə əziyyat çəkirlər,-kasıbların bədbəxtliyi elə bundan ibarətdir”. Sosialistlər gözəl başa düşürlər ki, onlar hamını eyni cür zəngin edə bilməz-lər, amma ən azı hamını eyni cür kasıb etməyə ümidi bəsləyirlər.

Harın gənclik də xalq kütlələri üçün heç bir təsirli iş görə bilməz. Bu gənclik get-gedə daha çox cəmiyyətə dayanıqlılıq verə biləcək yeganə qüvvə olan mənəvi ənənələri sarsıdır. Gənclik borc, vətəndaşlıq və şərəf ideyalarını həddən artıq tez-tez lazımsız əqidələr, gülməli sıxışdırımlar sayır. Yalnız həyatda uğura pərəstiş ruhunda tərbiyə edilmiş gənclik ən vəhi istahalar və hərisliklər göstərir. Möhtəkirlik, çəkişmə, zəngin nigah, yaxud miras gəncliyə böyük sərvət bəxş edəndə bu sərvəti ən alçaq həzzlərə xərcləyir.

Universitet gəncləri də bundan təskinlikverici mənzərə yaratmırlar. Bu gənclik klassik təhsilin kədərli məhsuludur. Canına-qanına latin rasionallığı hopmuş, yalnız nəzəri kitab təhsili almış gənclik real həyatda heç bir şey anlamaq qabiliyyətinə malik deyildir və cəmiyyətin mövcudluğuna yardım göstərən şərtlərdən baş çıxara bilmir. Onların fikrinçə, çox məşhur akademiklərdən birinin dediyi kimi, onsuz heç bir xalqın uzunömürlü olmadığı vətən haqqında ideya yalnız “fəlsəfi təfəkkür qabiliyyətindən tamamilə məhrum olan kütbeyin şovinistlərə xasdır.”

Burjua cəmiyyətdə zənginlikdən bu cür sui-istifadə və mənəviyyatın iflasa uğraması müasir sosialistlərə sərvətlərin ədalətsiz bölüşdrülməsi barədə ardıcıl hücumlarına bəraət vermişdir. Böyük sərvətin daha cox minlərlə kasıbin kiçik vəsaitləri hesabına sonsuz yırtıcılıq vasitəsilə yarandığını onlara göstərmək həddən artıq asandır. Yoxsa iri bank müəssisələrinin xarici istiqrazların təşkili üzrə bu maliyyə əməliyyatlarını başqa cür necə adlandırmaq olar? Bu təsisatlar çox vaxt istiqraz verənin etibarsızlığını çox gözəl bilirlər və tamamilə əmindirlər ki, onların hədsiz sadəlöhv müştəriləri müflis olacaqlar, buna baxmayaraq, bəzən çox böyük məbləğə çatan komisyon qanorarı itirməmək üçün

(məsələn, Honduras'a istiqraz verəndə bu qonorar tam məbləğin 50%-ni ötmüşdür) tərəddüd etmədən istiqraz verirlər. Aclığın təsiri altında oğurluq etmək qərarına kasib bəyəm, bu soyğunçu vəhşilərdən az günahkar deyildir.⁴ İspaniya-Amerika müharibəsi məqamında demək olar, bütün bazarlarında buğdanı alan və yalnız özünün doğurduğu acliq baş verəndə, yüksək qiymətlə satan gənc Amerika milyardçısının möhtəkirliyi haqqında nə deyəsən, bu möhtəkirlik Avropada böhran, İtaliya və İspaniyada acliq, qəzəb doğurdu və çoxlu sayıda kasıbin ölümünüə səbəb oldu.

Sosialistlər bütün bunlardan sonra həmin möhtəkirləri edama layiq olan adı quzdurlarla müqayisə edəndə haqlı deyillərmi? Bax elə burada da biz zəmanəmizin həll edilməsi üçün sosialistlərin yalnız uşaqsayaq vasitələr təklif etdikləri çətin vəzifələrindən biri ilə rastlaşırıq. Məsələ belədir: cəmiyyəti qüdrətli maliyyəçilərin dəhşətli və get-gedə artan gücündən xilas etməli. Bu işbazlar mətbuatı ələ alaraq, siyasi xadimləri ələ keçirərək, ölkənin yegana məqam sahibini get-gedə daha artıq dərəcədə ələ alırlar və sanki hökumət təşkil edirlər, bu də eyni zamanda, qüdrətli və gizli olduğu üçün xüsusiət təhlükəlidir. Fagenin sözlerinə görə, “bu doğulan hökumətin heç bir nə mənəvi, nə əqli idealları vardır. O nə xeyirdir, nə şəmdir. O: insanları işlətmək, yedirtmək, dalaşmasına yol vermədiyi və qırxmaq lazımlı gələn sürü hesab edir... O hər cür əqli, bədii, mənəvi tərəqqiyə etinasiy়ilə yanaşır. O beynəlxalqdır, vətəni yoxdur və bununla yanaşı, dünyada vətən haqqında ideyanı öldürməkdən narahat olmayaraq səy göstərir”.

⁴ Amerika trestlərinin direktorları öz kapitalları sayəsində bu cür bank əməliyyatlarını da apara bilməzlər. Amerika birjasında qar- maqarışlıqlı yaranan və bununla əksər faiz haqqlarının kursunu xeyli azalmağa məcbur edən “Standart oil Trust”in direktoru Rokfellerin apardığı bir əməliyyat barədə danışırlar. Əgər Dorbinyinin “Revue des Revues”da gətirdiyi hesablamalara inansaq, o, kağızları alıb və sonra kursu gözləyib 2 milyard frankı əldə etdi. Nefi sənayesi sindikatı ona həmin il ərzində 100 milyon franka qədar gəlir gətirdi.

Müasir cəmiyyətin onu hədələyən bu müstəbidlikdən necə can qurtaracağına əvvəlcədən görmək çətindir. Görünür, bu müstəbidliyin birinci qurbanı olan amerikalılar özlerinin nisbətən görkəmli nümayəndələri vasitəsi ilə qarşıda gözləyən qanlı çəvrlilişlər barədə xəbərdarlıq edirlər. Amma əgər müstəbidə qarşı qalxmaq asandırsa, gizli və adsız hakimiyyətə qarşı hansı üsyən ola bilər? Süni şəkildə bütün dünyaya səpələnmiş var-dövlətə necə çatmalı? Heç bir şübhə yoxdur ki, bir insanın özünün varlanması üçün acliq edəcəyinə, yaxud minlərlə adamın, məsələn, XIV Lüdovikin müharibə etməsindən daha artıq asanlıqla müflis olmasına qəzəblənmədən uzun müddət dözmək çətin olacaqdır.

Cəmiyyətin yüksək təbəqələrinin mənəvi süqutu, pulların qeyri-bərabər və əksər vaxtlarda ədalətsiz bölgüsü, var-dövlətdən təhlükəli sui-istifadə, xalq kütlələrinin artmaqda olan qəzəbi, zövq almağa get-gedə daha da artan tələbat, hakimiyyətin əvvəlki nüfuzunu itirməsi və əski əqidələrin yox olması – bütün bu vəziyyətlərdə sosializmin sürətlə yayılmasını aydınlaşdırın çoxlu səbəblər var.

Ən gözəl zəkalar, bu xəstəlik başqa xassəli olsa da, eyni cür xəstəlikdən əzab çəkirlər. Həmin xəstəlik onları heç də yeni doktrinaların tərəfdarlarına çevirmir, amma onlara müasir sosial quruluşu fəal şəkildə müdafiə etməyə şans olur. Hər cür əqidələrin və onlara söykənən təsisatların tədrici süqutu, elmin bizi əhatə edən, içində yetməyə çalışdığımız qədər qatılanın sırrı açmaqda tam gücsüzlüyü onu aydın şəkildə göstərir ki, bizim bütün fəlsəfi sistemimiz— aciz, boş şeydir, qaba qüvvənin hər yerdə təntənəsi və onun doğurduğu ruhi düşgünlük seckin zəkaların tutqun bədbinliyə qapılmasının nəticəsidir.

Müasir adamların bədbin əhval-ruhiyyəsi mübahisəlidir; bu əhvali-ruhiyyəni bizim müəlliflərimizdə ifadə edən sözlərdən bütöv bir cild tərtib etmək olar. Zəkalardakı xəyalı qarmaqarınlığı göstərmək üçün aşağıdakı iqtibas kifayət edəcəkdir:

“Başarıyyatın əzab manzarasına gəldikdə isə, – müasir filosof Renuye deyir, – onda heyvanlar səltənətinin ümumi qanunlarından asılı olan bədbaxlıklardan söhbət açmağa Şopenhauerin yaratdığı təsvir, əgər dövrümüzü hansı sosial hadisələrin xarakterizə etdiyini fikirləssək, şışırtma yox, kiçiltma olacaqdır: millətlər və ictimai siniflər arasında mübarizə, militarizmin hər yerə yayılması, var-dövlət yiğini ilə yanaşı, artan kasibliq, həm peşəkar, həm də irsi cinayətlərin sayının artması, intihar, ailə hüquqlarının pislaşması, get-gedə daha çox ölülərin bəhərsiz, materialist kultunu əvəz elayən ağıl işləməyən şeylərə inamınitməsi. Sivilizasiyanın barbarlığa qayıdışı, bu qayıdışa avropalıların və amerikalıların hərəkətdə olmayan, yaxud hərəkətdə olan köhnə dünya əhalisi ilə qaćıl-maz yardımıcı – bütün bu əlamətlərin məcmusu – Şopenhauer bədbin dünyaduyuma çağırduğu vaxtda hələ özünü göstərmirdi”.

“Daha güclülər vicdan əzabi çəkmədən, - başqa bir filosof Bualey yazır, - daha zəiflərin hüquqlarını tapdalayırlar; amerikalılar qırmızı dərililəri məhv edirlər, ingilislər industlari sıxışdırırlar. Sivilizasiyanı bölüşdürmək bəhanəsi adı altında avropalılar Afrikani öz aralarında bölüşdürürlər, əslində isə məqsəd başqa – yeni bazarlar yaratmaqdır. Dövlətlər arasında kəskinləşən mübarizə qeyri-adı miqyas almışdır. Üçlər ittifaqı qorxusu və acgözlüyü üzündən bizi təhdid edir. Rusiya öz maraqları üzündən bizimlə dostluq etmək istəyir”.

Aşağı təbəqələrdə nifrat və həsəd, hakim siniflərdə laqeydlik, hədsiz egoizm və mütləq var-dövlət kultu, mütəfəkkirlərin bədbinliyi – müasir əhvali-ruhiyyə budur.

Bu cür dağılma səbəblərinə qarşı durmaq üçün cəmiyyət çox möhkəm olmalıdır. Cəmiyyətin onlara uzun müddət müqavimət göstərməsi şübhəlidir.

Bəzi filosoflar bu ümumi narazılıq vəziyyətindən təskinlik tapırlar, iddia edirlər ki, o elə tərəqqinin rəhnidir və öz taleyindən məsələn, şərqi xalqları kimi, hədsiz razi olan xalqlar daha

tərəqqi etmirlər. “Zənginliklərin bərabər olmaması cəmiyyətdə ən böyük naqislik kimi görünür, amma bu naqislik nə qədər böyük olsa da, zənginliyin bərabərləşdirilməsi daha pis nəticələrə gətirib çıxarardı. Əgər hər kəs öz vəziyyətindən razı olsa və onu yaxşılaşdırmaq imkanı görməsə, onda cəmiyyət sərxaşluq vəziyyətinə düşər, öz təbiətinin qüvvəsinə görə isə o hərəkətsiz qala bilməz. Hər kəsin öz şəxsi vəziyyətindən narazı olması bəşəriyyətin bütün tərəqqisinin qüdrətli mühərrikidir”.

Bu ümidiłr və ittihamlılar barədə necə mühakimə yürüdülsə də, mövcud vəziyyətə qarşı necə asan maneələr yaradılsa da, ar-tiq bütün sosial ədalətsizliklər ona görə qaçılmazdır ki, o müx-təlif dərəcədə həmişə mövcud olmuşdur. O insan təbiətinin özü-nün nəhs nəticəsidir və heç bir təcrübə bizim bu qədər acığımız gələn təsisatların dəyişilməsi və bir sinfin başqa siniflə əvəzlənməsi ilə ədalətsizliyi yox etmək, yaxud yumşaltmaq nəticəsinə gəlməyə əsas vermir. Orduda abırlı adamlar həmişə sırvilərin arasında tapılırdı, zabitlərin arasında belələri həddindən artıq az idi və hələ də bu sayı artırmaq üçün vasitə tapılmayıb. Buna görə də, təbiətdə bizə əziyyət verən, narazılıq etmək faydasız olan qocalıq və ölüm kimi, içtimai ədalətsizliklərin vacibliyi ilə barişmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, biz əvvəlkindən güclüyüsə bəxtimizə düşən bədbəxtlikləri hiss ediriksə, onda belə görünür ki, onların heç vaxt daha əzablı olmadığı doğrudur. Daha insanların mağaralarda gizlənə-gizlənə vəhşi heyvanların əlindən öz azacıq yeməyini zorla aldığı və tez-tez özü vəhşi heyvanların qənimətinə çevrildiyi ibtidai zamanları demirik, yada salaq ki, bizim atalarımız köləlik, hücum, hər cür müharibə, öldürücü epidemiyalar, inkivizasiya, terror və daha başqa çoxlu bədbəxtliklər yaşayıblar. Unutmayaq ki, elm və texnikanın tərəqqisi, əməkhaqqının artması və zənginlik əşyalarının ucuzluğu sayəsində indi ən kasib adam belə, qədimdə feodal hakimləri öz qəsrlərində həmişə qonşuları tərəfindən qarət olunmaq və öldürmək qorxusu altında yaşadıqlarından daha artıq rahatlıqla yaşayırlar. Buxar, elektrik və bütün ən yeni kəşflər sayəsində ən

kasib kəndli indi bir çox rahatlıqlardan istifadə edir, beləsini sa-rayının bütün cah-cəlalı müqabilində IV Lüdovik qörnəmişdi.

3. İctimai hadisələrin qiymətləndirilməsi zamanı faiz fərqlərinin tətbiqi

Müəyyən ictimai mühit haqqında düzgün mülahizə yürütmək üçün yalnız xoşumuza gəlməyən pis şəraitə, yaxud bizi utandıran ədalətsizliklərə diqqət yetirmək kifayət deyildir. Hər bir cəmiyyət müəyyən fərqlə öz aralarında yaxşı ilə pisin, abırı və yaramaz adamların müəyyən sayının, dahişərin, ortabab ağıllıların və axmaqların müəyyən fərqinə malikdir. İndiki vaxtda, yaxud bir çox əsrlər ərzində cəmiyyətləri öz aralarında fərqləndirmək üçün onları təşkil edən elementləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək yox, onlar arasında say fərqini nəzərə almaq lazımdır. Gözə dəyən hədsiz aldadıcı ayrı-ayrı xüsusi hadisələrə, daha artıq çəşqinliq yaranan orta statistik nəticələrə diqqət yetirmək lazım deyildir. *İctimai hadisələr – ayrı-ayrı hadisələr və orta nəticələrlə yox, faiz fərqi ilə idarə olunur.*

Əksər səhv mülahizələr və onlardan irəli gələn tələsik yekunlar müşahidə olunan məlumatlar arasında faiz fərqini kifayət qədər bilməməyin nəticəsidir.

Az inkişaf etmiş zəkalara xas olan meyl – hansı faiz nisbətində olduğuna fikir verməyən xüsusi hadisələri ümumiləşdir-məkdir. Məsələn, məşədə hücuma məruz qalmış yolcu ona qədər neçə illər ərzində, ümumiyyətlə, nə qədər yolçunun həmin məşədə hücumla məruz qaldığını öyrənmədən iddia edəcək ki, bu məşə həmişə qarətçilərlə doludur.

Faiz fərqi üsulunun ciddi tətbiqi bu cür səthi ümumiləşdir-mələrə etibar etməməyi öyrədir. Müəyyən bir xalq, yaxud cəmiyyət haqqında mülahizə yalnız qeyd olunan ləyaqətlər və çatışmazlıqlar arasında faiz fərqini çıxarmağa imkan verən kifyət qədər çox sayıda adama aid olanda dəyər qazanır. Yalnız

bu cür məlumatlar olduqda ümumiləşdirmələr də mümkünündür. Əgər biz hər hansı xalqın enerjisi və təşəbbüskarlığı ilə fərqləndiyini iddia ediriksə, bu o demək deyildir ki, onlar arasında həmin keyfiyyətlərdən tamamilə məhrum olan adamlar yoxdur, amma bu yalnız o deməkdir ki, bu keyfiyyətlərə malik olan adamların faizi xeyli çoxdur. Əgər başa düşülən, amma bir qədər qeyri-müəyyən olan “xeyli” anlayışını rəqəm məlumatları ilə əvəzləmək imkanı yaransaydı, onda mülahizələrin dəqiqliyi xeyli qazanardı, amma bu cür qiymətlər zamanı kifayət qədər hissiyyatlı reaktivlər sayəsində yalnız təxminlərlə kifayətlənmək lazımlı gəlir. Bu reaktivlər olsada, özünə həddən artıq ehtiyatlı münasibət tələb edir.

Faiz fərquinin müəyyənləşdirilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Onu antropoloji araşdırılmalara tətbiq edib, müxtəlif irqlərin kəllələrinin quruluşunda müxtəlif fərqləri göstərmək mənə nəsib oldu. Bunu orta məlumatların müqayisəsi zamanı kəşf edə bilməzdik. Buna qədər müxtəlif irqlərin kəllələrinin həcmi müqayisə edərək, lap az fərq tapırdılar. Bunun əsasında eksər anatomlar fərz edirdilər ki, ayrı-ayrı xalqların kəllələrinin həcmi demək olar, elə eynidir. Kəllələrin xüsusi əyri, faizlə tamam dəqiq ifadə olunan müxtəlif həcmələri vasitəsi ilə mən xeyli çox kəllələri ölçüb qəti şəkildə sübut edə bilərəm ki, eksinə, müxtəlif irqlər üçün bu həcmələr xeyli dərəcədə fərqlənirlər və ali irqlər aşağı irqlərdən aydın şəkildə onunla fərqlənirlər ki, birincilər bir qədər iri kəllə həcmində malikdirlər, bu, ikincilərdə yoxdur. İri həcmələrin kiçik qeydsiz-sərtsiz sayı sayəsində onlar həmin irqin beyninin orta həcmində böyüklüğünə təsir göstərmirlər. Yeri gəlmışkən, bu anatomiq araşdırımlar hər hansı xalqın əqli səviyyəsinin az-çox həmin xalqa mənsub olan böyük zəkaların sayından asılı olması barədə psixoloji faktı təsdiq etdi.

İctimai hadisələrin öyrənilməsi zamanı araştırma üsulları bu hadisələrin həndəsi, əyri şəkildə ifadə etməyə imkan verən dəqiq qiymətləndirmə metodunu tətbiq etmək üçün həddən

artıq qeyri-təkmildir. Məsələnin bütün tərəflərini əhatə etmək imkanına malik olmasaq da, bununla belə, həmişə yadda saxlamalıyıq ki, bu tərəflər çox müxtəlifdir və onların çoxunu biz, hətta bilmirik, yaxud başa düşmürük, bununla yanaşı, bu həmin gözədəyən elementlər çox vaxt məsələdə ən vacib məlumatlardır. Həmişə olduğu kimi, sosial, mürəkkəb hadisələrin aşasının zamanı daha az səhv nəticələr əldə etmək üçün yoxlamalar və davamlı yaxınlaşdırımlarla yanaşı, şəxsi maraqlarımızdan və münasibətlərimizdən tamamilə imtina edərək, arasıkəsilmədən düzəlişlər aparmaq – nəticə çıxarmazdan qabaq uzun müddət faktları müəyyənləşdirmək və əksər vaxtlar yalnız bu müəyyən olunmuşla kifayətlənmək lazımdır. İndiki vaxta qədər sosial məsələlər üzrə yazılar bu cür prinsiplər tətbiq olunmamışdır və şübhəsiz ki, buna görə onların əsərləri bu qədər zəif, həm də bu qədər ötəri olmuşlar.

Üçüncü fəsil

Sosialist nəzəriyyəsi

1. Sosialist nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri. Sosialist nəzəriyyəsi kollektivçiliyə və fərdiyatçılıyə gətirilir. Bu qarşılıqlı ziddiyətdə olan prinsiplər həmişə öz aralarında mübarizə aparmışlar.

2. Fərdiyatçılık. İnsan sivilizasiyasında onun rolu. Fərdiyatçılıyın inkişafı yalnız məlum keyfiyyətlərə malik xalqlar arasında mümkündür. Fərdiyatçılık və Fransa inqilabi.

3. Kollektivçilik. Sosializmin bütün çağdaş formaları dövlətin vətəndaşlarının həyat şəraitinə qarışmasını tələb edir. Kollektivçiliyin dövlətə ayırdığı rol. Kollektivçilik zamanı dövlətin, yaxud icmanın hüdudsuz diktaturası. Sosialistlərin azadlığa nifrəti. Kollektivçilər bərabərsizliyi necə aradan qaldırmaq istayırlar. Müxtəlif sosialist təməyüllərin (sectes)

proqramlarının ümumi cizgiləri. Anarxizm və onun doktrinası. Müasir sosialistlərin proqramları çox köhnədir.

4. Sosialist ideyası xalqların müxtəlif təsisatları kimi, onların irqi xüsusiyyətlərinin nəticəsinin mahiyyətidir. İrq haqqında ideyanın vacibliyi. Eyni sözlər altında gizlənmiş siyasi təsisatlarını dəyişdirmək iqtidarında deyillər və yalnız onların adlarını dəyişə bilərlər. Müxtəlif irqlərə mənsub yazarlarda sosialist dünyagörüşlərinin fərqi.

1. Sosialist nəzəriyyələrinin əsas prinsipləri

Əgər sosialist nəzəriyyəçilərinin siyasi və sosial ideyaları bəzən müəyyən bir dövrün cəhdlərinə və ovqatına cavab verməsəyidilər, bununla zəkalara məlum təsir göstərməsəyidilər, həmin ideyanı söyləməkdə heç bir maraq olmazdı. Dəfələrlə təkid etdiyimiz və göstərdiyimiz kimi, əgər müəyyən bir xalqın təsisatı fəlsəfi nəzəriyyələrin məhsulu yox, onlara irtsən çatan ağıl tərzinin bəhrəsinin mahiyyətidirsə, onda sosialist utopiyalarının və reallıqdankənar uydurulmuş dövlət təsisatlarının yararsızlığı aydın olur. Amma siyasətçilər və natiqlər öz arzularında lap tez-tez öz dövrlərinin və öz irqlərinin aydın dərk olunmayan cəhdlərini yalnız ağılnı çatdığını formaya salırlar. Məsələn, İngiltərədə Adam Smit, Fransada Russo kimi, bəşəriyyətə müəyyən təsir göstərmiş bəzi yazarlar artıq hər yerə yayılmış ideyaları qısa, amma aydın formada ifadə etməkdən başqa bir iş görməmişlər. Yəni bu yazarlar özləri yaratmadıqlarını ifadə etmişlər. Buna münasibətdə yalnız zamanın uzaqlığı aldada bilər.

Əgər müxtəlif sosialist nəzəriyyələri yalnız onların söykəndikləri əsaslandırılmış prinsipləri göstərməklə məhdudlaşdırısaq, onda bizim sözümüz çox qısa olacaq. İctimai quruluşun müasir nəzəriyyəsi onların aşkar fərqi ilə yanaşı iki qarşılıqlı ziddiyət təşkil edən əsas prinsiplərə gətirib çıxara bilər: fərdiyyətçiliyə və kollektivçiliyə. Fərdiyyətçilik zamanı hər bir adam özü özünə məxsusdur, onun şəxsi fəaliyyəti maksimum dərəcəyə

qalxır, hər adama münasibətdə dövlətin fəaliyyəti isə minimaldır. Kollektivçilik zamanı əksinə, insanın ən kiçik addımlarını dövlət, yəni ictimai təşkilat (collectivité) idarə edir; ayrıca insan heç bir təşəbbüsə malik deyildir, onun həyatdakı bütün təşəbbüsleri əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdir. Bu iki prinsip həmişə az-çox gərgin mübarizə aparmışlar. Müasir sivilizasiyanın inkişafı da bu mübarizəni həmişəkindən daha barışmaz etmişdir. Öz-özlüyündə bu prinsiplər heç bir dəyər daşımir və zaman-dan, meydana çıxdığı xalqın xarakter xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qiymətləndirilməlidir. Aşağıda biz buna əmin olacaqıq.

2. Fərdiyətçilik

Sivilizasiyanın əzəmətinin yaratdığı hər şey: elm, incəsənət, fəlsəfi sistemlər, dirlər, hərbi qüdrət və s. ictimai təşkilatların yox, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaratlığıdır. Bütün bəşəriyyətin ən vacib kəşfləri və mədəni uğurları bir sıra daha talantlı irqlərin nadir və ali məhsulları seçilmiş adamların tərəfindən həyata keçirilmişdir. Fərdiyətçiliyin daha artıq inkişaf etdiyi xalqlar yalnız bunun sayəsində sivilizasiyaların başında durur və indi dünyada hökmranlıq edirlər. Əsrər, yəni əsrimizdən əvvəlkə bir çox illər ərzində ən azı latin xalqlarında ictimai təşkilat hər şeyə qadir idi. Ondan kənarda ayrıca şəxsiyyət hər şey idi. XVIII əsr müəlliflərinin bütün doktrinalarının tacı olan inqilab bəlkə də fərdiyətçilik irticasının ilk ciddi cəhdidi idi, amma inqilab ən azı nəzəriyyədə ayrıca şəxsi, azad edib, onu məxsus olduğu təbəqədən, ailədən, sosial və dini qruplardan təcrid etmədi, yalnız özünü özünə məxsus etdi və beləliklə, cəmiyyəti qarşılıqlı əlaqəsi olmayan dağınıq adamlarla əvəzlədi.

Bu cür təşkilat öz irsi xüsusiyyətlərinə, öz təsisatlarına, öz tərbiyəsinə görə yalnız öz qüvvəsinə bel bağlamağa və rəhbərsiz idarə olunmağa az qabil olan xalqlarda uzun müddət duruş gətirə bilməzdi. Bu cür xalqlar acgözlük lə bərabərliyə can atırlar, amma azadlıqla az maraqlanırlar. *Azadlıq – yarışdır,*

arasıkəsilməz mübarizədir, hər cür tərəqqinin anasıdır; azadlıqla yalnız ən qabiliyyətli, ən güclü adamlar zəfər qazana bilərlər; zəiflərsə, təbiətdə olduğu kimi, ölümə məhkumdurular. Yalnız güclülər tənhalığa tab gətirə və yalnız özlərinə bel bağlaya bilərlər. Zəiflər buna qabil deyillər. Onlar tənhalıqdan və yardımın olmamasındansa, ən ağır köləliyə üstünlük verərlər. İnqilab tərəfindən dağıdılmış korporasiyalar və silklər həyatda insanın əsas köməyi idilər, görünür, psixoloji cəhətdən vacib sayılırlılar, ona görə ki, indi hər yerdə müxtəlif adlar, xüsusilə, sindikat adı altında təzədən yaradılırlar. Bu sindikatlar fərdiyətçilik insandan əksini tələb etdiyi bir vaxtda özünün ayrı-ayrı üzvlərinin işini minimuma endirir. Özünə mənsub olan proletariat heç kəsdir və heç bir şey edə bilməz; o, özünə bərabər adamlarla ittifaqda qorxunc qüvvəyə çevrilir. Sindikatlar ona bacarıq və ağıl verə bilməsə də, onsuz da istifadə edə bilməyəcəyi azadlığı əlindən alıb, ən azi güc verir. İnqilaba irad tuturdular ki, fərdiyətçiliyi həddən artıq inkişaf etdirmişdir, amma bu irad o qədər də ədalətli deyildir. İnqilabın əldə etdiyi fərdiyətçilik forması bir sıra xalqlar, məsələn, anqlo-sakslar tərəfindən tətbiq edilən fərdiyətçilikdən uzaqdır. İnqilabın idealı korporasiyaları dağıtmak, hamını bir kökə salmaq və bu cür ayrı düşmüş bütün vətəndaşları güclü dövlət mərkəzləşməsinin himayəsi altına almaq idi. Bu idealın ayrı-ayrı şəxslərin qruplarda birləşməsinə şərait yaranan və dövlətin rolunu dar çərçivələrlə məhdudlaşdırıb, onların vasitəsilə hər şeyi əldə edən anqlo-sakson fərdiyətçiliyinə ziddiyətindən başqa bir şeyi yoxdur. İnqilabın yaradılması ümumiyyətlə, fikirləşdiklərindən daha az inqilabidir. Fransız inqilabı mərkəzləşdirmənin və vətəndaşların dövlət himayəsinin əhəmiyyətini şisirdib, əsrlər ərzində monarxiya rejimini aradan qaldıran və müxtəlif hökumətlər tərəfindən eyni cür qəbul olunan latin xalqları ənənəsini davam etdirməkdən başqa bir şey əldə etmədi. Bu inqilab siyasi, işçi, dini və başqa korporasiyaları dağıdıb, həmin mərkəzləşdirməni və dövlət tərəfindən uduzmanı daha da

bütövləşdirdi, yeri gəlmışkən, beləliklə, öz dövrünün bütün filosoflarının təlqinlərinə boyun əydi.

Fərdiyyətçiliyin inkişafı mütləq ona gətirib çıxarır ki, ayrıca şəxsiyyət iştahaların qızgrün mübarizəsində tək qalır. Məsələn, anqlo-sakslar kimi, ayrı-ayrı adamların əqli inkişafında böyük fərq olmayan gənc, güclü irqlər bu cür qayda-qanunla asanca barışırlar İngiltərə və Amerika fəhlələri assosiasiyanın vasitəsi ilə kapitalın tələblərinə qarşı əla mübarizə aparmağı bacarırlar və onun müstəbidliyinə boyun əymirlər. Hər cür maraq beləliklə, özünə yer tutmağı bacarmışdır. Amma əsrlər boyu və tərbiyə sistemi sayəsində təşəbbüskarlığın zəiflədiyi irqlərdə fərdiyyətçiliyin inkişaf nəticələri çox ağır idi. Ötən əsrin filosofları və inqilab insanın mövcudluğuna yardım edən və ona etibarlı dayaq olan bütün dini və sosial əlaqələri: kilsəni, ailəni, təbəqələri, korporasiyaları dağıdaraq, əlbəttə, nəsə demokratik bir şey yaratmağa ümid bəsləyirdilər. Əslində isə bu dağıtma müdafiəsiz, pərən-pərən salınmış adamların kütləsi üzərində hökmranlıq edən mütləq qüdrətlə tamamilə nəzərdə tutulmayan maliyyə aristokratiyasını yaratdı. Feodal hakim öz muzdluları ilə bəzən müasir sənaye tuzlarının, fabrik-zavod krallarının öz fəhlələrinə bəslədiyi qəddar münasibətdən artıq münasibət bəsləmirdi. Bu axırıncılar nəzəriyyədə öz sahibləri ilə bütün azadlıq və bərabərliklərdən istifadə edirlər, işdə isə onlar öz üzərlərində ən azı üzücü hədələr formasında ağır asılılıq yükü və yoxsulluq qorxusu hiss edirlər.

İnqilabin bu cür əvvəlcədən görünməyən nəticələrini düzəltmək cəhdi mütləq yaranmalı idi və fərdiyyətçilik əleyhdarlarının ona qarşı mübarizədə kifayət qədər əsaslı səbəbləri vardı; ictimai orqanizmin fərdi orqanizmdən vacib olduğunu, ikincinin maraqlarının birincinin maraqlarına qurban verildiyini, azqabiliyyətli və zəif adamların yardım hüququnun olmasını və cəmiyyətin üzünü zənginliklərin yenidən bölüşdürülməsi vasitəsi ilə təbiətin yaratdığı qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmasını iddia etmək onlar üçün çətin deyildi.

Beləliklə, qədim sosializmin övladı olan sonuncu kimi, kasıbların xeyrinə varlıları müflisləşdirmək, zənginliklərin bölüşdürülməsini dəyişdirməyə can atan cocializm yarandı.

Bərabərliyin aradan qaldırılması üçün vasitə nəzəriyyədə çox sadədir. Yalnız dövlətin özünün əmlakın bölüşdürülməsini əlinə alması və varlıların xeyrinə pozulan tarazlığı arasıkəsilmədən bərpa etmək bəs edir. Sosialistlərin indi bizim məşğul olduğumuz müddəaları bu heç də yeni olmayan və zahirən çox cəlb-edici ideyadan yaranmışdır.

3. Kollektivçilik

Sosialist doktrinalar öz təfərrüatlarında öz aralarında çox fərqə malikdirlər, amma öz əsas prinsiplərində onlar tamamilə oxşardırlar. Onların ümumi tərəfləri özündə kolektivçiliyi ehtiva edir.⁵ Biz sosializmin Almaniyada öyrənilməsi zamanı mənşəyi haqqında bir neçə kəlmə deyəcəyik. İndiki vaxtda sosializm çoxlu cərəyanlara ayrılmışdır, amma həmin cərəyanların hamısı zənginlikləri bölüşdurməsi taleyin ədalətsizliklərini ört-

⁵ 3-cü nəşrə ön sözə göstərdiyim kimi, İngiltərə və Almaniya kimi elmi cəhdləri olan ölkələrdə sosialistlərin özləri kollektivçiliyə həyata keçməyən utopiya kimi baxmağa başlamışlar. Sentimental ideyalara uymuş latin ölkələrində əksinə, kollektivçilik bütün qüvvəsini saxlamışdır. Sosializm əslində, qeyd-şərtsiz formada əmək şəraitiinin yaxşılaşdırılmasına və reglamentləşdirilməsinə yönəldilmiş müxtəlif layihələr şəklində üzə çıxmasından xeyli az təhlükəlidir. Müxtəlif dağıntılarla hədələyən sosializmin qeyd-şərtsiz forması zamanı onun təhlükəsi görünür və onunla mübarizə aparmaq olar. Yaxın adama sevgi forması altında isə bu təhlükə görünmür, onda da sosializm asan qəbul olunur. Onda o ictimai təşkilatın bütün elementlərinə toxunur və onları yavaş-yavaş dağıdır. Fransız inqilabı da çox məsum xarakterin inisənsevər islahatların layihəsi ilə başladı, bütün, hətta onların qurbanı olacaq partiyalar tərəfindən qəbul olundu. Bu inqilab qanlı qırğın və diktatura ilə başa çatdı.

basdır etmək üçün dövlətin himayəsinə sığınmaq cəhdində ümumi xarakter daşıyırlar.

Sosialistlərin əsas təklifləri ən azı fövqəladə sadəliyi ilə fərqlənir: dövlət kapitalları, mədənləri və əmlakları müsadirə edir, bu dövlət zənginliklərinin idarəsi ilə məşğul olur, onları nəhəng məmurlar ordusunun köməyi ilə vətəndaşlar arasında bölüşürür. Dövlət, yaxud istəyirsinizsə, icma (kollektivçilər indi dövlət sözünü işlətmirlər) hər şeyi fabriklaşdırır, rəqabətə imkan verməzdi. Ən zəif təşəbbüs, fərdi azadlıq və rəqabət cəhdlerinin qarşısı alınardı. Ölkə məmurlar ordusunun köməyi ilə saxlanan, ciddi intizama tabe edilən nəhəng monastra çəvrilərdi. Əmlakin ırsiliyi aradan qaldırıldığından, var-dövlətin bir əldə toplanmasına ehtiyac qalmazdı. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin tələbatlarına münasibətdə isə kollektivçilik demək olar, yalnız ərzaq vacibliyini nəzərə alır və yalnız onun qayğısına qalır. Görünür ki, zənginliklərin reqlamentləşdirilməsinə və bölgüsüdürülməsinə münasibətdə bu cür rejim dövləti yaxud bütövlükdə elə həmin icmanın qeyd-şərtsiz diktaturasını, həm də fəhlələrin tamamilə qeyd-şərtsiz köləliyi deməkdir. Amma həmin dəlilsübut bu sonunculara toxuna bilməzdi. Onlar azadlıqla çox az maraqlanırlar, Sezarların peyda olmaları ilə qarşılaşıqları entuziazm buna sübutdur. Onlar həm də sivilizasiyanın əzəmətini təşkil edən hər şeylə: incəsənət, elm və ədəbiyyatla və s. ilə çox az qayğılanırlar, bütün bunlar bu cür cəmiyyətdə tez yox olardı. Bunun nəticəsi olaraq kollektivçilik programı onların xoşuna gəlməyəcək heç nəyi özündə ehtiva etmir.

Sosializm nəzəriyyəçilərinin fəhlələrə vəd etdiyi qida əvəzində “onlar sürgünə göndərilənlər nəzarətçinin ayıq-sayıq gözləri və təhdidi altında işlədikləri kimi, dövlət məmurlarının nəzarətində öz işlərini yerinə yetirəcəklər”. Hər cür təşəbbüs boğulacaq və hər cür işçi mühafizəyə və onlar arasında tam bərabərliyə qidaya, işə, istirahətə təhkim edilmiş rəislərin komandası ilə dincələcək, yatacaq, yeyəcəklər. Bu zaman öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa, yaxud o vəziyyətdən çıxmaga

bəhanə olmayacağı. Bu azadlığa çıxmaya heç bir ümid qalmayan ən çıxılmaz köləlik olardı. Kapitalistin hakimiyyəti altında fəhlə ən azı özünün kapitalist olmasını arzulaya bilər ki, bu da baş verir. Vətəndaşların bütün ehtiyaclarını əvvəlcədən müəyyənləşdirən və onların bütün məhrumiyyətlərini idarə edən dövlət bərabərləşdiricisinin adsız və qaçılmasız despotik müstəbidliyi zülmünün altında o, nə barədə arzulayacaqdır? Burdo hesab edir ki, belə bir təşkilat Paraqvay iezuitlərinin təşkilatına çox oxşayardı. Bu köləlik dövründə zəncilərin plantasiyadakı təşkilatına daha çox bənzəyəcəkmi?

Sosialistlərin gözlərini özlerinin mənasız ideyaları nə qədər tutsa da, onlar müxtəlif müəssisələrin iqtisadi qanunlara qarşı qüdrətli gücünə nə qədər əmin olsalar da, onlardan daha artıq dərrakəliləri etiraf etməyə bilməzdilər ki, onların sisteminin həyata keçirilməsində ən böyük maneə əleyhinə hər cür ideyaların həmişə faydasız olduğu həmin dəhşətli təbii qeyri-bərabərlikdir. Əgər hər bir nəsildə bir qədər artan ən ciddi ortabaklıq, müntəzəm olaraq aradan götürülməsə, onda əqli qeyri-bərabərliyin doğurduğu sosial bərabərsizlik tezliklə formalşaçaqdır. Nəzəriyyəçilər bu maneənin ciddiliyi barədə mübahisə edirlər; iddia irəli sürürlər ki, yeni süni yaradılmış sosial mühit sayəsində adamların qabiliyyəti çox tezliklə bərabərleşərdi və şəxsi maraq— bu, indiyə qədər insanın mühərriki, hər cür tərəqqinin mənbəyidir — artıq olardı, tez bir zamanda yaxın adama sevgi ilə əvəz olunardı, bu da insani ümumi maraqlara sədaqətli edərdi. Danmaq lazıim deyildir ki, dinlər ən azı qızığın inamın qısa dövrü ərzində, onların meydana çıxmasının ardınca bəzi bu cür nəticələr əldə etmişlər; amma onlar öz möminlərinə mükafat kimi, mömin məskənləri və əbədi həyat vəd edə bilərdilər, bu zaman sosialistlər öz ardıcıllarına şəxsi azadlıq əvəzində köləlik cəhənnəmindən və ümidsiz alçalmadan başqa heç bir şey təklif etmirlər.

Təbii bərabərsizliyin nəticələrini nəzəriyyədə aradan qaldırmaq çox asandır, amma bu bərabərsizliyin özünü heç zaman

məhv etmək olmur. Onlar qocalıq və ölüm kimi, insanın nəhs alın yazısıdır.

Amma arzular aləmindən çıxmayanda hər şey vəd etmək və Esxilin Prometeyi kimi, “fani insanların qəlbini kor ümid vermək” asandır. Beləliklə, insan yeni yaranmış sosialist cəmiyyətinə uyğunlaşmaq üçün dəyişəcək. Onlar arasında insanları ayıran fərqlər yox olacaq və riyaziyyatçı Bertranın dəqiq ifadə etdiyi kimi, yalnız ehtirassız və çatışmazlığı olmayan, nə ağıllı, nə axmaq, orta fikirli, orta dünyagörüşlü, statistikanın kəşf etdiyi bəzi ortabab xəstəliklərdən orta yaşda ölüən ortabab insan tipi qalacaqdır.

Sosializmin müxtəlif cərəyanlarının program və nəzəriyyələrinin siyahısı onların hamisinin arasında kollektivçilik hökm sürdüyündən, maraq doğurmur və o ən azı latin ölkələrində təkcə təsirə malikdir. Belə ki, məsələn, Leon Senin haqlı qeydinə görə, “1848-ci il hərəkatının başında duran xristian sosializmi indiki vaxtda arxa sıralara çəkilir”. Dövlət sosializminə gəldikdə isə onun yalnız adı dəyişmişdir, mahiyyətcə isə o müasir kollektivçilikdən başqa bir şey deyildir.

Xristian sosializminə dair haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bir çox məsələlərdə o müasir doktrinalarla üst-üstə düşür. Burdo deyir: “Kilsə sosializm kimi, ağla, talanta, zəifliyə, özünəxaslığa, şəxsi istedadlara heç bir əhəmiyyət vermir. Kilsə individualizmi ekoizmin sinonimi sayır; onun həmişə insanlara təlqin etdikləri –*hakimiyətin himayı* *altında qardaşlıq* sosializmin də məqsədi idi. Elə həmin beynəlxalq təşkilat, elə həmin müharibəni rədd etmə, əzabların və ictimai ehtiyacların elə həmin dərki. Bebelin fikrincə, papa Vatikan ucalığından ancaq üfüqdə qara buludların toplaşdığını yaxşı görə bilər. Əgər papalıq dünya demokratiyasının başında qətiyyətlə dursayıdı, inqilabi sosializm üçün təhlükəli rəqibə çevrilməyə qadir olardı”.

Xristian sosialistlərinin programı indiki vaxtda kollektivçilərin proqramlarından çox az fərqlənir. Amma başqa sosialistlər özlərinin hər cür dini ideyalara nifrətlərində sosialistləri

kənarlaşdırırlar və əgər inqilabi sosializm nə vaxtsa zəfər çalsaydı, əlbəttə, onda həmin sosialistlər onun birinci qurbanı olardılar və heç kəs onların taleyinə acımadı.

Sosializmin az qala hər cür meydana çıxan və yox olan müxtəlif cərəyanlarından anarxizmi xüsusi qeyd etməyə dəyər. Sosialist-anarxistlər nəzəriyyədə guya fərdiyətçiliyə meyllənirlər. Çünkü hər bir adama hüdudsuz azadlıq verməyə çalışırlar, amma əslində, müasir ictimai quruluşu dağıtmağa can atdıqlarından, onları da yalnız ifrat sol sosializm kimi nəzərdən keşirmək lazımdır. Onların nəzəriyyəsi sosialist utopiyalarının əsas cizgilərini təşkil edən düzxətli sadəliklə xarakterizə olunur: cəmiyyət heç bir şeyə dəymir, onu od və qılıncla dağıdacağıq. Təbii yolla yeni, görünür, mükəmməl cəmiyyət yaranır. Yeni cəmiyyət hansı möcüzələrin nəticəsində özündən əvvəlkindən fərqlənə bilər? Bax, bunu heç bir anarxist heç vaxt deməmişdir. Əksinə, bütünlük aydındır ki, əgər müasir sivilizasiyalar tamamilə məhv edilsəydi, onda bəşəriyyət məişət formasını bütün ardıcılıqla vəhşilik, köləlik, barbarlıq və i.a. təzədən keçərdi. Aydin deyil, anarxistlər bu zaman nə qazanardılar. Tutaq ki, anarxik arzuların dərhal həyata keşirilməsi, yeni bütün burjuaların güllələnməsi, bütün kapitalistlərin hər bir iştirakçının öz istədiyi kimi yararlanacağı bir nəhəng kütlədə birləşdirilməsi baş verdi. Əgər xərclənirsə və əgər bütün anarxistlərin özləri müvəqqəti olaraq kapitalistlərə çevrilərlərsə, bu kapital necə formalşa bilərdi?

Necə olursa-olsun, anarxistlər və kollektivçilər indi latin xalqlarında istifadə olunan yeganə cərəyanı təmsil edirlər. Kollektivçilər öz nəzəriyyələrinin yaradıcısı alman Marksı sayırlar, bununla yanaşı, bu nəzəriyyə xeyli qədimdir. Onu qədim müəlliflərdə təfərruatlarınıñ tapırlar. Bu qədər uzaq getməyib, XIX əsrin ortalarında yazmış Tokvillə birgə qeyd etmək olar ki, bütün sosialist nəzəriyyələr Morelli tərəfindən 1755-ci ildə nəşr olunmuş “Code de la Nature”da yazılmışdır.

"Orada siz dövlətin qüdrəti və onun hüquqlarının hüdudsuzluğu barədə bütün təlimlərlə birlidə cən vaxtlar Fransanı daha çox qorxudan və bizim öz yanımızda doğulan hesab etdiyimiz bir çox siyasi nəzəriyyələri-mülkiyyət ümumiliyini, əmək hüququnu, mütləq bərabərliyi, hər şeydə eyniliyi, ayrı-ayrı adamların bütün hərakətlərində mexaniki düzgünlüyü, vətəndaşların şəxsiyyətinin sosializm quruluşunda tamamilə məhv edilməsini – taparsınız.

Birinci paraqrafda deyilir ki, cəmiyyətdə heç bir şey heç bir kəsin mülkiyyəti olmayacaq. İkinci paraqrafda deyilir ki, hər bir vətəndaş cəmiyyət tərəfindən yedizdiriləcək, təmin ediləcək və iş alacaq. Bütün ərzaqlar ictimai mağazalara yiğilacaq, oradan həyatı təlabatlarını ödəmək üçün vətəndaşlar arasında bölüşdiriləcək. Beş yaşında olan bütün uşaqlar ailələrindən alınacaq və dövlətin hesabına birgə, tamamilə eyni cür tərbiyə olunacaq və i.a.".

4. Sosialist ideyaları xalqların müxtəlif təsisatları kimi, onların irqi xüsusiyyətlərinin nəticəsinin mahiyyətidir

İrqlər haqqında ideyanı hələ bu yaxınlardadək çox az başa düşürdülər; indi bu ideya get-gedə daha geniş yayılır və bizim bütün— tarixi, siyasi və ictimai təsəvvürlərimizdə— başlıca əhəmiyyət kəsb edir.⁶

⁶ Çox elementar məlumat sayıla biləcək irqin əhəmiyyəti bununla belə indiki vaxtda tamamilə başa düşülməz olaraq qalır. Bunu biz məsələn, Novikovun son kitablarının birində görürük, burada ö. irqə "insan məsələlərində az əhəmiyyət verir". O, belə mülahizə yürüdü ki, zənci asanlıqla ağı adamlı bərabərleşə bilər və i. a. Belə iddialar yalnız müəllifin ifadə etdiyi kimi, "sociologiya sahəsində hadisələrin diqqətlə öyrənilməsi əvəzinə hələ nə qədər yüksək ifadələrlə kifayatlaşdırılmasını" göstərir. Novikov özüna aid olmayan hər şeyi ziddiyat adlandırır və başqa fikirdə olan müəllifləri

Əsərlərimizdən birində biz göstərmişdik ki, xalqlar mühacirət və işgal zamanı birləşərək və təsadüfən qarışaraq, indiki zamanda yeganə mövcud olan az-çox tarixi irqləri yaradırdılar, belə ki, antropoloji cəhətdən təmiz irqlərə yalnız vəhşilərdə rast gəlmək olar. Bu anlayışı qəti surətdə müyyəyənləşdirib, biz bu irqlərin əlamətlərinin dəyişməsi sərhədlərini göstərmişdik, yəni beləliklə, həmin daimi əsasda xarakterik dayanıqsız və dəyişkən xarakteri ikiləşir. Biz sonra göstərmişdik ki, bir xalqdan digər xalqa keçid zamanı məlum əqli tərzin nəticəsi olan bütün sivilizasiya elementləri – dil, incəsənət, adətlər, müəssisələr, əqidələr dərin dəyişikliklərə uğramaya bilməz. Bu sosializm də aiddir. Sosializm bu ümumi dəyişmə qanunlarına tabe olmalıdır. Dində və əxlaqda olduğu kimi, siyasetdə də tamamilə ayrı-ayrı xassəli şeylərin altında gizləndiyi aldadıcı adlarda, bu adlardakı eyni sözlər müxtəlif siyasi və sosial anlayışları, eyni zamanda, bəzən müxtəlif sözlər elə eyni anlayışları ifadə edirlər. Bəzi latin xalqları monarxiya, başqaları respublika rejimi altında yaşayırlar. Amma adlarına görə bu qədər bir-birinə zidd bu siyasi formalar zamanı dövlətin və hər bir ayrıca insanların siyasi rolü onlarda eyni olaraq qalır və irqin dəyişilməz idealı olur. Latin xalqlarında idarə hansı ad altında olursa-olsun, dövlətin təşəbbüsü həmişə üstünlük təşkil edəcək, ayrı-ayrı şəxslərin təşəbbüsü isə çox zəif olacaq. Monarxiya, yaxud respublika rejimləri zamanı anqlo-sakslar latin xalqlarına tamamilə eks olan idealları əldə rəhbər tuturlar. Onlarda dövlətin rolü minimuma endirilmişdir, bu zaman siyasi, yaxud sosial rol eksinə, şəxsi təşəbbüsə verilmiş və özünün maksimum dərəcəsinə çatdırılmışdır.

bədbinlərə aid edir. Bu cür psixologiya əlbəttə, sadə olduğu qədər də asandır. "İnsan məsələlərində irqin az əhəmiyyətli olduğunu" fərz etmək üçün San-Domingo, Haiti tarixini, 22 İspan-Amerika respublikasının tarixini və Şimali Amerika Ştatlarının tarixini heç bilməmək lazımdır. Irqin tarixini etiraf etməmək özünü tarixi başa düşmək imkanından məhrum etməkdir.

Deyilənlərdən bu nəticə çıxır ki, təsisatların xüsusiyyəti xalqların həyatında çox əhəmiyyətsiz rol oynayır. Bu anlayışın xalqlar tərəfindən mənimsənilməsi üçün daha bir neçə əsr lazım gələcəkdir.⁷ Bununla yanaşı, yalnız xalqlar bu ideyaya tam hakim olanda konstitusiyaların və inqilabların tamamilə faydasızlığı açıq-aşkar görünür. Tarixin doğurduğu bütün səhvlərdən ən məhvədicisi uğrunda əbəs yerə daha artıq qan tökülnə və daha artıq dağıntı törədilənidir; bu səhv hər bir xalqın öz təsisatını öz istəyi ilə dəyişə bilməsi fikridir. Hər xalqın edə biləcəyi yeganə şey-adı dəyişmək, uzun keçmişin təbii inkişafını ifadə edən köhnə anlayışlara yeni ad verməkdir. Bu müddəaya yalnız müddəalarla haqq qazandırmaq olar. Biz əvvəlki əsərlərimizdə belə nümunələrdən çox gətirmişdik; amma sonrakı bir neçə fəsildə həsr etdiyimiz sosializmin müxtəlif irqlərdə öyrənilməsi biza daha çox şeylər verəcəkdir. Biz hər şeydən əvvəl müəyyən bir xalqı nəzərdən keçirərək göstərəcəyik ki, həmin xalqda irqinin ağıl tərzi və tarixi ilə sosializmin meydana çıxması necə hazırlanmışdır. Biz sonra eyni cür sosialist doktrinasının müxtəlif irqlərə mənsub olan başqa xalqlarda uğur qazana bilməyəcəyini görəcəyik.

⁷*Bu ən azı latin irqinin savadlı adamları tərəfindən də kifayət qədər mənimsənilməmişdir. Nyu-Yorkun "Evening Post" qəzetinin 1 aprel 1898-ci il tarixli gözəl məqalələrinin birində görkəmli fransız müəlliflərindən biri Bryunetyerin ideyası münasibətilə qəzeti redaktoru belə deyir:*

"Güstav Le Bon özünün yeni kitabında gözəl dediyi kimi, xalqların əzəmətini təsisatlar yox, xarakter yaratdır. Bryunetyerin və onun qardaşlarının səhvi ondan ibarətdir ki, onlar xalqların əzəmətini qanunlarla, ordunu və donanmanı artırmaqla, yaxud seçki sistemini dəyişməklə yaratmayı mümkün sayırlar. Bütün xalqların siyasi xadimlərinin latin xalqları arasında nitq söyləməsi onların Bryunetyerin dünyagörüşünə hansı dərəcədə inandıqlarını göstərir. Onlar şəxsi yox, irqi dünyagörüşlərdir.

Dördüncü fəsil

Sosializmin ardıcilları və onların əqli tərzi

1. Sosializm ardıcillarının təsnifatı. Sosialistlərin müxtəlif kateqoriyaları arasında ümumi əlaqə. Sosializm ardıcillarının müxtəlif qruplarının ayrı-ayrı öyrənilməsinin vacibliyi.

2. Fəhlə sinifləri. Sənətkarlar və qara fəhlələr. Bu iki sinifdə sosialist təsəvvürlərinin fərqləri. Paris fəhləsinin psixologiyası. Onun dərrakəliliyi və müstəqillik ruhu. Onun məmur sinfi üzərində üstünlüyü. Bu fəhlənin qayğısız və impulsiv xarakteri. Onun bədii duyumu. Onun mühafizəkar instinktləri. Onun ünsiyyətciliyi və egoizmdən məhrumluğu. Onun siyasi görüşlərinin sadəlövh sadəliyi. Hökumət ondan ötrü nə deməkdir? Paris fəhlələri sinfi sosializmin qəbulunda daha dönməz olacaqlar.

3. Hakim siniflər. Savadlı siniflərdə sentimental sosializmin uğurları. Bu uğurların səbəbləri. Nümunənin yoluxuculuğu, qorxunun, bədbinliyin və etinasızlığın təsiri.

4. Yarimalımlar və doktrinaçilar. Yarimalımlar nə deməkdir? Hansı halda eyni zamanda həm yarimalım, həm tam savadlı olmaq olar? Kitablarla böyümüş yarimalım həmişə onu əhatə eləyən realliga yad olaraq qalacaqdır. Yarimalımlar mühitində sosializmin sürətlə inkişafı. Ali məktəblərin və onların yetişdirmələrinin məhvədici rolü. Doktrinaçilar. Onların qan-mazlılığı və sadəlövhliyü.

1. Sosializm ardıcillarının təsnifatı

Sosializm haqqında anlayış çox müxtəlif nəzəriyyələri əhatə edir və ilk baxışda çox ziddiyyətlidir. Bu nəzəriyyələrin ardıcillar ordusu yalnız mövcud quruluşa və vəziyyəti yaxşılaşdırmalı, köhnə əqidəni əvəzləməli olan yeni ideala qeyri-müəy-

yən cəhdə nifrətdən başqa demək olar, heç bir qarşılıqlı əlaqəyə malik deyildir. Bütün bu ardıcılalar ötən zamanların ırsını dağıtmaga birgə getsələr də, bununla belə, onlar tamamilə müxtəlif hissələrdən ilham almışlar.

Yalnız onların başlıca qruplarının ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi zamanı psixologiyalarını və bunun nəticəsində də yeni doktrinalara bələdliklərini bir qədər izah etmək olar.

İlk baxışda belə görünür ki, sosializm xalqın aşağı təbəqələrində və xüsusilə, fəhlələr arasında daha çox ardıcılardan qazanmalıdır. Yeni ideya ən sadə, bununla da, ən başa düşülən formadır: daha az iş və daha çox zövq. Qeyri-müəyyən qazanc, əksər vaxtlar qocalıqda kasibliq, əsasən, çox ağır fabrik qaydalarına tabeçilik, müqabilində onlara elə yeniləşmiş cəmiyyət vəd edirlər ki, bu cəmiyyətdə dövlətin tam qüdrəti ilə zənginliklərin təzədən bölgüsdürülməsi nəticəsində işə çox yaxşı dəyər veriləcək və çox yüngülləşəcək.

Adama elə gəlir ki, bu cür parlaq və tez-tez də təkrar olunan vədlərlə xüsusilə də, ümumi səsvermə yolu ilə qanunvericiləri ceçmək hüququna malik olaraq aşağı siniflər bütün hakimiyyəti öz əllərində saxlamaqdə tərəddüd keçirə bilməzlər. Bununla belə, onlar tərəddüd edirlər. İndi daha çox gözə dəyən yeni doktrinaların təbliğinin yayılması sürəti yox, əksinə, nisbətən ləngliyidir. Müxtəlif mühitlərdə onun bu təsir fərqlərini başa düşmək üçün sosializm tərəfdarlarının müxtəlif kateqoriyalarını öyrənmək lazımdır, biz də indi bununla məşğuluq.

Bu nöqtəyi-nəzərdən biz ardıcıl olaraq aşağıdakı kateqoriyaları nəzərdən keçiririk: fəhlə sinifləri, hakim siniflər, yarımalim və doktrinaçı adlandırılanlar.

2. Fəhlə sinifləri

Fəhlə sinfinin psixologiyası sənətdən, yerdən və mühitdən asılı olaraq, müfəssəl söylənmək üçün həddən artıq müxtəlifdir. Buna böyük müşahidəliyi tələb edən çox uzun və yorucu

arşadırıma tələb olunardı, buna görə də yəqin bu istiqamətdə cəhd'lər edilməmişdir.

Mən tamamilə müəyyən olan və məhz Paris fəhlə sinfinin öyrənilməsi ilə kifayətlənirəm. Bu, mənim müəyyən əsasla öyrənə biləcəyim yeganə sinifdir. Bizim inqilablarım həmişə məhz Parisdə baş verdiyindən, Paris fəhlə sinfi xüsusi maraq doğurur. Sonuncu Paris fəhlə sinfinin rəhbərlərinin olub-olmamasından asılı olaraq, baş tutur və ya tutmur.

Bu maraqlı sinif görünür, özündə çoxlu müxtəliflikləri ehtiva edir; amma müəyyən bir növün həmin növə xas olan bütün ümumi xarakterik cizgilərini təsvir edən təbiət araşdırıcıları kimi, biz yalnız eksər müşahidə etdiyimiz növlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə toxunacağımız.

Amma həddən artıq fərqli elementləri birləşdirməmək üçün lap əvvəldən qeyd etməyimiz lazımlı gələn bir bölmə mövcuddur. Əslində, fəhlə sinfində hərəsinin öz xüsusi psixologiyası olan iki kəskin surətdə fərqlənən kateqoriya var: qara fəhlələr (*manoeuvres*) və sənətkarlar (*artisans*).

Qara fəhlə sinfi – əqli qabiliyyətinə görə, ən aşağı, amma sayına görə ən çoxsaylı sinifdir. Bu sinif maşın istehsalının bilavasitə məhsuludur və gündən-günə artır. Əslində, maşının təkmilləşdirilməsi get-gedə daha çox işin avtomatlaşdırılmasına can atır və bunun nəticəsi olaraq, get-gedə daha artıq onun yerinə yetirilməsi üçün lazımlı gələn əqli qabiliyyətləri azaldır. Fabrik fəhləsinin rolü demək olar, yalnız onunla fərqlənir ki, müəyyən bir sapın keçidini daim istiqamətləndirsən, yaxud özü hərəkət edən formaya düşən və naxışlanan müəyyən bir metal lövhəni dişlərin arasından itələsin. Yoxlama əşyaları, məsələn, cəmi beş su (*xırda fransız pulu - tərc.*) qiyməti olan xəndəkləri və çalaları işiqlandırmaq üçün fənər 50 hissədən ibarətdir, onlardan hər birinin düzəldilməsinə ayrıca bir fəhlə ayrıılır, həmin fəhlə bütün ömrü boyu başqa iş görməyəcək. Bu cür asan iş nəhs şəkildə pis dəyərləndirilir, üstəlik, onun yerinə yetirilməsi üçün çoxlu rəqiblər, bu işi eyni bacarıqla görən

qadınlar və uşaqlar var. Başqa heç bir işlə tanış olmayan qara fəhlə özündən asılı olmayaraq, işlədiyi fabrikin direktorundan tam asılı olur.

Sosializm hər şeydən artıq qara fəhlə sinfinə bel bağlaya bilər, birinci ona görə ki, o əqli cəhətdən daha az inkişaf edib, ikincisi isə, daha az təmin olunub və buna görə də vəziyyətini yaxşılaşdırımağı vəd edən bütün doktrinalarla maraqlanır. Bu sinif heç vaxt özü başlamayacaq, ancaq hər cür inqilaba itaətlə qoşulacaqdır.

Bu kateqoriya ilə bir sıradə, yaxud, daha doğrusu, bu kateqoriyadan yüksəkdə sənətkarlar dururlar. Onlara tikintilərdə, mexaniki emalatxanalardakı, sənaye sənəti və xırda sənayedə məşğul olan fəhlələr: xarratlar, bənnalar, tənzimləyicilər, tənəkəçilər, çəkməçilər, elektrotexniklər, rəngsazlar, dekorçular, daşyonanlar və i. a. addır. Onların hər gün yeni çətinliklər ortaya çıxaran yeni işləri var, həmin çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün beyin işlətmək lazımdır ki, bu da əqli inkişafa kömək edir.

Bu kateqoriya Parisdə ən çox yayılmış kateqoriyadır; mən sonrakı tədqiqatda bunu nəzərdə tutacağam. Xarakteri tamamilə müəyyən olunduğundan, bu kateqoriyanın psixologiyası daha maraqlıdır, həmin müəyyənlik digər əksər sosial kateqoriyalar- da yoxdur.

Paris sənətkarları silk təşkil edirlər. Demək olar, hər kəs bu silkdən çıxmaga can atmır. Fəhlənin oğlu istəyir ki, onun oğulları da fəhlə olaraq qalsınlar, bu zaman kəndlinin və xırda qulluqçunun arzusu isə əksinə, öz oğullarını şəhərli etməkdir.

Xırda məmər sənətkara nifrət edir, amma sonuncu birinciye daha böyük nifrətlə yanaşır, onu qabiliyyətsiz, tənbəl sayır. O, dərk edir ki, palтарının şıqlığında, hərəkətlərinin incəliyində məmura uduzur, amma enerji, fəallıq və dərrakə cəhətdən özünü daha yüksək sayır, çox vaxt elə belə də olur. Sənətkar yalnız özünün bacarığı, məmər isə iş stajı sayəsində uğur qazanır. Çinovnik öz korporasiyasından kənarda heç bir şey təsəvvür etmir. Sənətkar öz-özünün qiymətini bilən müstəqil

vahiddir. Əgər sənətkar öz işini yaxşı bilirsə, ondan ötrü hər yerdə iş tapılacağına əmindi, bununla yanaşı, məmurda bu cür əminlik yoxdur; buna görə də məmur həmişə onu işdən çıxara biləcək müdürüyyətin qarşısında əsir. Sənətkar əksinə, daha artıq ləyaqət və müstəqilliyə malikdir. Məmur məlum qaydaların dar çərçivələrindən kənara çıxa bilməz və onun bütün xidməti bu qaydaların qorunmasından ibarətdir. Sənətkar əksinə, hər gün çətinliklərə rastlaşır bu çətinliklər onda işgüzarlıq doğurur və düşüncələrə yönəldir. Nəhayət, əməyi məmurdan daha yaxşı dəyərləndirilən sənətkar zahiri vəziyyətə onunla bərabər xərcə ehtiyac duymadığından, daha yaxşı həyat sürə bilər. Az-çox qabiliyyətli 25 yaşlı sənətkar çətinlik çəkmədən ticarət, yaxud inzibati hissə qulluqçusunun yalnız 20 il xidmətdən sonra ala biləcəyi qədər qazana bilər. Sənətkar yox, məmur əsl müasir partiyadır, bax, buna görə də axırıncı həmişə qızğun sosialist olur. Amma bunula belə, həmin sosialist xüsusilə təhlükəlidir: O, tətil etməyə və sindikatlara qoşulmağa demək olar, imkanı olmadan və daim yerini itirməkdən qorxa-qorxa fikrini gizlətməyə məcburdur.

İndi təfərruatlarına varmayacağım psixoloji xüsusiyyətlər o qədər ümumidir ki, elə eyni cür irqdən olan Paris sənətkarlarının böyük bir qisminə aid edilə bilər. Amma irqin təsiri mühitin təsirindən güclü olduğundan müxtəlif irqlərin fəhlələrinə bu təfərruatlar uyğun gəlməz. Mən bu əsərin başqa bir hissəsində eyni bir emalatxanada, yəni eyni bir əmək şəraitində işləyən ingilislərin irlandlardan nə qədər fərqləndiyini göstərərəm. Əgər eyni cür şəraitdə işləyən, yəni şəraitin eyni cür təsirinə tabe olan Paris fəhləsini italyan, yaxud alman fəhlələri ilə müqayisə etsək, eyni şeyi Parisdə də görmək olar. Bu araşdırmanı kənara qoyub, biz yalnız bir göstərici ilə kifayətlənək ki, bəzi əyalətlərdən, məsələn, Limoj dairəsindən gələn fəhlələrə irqin bu təsiri aydın hiss olunur. Aşağıda göstərilən psixoloji xarakter cizgilərindən çoxu bu axırınlara tamamilə yaddır. Limoj fəhləsi təmkinli, döyümlü, sakitdir, nə səs-küyü, nə dəbdəbəni sevir. O, meyx-

nalara, teatrlara getmədən yalnız bir az pul yiğmağı və öz kəndinə qayıtmağı arzulayır. O, məsələn, daşyanan əməyi kimi ağır, amma çox yaxşı dəyərləndirilən azsaylı peşələrlə kifayətlənir və bu peşələrdə onu təmkininə və işgüzarlığına görə çox qiymətləndirirlər.

Bu əsas başlangıç və bölmələri əsaslandıraraq, biz indi əsasən sənətkarları nəzərə alıb Paris fəhlələrinin psixologiyasını nəzərdən keçirəcəyik.

Paris fəhləsi öz asan alovlanan naturasına, öz ehtiyatsızlığını, özünü əla ala bilmədiyinə və yalnız dəqiqliğinin instiktini əldə rəhbər tutmaq adətinə görə ibtidai varlıqlara yaxınlaşır; amma o, yaşadığı mühitin təsiri altında bədii, bəzən də tənqidi duyuma malikdir. Amma əla yerinə yetirdiyi sənətindən kənardə o, cila və zövq məsələlərinə münasibətdə o qədər də usta deyildir, az və pis fikir yürüdür, hiss məntiqindən başqa heç bir məntiqə tabe olmur.

O, şikayətlənməyi və söyməyi sevir, amma bu şikayətlər aktiv olduğundan daha çox passivdir. Mahiyyətcə çox mü-hafizəkar, evdə oturandır və dəyişikliklərə dözümü yoxdur. O, siyasi doktrinalara ehtiyatsızlıqla yanaşaraq, həmişə hər cür rejimə asanlıqla boyun əyirdi, təki həmin doktrinaların başında nüfuzu olan adamlar dursun. Baş sultan onda həmişə müəyyən qədər hörmətkar həyəcan doğurur, ona demək olar, heç zaman qarşı çıxmır. O, heç də ağlın dəlil-sübutlarına yox, sözlərə və nüfuza asanlıqla tabe olur.

O, çox ünsiyyətcildir, yoldaşlarının yığıncağını axtarır və yalnız buna görə də şərab dükanlarına— əsl xalq klublarına gedir. Çoxları fikirləşdikləri kimi, onu spirtə olan tələbat cəlb etmir. Şərab yalnız bəhanədir, əlbəttə bu adətə çevrilə bilər, amma fəhləni meyxanaya təkcə şərab cəlb etmir.

Əgər o, burjua kluba getdiyi kimi, ailəsindən meyxanaya gedirsə, bu ona görə baş verir ki, ev şəraitində cəlbedici heç nə yoxdur. Sənətkarın arvadı, özünün adlandırdığı kimi, ev sahibəsi danılmaz xüsusiyyətlərə malikdir: o, qənaətcil və

ehtiyatlıdır. Amma öz uşaqları, ərzağın qiyməti və alverindən başqa heç bir şeylə maraqlanmır. O, ümumi ideyalara və qızığın müzakirələrə qarışmadan bunlarda yalnız pul kisəsi və bufet boş olanda qoşulur. O, əlbəttə, heç bir zaman yalnız prinsip üzündən tətillərə səs verməzdı.

Paris fəhləsinin şərab dükanlarına, teatrлara, ictimai yırıncaqlara tez-tez getməsi onun coşgunluğa, ünsiyyətçiliyə, sözlərə və səs-küylü mübahisələrə uymasında ifadə olunur. Şübhəsiz əxlaq tərəfdarlarının fikrincə, o, evdə otursa, daha düzgün hərəkət edərdi. Amma bundan ötrü, ona fəhlə beynindən artıq əxlaqqı beyni lazımlı olardı. Siyasi ideyalar hərdən bir fəhləni çuğlayır, amma demək olar ki, heç vaxt ona sirayət etmir. O, bir an ərzində qiyamçı olmağa, hiddətlənməyə hazırlıdır, amma heç vaxt ideyaların fanatikinə (sectaire) çevrilə bilməz. Hər hansı ideyanın onun qəlbində kök salması üçün o, həddən artıq asanlıqla müvəqqəti maraq dairəsinə düşür. Onun burjuaya nifrəti daha çox yalnız burjuanın ondan varlı olmasından və ondan yaxşı geyinməsindən doğan dayaz, ötəri hissdir.

Onda hər hansı, sosial, yaxud başqa bir idealın həyata keçirilməsini qızığın surətdə izləmək bacarığı barədə mülahizə yürütmək üçün Paris sənətkarını çox az tanımaq lazımdır. Əgər fəhlənin idealı olursa, bu ideal daha az inqilabi, daha az sosialist və əməlli-başlı burjuaziya idealıdır: kənddə həmişəlik balaca, şərab dükanının yaxınlığında yerləşən ev.

O, çox səmimi və genişürəklidir. O, çox həvəslə, çox vaxt özünü çox şeydən məhrum edə-edə çətin vəziyyətə düşən yoldaşlarına öz yanında yer verir, daim onlara çoxlu xırda qulluq göstərir, bu cür qulluqları kübar adamlar eyni vəziyyətdə bir-birinə göstərməzlər. Onda heç bir egoizm yoxdur və bu mənada əksinə, egoizm çox inkişaf etmiş məmurdan və burjuadan çox yüksəkdir. Bu nəzər nöqtəsi o, burjuanın heç də həmişə layiq olmadığı hörmətə layiqdir. Yüksek siniflərdə egoizmin inkişafı fərzi etdiyimiz kimi, onların var-dövlətinin və mədəniyyətinin mütləq nəticəsidir. Yalnız kasib həmişə doğru-

dan da kömək əlini uzatmağa hazırlıdır, çünki kasıblığın nə olduğunu yalnız o, aydın hiss edə bilər. Fəhlədə onun xoşuna gəlməyi bacaran şəxsiyyətlərdən heyrətlənmə zamanı bu egoizmin olmaması müəyyən bir ideyanın təntənəsi üçün də olmasa, ən azı onun qəlbini fəth etmiş hər hansı hərəkatın rəhbəri üçün özünü qurban vermək bacarığı bəxş edir. Hələ yaddaşlarda təzətər qalan Bulanjenin işi bu mənada iibrətamız nümunə verir.

Paris fəhləsi dini həvəslə ələ salır, amma ürəyində ona qeyri-şüuri hörmət bəsləyir. Onun istehzaları heç vaxt əqidə kimi, dinin özünə yox, yalnız müəyyən qədər hökumətin bir hissəsi saydığı ruhaniyyətə aid edilir. Paris fəhlə sinfində toy və dəfn mərasimləri kilsənin iştirakı olmadan nadir hallarda baş verir. Yalnız meriyada (şəhər duması) bağlanmış nikah onu qanə etmir. Onun dini instinktləri hər hansı siyasi, dini yaxud sosial əqidələrə tabe olmağa meylliliyi kimi çətin aradan qaldırılmalıdır. Bu cür meyllilik nə vaxtsa mahiyyətcə yeni əqidə rəmzi olan sosializmin uğurunun rəhni olacaqdır. Əgər sosializmin təbliği fəhlələr arasında baş tutacaqsa, onda bu heç də nəzəriyyəçilərin fikirləşdikləri kimi, fəhlələrin onun vədlərilə kifayətləndiklərinə görə yox, sosializm təbliğatlarının onlarda oyada bildikləri minnətsiz sədaqətin təsiri altında baş verir.

Siyasi anlayış fəhlələrdə çox sadə və hədsiz sadəlövhəcəsinə başa düşülür. Ondan ötrü hökumət əmək haqqını özbaşına artırmaq, yaxud azaltmağı bacaran, həm də, ümumiyyətlə, fəhlələrə düşmən və sahiblərə şərait yaradan məxfi qeyri-məhdud hakimiyyətdir. Fəhlə özünün bütün bədbəxtliklərini hökumətin səhvlerinin mütləq nəticəsi sayır və buna görə də onun dəyişdirilməsinə asanlıqla razı olur. Bununla belə, o, bu hökumətin hansı təbiətdə və quruluşda olmasının qayğısını az çəkir, yalnız onun ümumiyyətlə, gərəkli olduğunu qəbul edir. Onun fikrincə, fəhlələrə himayəçilik edən, əməkhaqqının artırılmasına yardım göstərən və sahibləri sıxışdırıran hökumət yaxşıdır. Əgər fəhlə sosializmə hüsn-rəğbət göstərisə, bunu yalnız ona görə edir ki, onda iş saatını azaldıb, əməkhaqqını

artıracaq hökumət görür. Əgər o, onun arzuladığı həmin cəmiyyətdə sosialistlərin hansı rəqlamentasiya və nəzarət sistemi nəzərdə tutduqlarını öz-özünə təsəvvür edə bilsəydi, dərhal yeni doktrinaların barişmaz düşməninə çevrilərdi.

Sosializm nəzəriyyəçiləri fərz edirlər ki, fəhlə sinfinin ruhunu yaxşı bilirlər, əslində isə onlar o ruhu çox az başa düşürlər. Onlar təsəvvürlərində canlandırlar ki, inandırmanın gücü dəlil-sübut gətirməkdə və mülahizə yürütməkdədir. Əslindəsə, onun mənbələri tamam başqa cürdür. Onların bütün bu nitqlərindən xalqın qəlbində nə qalır? Əslində, çox az şey. Əgər özünü sosialist sayan fəhləni bacarıqla sorğu-sualı tutsaq və bu zaman kapitalı lənətləndirərək bayağı, mexaniki şəkildə təkrar elədikləri çoxlu saxta humanitar ifadələri bir kənara qoysaq, onda məlum olar ki, fəhlələr sosialist ideyalarını ilk xristianların arzularına çox oxşayan hansısa qeyri-müəyyən bir arzu kimi təsəvvür edirlər. Uzaq gələcəkdə, ona kifayət qədər təsir etmək üçün həddən artıq uzaq gələcəkdə onun gözlərinin qabağına maddi və ruhi cəhətdən kasıbların sənəti, içərisindən varlıların – pul və ya əqli qabiliyyətlər cəhətdən varlıların ciddi - cəhdə çıxarıldıqları səltənətin hücumu gələcəkdir. Bu uzaq arzu hansı vasitələrlə həyatə keçirilə bilər – fəhlələr bu haqda qətiyyən fikirləşmirlər. Onların ruhunu çox az başa düşən nəzəriyyəçilər sosializmin sosializmdən təcrübəyə keçmək istədiyi zaman məhz ən qəvi düşmənlərini xalq təbəqələrinin içərisində tapacağından şübhələnmirlər. Fəhlələr, bundan da daha çox kəndlilər ən azı burjuada olduğu qədər mülkiyyətə meylliliyə malikdirlər. Onlar öz əmlaklarını artırmağı çox arzulayırlar, amma öz zəhmətlərinin bəhrəsini özləri idarə etməklə yanaşı, bu təşkilat üzvlərinin bütün tələbatlarını öz üzərinə götürməyə boyun olsa da, bu əmlakı müəyyən bir ictimai təşkilata (collectivite) vermək istəmirlər. Bu hiss əsrlər boyu formalasılıb və həmişə hər cür ciddi kollektivçilik cəhdlərinin karşısındada dağılmaz divar kimi duracaqdır.

Hər vaxt inqilab törədənlərə qoşulmağa hazır olan fəhlənin coşgun sərt əxlaqına baxmayaraq, o, köhnəliyə çox bağlıdır, böyük, mühafizəkardır, həddən artıq özbasına və müstəbiddir. O, həmişə minbərləri və taxt-tacları dağıdanları alqışlayıb, amma onları bərpa edənləri daha qızgınmasına alqışlayıb. Təsadüf onları hər hansı müəssisənin sahibi edəndə, özlərini keçmiş yoldaşları üçün burjua sahiblərindən daha ağır şərait yaranan qeyri-məhdud hökmdarlar kimi aparırlar. General Dü Barayl rolu yadəlliləri qırmanc altında işləməyə məcbur etmək olan Əlcəzairə köçmüş fəhlənin psixologiyasını belə təsvir edir: “O, feodal dövrünün bütün instinktlərini üzə çıxardı; o, böyük şəhərin emalatxanasından çıxıb özünü Gödək Pipinin, yaxud Büyük Karlin silahdaşı, ya da itaət altına alınmış xalqın torpaqlarından özünə geniş ərazilər qoparan cəngavərlər kimi danışır və mülahizələr yürüdü”.

Həmişə istehzalı, çox vaxt hazırlıq Paris fəhləsi şeylərin komik tərəfini bacarıqla tutur və siyasi hadisələrdə daha çox əyləncəli tərəfləri, yaxud hadisələrin hər hansı həddən artıq kəskin təzahürlərini qiymətləndirir, Onu deputatin, yaxud jurnalistin müəyyən bir nazirə hücumu çox əyləndirir, amma nazirin və onun rəqiblərinin müdafiə elədikləri fikirlə az maraqlanır. Sözatmalarla mübahisələr onu Ambiqyidəki⁸ tamaşa kimi əyləndirir, Müxtəlif dəlil-sübutlu mülahizələrə o tamamilə eti-nasızdır.

Təbii ki, bu xarakterik ağıl forması fəhlənin qəbullarında və mübahisə tərzində də üzə çıxır və onları siyasi xalq yiğin-caqlarında müşahidə etmək olar. O, heç zaman həmin fikrin əhəmiyyətindən baş çıxarmır, istisnasız olaraq bu fikri deyənin nüfuzuna diqqət yetirir. Onu natiqin mülahizələri yox, yalnız şəxsi nüfuzu cəlb edə bilər. O, xüsusi olaraq, xoşuna gəlməyən natiqin fikirlərinə hücum etmir, istisnasız natiqin özünün şəxsiyyəti üzərinə hücum çəkir. Rəqibin mübahisədəki

⁸ Paris teatrlarından birinin adı.

cəmiyyəti dərhal şübhə altına alınır. Əger bu siyasetçi sadəcə, əclaf adlandırılarsa, söyüsdən başqa kəlləsinə nəsə dəyməyibsə, özünü xosbəxt saya bilər. Siyasi yiğincaqlardakı mübahisələr məlum olduğu kimi, mütləq vəhşi söyüşmələrə və əlbəyaxa döyüşlərə gətirib çıxarır. Bu, yeri gəlmışkən xüsusi olaraq fəhlə sinfinin yox, irqin çatışmazlığıdır. Çoxları onun baxışları ilə razılaşmayan fikirlər söyləyən adama qulaq asmağı, onun tamamilə axmaq, yaxud iyrənc bədxah olduğuna daxilən əminlik duymağı bacarmırlar. Başqalarının ideyalarının başa düşülməsi latin irqi üçün həmisə əlcətməz olmuşdur.

Paris fəhləsinin cirtqoz, qayğısız, mütəhərrik və coşğun xasiyyəti həmişə ingilis fəhlələrinin öz iri müəssisələrində etdiyinin əksinə olaraq, birləşdirilmə maneçilik törətmüşdür. Bu inadkar bacarıqsızlıq üzərlərində ümumi rəhbərlik olmayıanda, onları aciz vəziyyətdə saxlayır və yalnız bunun nəticəsində bu fəhlələri əbədi himayəyə məruz qoyur. Onlar öz üzərlərində başlarına gələcək bütün işlərə görə mənəviyyatsızcasına məsul edə biləcəkləri rəhbərə sahib olmaq kimi, sağalmaz ehtiyaca malikdirlər. Bunda da yenə irqin xüsusiyyətləri görünür.

Fəhlə siniflərində sosialist təbliğatın yeganə tamamilə aydın nəticəsi onlar arasında öz sahibləri tərəfindən istismar olunması və hökumətin dəyişməsi ilə eyni zamanda, işin xeyli dərəcədə azalması ilə yanışı, əməkhaqlarının artırılması fikrinin yayılmasıdır. Onlardan çoxunun mühafizəkar instinkti buna mane olur, amma bu fikirlə tamamilə razıdırlar. 1898-ci ildə deputatlar palatasına seçkilərdə 10 milyon nəfər seçicidən yalnız 556. 000 nəfəri sosialistlərin deputatlarına səs verdilər, belələri də yalnız 49 nəfər oldu. Görünür ki, yalnız yalnız 1898-ci il seçkilərində artan bu cür kiçik faiz fəhlə sinfinin mühafizəkar instinktiin nə qədər möhkəm olduğunu göstərir. Bununla belə, sosialist ideyalarının yayılmasına maneçilik törədəcək başlıca səbəblər var. Fəhlə sinfi arasında xırda mülkiyyətçilərin və xırda səhmdarların sayı hər yerdə artınağa meyllidir. Ev nə qədər kiçik olsa da, səhm, yaxud, səhmin bir hissəsi nə qədər

əhəmiyyətsiz olsa da, onlar öz sahiblərini haqq-hesabını bilən kapitalistə çevirir və onun mülkiyyətçilik instinktini heyrətamız dərəcədə inkişaf etdirir. Fəhlə evlənəm, ev yiyesi olan və müəyyən yatır yığan kimi, dərhal inadkar mühəfizəkara çevrilir. Sosialist, xüsusilə də, sosialist-anarxist çox vaxt subaydır, evi, ailəsi, vəsaiti yoxdur, necə deyərlər, köçəridir, köçərisə həmişə, bütün tarix ərzində ipə-sapa yatmayan barbardır. İqtisadi təkamül işlədiyi fabrikin heç olmasa, ən kiçik hissəsində fəhləni mülkiyyətçiye çevirirə, onun kapitalla əmək arasındaki münasibət haqqında fikri kökündən dəyişir. Buna artıq bu cür yenidənqurmanın aparıldığı bəzi fabriklər, eyni zamanda kəndlinin əqli tərzinin özü sübut ola bilər. Ümumiyyətlə, kəndli şəhər fəhləsindən çətin yaşayır, amma kəndli əksər hallarda əkinə malik olur və artıq bu çox sadə səbəb üzündən demək olar, heç vaxt sosialist olmur. O, yalnız inkişaf etməmiş ağlında şübhəsiz, öz əkinini güzəştə getmədən qonşusunun əkinindən xeyir götürmək fikri yarananda sosialist olur. Deyilənlərin əsasında demək olar ki, sosialistlərin bu qədər bel bağladıqları Paris fəhlə sinfi sosializmə məhz hər şeydən daha az meylli olacaqlar.

Sosialistlərin təbliğatı müxtəlif məhrumiyyətlər və nifret doğurmuşdur, amma yeni doktrinalar xalqın qəlbində dərin iz buraxmamışlar. Tamamilə mümkünkündür ki, məsələn, əməkhaqqının azalmasına aparıb çıxaran uzunmüddətli işsizlik və yaxud xarici rəqabət kimi, fəhlələrin həmişə hökuməti məsuliyyətli saydıqları hadisələrdən hər hansı biri nəticəsində sosialistlər inqilab sırasına fəhlələri cəib edə bilirlər, amma elə həmin bu fəhlələr də həmin inqilabı yatırmağa gələn Sezari diri-dirisi məhv edərlər.

3.Hakim sınıflar

De Lavelenin yazdığı kimi, “sosializmin uğuruna onun bir qədər savadlı sınıfları əhatə etməsi çox yardım göstərir”.

Fikrimizcə, bunun səbəbləri müxtəlifdir: dəbdə olan əqidələrin yoluxuculuğu, qorxu, sonra etinasızlıq. “*Burjuazyanın əksər hissəsi, – Qarofalo yazır, – sosialist hərəkatına müəyyən qədər qorxuya baxsalar da, fikirləşir ki, indi artıq bu hərəkat qarşı-sıalınmaz və qaçılmazdır. O cümlədən, sosialist idealarına sadəlövhəcəsinə vurulmuş və onda ədalətin hakimiyyətini və ümumi xoşbəxtliyini görən sadəlövh naturalar var*”.

Bu yalnız yoluxucu qəbul olunmuş səthi, ağilsız hissin ifadəsindən başqa bir şey deyil. Siyasi və sosial dünyagörüşü yalnız yetgin ağıla görə, o reallığa uyğun olduğu vaxt qəbul etmək görünür, əksər latin zəkalarının qadir olmadığı əqli proses kimi bir şeydir. Əgər biz bu axırıncı dükançının alış-veriş müqavilələri başladığı vaxt istifadə etdikləri sağlam ağlin və münfəssəl düşünmənin heç olmasa, kiçicik bir hissəsini göstərsəydik, onda biz indiki kimi, siyaset və din məsələlərində dəbin, şəraitin, hissin hakimiyyəti altında olmazdıq və bunun nəticəsində indiki anda hökmranlıq edən hadisə və fikirlərin cəngəlli-yində vurnuxmazdıq.

Bu dəbdə olan fikirlər doktrinanın qəbul olunmasının və olunmamasının başlıca səbəbidir. Hədsiz əksər adamlar üçün başqa səbəblər yoxdur. Axmaqların fikirləri qarşısında qorxu həmişə tarixin əsas amillərindən biri olmuşdur.

İndiki vaxtda sosialist cəhdələri xalqdan çox burjuaziya arasında xeyli dərəcədə geniş yayılmışdır. Bu cəhdələr həmin mühitdə sadə yoluxuculuğuna görə xüsusi sürətlə yayılır. Filosoflar, ədəbiyyatçılar və tarixçilər itaətlə hərəkata qoşulurlar və yeri gəlmışkən, ondan heç bir şey anlamadan fəaliqlə yardım göstərirlər.⁹ Teatrлara, kitablara, tabloların özünə get-gedə daha

⁹ Mübaliğəsiz deyək ki, - Burdo yazır, - 50 deputatdan ibarət palatada sosialistləri dəqiq bir dütün adam tapılar, onlar “sosializm” sözünü başa düşürlər və bunu aydın izah eləməyə qadirdirlər. Hətta müxtəlif nəzəriyyələrin təsiri altında meydana çıxmış təriqətlərə mənsub olanlar bir-birini hörmətsizlikdə günahlandırırlar... Sosialistlərin böyük

artıq inqilab dövrünün hakim sınıflarının bütöv humanistliyini xatırladan hissiyyatlı, göz yaşı ilə dolu və tutqun sosializm həpur. Gilyotin onlara, həyat uğrunda mübarizədə özünü müdafiədən imtina etməklə yanaşı, həyatın özündən də imtina etmək lazımlığından gəldiyini göstərməyi ləngitmədi. Gələcəyin tarixçisi ali sınıfların indiki vaxtda silahı əllərindən get-gedə daha artıq buraxdıqlarının bütün asanlığını görüb, onların kədərli əzaqqorməzliyini tam nifrətlə qeyd edəcək və belələrinə rəhmi gəlməyəcəkdir.

Burjuaziya mühitində daha bir mühərrik – qorxudur. "Burjuaziya, – bayaq xatırlatdığını müəllif yazır, – qorxur; qətiyyətsizdir, əlhavasına gedir və güzəştlər vasitəsilə xilas olmağa çalışır, unudur ki, bu məhz siyasetin ən ağilsız üsullarından biridir və qətiyyətsizlik, dünyəvi razılaşmalar, hamının işinə yaramaq xarakterin çatışmazlıqlarının mahiyyətidir, bunlara görə, əbədi ədalətsizlik mühitində dünya həmişə güclüləri cinayətə görə olduğundan daha qəddar cəzalandırırırdı".

Haqqında danışdığım hissələrdən sonuncusu – biganəlik sosializmin yayılmasına birbaşa yardım göstərməsə də, onunla mübarizəyə mane olub, yüngülləşdirir. Bədbin laqeydlik, yaxud necə deyərlər, "tüpürmək" müasir burjuaziyanın ciddi xəstəliyidir. Hər hansı idealın həyata keçirilməsinə qızgınlıqla nail olan artıb-çoxalan azlığın çağrıları və hücumları öz yolunda yalnız laqeydliklə rastlaşırlar, əmin olmaq olar ki, bu cür azlığın təntənəsi yaxındır. Cəmiyyətin ən qəddar düşməni kimdir – onun üstünə hücum çəkənmi, yoxsa hətta onu qorumaqdə özünə eziyyət verməyə cəhd etməyənmi?

bir qismi, hətta rəhbərlərin arasında – instinkt üzrə sosialistdir; sosializm onlar üçün narazılığı və hiddəti bildirməyin qızgın formasıdır.

4.Yarimalimlər və doktrinerlər

Mən kitab biliklərindən başqa bir biliyi və buna görə də həyatın reallıqları haqqında heç bir anlayışı olmayanları yarımalimlər adlandırıram. Onlar Ten və bir çox başqalarının bizi məhvədici fəaliyyətləri ilə tanış elədikləri universitet və məktəbin-bu miskin “eybəcərlik fabriklerinin” məhsuludur. Professor, alim, tələbə eksər vaxt bir çox illər və çox tez-tez bütün ömrü boyu yarışavadlı qalırlar. Artıq 18 yaşı olan gənc ingilis, gənc amerikalı dünyani gəzib, texniki fəaliyyətlə məşğul olub və öz-özünə qulluq etməyi bacarır – yarımalim deyil və heç zaman uğursuz olmayıacaq. O, ola bilsin, yunan və latin dillərinə yaxud nəzəri elmlərə az bələddir, amma yalnız özünə arxalanmağı və özünü idarə etməyi öyrənib. O, yalnız kitab oxumağın heç vaxt vermədiyi bir əqli intizama, düşünmək və mühakimə yürütmək vərdişinə malikdir. Sosializmin ən təhlükəli ardıcılları və bəzən, hətta ən qəddar anarxistlər məhz yarımalimlərin intizamsız kütləsində, xüsusilə də lisey kurslarını bitirmiş, özünə bakalavr işi tapmamış, özünün müəllim taleyindən şikayətlənən, dövlət yerləri olmadan müsabiqələrdən kənarda qalmış adamlardan, özünün elmi xidmətlərini etiraf olunmamış hesab edən universitet professorlarından ibarət kəndlədə toplaşırlar. Parisdə edam olummuş sonuncu anarxist politeknik məktəbə daxil olmağa namizəd, özünün faydasız səthi biliklərinə heç bir əlavə tapmayan və bunun nəticəsində onun ləyaqətini qiymətləndirə bilməyən cəmiyyətin düşməni olan bu cəmiyyəti təbii ki, özünü hesab elədiyi kimi, böyük qabiliyyətinin öz tətbiqini tapacağı yeni cəmiyyətlə əvəz etməyi arzulayan adam idi. Narazı yarımalim bütün narazılardan ən qəddarıdır. Bu narazılıq da bəzi dairələrin, məsələn, bir nəfər kimi özlərini kifayət qədər qiymətləndirilməmiş sayan xalq müəllimlərinin arasında sosializmin daha tez-tez yaranmasını doğurur.

Ola bilsin, ibtidai məktəb müəllimlərinin və xüsusilə, ali tədris müəssisələrinin professorları arasında sosializm hər

şeydən artıq tərəfdar tapır. Fransız sosialistlərinin başçısı keçmiş sosialistdir. Qəzətlərdə bu sosialist professorun Sorbonnada kollektivizm haqqında kurs oxumaq arzusu 37 professora qarşı 16 professor tərəfindən dəstəkləndiyi kimi, heyrətamız faktı qəzətlərdə kölgələmişlər. İndiki vaxtda latın ölkələrində sosializmin inkişafında bu yarımalımlar sinfinin necə rol oynadığı onların arasında yaşadıqları cəmiyyət üçün həddən artıq təhlükəli olur. Hər cür reallığa tamamilə yad olan onlar bunun nəticəsində sünə, amma cəmiyyətin mövcudluq imkanı üçün lazımlı gələn şəraiti başa düşməyə qabil deyillər.

Haqqında Öğüst Kontun arzuladığı professorlar areopaqının idarə etdiyi cəmiyyət altı ayda dözə bilməzdi. Ümumi məraq olan məsələlərdə mütəxəssislərin fikri ədəbiyyat, yaxud elm sahəsində heç də çox yox, əksinə, savadsızların əgər bu sonuncular öz peşələrinə görə reallıqla təmasda olan kəndli, yaxud fəhlədirə, fikrindən həddən artıq az qiymətlidir. Mən artıq başqa yerdə səslərin ümumi verilməsinin xeyrinə daha ciddi dəlil-sübut olan bu vəziyyət üzərində israr etmişəm. Daha çox kütlə tərəfindən və nadir hallarda mütəxəssislər tərəfindən ağıl, vətənpərvərlik və ictimai maraqları qorumaq zəruriliyi göstərilir. Kütlə çox hallarda özündə öz irqinin ruhunu və onun maraqlarını anlamasını birləşdirir.¹⁰ O, yüksək dərəcədə fədakarlığa, qurbanlar verməyə qabildir, bu da yeri gəlmışkən, ona hərdən bir həddən artıq məhdud, özünü öyən, hiddətli və həm bayağı şarlatanların tərifinə həmişə uymağın hazırlığıdır.

¹⁰ Biz bu yaxınlarda Fransada elə dərin fikir ayrılığı yaradan məşhur işdə bunun heyrətamız nümunəsinə malik idik. Onda burjuazianın böyük bir hissəsi öz evinin özülünü qızgınlıqla qazyan şüursuzluğuyla ordunun üzərinə hücuma keçəndə xalq kütlələri sövqitəbiyyətlə ölkənin əsl maraqlarının tərəfini saxladılar. Əgər bu kütlələr də ordunuñ əleyhinə çıxsayırlar, ondan biz bəlkə də qanlı tayfalararası müharibəyə məruz qalardıq, bunun da zəruri nəticəsi düşmənin təcavüzü olardı.

mane olmur. Şübhəsiz, kütləni ağıl yox, instinkt idarə edir, amma şüursuz hərəkətlər çox vaxt şüurlu hərəkətdən daha yüksək olmurmۇ?

Fiziki həyatımızın hesabatsız mexaniki hərəkəti və şüurlu hərəkətə münasibətdə mənəvi həyatımızın elə bu cür mütləq əksər hərəkətləri bütün okeanın su kütləsinin onun səthindəki dalgalara münasibəti kimi, elə eyni cür böyükdür. Əgər bu şüursuz hərəkətlərin arasıkəsilməz axını dayansayıdı, insan bir gün də yaşaya bilməzdi. Bizim psixikamızın şüursuz elementləri sadəcə əcdadlarımız yaratdıqları bütün köməkçi vasitələrin mirasından ibarətdir. Elə bu mirasda da yarıməlmənin çox tez-tez səhv istiqamət verdiyi irqi hissələr, öz tələbatlarının instiktləri özünü göstərir.

Uğursuzlar, qanmazlar, təcrübəsiz vəkillər, oxucusuz yazıçılar, xəstəsiz əczaçı və həkimlər, əməyi pis qiymətləndirilən müəllimlər, müxtəlif diplomu olanlar, məşğuliyət tapmayanlar, sahiblərinin yararsız saydıqları xidmətçilər və i. a. Sosializmin təbii ardıcılının mahiyyətidir. Həqiqətdə onlar xüsusi doktrinalarla çox az maraqlanırlar. Onların arzuladıqlarının hamısı zorakılıq yolu ilə özlərinin ağılıq edəcəkləri cəmiyyət yaratmaqdır. Bərabərlik və bərabərhüquqluluq haqqında onların qışkırları özləri kimi, kitab təhsili almamış qaralara nifrətlə münasibət göstərməyə qətiyyən mane olmur. Əslində, özlərinin hədsiz egoistlikləri və aztəcrübəliliklərinə görə fəhlədən həddən artıq aşağı dursalar da, özlərini ondan hədsiz yüksək sayırlar. Əgər şəraitin sahibi olsaydilar, onda onların mütləqiyyəti Maratin, Sen Jüstün, yaxud Robespierrein – bu anlaşılmaz yarımalımlərin tipik nümayəndələrinin istibdadından geri qalmazdı. Uzunmüddətli naməlumluqdan, yaşıanmış alçaltmalardan sonra öz növbəsində müstəbid olmaq ümidi sosializmə hədsiz sayda tərəfdarlar yaratmalı idi.

Hər şeydən əvvəl yarımalımlərin məhz bu kateqoriyasına zəhərli nəşr əsərlərində sadəlövh ardıcılardır tərəfindən qəbul olunan və təbliğ edilən doktrinerlər aiddirlər. Onlar guya öz

əsgərlərinin başında gedirlər, əslində isə yalnız əsgərlərin arxa-sınca sürünlürler. Onların təsiri reallıqdan çox real kimi görünəndir; onlar mahiyyətçə yalnız özlərinin yaratmadıqları cəhdi səs-küylü, söyüş dolu ifadələrlə bürüyülər və onlara elə doq-matik forma verirlər ki, bu, başçılarla həmin formalara söykənməyə imkan verir. Onların kitabları bəzən müəyyən qədər mü-qəddəs olurlar, bu kitabları heç kəs heç vaxt oxurmur, amma o kitablardan sübut kimi, xüsusi jurnallarda əks etdirilən başlıqlar, yaxud cümlə qırıqları gətirmək olar. Onların əsərlərinin anlaşılımazlığı, yeri gəlmışkən, uğurunun başlıca şərtləridir. İncil protestant keşişləri üçün olduğu kimi, inananlar üçün bu əsərlər elə bil fal kitabları kimi təsəvvür olunur, bu kitabları orada istənilən məsələnin həllinə görə yalnız bəxtəbəxt açmaq lazımdır.

Beləliklə, doktrinaçı ola bilsin, çox biliklidir, amma bu onun həddən artıq sadəlövh və sağlam fikirlərdən məhrum, bununla birlikdə lap tez-tez narazı və paxıl kimi qalmasına heç də mane olmur. Onun yalnız məsələlərin bir tərəfi ilə maraqlanan ağılı hadisələrin gedişinə və onların nəticələrinə laqeyd qalır. O, adamları idarə edən sosial hadisələrin, iqtisadi qanunların, ırsilik və ehtirasların mürəkkəbliyini başa düşməyə qabil deyildir. Yalnız kitab məntiqini və adı məntiqi əldə rəhbər tutaraq o, asanlıqla inanır ki, onun arzulaması bəşəriyyətin inkişafının gedişini dəyişə və onun taleyini idarə edə bilər.

O, hər şeydən artıq cəmiyyətin bu və ya başqa cür onun xeyrinə dəyişəcəyinə hər şeydən çox inanır. Onu həqiqətən qayğılandıran şey sosialist doktrinalarının həyata keçirilməsi yox, hakimiyyətdən sosialistlərin özünün atılmasıdır. Heç bir dində xalq kütlələrinə bu qədər çox, onun başçılarına isə bu qədər az inam olmamışdır.

Bütün bu səs-küylü doktrinaçıların boşboğazlıqları çox dumankıdır; onların gələcək cəmiyyət idealı çox dəyişkəndir; amma artıq tamam dəyişkən olmayan bir şey var – bu da onların müasir cəmiyyəti dağıtmak üçün qızığın istəkləridir. Amma əgər bütün vaxtların inqilabçıları nəsə yaratmaqdə

gücsüz idilərsə, onlar üçün dağıtməq o qədər də çətin deyildi. Toplanması üçün bütöv əsrlər lazım gəlmiş sənət xəzinəsini uşaq asanlıqla yandıra bilər. Beləliklə, doktrinaçılardan təsiri qələbəylə bitən və dağdırıcı inqilab doğura bilər, amma o bundan irəli gedə bilməz. Xalq kütlələrinin həmişə göstərdiyi kiminsə idarəsi altında olmağa qarşısalınmaz tələbat bütün bu yenilikçiləri tezliklə hər hansı bir müstəbidin hakimiyyəti altına gətirib çıxara bilərdi, yeri gəlmışkən, tariximizin göstərdiyi kimi, elə onlar da bu müstəbidi birinci alqışlayırdılar. İngilab xalqın ruhunu dəyişə bilməz; bax, buna görə də onlar sözdə kinayə ilə dolu dəyişikliklərdən və səthi yenidənqurmalarından başqa bir şey yaratmamışlar. Amma hər hansı əhəmiyyətsiz dəyişikliklərdən bəşəriyyət o qədər sarsıntılar keçirmişdir ki, şübhəsiz, bundan sonra da həmin sarsıntılar məruz qalacaq.

Latin xalqlarında cəmiyyətin dağıdılmasında müxtəlif siniflərin rolunun xülasəsini çıxarmaq üçün demək lazımdır: məktəb tərəfindən yaradılan doktrinaçılardan və narazılardan, əsasən, ideyaları laxladaraq hərəkət edirlər və onların doğurduqları əqli anarxiyanın, ən zəhərli dağdırıcılıq agentlərinin nəticəsinə qulluq göstərirler; burjuaziya öz laqeydliyi, qorxusu, evoizmi, iradə zəifliyi, siyasi mahiyyətin və təşəbbüsün yoxluğu ilə kömək edir və xalq təbəqələri inqilabi şəkildə hərəkət edərək, artıq özülündən laxlayan bina kifayət qədər silkələnəndən sonra onun dağıdılmasını başa çatdıracaq.

İKİNCİ KİTAB

Sosializm əqidə kimi

Birinci fəsil

Əqidələrimizin əsası

1. Əqidələrimizin əcdadlarımızdan miras qalması. Sosializmi başa düşmək üçün əqidələrimizin necə formalasdığını tədqiq etmək lazımdır. Miras qalmış anlayış, yaxud hissələrə əsaslanan anlayış. Əldə edilmiş, yaxud təhsillə təmin olunmuş anlayış. Anlayışların bu iki kateqoriyasının təsiri. Necə olur ki, yeni görünən anlayış həmişə özündən əvvəlki anlayışdan qaynaqlanır. Əqidələrin dəyişməsinin ləngliyi. Ümumi qəbul edilmiş əqidələrin faydası. Bu cür əqidələrin yaranması sivilizasiyanın ali dərəcəsini göstərir. Böyük sivilizasiyalar yalnız azsaylı əqidələrin çıxırlanması deməkdir. Heç bir sivilizasiya öz əsasında ümumi qəbul olunmuş əqidələr olmadan tab gətirə bilməz.

2. Əqidələrin təsəvvürlərimizə və mülahəzələrimizə təsiri. Necə olur ki, bizim dünyadərkimiz miras qalmış əqidələr tərəfindən eybəcər hala salınır. Onlar təkcə hərəkatlərimizə devil, bizim sözə çatdırduğumuz mənalara da təsir göstərir. Müxtəlif irq və siniflərin ayrı-ayrı şəxsiyyətləri əslində, tamamilə müxtəlif dillərdə danışırlar. Bir-birini qarşılıqlı şəkildə başa düşmələri onları maraqlarının ziddiyətləri qədər ayırrı. Məhz nədə inandırıcılıq heç zaman ağıldan qaynaqlanmayıb. Sağların öz aralarında mübahisələri zamanı ölülərin üstün təsiri. Qarşılıqlı başa düşməməyin nəticələri. Bu qarşılıqlı başa düşməməyin

həddən artıq böyük olduğu xalqlar tərəfindən müstəmləkəlaş-dirməyin qeyri-mümkünlüyü. Niyə tarixi əsər həqiqəti çox az əks etdirir.

3. Mənəvi anlayışların irsi yaranması. *Bizim hərəkətlərimizi idarə edən əsl motivlər əksər hallarda irsi instinktlərə tabe olur. Mənəviyyat həqiqətən yalnız o qeyri-şüüri və irsi sahəyə keçdikdə mövcud olur. Mənəviyyatın müasir məktəb təliminin azqiyəmətliliyi.*

1. Əqidələrimizin əedadlarımızdan miras qalması

Əsrlər ərzində bir-birinin ardınca gələn bütün sivilizasiyalar həmişə xalqların həyatında başlıca rol oynamış azsaylı əqidələrə əsaslanıb. Bu əqidələr necə doğulur və inkişaf edir? Biz artıq bu sualı ümumi şəkildə “Lois psychologiques de l’Evolution des peuples” (“Xalqların inkişafının psixoloji qanunları”) əsərində qoymuşuq. Bu məsələyə qayitmaq faydasız olmayıacaq. Sosializm doktrinadan daha çox böyük dərəcədə əqidədir. Yalnız əqidələrin mənşəyi mexanizminin özünə dərindən vaqif olandan sonra sosializmin hansı rol oynaya biləcəyini bəlkə də qabaqcadaq görmək mümkündür.

İnsan onu idarə edən hiss və əqidələri öz arzusu ilə dəyişə bilməz. Ayn-ayrı şəxsiyyətlərin qarmaqarışq həyəcanları arxasında həmişə irlilik qanununun təsiri durur. Bu təsir kütləyə yalnız qəzəb dəqiqlikrində müvəqqəti yox olan həmin məhdud mühafizəkarlığı verir. İnsan özündən hər şeydən çox nəyi çətin keşirir və o nəyi hətta çox uzun müddət ərzində heç zaman özündən keçirə bilmir – bu, ona miras qalan vərdişlərin və fikir obrazının dəyişməsidir. Əedadların məhz bu təsiri bizim sahib olduğumuz və indiki vaxtda bir çox tərəflərdən dağıntının hədələdiyi indi xeyli dərəcədə qocalmış sivilizasiyanı da qoruyur. Əqidələrin inkişafının bu ləngliyi tarixin ən sanballı faktlarından və bununla yanaşı, tarixçilər tərəfindən ən az aydınlaşdırılmış

faktlardan biridir. Onun səbəblərini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərək.

İnsan tabe olduğu zahiri və dəyişkən şərtlərdən başqa həyatda hər şeydən çox təsəvvürlərin iki kateqoroyasını əldə rəhbər tutur: *anadangəlmə, yəni əcdadlarından varislik kimi irsən keçmiş, yaxud hissələrin təsiri altında yaranmış təsəvvürləri və qazanılmış, yaxud əqli təsəvvürləri*.

Anadangəlmə təsəvvürlər irqin ayrı-ayrı, yaxud ən yaxın əcdadları tərəfindən vəsiyyət olunmuş irsi, insanın lap doğum zamanı qeyri-şüuri olaraq qəbul etdiyi və əsasən onun hərəkətlərini yönəldən irsi təşkil edir.

Qazanılmış, yaxud əqli təsəvvürlər insanın mühitin və tərbiyənin təsiri altında qazandıqlarının mahiyyətini təşkil edir. Bu təsəvvürlər fikir yürütməni, izahı, əsaslandırma və çox nadir hallarda hərəkəti istiqamətləndirir. Onların hərəkətə təsiri təsəvvürlər irsən nəsillərdə təkrarlanaraq qeyri-şüuri sahəyə keçənəcən və hissələrə çevrilənəcən tamamilə əhəmiyyətsiz olaraq qalır. Əgər hərdən bir qazanılmış təsəvvürlər *anadangəlmə təsəvvürlər* üzərində zəfər çıralırsa, bu, yalnız məsələn, müxtəlif irqlərin nümayəndələri qovuşan zaman baş verdiyi kimi, axırıncının əks xarakterli elə *anadangəlmə təsəvvürlər* tərəfindən məhv edilməsi vaxtı olur. Onda insan sanki *tabula rasa*-ya¹¹ çevrilir. O, özünün *anadangəlmə təsəvvürlərini* itirib; o, nə əxlaqi, nə xarakteri olan, hər cür təsir altına asanlıqla düşən qarşıqdan başqa bir şey deyl.

Bu çoxəslik irsiyyətin həddən artıq ağır olması səbəbindən gündəlik doğulan bu qədər çoxsaylı əqidələr arasından yalnız bu qədər az hissəsi əsrlər ərzində üstün və ümumi olmuşlar. Hətta demək olar ki, artıq çox qoca bəşəriyyət içərisində əgər özündən əvvəlki əqidələrlə sıx bağlı olmasaydı, heç bir yeni ümumi əqidə formalşa bilməzdi. Xalqlar, demək olar ki, heç zaman tamamilə yeni əqidələr tanımadılar. Məsələn,

¹¹ Üzərində istənilən şeyi yazmaq mümkün olan təmiz lövhə.

buddizm, xristianlıq, müsəlmanlıq kimi dinlər əgər yalnız öz inkişafının sonrakı mərhələsində nəzərdən keçirərlərsə orijinal görünürər, əslində, isə onlar yalnız özlərindən əvvəlki əqidələrin sadə çıçəklənməsindən ibarətdir. Bu yalnız öz yerlərini onlara vermiş əqidələr, köhnəldiyinə görə öləndə və cazibəsini itirəndə inkişaf edə bilmışlər. Bu əqidələr onları qəbul etmiş irqdən asılı olaraq zahirən dəyişirlər və onların yalnız təlim hərfi ümumi olur. Biz əvvəlki əsərlərimizdən birində göstərmişik ki, dinlər bir xalqdan o biri xalqa keçəndə bu xalqların əvvəlki dinləri ilə əlaqə yaratmaq üçüri dərin dəyişikliklərə məruz qalırlar. Beləliklə, yeni əqidə köhnə əqidənin sadə yeniləşdirilməsi olur. Xristian dinində təkcə yəhudü elementləri yoxdur; bu din Avropa və Asiya xalqlarının daha uzaq dinlərində öz mənbələrinə malikdirlər. Əgər qədim bütperəstlik Qalileydən axan nazik su şırnağına nəhəng dalğalarla qarışmasaydı, gur axına çevrilməzdi. Lui Menar ədalətli demişdir: “*Yəhudilərin xristian mifologiyasına töhfəsi misirlilərin və farsların töhfəsinə güclə tən gəlir*”.

Bununla belə, əqidələrdə ən sadə və əhəmiyyətsiz dəyişikliklərin xalqın ruhunda kök salması üçün xeyli vaxt lazımdır. Əqidə heç də müzakirə predmeti olan hər hansı bir fikir deyildir. Əqidə insanların hərəkətinə və əməllərinə təsir göstərir və bunun nəticəsində yalnız orada hiss adlanan möhkəm çöküntü yaratmaq üçün qeyri-şüuri sahəyə keçəndə həqiqi gücə malik olur. Bu zaman o artıq dərəcədə hökmran xarakterə yiylənir, analiz və tənqidin təsiri üçün əlçatmaz olur.¹²

¹² Mütləqə çevrilən əqidənin öz-özlüyündə nədən ibarət olduğunu başa düşmək üçün qəhrəmanlıq zamanlarına gedib çıxmağa ehtiyac yoxdur. Bu mistik zəmində inkişaf etmiş, heç bir dəlil-sübutla sarsutmaq mümkün olmayan məşhur əqidələrin mistik irsi zəmində dərin cəlaq olundığını bütöv bir yığın adamların görməsi üçün yalnız öz ətrafına nəzər salmaqları həs edər. Bütpərəstlik dövrünün sonunda da meydana çıxan sektalar kimi, son 25 il ərzində yaranmış bütün kiçik dini sektalar –spirtizm, teosofizm, ezoterizm və i. a. belə

Yalnız özünün meydana çıxmasının başlangıcında, əqidə hələ formalasınmadığı bir vaxtda müəyyən dərəcəyə qədər ağılda kök sala bilər; amma onun təntənəsini təmin etmək üçün, təkrar edirəm o, hiss sahəsinə və bunun nəticəsində şüurui sahədən qeyri-şüuri sahəyə keçməlidir.

Əqdələrin işlənib hazırlanması vaxtı keçmişin bu təsirində və yeni əqidə həmişə olduğu kimi özündən əvvəlki əqidəylə əlaqəyə girməkdən başqa ayrı cür özünü təsdiqləyə bilməz. Bəlkə də sivilizasiyanın ardıcıl inkişafında əqdələrin bu kənarlaşdırılması ən vacib mərhələni təşkil edir. Bərqərar olmuş əqidənin ən böyük xeyirxaxlıqlarından biri ondan ibarətdir ki, o xalqı ümumi hissələrə ruhlandırır, onlara ümumi təfəkkür formaları və bunun nəticəsində də ümumi təsəvvür doğuran sözlər verir.

Kök salmış əqdələr axırda zəkaların ovqatları arasında oxşarlıq, ardıcıl mülahizələr arasında bənzərlik yaradır və elə buna görə sivilizasiyanın bütün elementləri üzərində öz izini qoyur. Ümumi əqidə ola bilsin, milli ruhun, milli iradənin, bunun nəticəsində hiss istiqamətində birliyin və xalqın ideyasının yaranması üçün ən qüdrəti amili təşkil edir. Böyük sivilizasiyalar həmişə azsaylı əqdələrin məntiqi inkişafını təmsil edirdilər və bu sivilizasiyaların süqutu həmişə ümumi əqdələrdə parçalanmanın olduğu məqamda baş verirdi.

bir fikir ovqatı ilə çoxsaylı ardıcılara malikdir ki, onların əqidəsini heç bir dəlil-sübüt dağında bilməz. Spiritik fotosəkillər haqqında məşhur proses belə bir nəticənin doğruluğunu tamamilə təsdiq edir. Fotografl B. məhkəmədə etiraf etdi ki, onun sadəlövh müştərilərinə bundan ötrü hazırlanmış manekenlərin fotosəkilləri idi. Adama elə gəlirdi, bu dəlil-sübüt heç bir etiraza yol vermirdi. Amma bu spiritizm tərəfdarlarının inamını heç də sarsıtmadı. Zarafatçıl fotosəgrafın etiraflarına və elə oradaca maneken-modellərin özlərinin peyda olmasına baxmayaraq, spirit-müştərilər qızgınlıqla fotosəkillərdə öz mərhum qohumlarının cizgilərini açıq-ışkar tanıdıqlarını təsdiqləməkdə davam edirdilər. Bu möcüzəli əqidə inadkarlığı çox iibrətamızdır və əqidənin qüvvəsi haqqında gözəl anlaşış verir.

Kollektiv əqidə elə bir nəhəng faydaya malikdir ki, o bütün fərdi kiçik arzuları bir bütöv halında birləşdirir, xalqı bir insanın hərəkət edəcəyi kimi hərəkət etmək məcburiyyətində qoyur. Ədalət xatırınə demək olar ki, böyük tarixi dövrlər məhz hər hansı ümumi əqidənin bərqərar olduğu dövrlərdir.

Ümumi əqidələrin rolü xalqların həyatında o qədər böyükdür ki, onun əhəmiyyəti işiirdilə bilməz. Tarix əsasında bütöv bir xalqın, yaxud ən azı bütöv bir şəhərin bütün ayrı-ayrı şəxsiyyətləri üçün ümumi əqidə durmadan yaranmış və uzun müddət mövcud olmuş sivilizasiya örnəkləri vermir. Əqidələrin bu birliyi onlara sahib olan xalqlarda hətta həmin əqidələr müvəqqəti xarakter daşıdıqda belə, qüdrətli güc verir. Biz bunu inqilab dövründə, yeni əqidəylə ilhamlanan fransız xalqı öz vədlərinin həyata keçməməsindən uzun müddət yapışib qala bilmədikdə, silahlanmış Avropaya qarşı zəfərlə mübarizə aparanda gördük.

2. Əqidələrin təsəvvürlərimizə və düşüncələrimizə təsiri. Anlamazlıq psixologiyası

Əqidə insanın ruhunda möhkəmlənən kimi, insan həyatının tənzimləyicisinə, düşüncələrinin məhək daşına, ağlinın idarəcisiñə çevrilir. Ağıl onda yalnız yeni əqidəylə razılışdırılmış şeyi qəbul edə bilər. Xristianlıq orta əsrlərdə olduğu kimi, ərəblərdə də hakim əqidə islam sivilizasiyanın bütün elementləri xüsusiñə fəlsəfədə, ədəbiyyat və incəsənətdə öz izini qoyur. İslam ali ölçütür, o hər şeyin izahını verir.

Alımlar və qeyri-alımlar üçün eyni olan biliklərimizin qazanılması üsulları mahiyyətcə ondan ibarətdir ki, biz naməlumu bizə artıq məlum olana, yaxu məlum saydığınıza gətirib çıxarmağa çalışırıq. Hadisəni başa düşmək – onu müşahidə etmək və bizdəki azacıq ideya ehtiyatı ilə əlaqələndirmək deməkdir. Beləliklə, başa düşülməyən hadisəni başa düşülən saydıqları hadisələrlə əlaqələndirirlər və hər ağıl bu əlaqəni özünün hakim hesabata sığmayan təsəvvürlərinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirir.

Bu üsul ibtidaidən aliyə qədər bütün ağıllar üçün eynidir və dəyişməz olaraq ondan ibarətdir ki, yeni məlumat artıq qəbul olmuş anlayışlar çevrəsinə daxil edilir.

Əcdadlarımızdan miras qalan dünya haqqında təsəvvürlərimizin anlayışlarla əlaqələndirilməsinin nəticəsi olaraq, müxtəlif irqlərdən olan adamlar eyni cür bir predmet haqqında müxtəlif fikirlərə malikdirlər. Biz şeyləri başqa cür yox, onları zahiri əqidəmizə uyğun dəyişərək qəbul edirik.

Hissə çevrilən əqidə təkcə bizim əməllerimizə yox, həm də ayrı-ayrı sözlərə verdiyimiz mənalara təsir göstərirler. Adamlar arasında çəkişmə və mübarizə əksər hallarda ona görə baş verir ki, eyni cür hadisələr müxtəlif tərzli ağıllarda həddən artıq müxtəlif ideyalar doğurur. Əsrdən-əsrə, bir irqdən digər irqə və bir cinsdən digər cinsə eyni sözlərlə doğurulan təsəvvürləri izləyin. Məsələn, müxtəlif mənşəli ağıllar üçün “din”, “azadlıq”, “respublika”, “burjuaziya”, “mülkiyyət”, “kapital”, “əmək” və i. a. anlayışların hansı təsəvvürü yaratlığına baxın, onda eyni cür sözlərlə ifadə olunan əqli təsəvvürlər arasında uçurum olduğunu görərsiniz.¹³ Adama elə gəlir ki, cəmiyyətin müxtəlif sinifləri, müxtəlif cinsə mənsub adamlar eyni dildə danışırlar, amma bu yalnız aldadıcı zahirdir.

Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin və bundan da artıq müxtəlif xalqların ayrılması onların anlayışlarından olduğu qədər də maraqlarının fərqindən baş verir; bax, buna görə də həmişə tarixdə üstünlük təşkil edən fakt siniflər və irqlər arasındaki şəffaf razılıq yox, mübarizə olmuşdur. Gələcəkdə həmin barışmazlıq yalnız böyüyə bilər. Sivilizasiya adamların bərabərləşdiril-

¹³ İdeyaların öz istiqamətini dəyişməsi, yəni cinsdən, irqdən, yaşdan, təhsildən asılı olaraq anlayışların öz görkəmini dəyişməsi psixologiyada çox az tədqiq edilmiş məsələlərdən biridir. Mən son əsərlərimdən birində ona azəciq toxundum, təsisatların, dirləmələrin, dillərin, incəsənatların bir xalqdan digərinə keçəndə necə dəyişdiyini göstərdim.

məsinə can atmaq əvəzinə onlar arasındaki fərqləri get-gedə dəha hiss olunan etməyə çalışır. Qüdrətli feodal baronu ilə onun ən axırıncı döyüşcüsünün əqli inkişafındakı fərqlər indi mühəndis və ona tabe olan qara fəhlənin əqli inkişafındakı fərqlərdən hədsiz dərəcədə azdır.

Müxtəlif irqlər, müxtəlif siniflər, müxtəlif cinslər arasında razılıq yalnız qeyri-şüuri hisslər sahəsinə dəxli olmayan texniki məsələlərə münasibətdə mümkünkündür. Əxlaqda, dində, siyasetdə əksinə, razılıq mümkün deyil, yaxud yalnız adamlar eyni mənşəyə malik olanda mümkünkündür. Bu zaman razılıq tərəflərin dəlil-sübutları ilə yox, onların anlayışlarının eyni tərzi ilə əldə edilir. İnandırıcılıq öz əsasını ağlıda tapmır. Adamlar siyasi, dini, yaxud mənəvi məsələlər üçün yiğisanda, onda bunu artıq sağlar yox, ölülər müzakirə edirlər. Əcdadlarının ruhu onların dili ilə danışır və bu zaman danışanların nitqi yalnız sağların həmişə eşitdikləri ölülərin əbədi səslərinin əks-sədasıdır.

Beləliklə, sözlər öz mənasına görə ayrı-ayrı adamlarda tamamilə fərqlənir və onlar ideyalar və həddən artıq müxtəlif hisslər oyadır. Bizimkindən başqa cür ağıl tərzinə girmək üçün fikrin ən gərgin cəhdli lazımdır. Bu bizdən yalnız yaşına, cinsinə və tərbiyəsinə görə fərqlənən həmvətənlərimizə münasibətdə böyük çətinliklə əldə edilir; yad irqin, həm də bizi onlardan bütöv əsrlər ayırdığı bir vaxtda adamların fikrinə necə girməli? Kiməsə aydın olmaq üçün anlayışına xas çalarla qulaq asanın dilində danışmaq lazımdır. Reallıqda valideynlərlə onların uşaqları arasında olduğu kimi, uzun müddət ərzində insanla yanaşı yaşamaq, ancaq onu başa düşməmək mümkünkündür. Buzim insanların eyni oyanmaların təsiri altında eyni hisslər keçirdikləri haqqında fərziyyələrə əsaslanan yankeçmə psixologiyamız xeyli dərəcədə yanlışdır.

Biz heç zaman şeyləri onların həqiqətdə olduğu kimi görməyə bel bağlaya bilmərik, ona görə ki, yalnız elə hisslərimizin, dərkimizin yaratdığı vəziyyətini qəbul edirik. Bundan da az təsəvvürlərdə qeyri-iradi saxtalaşdırmanın bütün adamlarda

eyni olacağına bel bağlaya bilərik, ona görə ki, bu saxtalaşdırımlar adamların anadangəlmə və qazanılmış anlayışlarına tabe olurlar, bunun nəticəsində də irqə, cinsə, mühitə və i. a. Uyğun olaraq öz aralarında fərqlənirlər, elə buna görə də demək olar ki, tez-tez ümumi qarşılıqlı anlaşılmazlıq müxtəlif ictimai təbəqələrə mənsub olan ayrı-ayrı irqlər, ayrı-ayrı cinslər arasındaki münasibətləri idarə edir. Onlar eyni sözlərdən istifadə edə bilərlər, amma heç vaxt eyni sözlərlə danışa bilməyəcəklər.

Şeylər bizdə həmişə həqiqətdə olduğu kimi təsəvvür oymırlar, bundan da heç şübhələnmirik. Biz, hətta, ümumiyyətlə, əminik ki, belə şey ola da bilməz; elə buna görə də başqa adamların tamamilə bizdən fərqli fikirləşə və hərəkət edə biləcəkləri ni demək olar, ağlımız gətirməyimiz də mümkün deyil. Axırda fikirlərin bu başa düşülməzliyi, xüsusilə, istisnasız hissələrə əsaslanan əqidə və dünyagörüş sahələrində tamamilə düzümsüzlüyü çevirilir. Dində, əxlaqda, incəsənətdə və siyasetdə bizim fikirlərimizdən fərqli fikirlərin tərəfdarı olan bütün adamlar həmin dəqiqə nəzərimizdə vicdansız, yaxud ən azı təhlükəli axmaqlar olurlar. Buna görə də biz hər hansı hakimiyyətə sahib olan kimi, bu qədər zərərli məxluqları qızğın surətdə təqib etməyi özümüzün mütləq borcumuz sayınq. Əgər onları daha tonqalda yandırmırıq, gilyotində edam etmiriksə, bu, yalnız ona görə baş verir ki, əxlaqın süqutu və qanunların kədərli yumşaqlığı ona mane olur.

İrqimizdən xeyli dərəcədə fərqlənən irqlərə mənsub olan adamlara münasibətdən azı nəzəriyyədə və bu adamların kədərli korlaşmasına təəssüf hissi keçirə-keçirə onu da fikirləşirik ki, onlar tamam bizim kimi düşünməyə bilərlər.

Bununla belə, fikirləşirik ki, əgər təsadüfən hakimləri olsaq, bu adamların rifahi üçün onlar ən ciddi tədbirlərlə bizim hüquqlarımıza və qanunlarımıza tabe olmalıdırlar. Ərəblər, zəncilər, anamitlər, malqaşlar və i. a. öz əxlaqımızı, qanunlarımızı və adətlərimizi sırimaq - siyasetdə deyildiyi kimi, onları assimiliyasiyaya uğratmaq istədiyimiz xalqlar öz təcrübələrindən başqa cür

fikirləşmək arzusunun nəyə başa gəldiyini onların qaliblərindən öyrənmişlər. Onlar şübhəsiz, özlərinin dəyişmək iqtidarından olmadıqları anadangəlmə anlayışlarını qoruyub saxlamaqla davam edirlər, amma öz fikirlərini gizlətməyi öyrənmişlər və bununla yanaşı, özlərinin yeni hakimlərinə barışmaz nifrət qazanmışlar.

Müxtəlif irqlərin xalqları arasında tam qarşılıqlı anlaşılmazlıq, heç də həmişə onlar arasında nifrət doğurmur. Bu anlaşılmazlıq, hətta onlar arasında dolayısı ilə rəğbətin mənbəyinə çevrilə bilər, belə ki, bu halda onlara öz təxəyyüllərində bir-biri haqqında arzuladiqları təsəvvürləri yaratmaqdə heç nə mane olmur. Düz deyilmişdir ki, “fransız-rus ittifaqının qərar tutduğu ən etibarlı əsaslardan biri hər iki xalq tərəfindən bir-birini demək olar, qətiyyən tanımamaq idi”.

Müxtəlif xalqlarda qarşılıqlı anlaşılmazlıq müxtəlif dərəcədə olur. Bu anlaşılmazlıq, məsələn, latin irqi xalqlarında olduğu kimi, öz ölkələrinin xaricində az səyahət edən xalqlarda yüksək dərəcəyə çatır; sivil, yaxud qeyri-sivil xalqların ideyalarını başa düşməmək qabiliyyətimiz heyrətamızdır. Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, bu, koloniyalarımızın kədərli vəziyyətinin başlıca səbəbidir. Latin irqinin hətta Napoleon kimi ən görkəmli nümayəndələri bu cəhətdən adı adamlardan fərqlənmirlər. Napoleon heç zaman İspanın və ingilisin psixologiyası haqqında hətta duimanlı anlayışa da malik olmamışdır. İspanlar və ingilislər haqqında onun mülahizələri bu yaxınlarda İngiltərənin Afrika vəhşilərinə münasibəti ilə bağlı iri siyasi jurnallarımızdan birində oxumaq imkanına malik olduğunuzdan uzağa getmirdi: “İngiltərə həmişə vəhşinin öz hökmədarlarından azad olmalarına maneçilik törətmək və idarənin respublika formasına keçmələri üçün onların işlərinə qarışır. Bundan artıq anlamazlıq və böyük sadəlövhülik ifadə etmək çətindir”.

Yeri gəlmışkən, tarixçilərimizin əsərləri də bu cür mülahizələrlə qaynaşır. Bax, buna görə də mən niyə tarixi təsvirlərin

nə az-nə çox müasir zamanlar kimi hər cür həqiqətə tamamilə yad olduğu nəticəsinə gəldim.¹⁴

Onların bizi tanış etdikləri heç zaman tarixi şəxsiyyətlərin ruhu olmamışdır, əksinə, tarixçilərin özlərinin vahid ruhundan ibarətdir. İraqı anlayışın heç bir ölçüyə uyğun gəlməməsinin və eynicinsli sözlərin öz aralarında fərqlənən zəkalarda tamamilə oxşar olmayan anlayışlar oyatlığının nəticəsi kimi, tamam eyni cür başqa, zahirən ziddiyətli nəticəyə gəldim ki, yazılmış əsər bir dildən başqa dilə qətiyyən tərcümə olunmamalıdır. Bu, daha müqayisə olunmaz, böyük dərəcədə bizə ölmüş xalqların anlayışını çatdırıran dillər üçün də ədalətlidir.

Belə tərcümələr həm də ona görə mümkün deyil ki, sözün həqiqi mənası, yəni onların doğurduqları hisslər və təsəvvürlər əsrdən-əsrə dəyişir. Zahirən ideyalardan xeyli dərəcədə yavaş dəyişən sözlərin özünü dəyişmək imkanına malik olmadığımızdan, biz qeyri-şüuri sözlərin mənasını dəyişirik. 3000 il əvvəl anqlo-saksların barbarlıq dövründə olan qəbilələr üçün yazdıqları dini və əxlaqi kodeksi – Bibliya məhz bu cür yüksək sivilizasiyaya malik olan xalqın ardıcıl və dəyişkən tələblərinə məhz belə uyğunlaşa bilərdi. Şəxsi düşüncələrin köməyilə hər bir kəs qədim sözlərə özünün müasir anlayışını daxil edir. Beləliklə, Bibliyanı sərf-nəzər edərək, ingilislərin elədiyi kimi, onu bəxtəbəxt açıb, orada istənilən siyasi, yaxud əxlaq məsələnin həllini tapmaq olar.

Təkrar edirəm, yalnız uzun müddət ərzində eyni mövcudluq şəraitində və eyni vəziyyətdə olan eyni irqin adamları arasında müəyyən qarşılıqlı anlaşılma ola bilər. Onların fikirlərinin irsi

¹⁴ Maks Müller bu fikri mənə irad tutur və "Revue historique"daçı məqalələrdən birində artıq yarımcıq tənqidü mahiyyəti haqqında danışdığını A. Lüxtenberger öz oxucularına bəyan edir ki, mənim fikrim onu "sarsıtdı". Bununla belə, həmin fikri mən özümün tarixi əsərlərimdə ölmüş xalqların fikirlərinin yalnız incəsənat əsərlərində, yaxud ədəbi abidələrdə oxuna biləcəyini göstərərək demişdim.

formaları şifahi, yaxud yazılı nitqdə işlətdikləri sözlər sayəsində bu zaman onlarda təxminən eyni anlayışlar oyana bilər.

3. Mənəvi anlayışların irsi yaranması

Məlum mənəvi keyfiyyətlərin rolü xalqların taleyində həllədici əhəmiyyətə malikdir. Biz tezliklə müxtəlif irqlərin müqayisəli psixologiyasını öyrənən zaman bunu göstərməli olacaq. İndi yalnız göstərmək istəyirik ki, əqidə kimi əxlaqi keyfiyyətlər ırsən keçirlər və buna görə də xalqın ulu babalarının ruhunu təşkil edirlər. Elə bu zəmində də əcdadlarımızdan miras qalmış hərəkətlərimizin oyadıcıları peyda olur, şüurlu fəaliyyətimiz isə bizdən ötrü yalnız onların nəticələrini müşahidə etmək üçün xidmət göstərirler. Bizim əməllərimizə ümumi rəhbərlik, sadəcə, bizə miras qalan hissələrə və çox nadir hallarda ağla məxsusdur.

Bu hissələr çox yavaş qazanılır. Əxlaqi keyfiyyətlər yalnız bizim irsi sərvətimiz olub, qeyri-şüuri sahəyə keçəndə və bunun nəticəsi kimi, həmişə egoistik və hər şeydən tez-tez irqlərin maraqlarına zidd təsirlərdən yan keçəndə müəyyən möhkəmliyə malik olur. Tərbiyə zamanı təlqin olunan əxlaqi başlangıcı doğrudan da çox zəif təsirə malikdir; mən, hətta deyərdim ki, əgər Ribonun doğru olaraq formasız, simasız (amorphes) adlandırılğı bu cür etinasız naturaları hesaba almasaq, bu təsir sıfırı bərabərdir; bu naturalar o qeyri-müəyyən hüdudda yerləşirlər ki, burada ən kiçik bəhanə onları eyni asanlıqla xeyirin və şərin tərəfinə ata bilər. Elə bu etinasız varlıqlar üçün qanunlar və polis xüsusilə faydalıdır. Onlar sonuncuların qadağan etdikləri heç bir iş tutmayacaqlar, amma daha uca əxlaqi başlangıclarla da qalxmayacaqlar. Ağilli tərbiyə, yəni tamamilə fəlsəfi boşboğazlıq və mülahizələrlə təkzib edilən tərbiyə onlara sübut edə bilər ki, yaxşı başa düşülmüş maraq polisin hərəkət dairəsinə o qədər də yaxın düşməməkdən ibarətdir.

Nə qədər ki, bizim ağlunuz hərəkətinizə qarışır, əxlaqımız instinkтив olaraq qalır və niyyətlərimiz ən şüursuz kütlənin niyyətindən fərqlənmir, bu niyyətlər o mənada hesabatsızdır ki, onlar instinkтивdir, ağıl tərəfindən deyilməyib. Amma həmin niyyətlər o mənada məqsədyönlülükdən xali deyillər ki, özlərindən əvvəlki tələbatların bütöv bir sırası tərəfindən yaradılmış zəif əlavələrin nəticəsidirlər. Xalqın ruhunda bu instinkтив oydıcılar özünün bütün qüvvəsiylə aşkar çıxırlar və buna görə də kütlənin instinkti həmişə dərin mühafizəkarlığı, nəzəriyyəçilər və natiqlər onu qaralayanın irqin ümumi maraqlarını müdafiə etmək qabiliyyəti ilə fərqlənir.

İkinci fəsil

Sivilizasiyanın müxtəlif elementlərində rəvayətlərin rolü. Miras qalmış ruhi keyfiyyətlərin hüdudları

1.Rəvayətlərin xalqların hayatındakı rolü. Rəvayətin zülmündən azad olmanın çətinliyi. Ən aşkar həqiqətlərin müəyyənləşməsinin çətinliyi. Gündəlik fikirlərimizin mənşəyi. Ağlin zəif təsiri. Rəvayətlərin təsisatlara, əqidələrə və incəsənətə təsiri. Sənətkarların keçmişin təsirindən xilas olmaqdə gücsüzlüyü.

2.Miras qalmış ruhi keyfiyyətlərin dayışkanlıq hüdudları. Əcdadlardan miras qalmış ruhi orqanizmi təşkil edən müxtəlif elementlər. Bu orqanizmin müxtəlif növülü elementləri. Onlar necə yaranı bilərlər?

3.Ənənəvi əqidələr və müasir həyatın tələbləri arasında mübarizə. Fikirlərin müasir dayanıqsızlığı. Ondan dərhal xilas olmanın mümkünüsüzlüyü. Xalqlar rəvayət zülmündən necə can qurtara bilərlər? Latin xalqlarının keçmişin təsirini tamamilə

təkzib etməyə, öz təsisatlarını və qanunlarını yenidən qurmağa meylliliyi. Onların ənənələri ilə sorğuları arasında mübarizə. Möhkəm əqidə keçici və ötəri ənənələrlə əvəz olunur. İctimai fikrin dayanıqsızlığı, zoraklığı və gücü. Müxtəlif örnəklər. İctimai fikir hakimlərə hökmü, hökumətlərə isə müharibəni və ittifaqi deyir. Mətbuatın təsiri və maliyyəçilərin gizli qüdrəti. Ümumi qəbul edilmiş əqidənin zəruruliyi. Sosializm bu rolu yerinə yetirməkdə acizdir.

1.Rəvayətlərin xalqın həyatına təsiri

Biz indi gördük ki, insan əsasən, anadangəlmə keyfiyyətlərinin təsiri altında hərəkət edir, xüsusi ilə, rəvayətlərə boyun əyir.

Bizi idarə edən rəvayətlərdən bu asılılığı lənətləyə bilərik, amma hər bir dövrdə bu asılılıqdan çıxmağa qadir olan adamların, sənətkarların, mütəfəkkirlərin, yaxud filosofların sayı nə qədər azdır. Heç olmasa, müəyyən qədər keçmişin təsirindən yaxa qurtarmaq çox az adama nəsib olur. Bəlkə də milyonlarla adam özünü azad mütəfəkkir sayır, əslində isə bütöv bir dövrdə bir neçə düzün belə adamları qəbul etmək olar. Ən aşkar elmi həqiqətlər belə, bəzən çox böyük çətinliklə müəyyən edilir və bu da sübut nəticəsində yox, o həqiqətləri müdafiə edən şəxslərin nüfuzu sayəsində baş verir.¹⁵ Həkimlər

¹⁵ Elə bir yanlışlıq yoxdur ki, nüfuz sayəsində sırrına bilməsin. Otuz il bundan əvvəl daha çox tənqidçi ağılla malik olmalı elmlər akademiyası Nyuton, Paskal, Qaliley, Kassini və başqalarının başdan-ayağa çox az təhsilli yalançı tərəfindən saxtalaşdırılmış bir neçə yüz yalançı məktublarını orijinal məktub kimi nəşr etdirdi. Bu məktublar kobud səhv'lərlə dolu idi, amma ehtimal olunan müəlliflərin və onları təqdim edən məşhur alimin nüfuzu sənədlərin qəbul olunmasına səbəb oldu. Daimi katiblə birləşdə akademiklərin böyük bir hissəsi saxtalaşdırılan boynuna almasınacaq bu sənədlərin əsliyinə azacıq

bütöv əsr ərzində hər yerdə müşahidə edə biləcəkləri maqnetizm hadisəsini kifayət qədər nüfuza malik olan bir alim bu hadisənin reallıqda baş verdiyini təsdiq edənəcən yaxına buraxmırıldılar. “Dolayı” dillə az qala hər cür antiklerikalı azad mütəfəkkir adlandırırlar. Hansısa əyalət əczaxanaçısı əgər kilsəyə getmirsə, öz keşisini təqib edirsə, onun ehkamlarını ələ salırsa, özünü artıq azad mütəfəkkir sayır; mahiyətcə isə əczaxanaçı da elə həmin keşış kimi căzibə azad təfəkkürə malikdir. Onların hər ikisi də elə eyni bir psixoloji ailəyə mənsubdurlar və hər ikisi də öz əcdadlarının anlayışlarına eyni cür rəhbərlik edirlər.

Bütün yuxarıda deyilənlərin hansı dərəcədə ədalətli olduğuna inanmaq üçün hə yerdə, hər cür məsələlərlə bağlı söylədiyimiz fikir və mülahizələri ətraflı öyrənmək lazımdır. Bu qədər azad saydıgımız belə fikirlər bizi ətraf mühitlə, kitablarla, jurnallarla təlqin olunub və miras qalan hissələrdən asılı olaraq, əksər vaxtlar ağlımızın hər hansı iştirakı olmadan tərəfimizdən bütövlükdə qəbul yaxud təkzib edilir. Ağlıla tez-tez istinad edirlər, amma o həqiqətdə hərəkətlərimizdə olduğu kimi, mülahizələrimizin yaranmasında da eyni cür əhəmiyyətsiz rol oynayırlar. İdeyalarımızın əsas anlayışımıza münasibətdə ən başlıca mənbələrini irsilikdə, ikinci dərəcəli anlayışlara münasibətdə isə təlqində axtarmaq lazımdır və buna görə də müxtəlif ictimai si-niflərə, amma eyni peşəyə məxsus adamlar öz aralarında bu qədər oxşardırlar. Eyni mühitdə yaşayaraq, fasıləsiz eyni sözləri, eyni cümlələri, eyni ideyaları təkrarlayaraq, onlar öz aralarında oxşar olduğu qədər də çeynənmiş sözlər qazanmaqla qurtarırlar.

Söhbət təsisatlardanmı, əqidələrdənmi, incəsənətdənmi, ya-xud sivilizasiyanın istənilən tərəfindənmi gedirsə-getsin, biz mühitin, xüsusiylə, keçmişin təzyiqi altında oluruq. Əgər bunu

da olsa, şübhə etmirdilər. Nüfuzun itması ilə əvvəllər məktubları yüksək səviyyədə qəbul etmələrinə və ehtimal olunan müəlliflərə layiq saymalarına baxmayaraq, üslubları həddən artıq pis sayılı.

ümumiyyətlə, sezmiriksə, onda bu, bizim şeylərin özünü dəyişdirdiyimizi güman edib, asanlıqla köhnə şeyləri yeni adlarla adlandırdığımızdan baş verir. İrsiliyin, anadangəlmənin təsirinin əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq üçün sivilizasiyanın tamamilə, müəyyən bir elementini, məsələn, incəsənəti nəzərdən keçirmək lazımdır... Bu zaman keçmişin əhəmiyyəti rəvayətlər və müasir ideyalar arasındaki mübarizə kimi, bütün aydınlığı ilə meydana çıxır. Sənətkar keçmişin zülmündən azad olduğunu təxəyyülündə canlandıranda, ya daha qədim formalara müraciət edir, ya da öz əbədi sənətinin ən vacib elementlərini təhrif edir, məsələn, bir rəngi başqa rənglə əvəzləyir, sıfətin təsvir edilməsi üçün qəbul olunmuş çəhrayı rəng əvəzinə yaşıl rəng yaxır, ya da illik sərgilərdə görmək mümkün olan bütün həmin fantaziyasını təcəssüm etdirir. Amma rəssam bu ən sərsəm hərəkətlərlə özünün yalnız rəvayətlərin və əsrlək adətlərin təsirindən qurtarmaqda gücsüz olduğunu təsdiqləyir. Ona azad görünən ilham həmişə bütün keçmişin köləsidir. Əsrlərlə müəyyənləşmiş formalardan kənarda o, heç bir şey fikirləşib tapa bilməz. Onun yaradıcılığının inkişafı yalnız çox asta baş verə bilər.

2. Miras qalan ruhi keyfiyyətlərin dəyişmə hüdudları

Keçmişin təsiri bu cütdür və əgər sivilizasiyanın bütün tərəflərinin inkişafını, təsisatlarımızın, əqidələrimizin və incəsənətimizin necə yarandığını və onların yaranmasında əcəddələrimizdən bizə miras qalan dünyagörüşümüzün necə böyük rol oynadığını başa düşmək istəyiriksə, onu həmişə nəzərə almaq lazımdır. Müasir insan öz çıyıllarından keçmişin yükünü atmaq üçün ən böyük canfəşanlıqla və tamamilə, faydasız səkil-də çalışıb. Hətta böyük inqilabımız özünü keçmişin hər cür təsirini məhv etməkdə qadir sayırdı. Bu cür cəhdələr nə qədər əbəsdir! Xalqı fəth etmək, köləyə çevirmək, hətta məhv etmək olar. Amma xalqın ruhunu dəyişə biləcək o qüvvə haradadır?

Axi təsirindən qurtulmağın bu qədər çətin olduğu həmin miras qalmış xalq ruhu əsrlərlə formalaşıb. O ruha çoxlu cürbəcür elementlər daxil edilib və bu və ya digər oyadıcıların təsiri altında həmin elementlər üzə çıxa bilər. Şəraitin və mühitin qəfildən dəyişməsi bizim içimizdə mürgüləyən cüçətiləri oyada bilər. Haqqında başqa bir əsərimdə danışdığını və müəyyən şərait zamanı aşkar olunan həmin xarakterin mümkün aşkarlanması da elə bununla izah olunur. Hansısa bir büro rəisinin, hakimin, dükançının sakit ruhunda bəzən Robespier, Marat, Fukye-Tenvil məhz bu cür gizlənir. Şəxsiyyətin bu gizlininin aşkarlanması üçün bəzi oyadıcı səbəblər kifayətdir və onda sakit məmurların girovları güllələməyi necə əmr etdiklərini görmək olar. Həmin adamlar özlərinə gələndəsə, bu cür yanlışlıqların qurbanlarına necə əvvildiklərini başa düşə bilmirlər. Konventdə iclas keçirən burjua, inqilab firtinasında öz sakit məşğuliyyətlərinə qayıdan notariuslar, vergi yiğanlar, professörler, vəkillər və i. a. dəfələrlə özlərinə sual vermişlər: onlar bu qədər qana həris instinktlər göstərməyi və bu qədər adamı məhv etməyi necə bacarmışlar. Ruhumuzun dərinliklərində əcdadlarımız tərəfindən qoyulmuş çöküntünün çalxalanması cəzasız ötüşmür. Bundan nə qəhrəman, nə də quldur ruhu çıxacağı məlum deyil.

3. Ənənəvi əqidələr və müasir həyatın tələbləri arasında mübarizə. Fikirlərin müasir dayanıqsızlığı

Yalnız bütün əsr ərzində meydana çıxan bir neçə orijinal müstəqil zəka sayəsində hər bir sivilizasiya az-çox ənənələrin zülmündən xilas olur. Amma bu cür zəkalar nadir olduğundan, bu xilasolma da çox ləng baş verir.

Cəmiyyətin yaranmasının və inkişafının başlıca şərtini hər şeydən əvvəl dayanıqlılığı, sonra isə dəyişkənlik təşkil edir. Sivilizasiya yalnız özü tərəfindən məlum ənənə yarananda bərqərar olur və başqa cür yox, bu ənənəni hər nəsildə az-çox dəyiş-

məyi bacardığı şəraitdə inkişaf edir. Əgər ənənə dəyişməsə, tərəqqi də olmayacaq, Çin özünün donmuş sivilizasiyası ilə buna misal ola bilər. Əgər bu ənənəni həddən artıq sürətlə dəyişmək istəyirlərsə, onda sivilizasiya hər cür dayanıqlılığını itirir, dağılır və tezliklə yox olur. Anqlo-saksların gücü əsasən, ondadır ki, onlar keçmişin təsirinə tabe olaraq, məlum hüdüdləri aşmadndan uzaqlaşmağı bacarırlar. Bunun əksinə olaraq, latin irqinin zəifliyi ondadır ki, keçmişin təsirindən tamamilə, uzaqlaşmağa çalışır, daim özünün təsisatlarını, əqidəsini və qanunlarını dəyişməyə can atır. İstisnasız bu səbəbdən latin xalqları bütöv əsr ərzində tezliklə çıxılması görünməyən inqilablar və arası-kəsilməz sarsıntılar keçirirlər. İndiki zamanın böyük təhlükəsi ondan ibarətdir ki, biz daha demək olar ümumi əqidələrə malik deyilik. Hami üçün eyni olan ümumi maraqlar get-gedə daha çox cürbəcür xüsusi maraqlarla əvəzlənir. Bizim təsisatlarımız, qanunlarımız, incəsənətimiz, bizim tərbiyəmiz günü-gündən get-gedə daha çox uçulub-dağlan və yeri gəlmışkən, belə bir rola iddia etməyən nə elmin, nə fəlsəfənin əvəzləyə bilməyəcəyi məlum əqidələr üzərində qurulub.

Şübhəsiz, ondan canını qurtara bilmədiyindən, biz keçmişimizin təsiri altından qurtula bilməmişik, amma üzərində bütün ictimai quruluşumuzun yarandığı həmin prinsiplərə inanmadan da əl çəkmışik. İrsən bizdə kök salmış hissələrlə müasir ide-yalar arasında daimi ziddiyət mövcuddur. Əxlaqda, dində, siyasetdə artıq əvvəllərdə olduğu kimi, nüfuzu etiraf olunmuş adamlar yoxdur və heç kəs ictimai mövcudluğun bu ən vacib tərəfləri sahəsində müəyyən istiqamət qurmağa ümidi edə bilməz. Buradan belə çıxır ki, hökumət ictimai fikrə rəhbərlik etmək əvəzinə onunla hesablaşmağa, onun arasıkəsilməz tərəddüdlərinə tabe olmağa məcburdur.

Müasir insan, xüsusilə, latin irqinə mənsub insan onun zəkası bu asılılıqdan fasıləsiz olaraq çıxış yolu axtardığı bir vaxtda qeyri-şüuri keçmişlə bağlıdır. Hər hansı müəyyən əqidə yaranmayana qədər o, yalnız elə əqidələrə malik olur ki, həmin

əqidələr qeyri-ırsi, keçici və qısamüddətli olurlar. Bu əqidələr bəzən böyük qüvvə qazanırlar, amma bu qüvvə öteridir. Bu əqidələr bu və ya digər təsirin altında doğulurlar; onların yamsılanması və dəbi yayılır. Bəzi xalqların muasir əsəbiliyi zamanı ən kiçik səbəb hisslərin həddən artıq aşkara çıxmasını doğurur: nifrat partlayışı, hiddət, anlaşılmazlıq, entuziazm ən əhəmiyyətsiz təsadüflər üzündən şimşək kimi çaxır. Lap sonda bir neçə çinli ələ keçirilir və bir neçə saat ərzində hökuməti yaxan qəzəb partlayışı baş verir. Haradasa Avropanın bir güşəsində kiçik kənd su altında qalır və qəfildən milli mərhəmət partlayışı abunələr, xeyriyyə bayramları və i. a. baş alıb gedir; öz şəxsi fəlakətlərimizi yüngülləşdirmək üçün bu qədər vacib olduğu bir vaxtda yiğilmiş pul uzağa göndərilir. İctimai fikir hüdüdsüz hisslər, yaxud dərin laqeydlik tanıyır. O hədsiz dərəcədə qadınsayağıdır və qadın kimi, özünün reflektor hərəkətlərinə hakim olmayı tamam bacarmaması ilə fərqlənir. O zahiri vəziyyətin bütün əsintilərinin ifadəsinə tabe olaraq fasiləsiz tərəddüd-dədir.

Hisslərin daha heç bir əsas əqidələrə istiqamətləndirilməsini hərəkət aliliyi onları çox təhlükəli edir. İctimai hakimiyyətin yoxluğuna görə ictimai vəziyyətə fikir get-gedə daha artıq hakim olur və qızışdırmaq və ya arxasında getmək üçün onun xidmətində qüdrətli mətbuat olduğundan, hökumətin rolu gündəngünə, get-gedə daha artıq çətinləşir dövlət adamlarının siyaseti get-gedə daha artıq qətiyyətsiz və tərəddüdlü olur. Xalqın ruhunda istifadə olunmalı çox şey tapmaq olar, amma onda heç zaman ideya və hərəkətlərdə müəyyən ardıcılığa malik olan Rişelyenin ağlığını, yaxud sadə bir diplomatın aydın baxışlarını tapmaq olmaz.

İctimai fikrin bu cür nəhəng və bu cür tərəddüdlü qüdrəti təkcə siyasetə yox, həm də sivilizasiyanın bütün elementlərinə şamil olur. O sənətkarlara əsərlərini, hakimlərə hökmərini, hökumətlərə fəaliyyət üsullarını diktə edir.¹⁶ İctimai fikir axınının

¹⁶ Bir vaxtlar daha möhkəm xarakterli adamların çalışdıqları məhkəmə işinə ictimai fikrin müdaxiləsinin ən maraqlı nümunə-

bu təsirində təhlükəli olan odur ki, belə fikirlər bizim ideyalarımıza qeyri-şüüri təşir edirlər və onları dəyişdirirlər, biz isə bundan heç şübhələnmirik də. Bu fikrin təsiri altında hökm çıxaran, yaxud bəraət verən hakimlər çox vaxt özləri də dərk etmədən ona itaət edirlər. Onların qeyri-şüüri instiki ictimai fikrin arxa-sinca getmək üçün dəyişikliyə məruz qalır, ağıl isə fikirdə qeyri - iradi baş berən dəyişikliklərə bəraət tapmaq üçün xidmət edir.

İndiki dövr üçün xarakterik olan bu xalq hərəkatı yuxarıda dediyim kimi, hökuməti öz hərəkətlərində bütün dayanıqlılıqdan məhrum edir. İctimai fikir məsələsi xalq entuziazmı partlayışının təsiri altında yaranmış fransız-rus ittifaqı kimi ittifaqlar yaradır, bir neçə maliyyəçinin saxladığı qəzetlər tərəfindən yaradılmış ictimai fikir hərəkatı nəticəsində baş verən, məsələn, ispan-amerika müharibəsi kimi müharibə edir.

Bu yaxınlarda çapdan çıxmış “Unforeseen Tendencies of Democracy” (“Demokratianın gözlənilməz ənənələri”) adlı maraqlı kitabında Amerika müəllifi Qodkin əksəriyyətini möhtəkirlərin maliyyələşdiriyi Amerika qəzetlərinin ictimai

lərindən biri doktor Laportun bu yaxınlardakı çox iibrətamız işidir. Bu iş psixologiya üzrə bütün traktatlarda xatırlanmağa layiq olan nümunə kimi qalacaq. Gecə ağır xəstənin, demək olar, ölməkdə olan zahının yanına çağrılan və əlinin altında lazımi xüsusi alət olmayan həkim xəstənin fəhlə qonşusundan aldığı, yeri gəlmışkən, xüsusi alətdən yalnız əhəmiyyətsiz detallarıyla fərqlənən alətdən istifadə edib. Amma bu təsadüfi alət müəyyən qədər sırlı və buna görə də nüfuzla malik cərrahi alətlər dəstini aid olmadığından, xəbərçi qonşular o saat hər yerə yaydilar ki, bu həkim qanmaz və cəlladdır. Onların hay-harayı qonşuları yiğir, şaiyə böyüyür, qəzetlər xəbəri göydə qapırlar, ictimai fikir coşur və bədbəxt həkimi həbsxanaya salmaq üçün həkim tapılır, sonra uzun müddətli ilkin həbsin ardınca yenidən həbsxanada saxlamaqdən ötrü hökm çıxarmaq məqsədilə məhkəmə oldu. Amma bu zaman məhşur mütəxəssislər işi öz əllərinə aldılar və ictimai fikri tamamilə alt-üst etdilər, bir neçə haftə ərzində cəllad əzabkeşə çevrildi. İşə yenidən baxıldı və məhkəmə itaətlə ictimai fikir dönüşünün ardınca getməkdə davam edərək, bu dəfə ittihəm olunana bəraət verdi.

fikir istiqaməti üçün məhvedici rolunu göstərib. Hər cür gözlənilən müharibə, - o deyir, - həmişə sadə bir səbəbə görə qəzətçilər üçün sevindirici olacaqdır ki, müharibə meydanından xəbərlər, qələbələr, yaxud məğlubiyyətlər onların satışını böyük ölçüdə artıracaqdır. Kitab Kuba üzündən baş vermiş müharibədən əvvəl yazılıb və hadisələr göstərdi ki, müəllifin qabaqcadan görüdüyü nə qədər doğrudur. Qəzetlər Birləşmiş Ştatlarda ictimai fikrə rəhbərlik edirlər, amma özləri jurnalistikani öz kontorlarından istiqamətləndirən bir neçə maliyyəçinin idarəsi altındadırlar. Onların qüdrəti ən qəddar müstəbidlərin qüdrətindən məhv edicidir, ona görə ki, birincisi, bu qüdrətin adı yoxdur, ikincisi isə, onlar yalnız ölkənin maraqlarına zidd olan şəxsi maraqları əldə rəhbər tuturlar. Yuxarıda göstərdiyim kimi, gələcəyin vacib məsələlərindən biri bir çox ölkələrdə dolayı yolla get-gedə daha artıq ictimai fikirin sahibi olmaq, bunun nəticəsində isə hökumət sahibinə çevrilməyə can atan kosmopolit bankırların qüdrəti və iyrənc təsirindən qurtulmaq üçün vəsait axtarmaqdan ibarətdir. Amerikanın “Evening Post” qəzeti bu yaxınlarda göstərir ki, xalq hərəkatlarında bütün başqa hərəkatlar zəif, yaxud gücsüz olanda, xırda mətbuatın qüdrəti ölçüyəgelməz dərəcədə artanda, qüdrət daha da təhlükəlidir ki, o qeyri-məhduddur, məsuliyyətsizdir və təsadüfi adamın əlindədir. Birləşmiş Ştatlarda hökuməti İspaniyaya müharibə elan etmək məcburiyyətində qoyan iki daha nüfuzlu populyar qəzətin biri keçmiş arabacı, digəri isə milyonlarla dollar miras almış cavan oğlan tərəfindən redaktə olunurdu Amerika tənqidçisi qeyd edir ki, ölkənin öz ordusundan, öz donanmasından, öz kreditindən və öz ənənələrindən necə istifadə etməli olduğu haqqında onların fikirləri bütün dövlət xadimlərinin, filosofların və professorların fikirlərindən daha sanballı təsirə malik idi.

Biz burada bir daha indiki vaxtin ən böyük tələblərindən birinin, yəni hamı tərəfindən qəbul olunacaq və insanları indiyə qədər idarə etmiş əvvəlki əqidəni əvəzləyən əqidənin tapılması zərurətidir.

Bu fəslin və bundan əvvəlki fəslin qısa nəticəsini çıxaraq; sivilizasiyalar həmişə həddən artıq asta yaranan və çox yavaş yoxa çıxan azsaylı əqidələrə uyub; əqidə calaq oluna bilməz, yaxud əgər o az-çox özündən əvvəlki əqidələrlə bağlı deyilsə, rəhbərlik edici başlangıç olmaq üçün ən azı zəkalara kifayət qədər hopmalıdır; müasir insan ırsən hələ onun təsisatları, əxlaqı üçün əsas rolunu oynayan əqidələrə malikdir. Ondan ötrü yeganə çıxış yolu buradandır: əvvəlki əqidələrlə kifayət qədər bağlı, bununla yanaşı, onun müasir anlayışları ilə razılışdırılmış yeni ehkamlar işləyib hazırlamaq. Keçmişlə indi arasında, yəni qəlbimizin hesabatsız cazibələri və şüurlu düşüncələrimiz arasındaki ziddiyətlər də bundadır və zəkaların müasir anarxiyasının səbəbləri bunda kök salıb.

Sosializm əvvəlki əqidələri əvəz etməyə qabil olan yeni əqidə təliminə çevriləcəkmi? Uğur qazanmaq üçün ona گələcək həyat haqqında təsəvvür yaradan, indiyəcən dünyani fəth etmiş və uzun müddət davam edən böyük dinlərin başlıca qüvvəsini təşkil edir. Sosializmin vəd etdiyi bütün rifahlar yer üzərində həyata keçməlidir. Amma bu cür vədlərin həyata keçməsi mütləq aradan qaldırılmasında insanın aciz olduğu iqtisadi və psixoloji manelərlə toqquşacaq. Buna görə sosializmin rədd edilməsi anı elə onun süqutu ilə birlikdə baş verəcəkdir. Sosializm yalnız inqilab (*Fransız inqilabi- tərc.*) zamanı humanitar ideyalar zəfər çaldığı kimi, bir dəqiqliyinə zəfər çala bilər; amma bundan sonra o tezliklə qanlı çevrilişlərdə məhv olar, ona görə ki, xalqların ruhunu cəzasız qəzəbləndirmək olmaz. Beləliklə, sosializm insanın təbiətinə və cəmiyyətin itaət etdiyi digər tələbatlara daha uyğun olan digər əqidələrin hazırlanmasına, yaxud dirçəldilməsinə xidmət edən eyni bir əsr ərzində peyda olmuş və yoxa çıxmış belə bir müvvəqəti məslək yarada bilər. Sosializmi, yalnız bu nəzər-nöqtəsindən yəni taleyinə yeni ehkamların çıxırlanmasını hazırlamaq yazılmış dağdıcı qüvvə kimi nəzərdən keçirək, bizim nəslimiz, ola bilsin, onun mütləq məhvədici rolunu etiraf etmir.

Üçüncü fəsil

Sosializmin məslək forması qəbul etmək cəhdidir

1. İndiki zamanda sosializm köhnə əqidələri əvəz etməyə can atır. Sosializmin dini təkamülü. Əvvəlki əqidələrlə əlaqədə olan dini əqidələr kimi, sosialist anlayışlarının uğuru nədədir. Dini hiss – kökündən qoparılması mümkün olmayan instinktdir. İnsan azadlığı yox, əqli köləliyi axtarır. Yeni doktrina zəmanəmizin tələblərinə və ümidişlərinə cavab verir. Köhnə ehkamların müdafiəçilərinin gücsüzlüyü. Sosialist ehkamlarının elmi tərəfdən az dəyərli olması onların yayılmasına xələl gətirə bilməz. Bəşəriyyəti idarə edən böyük dini əqidə heç zaman ağlın bəhrəsi olmamışdır.

2. Əqidənin yayılması. Onların faizləri. Əqidələrin yayılma-sında təbliğatçıların rolü. Onları inandırmaq üçün vasitələri. Qallüsünatların rolu-nun vacibliyi. Sosializmin təbliğatçılarının dini ağıl tərzi. Onlar hər cür ağlagəlməz vasitələrlə öz əqidərinin yayılmasını arzulayırlar. Onların qızgınlığı, sədaqətliliyi, sadəlövhüyü və dağidiciliq tələbatı. Onlar öz psixologiyalarına görə bütün zamanların əqidə təbliğatçılarından fərqlənirlər. Bossu və draqanadlar, Torkvemada və Robespierre. Filantropaların məhivedici rolü. Sosializm təbliğatçılarını adı dəlilər və can-ilərlə nəyə görə qarışdırmaq olmaz. Sosializmin təbliğatçularına ölməkdə olan müxtəlif siniflər kömək edirlər.

3. Kütlələr arasında əqidənin yayılması. Hər cür siyasi, dini, yaxud sosial anlayış, nəhayət, xalq kütlələrində kök salır. Kütlənin xarakteri. O heç vaxt şəxsi maraqlarını əldə rəhbər tutmur. İraqın kollektiv maraqlarını yalnız kütlə aşkarca çıxarır. Yalnız kütlənin vasitəsilə kor-korana sədaqət tələb edən ümumun xeyri üçün fəaliyyət mümkündür. Kütlənin zahiri zorakarlığı və həqiqi mühafizəkarlığı. Kütlə üzərində yüngülxasiyyət

hərəkətlilik yox, dayanıqlılıq hökənranlıq edir. Nəyə görə sosializm xalq kütlələrini çox uzun müddət cəlb edə bilməz.

1. İndiki zamanda sosializm köhnə əqidələri əvəz etməyə çalışır

Biz əqidələrimizin rolunu və onların meydana gəlməsinin qədimliyini nəzərdən keçirərək, müasir sosializmin yaşadığı, şübhəsiz, onun uğurunun daha ciddi elementini təşkil edən dini sivilizasiyanı başa düşmək üçün kifayət qədər hazırlaşmışıq. Biz artıq kütlənin psixologiyası haqqında başqa bir əsərimizdə göstərmişik ki, kütlələrin inamı həmişə dini forma almağa can atır. Kütlə nə tənqidə, nə bədbinliyə qabildir. Kütlənin qəbul etdiyi siyasi, dini, yaxud sosial əqidə rəmzi onun tərəfindən mənimşənilir və həmişə danışqsız ciddi-cəhdə hörmət olunur.

Bu fəsildə yeni doktrinaların fəlsəfi, yaxud iqtisadi məziyyətlərini nəzərdən keçirməyimizə ehtiyac yoxdur, amma onların zəkalarda doğurduğu təəssürat istisnasızdır. Biz dəfələrlə təkrar etmişik ki, əqidə təliminin uğuru qətiyyən onda olan həqiqət və yanlışlıq payından asılı deyildir, amma təlqin etdiyi hiss və etibardan coşması istisnasızdır. Bütün əqidələrin tarixi bunu açıq-aşkar sübut edir.

Dini əqidə təlimi kimi, sosializm ideyası öz galəcəyində uğur qazanmaq üçün təkzibəilməz imkanlara malikdir. Birinci, əvvəlki ideyaların özləri artıq yox olduğundan, bu ideyalar onlarla mübarizə aparmalı olmayıacaqlar. İkinci, həmin ideyalar elə sadə formada təqdim olunurlar ki, bütün zəkalalar tərəfindən asanlıqla qəbul edilmirlər. Nəhayət, üçüncüsü, bu ideyalar özlərindən əvvəlki ideyalarla asan və rahat əlaqə yaradırlar, buna görə də çətinlik çəkmədən onları əvəz edə bilərlər. Doğrudan da, artıq göstərmişik ki, xristian sosialistlərinin doktrinaları digər sosialistlərin doktrinaları ilə demək olar, eynidirlər.

Birinci şərt - əvvəlki əqidələrin yox olması – vacib sayılır. Bəşəriyyət indiki vaxta qədər əqidəsiz yaşaya bilməyib. Köhnə

əqidə yoxa çıxmağa başlayan kimi onu əvəz edəcək yenisi ortaya çıxır. Dini hiss, yeni tələbat bu və ya digər ilahi, siyasi, yaxud sosial xarakterli əqidələrə tabe olur, bizim ən hakim instiktlerimizdən birini təşkil edir. İnsana öz həyatının mexaniki istiqaməti üçün düşüncələrin gərginləşdirdiyi hər cür cəhddən qaçmaq məqsədilə əqidə lazımdır. İnsan fikrin azadlığına yox, itaətə gətirilməsinə çalışır. O, bəzən müstəbidlərin zülmkar hakimiyyətindən canını qurtarmağa müvəffəq olur, amma həm də öz əqidələrinin daha hökmlü hakimiyyətindən azad olmayı necə bacaracaq? Əvvəlcə onlar insan tələbatlarının və xüsusiylə, ümidişlərinin ifadəsinə xidmət edir, sonra bu tələbatlar və əqidələr əqidələrin təsiri ilə dəyişir, axırı onunla qurtarır ki, sahəni onun instinkтив cəhdələri ifadə edir.

Yeni doktrina müasir arzulara və ümidişlərə tamamilə cavab verir. Bu doktrina məhz atalarımızın yaşadıqları dini və sosial əqidələr öldükdə meydana çıxır. Təkcə doktrinanın adında, özündə qədim dövrlərin cənnəti kimi, bizim arzu və ümidişlərimizi ifadə edən sehri söz var. Onun dəyəri nə qədər əhəmiyyətsiz, həyata keçirilməsi nə qədər lazımsız olsa da, insana ən azi allahların vermədikləri və elmin onun əlindən aldığı illüziyaları insanın özünə qaytarmaq xidmətinə malik olan yeni ideallı təşkil edir.

Əgər fərz eləsək ki, hələ uzun müddət insanın xoşbəxtliyi allahlar yaratmaq və onlara sitayış etmək kimi heyvətamız qabiliyyətdən ibarət olmalıdır, onda yeni ehkamın vacibliyini etiraf etməmək olmaz.

Aldadıcı kabus gündən-günə böyükür və onun qüdrəti getgedə daha böyük olur. Köhnə ehkamlar öz qüdrətlərini itirdilər, əvvəlki allahların minbərləri boşaldı, ailə parçalanır, təsisatlar dağılır, iyəxriyalar yox olur. Yalnız bircə sosial ilğim hər yerdə yiğilib qalan xarabalıqlara yayılır. Bu ilğim xüsusiylə güclü manələrə rast gəlmədən yazılır. Onun ardıcılıları İsa Məsihin şagirdləri kimi, yeni ideala inamlı, dünyani dirçəltməyə qabil olan qızığın əqidəli təbliğatçılar olduqlarından - bunun əksinə, köhnə

ictimai qurluşun çəkingən tərəfdarları öz işlərinin düzgünlüyünə çox az inanırlar. Onların bütün müdafiəsi - çoxdan ora-bura sürüklənmiş və hər cür qüvvəsini itirmiş qədim sırı illahiyat və iqtisadi formulların usandırıcı şəkildə çeynənməsindən ibarətdir. Müdafiəçilərin özləri onlara sarılmış sarqların altında qımlıdanmağa çalışan mumiya təsiri bağışlayırlar. Akademik müsabiqələrin biri haqqındaki hesabatda Leon Se təklif olunan mükafatın böyüküyünə baxmayaraq, müsəviqəyə təsdiq olunmuş, sosializmi təkzibə iddə edən əsərlərin heyratamız yararsızlığını göstərib. Qədim laxlayan allahların əvəzinə Qaliley düzənliyində yeni allah peyda olanda, onlara sonuncu güclü zərbəni endirəndə bütərəstlərin müdafiəçiləri elə bu cür zəif idilər.

Şübhəsiz ki, yeni əqidənin məntiqi əsası yoxdur; anıma bəşəriyyətin bütün mövcudluğu ərzində hansı əqidə məntiqə söykənib? Bununla belə, onların çoxu parlaq sivilizasiyaların çiçəklənməsinin əsasını qoymuşlar. Ağlılsız şey mökəmlənib, ağıllıya çevrilir və insan da axır-axırda ona öyrəşir. Cəmiyyət arzular, əqidələr, tələbatlar, yəni hisslər üzərində qərar tutur və heç zaman zəkanın dəlil-sübutları, hətta onlara oxşar hər hansı başqa bir şeyə əsaslanmır. Bu hissələrin inkişafını, əlbəttə, qanunları hələ heç kəsə məlum olmayan müəyyən qədər gizli məntiq müşayət edir.

Bəşəriyyətə rəhbərlik edən böyük əqidələrdən heç biri ağILDAN qaynaqlanmayıb və əgər onlardan hər biri dirlərin və səltənətlərin süquta uğradıqları, öldükleri ümumi qanuna tabe olurlarsa, onda eynilə onları sona ağıl gətirməyiib.

Əqidənin yüksək dərəcədə sahib olduğu və zəkanın heç vaxt sahib olmayacağı ən aşkar yanlışlıqları ən aydın həqqiqətə çevirmək, insanların qəlbində heyranlıq oyadıb, onları köləyə çevirmək, sivilizasiyaları və dövlətləri yenidən qurmaq kimi, aralarında heç bir əlaqəsi olmayan şeyləri öz aralarında bir-birinə bağlamağa bu heyratamız qabiliyyətdir. Bu əqidələr məntiqə tabe olmur, ancaq tarixi idarə edir.

Yeni təlimlərin cəlbedici tərəfləri, onları bütün zəkalar üçün əlcətan edən fövqəladə sadəlikləri səbəbindən, xalq kütlələrinin var-dövlət və hakimiyyət sahiblərinə müasir nifrat üzündən, seçki səslərinin ümurnu şəkildə verilməsi sayəsində bu siniflərin sahib olduqları təsisatları dəyişməyin qeyd- şərtsiz siyasi imkanları şəraitində - təkrar edirəm, yeni təlimlərin bu cür müstəsna əlverişli şəraiti zamanı özündən soruşmaq olar: niyə onların uğuru belə ləngdir və gedişinə hansı sırı qüvvələr rəhbərlik edir? Bizim yuxarıda əqidələrimizin mənşəyi və dəyişməsinin ləngliyi ilə dediklərimiz bu suala cavab verir.

2. Əqidələrin yayılması. Onların təbliğatçıları

İndiki vaxtda biz sosialist dininin işlənib hazırlandığını görürük. Bu zaman onun təbliğatlarının hərəkətlərini və rolü əvvəl göstərilmiş bütün başlıca amilləri: həyata keçməyən arzuları, söz və formulları, iddiaları, təkrarları, cazibə və yoluxuculuğu öyrənə bilərik.

Sosializm ola bilsin, əsasən, öz təbliğatçıları sayəsində qısa müddətdə zəfər çalacaq. Yalnız onlar,- əqidəli adamlar əqidənin - müxtəlif dövrlərdə dünyani dəyişdirmiş bu sehirli qüvvənin yaradılması üçün lazım olan cəhdə göstərirlər. Onlar inandırmaq sənətinə - eyni zamanda qanunlarını heç bir kitabda öyrənmək mümkün olmayan həm ince, həm də sadə sənətə malikdirlər. Onlar bilirlər ki, kütə şübhələrə nifrat edir, o yalnız ən yüksək hissələri, qızğın iddianı, yaxud hədsiz nifrəti başa düşür. Onlar bu hissələri necə oyatmayı və inkişaf etdirməyi bilirlər.

Onların tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün bu həvarilərin həddən artıq çox olmasına ehtiyac yoxdur. Xaç yürüşləri kimi, bu qədər böyük hərəkatların oyanması üçün nə qədər az canfəşanlıq edənlərin kifayət etdiyini xatırlamaq lazımdır – bu hadisə ola bilsin, hər hansı dinin bərqərar edilməsindən daha möcüzəli idi, ona görə ki, milyonlarla adam elə vəziyyətə çatdırılmışdır ki, Şərqə

cummaq üçün hər şeylərini atırdılar, ən böyük uğursuzluqlara və ən qəddar mərhumiyətlərə baxmayaraq, bu hərəkatı dəfələrlə dirçəltmişdilər.

Dünyanı idarə edən əqidələr – xristianlıq, buddizm, müsəlmanlıq, yaxud hər hansı siyasi təlimlər necə olsalar da, məsələn, fransız inqilabına rəhbərlik edənlər kimi, məhz həvarilər adlandırılın əqidəli vaizlərin bu kateqoriyalarının cəhdləri ilə yayılırlar. Onları köləyə çevirmiş əqidəylə hipnoz olmuş həvarilər əqidənin yayılması üçün bütün qurbanları verməyə hazırlıdılar və hətta axırda öz həyatlarının yeganə məqsədi kimi, bu əqidənin hökmranlıq etməsini qarşıya qoyurlar. Bu adamlar elə bil, yarımrügү içərisində olurlar, onların öyrənilməsi əqli vəziyyətlərinin patoloji araşdırılmasını tələb edir, amma buna baxmayaraq, belələri həmişə tarixdə böyük rol oynamışlar.

Bələ adamlar əsasən, dini instinkt istedadı olan zəkalar mühitində peyda olur, bu instinkt onunla xarakterizə olunur ki, insan hər hansı varlığa, inam rəmzinə tabe olmağa və etiqadının predmetinin təntənəsi üçün özünü qurban verməyə ehtiyac hiss edir.

Dini instinkt qeyri-şüuri hiss kimi, əlbəttə, onu başlangıçda dəstəkləyən əqidə yox olanda da qorunub saxlanılır. Köhnə xristian ehkamlarını lənətləyən, yaxud təkzib edən sosialist həvariləri bununla belə, yüksək dərəcədə dindar kimi qalırlar. Onların əqidələrinin mahiyyəti dəyişir, amma öz irqlərinin irsi instinktlərinin təsiri altında qalırlar. Onların bu dünyada gözlədikləri ictimai cənnət babalarımızın ilahi cənnətinə çox yaxındır. Tamamilə irsiyyətə tabe olan bu sadəlövh zəkalarda köhnə deizm görüşüllük qüvvəsinə malik olan, bütün ədalətsizlikləri düzəldən və qədim allahlar kimi, hər şeyə qadir dövlətin dünyəvi formasında təcəssüm edir. İnsan bəzən öz ideallarını dəyişir, amma onların təsəvvürlərini doğuran irsi formaları necə dağında bilər?

Beləliklə, həvari həmişə öz əqidəsini yaymaq arzusu ilə alışb-yanan dini əhval-ruhiyyəli zəkanı təmsil edir, bununla yanaşı və hər şeydən əvvəl bu zəka sadədir, ağlın dəlil-sübutlarına

qətiyyən tabe olmur. Onun mənTİqi adidir. Qanunlar və hər cür izahatlar ondan ötrü tamamilə dərkolunmazdır.

Bu yaxınlarda onların mü Hüütündə olan müəlliflərdən biri Qamon tərəfindən döyükən sosialistlərin 170-inin avtobioqrafiyasından parçaları nəzərdən keçirmək lazımdır ki, həvarinin dünyagörüşü haqqında özün üçün tamamilə müəyyən anlayış tərtib edəsən. Onların içində öz aralarında hədsiz müxtəlif təlimləri təbliğ edən adamlar var; belə ki, anarxizm fərdiliyin ən yüksək formasından başqa bir şey deyil, anarxizmə görə hər cür hökumət məhv edilməli, hər insan özünəməxsus olmalıdır, bununla belə, kollektivçilik hər insanın dövlətə tamamilə boyun əyməsini tövsiyyə edir.

Amma təcrübədə yeri gəlmışkən, vaizlər tərəfindən çox çətinliklə görülən bu fərq tamamilə yox olur. Sosializmin müxtəlif formalarının ardıcılırı mövcud ictimai quruluşa, kapitala, burjuaziyaya elə eyni cür nifrat bəsləyiirlər və onların dağıdılması üçün elə eyni cür vasitələr təklif edirlər. Sosializmin ən dinc sektaları yalnız var-dövlətlərinin varlıkların əllərindən alınmasına nail olurlar; bu cür soyğunçuluqdan başqa ən döyükənləri üstəlik, məglubların məhv olunmasında da israr edirlər. Onların boşboğazlığını ən yaxşı ifşa edən şey sadəqəlbli sadəlövhükləridir. Onları heç bir şey çətinə salmir. Onlar üçün cəmiyyəti yenidən qurmaqdən asan şey yoxdur: "yalnız inqilabi yolla cəmiyyəti devirmək, sosial var-dövləti sahiblərinin əldən almaq və hər şeyi hamının sərəncamına vermək lazımdır. Kapitalistlə fəhlə arasında fərqlərin itdiyi cəmiyyətin hökumətə ehtiyacı yoxdur". İki, yaxud üç arasıkəsilmədən təkrar edilən formulun hipnozuna get-gedə daha artıq tabe olaraq, sosialist təbliğatçı öz əqidəsini yaymağa bəşəriyyət onun gəlişinə qədər eybəcərləşdirən yanlışlıqdan çıxarmağı nəzərdə tutan xeyir xəbəri bütün dünyaya çatdırmağa qızığın tələbat hiss edir. Bəyəm, bu yeni təlimin işığı bərəq vurmurmu, qəzəbli, şərəfsiz adamlardan başqa bu işiqla kim məglub edilməyəcək?

Qamon yazır: “Özünə qızğın ardıcıllar ələ almaq cəhdinin təsiri altında təbliğatçı sosialistlər öz ideyalarını təbliğ edib, heç bir əzablar qarçısında dayanmırlar. İdeya xətrinə onlar öz lərinin ailə və dostluq bağlarını qırırlar; onlar öz yerlərini, öz mövcudluq vasitələrini itirirlər. Öz canfəşanlıqlarında həbsxanaya, sürgünə və ölümə getməyə hazırlıdalar; onlar öz idealını həyata keçirmək və arzularının əksinə olaraq xalq kütlələrini xilas etmək istəyirlər. Onlar başəriyyətə sevgiləri üzündən adamları öldürən 1793-cü il terrorçularına bənzəyirlər”.

Müəyyən edilib ki, bütün cərəyanların və sektaların sosialist təbliğatçıları dağıtmaya ehtirasına eyni cür mübtəla olmuşlar. Qamonun göstərdiyi onlardan biri bütün abidələri və xüsusilə, kilsələri dağıtmağı arzulayır, əmindir ki, bununla spiritual din dağılır. Yeri gəlmışkən, bu sadəlövh yalnız məşhur örnəklərin arxasınca gedir. Xristian imperatoru Feodosi 389-cu ildə Misirin 6.000 il ərzində Nil çayının sahillərində tikilmiş, amma çox möhkəm duran divarları və sütunlarının dağıdılması mümkün olmayan bütün dini abidələrinin dağıdında başqa cür düşünmürdü.

Görünür, demək olar, bütün zamanlarda ümumi psixoloji qanun olub, bu qanuna görə, kimisə öldürməyə, yaxud nəyisə dağıtmağa israrlı tələbat hiss eləmədən nəyinsə həvarisi olmaq mümkün deyilmiş.

Yalnız abidələrin üzərinə hücum çəkən təbliğatçı nisbətən ziyansız, amma açıq-aşkar o qədər də fanatik olmayanların sırasına aiddir. Düşkün həvari bu cür yarımölcülərlə kifayətlənmir. O, yalançı allahıların məbədlərini dağıtmağın ardınca onların pərəstişkarlarını məhv etməyi də zəruri sayır. Məsələ insan nəsilinin drçəldilməsi, həqiqətin aradan qaldırılması və yanlışlıqların məhv edilməsi haqqında gedirse, qanlı qurbanların hansı əhəmiyyəti var? Aydın deyilmi ki, kafirlərdən can qurtarmağın ən yaxşı üsulu - yolunun üstündə duranların hamisini birlikdə aradan götürmək, yalnız təbliğatçıları və onların şagirdlərini sağ qoymaq

lazımdır. İkiüzlülüyə və şeytanla iyrənc alverə nifrat bəsləyən əsl əqidəlilərin programı da bundan ibarətdir.

Bədbəxtlikdən şeytanılar hələ də müəyyən müqavimət göstərirlər və onları məhv etmək imkanınını gözləyə - gözləyə özlərindən aslı olmayaraq, tək-tük qətlər və hədələrlə kifayətlənməli olurlar. Bu sonuncular, yeri gəlmışkən, çox qətiyyətlidir və qarşıda duran əzişdirmələr haqqında heç bir şübhə doğurmur. Qarofalonun dediyi kimi, bir qabaqcıl italyan sosialisti öz programının xülasəsini belə verir: “biz əlində silah qarşımıza çıxarı doğrayacaq, eyvandan atacaq, yaxud qocaları, qadınları və uşaqları dənizə atacağıq”.

Yeni fanatiklərin bu üsulları heç də yeni deyil; həmin üsullar həmişə tarixin müxtəlif dövrlərində elə eyni cür formalarda təcrübədən keçirilib. Bütün həvarilər öz rəqiblərini bədbəxtliklərinə qarşı elə eyni cür ifadələrlə guruldayırdılar və hakimiyyəti ələ keçirən kimi, qızışınla və tez yağınlamamaq üçün onlar elə eyni cür vasitələrdən istifadə edirdilər. Məhəmməd peyğəmbər kafirləri qılıncla, inkvizitorlar atəşlə, konvent gilyotinlə, müasir anarxistlərimiz dinamitlə yola gətirildilər. Yalnız məhvətma üsulları bir qədər dəyişib.

Cəmiyyətin hərdənbir keçirməli olduğu bu fanatizm partlayışlarında daha kədərli olan odur ki, əqidələr arasında ən ali zəka əqidəsiylə vəhşicəsinə uymaq qarşısında acizdir. Müasir anarxistlərimiz elə Bossüetin eretiklərə münasibətdə onlara qarşı, belələrinin öldürülməsinə və qovulmasına gətirib çıxaran yürüş açlığı vaxt danışlığı və hərəkət etdiyi kimi danışır və hərəkət edirlər. Məhşur prelat öz əqidəsinin “öz qanmazlıqlarını etiraf etmək əvəzinə əyri işlər görməyə və ilahi hökmə boyun əymək əvəzinə öz şiltaq ağlında beyninə gələn hər şeyi fikirləşmək azadlığını hopdurmağa hazır olan düşmənlərini hansı kəskin sözlərlə darmadağın etmirdi!? O dövrün yazılı şəhadətnamələrində XIV Lüdovik (1685-ci il) Nant edikitində draqondanı ləğv etməsinin ruhanilər tərəfindən necə vəhşicəsinə sevinclə qəbul olunmasını oxumaq

mümkündür. Yepiskoplar və dindar Bossüet entuziazmdan sanki sayıqlayırdılar. Bossüe XIV Lüdovükə xitab edərək deyirdi: “Siz ertikləri qirdiniz; bu sizin hakimiyyətinizin ən layiqli işidir, onun tacıdır”.

Doğurdan da, qırğın kifayət qədər böyük idi. Bu “ləyaqətli iş” korun-korun tonqalda həlak olmuş, şaqqlanmış, asılmış, eybəcər hala salınmış və yaxud kral gəmilərilə sürgünə göndərilmiş hədsiz sayda mətanətli protestantlardan başqa 400.000-ə qədər fransızın köçürülməsinin nəticəsi idi. İnkivizisiya İspaniyani konvent Fransanı boşaltdıgından az boşalmadı. Konvent də tam həqiqətə malik idi və yanlışlıqları aradan qaldırmağa çalışırdı. O siyasi yığıncaqdan çox kilsə yığıncağına həddən artıq çox oxşayırırdı.

Onların qəlbindəkiləri oxumağı bacaranda, bütün bu dəhşətli insan qatillərinin törətdikləri fəlakətləri özünə izah etmək asandır. Torkvemada, Bossüet, Robespyer – bütün bunlar özlerinin yalnız bəşəriyyətin xoşbəxtliyini arzulayan abırlı filantroplar sayırdılar. Dini filantroplar, siyasi filantroplar, sosial filantroplar elə eyni ailəyə məxsusdurlar. Onlar, əslində, həmişə bəşəriyyətin ən təhlükəli düşmənləri olsalar da, özlərini tam səmimiyyətlə onun dostu sayırdılar. Mömünlərin kor-koranə fanatizmi onları vəhşi heyvanlardan daha təhlükəli edir.

Müasir psixatrlar, ümumiyyətlə, belə hesab edirlər ki, sosializmin öncüllərini təşkil edən fanatiklər cinayətkarlarının xüsusi tipinə məxsusdurlar, psixatrlar onları anadangəlmə cinayətkarlar adlandırırlar. Amma belə təyinat çox səthidir və daha dəqiq desək tamam səhvdir, ona görə ki, müxtəlif siniflərə mənsub adamları əhatə edir, həmin adamların böyük bir hissəsinin əsl cinayətkarlarla heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur. Yeni əqidəni yayanlar arasında cinayətkar tipli adamlara rast gəlmək olur- buna şübhə yoxdur, amma özlərini sosialist anarxistləri kimi təqdim edən əksər cinayətkarlar bunu yalnız adı cinayətlərə siyasi çalar vermək üçün edirlər. Əsl təbliğatçılar haqlı olaraq qanunla cinayət kimi qəbul olunan əməllər törədə

bilərlər, amma həmin əməllər psixoliji nöqteyi-nəzərdən özlərində heç bir cinayətkar tərkibi birləşdirmirlər. Bu əməllər təkcə əsl cinayətin vacib əlamətini təşkil edən hər cür şəxsi maraq olmadan həyata keçirilmirlər, əksinə, həmin əməllər əksər vaxtlar, hətta onların ən aşkar maraqlarına tamamilə ziddir. Bu təbliğatçılar fikir yürütməyə qəti qabil olmayan, onların hər cür düşüncə qabiliyyətini boğan dini hissələr tərəfindən zəbt edilmiş ibtidai məstik zəkalara sahibdirlər. Onlar, doğurdan da, çox təhlükəlidirlər və həmin təbliğatçılar tərəfindən dağıdırılmasını arzulayan cəmiyyət belələrini öz mühitindən ciddi-cəhdli kənarlaşdırmağlıdır; amma onların əqli vəziyyətləri kriminalistdən daha çox psixiatrin sərəncamında olmalıdır. Bütün zamanlarda mövcud olan xüsusi psixoloji tip olduqlarından tarix başdan-başa onların qəhramanlıqları ilə doludur.

Sezar Lombrozo deyir: “*Altruist meyilli ya malik ruhi xəstələr bütün zamanlarda, hətta barbarlıq dövründə də ortaya çıxırdılar, amma onda özlərinin yemini dində tapirdilar; sonralar onda öz dövrlərinin siyasi partiyaları və antimonarxiya suiqəsdlərinə cumdular. Əvvəlcə bu xaçlılar, sonra qiyamçılar, sonra gəzərgi cəngavərlər, sonra əqidəyə allahsızlığı görə əzab-keşlər idilər.*

Zəmanəmizdə və xüsusilə, latin irqində bu cür fanatik altruist peyda olan kimi öz ehtirasları üçün yalnız sosial və iqtisadi zəmində mümkün qida tapır.

Bu zəmində də fanatiklərin entuziazmlarına demək olar, həmişə ən mübahisəli və daha az düzgün ideyalar azad meydan açırlar. Siz ilahiyat, yaxud metafizik məsələləri həll etmək üçün yüz fanatik taparsınız. Amma həndəsi məsələlərin həlli üçün birini də tapmasınız. İdeya nə qədər qəribə və ağılsız olsa, xüsusilə, hər bir fərdi uğurun kütləvi uğursuzluğa, yaxud təntənəyə çevrildiyi siyasi partiyaların mühitindən o qədər bu ideyada bütün ömürləri boyu fanatiklərə yardım edir və onların itirdikləri həyata, yaxud keçirdikləri əzablara görə zövq almalarına xidmət göstərir”.

Hər cür əqidələrin yayılması üçün lazım olan bizim təsvir etdiyimiz təbliğatçılardan başqa daha az əhəmiyyətli müxtəlif tiplər mövcuddur, bu tiplərdə hipnoz hər hansı bir bənddə meydana çıxır. Gündəlik məsələ bəzi işlərlə bağlı olanda düşünmək qabiliyyətini itirən çox ağıllı, hətta görkəmli adamlara rast gəlmək olur. Onda özlərinin siyasi və dini ehtiraslarına uymuş bu adamlar heyrətamız anlaşılmazlıq və dözümsüzlük üzə çıxarırlar. Bunlar təsadüfi fanatiklərdir, onların fanatizmi yalnız onları qəzəbləndirəndə təhlükəli olur. Onlar yalnız özlərini bürüleyən ehtirasa – belə hallarda yeganə rəhbərlərinə dəxli olan məsələlərdən başqa bütün məsələlər barəsində mötədilcəsinə və aydınlıqla mülahizə yürüdür, böhranlı məqamlarda tamam kor-koranəlik və qızğın canfəşanlıq üçün köməkçi tapan əsl təbliğatçılara xas olan hiddətli təqibləriylə bu məhdud zəmində dururlar.

Nəhayət, sosializm fanatiklərinin yalnız bir ideya ilə ıma-raqlanmayan və hətta əqidənin xüsusi dayaniqlığı ilə fərqlənməyən digər kateqoriyaları mövcuddur. Bu kateqoriya degeneratların geniş ailəsinə məxsusdur. Özünün fiziki, yaxud əqli irsi çatışmazlığı sayəsində çıxış yolu olmayan aşağı səviyyəni tutaraq, özlərini sağalmaz qabiliyyətsizlikləri və irsi xəstəlikləri nəticəsində uyğunlaşa bilmədikləri cəmiyyətin təbii düşmənlərinə çevrilirlər. Belələri onlara həm ən yaxşı gələcək və guya ki, dirçəliş vəd eləyən doktrinaların təbii müdafiəçilərinə çevrilirlər. İrsiyətin bizim “uyğunlaşmayanlar” fəslində məşğul olacağımız bu eybəcər qurbanlar, təbliğatçıların sıralarını xeyli dərəcədə artırırlar. Şübhəsiz, bizim müasir sivilizasiyamızın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sivilizasiya bəlkə də, ağırlığı altında özünü uçaçağı, ictimai tör-töküntülərin get-gedə daha da artıq ehtiyatını yaradır və insanpərvərliyin qəribə ironiyasına görə ən korafəhim qayğıyla yardım göstərir.

Sosializmin təqdim elədiyi yeni din elə bir mərhələyə daxil olur ki, bu zaman onun təliminin yayılması artıq yanında həmin təlimə yeni uğur elementləri verən əzabkeşlərin peydə

olduğu həvarilər tərəfindən həyata keçirilir. Anarxistlərin Parisdə sonuncu edamlarının arxasında polis bu qurbanların qəbirlərini dini ziyarətlərə və onların hər cür dini attributlarla bəzədilmiş təsvirlərin satışına qarşı tədbirlər həyata keçirməli idi. Bütün kultlardan ən axrincisi olan fanatizm bəlkə də axrincisi olacaq. Xalqa həmişə onun arzularını, istəklərini və nifrətlərini təcəssüm etdirən hər hansı ideallar lazımdır.

Ehkamlar da elə bu cür yazılar və onlara qarşı heç bir mühakimə mübarizə apara bilməz. Onların gücü kütlənin səviyyəsinin əslər boyunca inkişaf etməməsinə və aşağı olmasına söykəndiyindən, bununla belə, ilgimi insanların cəlb etdiyi və arzunu həqiqətdən ayıran qeyri-müəyyən hüdudları görmələrinə mane olduğundan keçilməzdir.

3. Kütlə arasında əqidələrin yayılması

Bundan əvvəlki iki əsərimdə əqidələrin yayılması mexanizmini nəzərdən keçirib, mən ancaq oxucunu bu əsərlərə yönəldə bilərəm. Oxucu həmin əsərlərdən sivilizasiyaların azsaylı əsas ideyaların təsiri altında necə yarandığını öyrənə bilər, bu ideyalar bir sıra çevrilmələrdən sonra onunla başa çatır ki, əqidə şəklində xalqın qəlbində kök salır. Bu köksalma prosesi böyük əhəmiyyətə malikdir, ona görə ki, ideyalar yalnız xalqın ruhunda kifayət qədər möhkəmlənəndən sonra özünün bütün sosial əhəmiyyətini – xeyirxah, yaxud zərərli olduğunu qazanır. Bu zaman və yalnız bu zaman ideyalar ümumun sərvətinə sonra mütləq əqidəyə, yəni dinin, inqilabın və sivilizasiyaların dəyişməsinin vacib amillərinə çevrilir.

Bizim bütün metafizik, siyasi, dini və sosial anlayışlarımızın kökləri axırda məhz xalqın ruhunda, bu başlıca zəmində möhkəmlənir. Buna görə də həmin zəmini tamamilə köklü şəkildə öyrənmək lazımdır. Buna görə də bizə elə gəlir ki, xalqların əqli inkişafi prosesinin özünü və kütlənin psixologiyasının öyrənilməsi sosializmin öyrənilməsi üçün zəruri girişdir. Görs-

tərilmüş bu qədər vacib məsələ, xüsusilə, sonuncu məsələ çox pis tədqiq olunduğundan, bu məsələ ikiqat zəruri idi.

Kütləni öyrənən az miqdarda yazarlar çox vaxt həqiqətə zidd olan, yaxud ən azı bir neçə tərəfi olan məsələ də birtərəfliliyi ilə fərqlənən nəticələrə gəlib çıxırlılar. Onlar əksər hallarda kütlənin timsalında yalnız “yırtıcı, qana həris, acgöz vəhşi heyvan” görürdülər. Əgər məsələyə dərindən nüfuz etsək görərik ki, əksinə, kütlənin uyduğu ən pis qızğınlıq çox tez-tez ən geniş ürəkli və təmənnasız niyyətlərdən baş verir və kütlə eyni cür asanlıqla qurbana və cəllada çevrilir. “Cinayətkar kütlə” adlı kitab kimi, “Xeyirxah kütlə” sərlövhəli kitab da bəraət qazana bilər. Mən başqa bir yerdə əməlli-başlı təkid edirdim ki, ayrıca şəxsiyəti kütlədən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri odur ki, birincisi, demək olar, egoist niyyətlərə nadir hallarda tabe olur, daha çox ictimai və təmənnasız niyyətlərə boyun əyir. Qəhrəmanlıq, fədakarlıq ayrı-ayrı adamlardan daha çox kütləyə xasdır. Hər cür kollektiv qəddarlığının əsasında əqidə, ədalət ideyası, əxlaqi zövqə tələbat, şəxsi marağın tamam unudulması, ümumi marağın qurban vermə və i.a., yəni egoizmə tamam zidd olan şeylər durur.

Kütlə qəddar ola bilər, amma o hər şeydən əvvəl altırustdır, qurban verdiyi qədər də asanlıqla dağlıda bilər. Özünün şüursuz instinktləri ilə idarə olunan kütlə həmişə özünü işdə göstərməyə can atan əxlaqi tərzə və genişürəkliliyə malikdir, bu zaman ayrı-ayrı adamlar da elə həmin keyfiyyət, ümumiyyətlə, nümayışkarannə olaraq qalır və yalnız danışqlarla məhdudlaşır. Düşüncə və mühakimə əksər hallarda egoizmə gətirib çıxarıır. Ayrı-ayrı adamların mənsub olduqları bu egoizm kütləyə məhz ona görə məlum deyil ki, o nə düşünməyə, nə mühakimə yürütməyə qabildir. Mühakimə yürütmək və nəticə çıxarmaq tərəfdarlarının bütöv bir ordusu nə din, nə də dövlət yarada bilərdilər. Belə ordular da öz işinin uğuru üçün öz həyatını qurban verməyi bacaran çox az əsgər tapılardı.

Ayrıca bir adamın əxlaqi və rəftarının cəmiyyətin bir hissəsi kimi həmin adamın əxlaqi və hərəkətindən kəskin fərqləndiyini nəzərə almadan tarixi yaxşı başa düşmək olmaz. Həmişə az-çox şəxsi maraqları unutmağa məcbur edən irqin ümumi maraqları yalnız kütlə tərəfindən müdafiə olunur. *Kamil altruizm – sözdə yox, işdə – kollektiv xeyirxahlığı təşkil edir. Özünün həyata keçirilməsi üçün daha az egoizm və daha çox kor-koranə sədaqət, fədakarlıq və qurban tələb edən hər cür ümumi maraqlı işi demək olar, yalnız kütlə tərəfindən həyata keçirilə bilər.*

Kütləyə xas olan ötəri qızgınlığa baxmayaraq, o həmişə hər şeyə dözməyə qabil olmuşdur. Bütün zamanların fanatikləri və müstəbidləri həmişə çətinlik çəkmədən hansı məsələ olursa-olsun, onun müdafiəsi üçün ölümə hazır kütləni tapmışlar. Kütlə heç vaxt heç bir dini, yaxud siyasi müstəbidə, nə sağları, nə ölüllerin istibdadına inadlı müqavimət göstərməmişdir. Kütləni ələ almaq üçün gücdən çox nüfuz cazibəsi ilə onu özünü sevməyə məcbur etmək, yaxud özünə qarşı qorxu oyatmaq kifayətdir.

Nadir hallarda kütlənin qəzəbinin ani partlayışı və əksər hallarda kor-koranə itaeti onun bir-birinə qarşılıqlı zidd olan xarakterik cizgisidir, amma əgər xalq kütlələrinin ruhunu başa düşmək istəyirsə, bu cizgiləri ayırməq lazım deyildir. Kütlənin qəzəbinin aşkarca çıxmazı okeanın səthində tufana çevrilən, amma onun dərinliyində sakitliyi pozmayan səs-küylü dalgalara oxşayır. Kütlənin həyəcanı da üzdəki hərəkətlərin toxuna bilmədiyi möhkəm özülə malikdir. Bu həyəcan məcmusu xalqın ruhunu təşkil edən irsi instinctlərə yaradılmışdır. İraq nə qədər qədimdirse, bunun nəticəsində də o nə qədər dözümlüdürse, bu dərin özül o qədər möhkəmdir.

Sosialistlər belə güman edirlər, onlar kütləni asanlıqla cəlb edə bilərlər, amma tezliklə başa düşəcəklər ki, bu mühitdə müttəfiqlər yox əksinə, ən inadkar rəqib tapacaqlar. Şübhəsiz, o da baş verə bilər ki, qəzəblənmiş kütlə bir vaxt ictimai qurluşa

dəhşətli sarsıntı gətirər, amma elə sonrakı gün də ona elə özünün dağıtdığı hər şeyi bərpa eləməyə söz verən hərbçilərin parıltısı ilə əhatə olunmuş birinci Sezari təntənə ilə qarşılayacaq. Uzunmüddətli keçmişə malik xalqlarda kütlənin hakim xüsusiyəti əslində, heç də dəyişkənlilik yox, dayanıqlılıqdır. Onun dağıtdığı inqilabi instinktləri qısamüddətlidir, onun mühafizəkar instinktləri hədsiz inadkarlıqla fərqlənir. Dağıdıcılıq instinkti sosializmin ani uğruna yardım göstərə bilər, ancaq mühafizəkar instinktlər bu uğurun davam etməsinə imkan verə bilməz. Onun süqutunda olduğu kimi, təntənəsində də nəzəriyyəcilərin heç cür sanballı dəlil-sübutları heç bir rol oynamayacaq. Hələ məntiqin və ağlın tarixi hadisələrin gedişinə rəhbərlik edəcəyi vaxt gəlib çatmamışdır.

ÜCÜNCÜ KİTAB

Müxtəlif irqlərdə sosializm

Birinci fəsili

Almaniyada sosializm

1. Almaniyada sosializmin nəzəri əsasları. Alman sosializminin elmi formaları. Alman və latin irqləri sosializminin əsas müddəaları arasında fərqlər. Latin rasionalizmi və dünya haqqında inkişafda olan orqanizm kimi anlayış. Müxtəlif çıxış nöqtələri zamanı latin və alman sosialistləri eyni təcrübə nəticələrə gəlirlər.

2. Sosializmin Almaniyada müasir inkişafı. Almaniyani latin irqinin dünyagörüşləri ilə yükdənmiş dünyagörüşə gətirib çıxarmış yolların sünəliyi. Ümumi hərbi mükəllifliyyət nəticəsində alman irqi ruhunda dəyişikliklər. Almaniyada dövlət himayəsinin tədricən artması. Əvvəlki nəzəriyyələrin bir kənarə qoyulması. Alman sosializminin almağa can atdıgi ziyansız formalar.

1. Almaniyada sosializmin nəzəri əsasları

İndiki vaxtda sosializm Almaniyada, xüsusilə orta və yuxarı siniflərdə daha çox yayılıb. Onun həmin ölkədə tarixi bu əsərin hüdudlarından kənarə çıxır. Əgər mən sosializmə bir neçə səhifə həsr edirəmsə, bunu yalnız ona görə edirəm ki, onun

inkişafi sanki ilk baxışda bir tərəfdən xalqın sosial dünyagörüşləri, digər tərəfdən isə ruhu ilə ziddiyət təşkil edə bilər. Əlbəttə, latin və alman xalqlarının ruhu arasında çox dərin fərq var və buna baxmayaraq, hər iki irqin sosialistləri çox vaxt eyni dünyagörüşə gəlib çıxırlar.

Bu qədər müxtəlif irqlərin nəzəriyyəcilərinin bəzən öz arasındakı demək olar, eyni nəticəyə gəldiklərini aydınlaşdırmasından əvvəl, birinci ümumi cizgilərlə almanın və latin nəzəriyyəcilerinin mühakimə yürütmək üsullarının nə qədər fərqləndiyini göstərək.

Uzun müddət almanlar fransız ideyalarından ilham alandan sonra onların özləri də öz növbələrində ilhamverici oldular. Onların ilk müvəqqəti kahini (onlar tez-tez dəyişirlər) uzun müddət ərzində Karl Marks idi. O, əsasən köhnə, tökülüb-itən, bir dəfə Pol Deşanelin çox yaxşı göstərdiyi kimi, fransız və ingilis müəlliflərindən çırpışdırduğu fikirləri elmi formaya salmağa çalışırı. İndi, hətta özünün köhnə şagirdləri tərəfindən də saya alınmayan Marks 30 ildən artıq alman sosializminin nəzəriyyəcisi oldu. Onun əsərlərinin elmi forması və qəlizliyi almanların metodik, bununla yanaşı, dumanlı zəkası üçün çox cəlbedici idi. Onlar öz sistemlərinin əsası kimi, Hegelin inkişaf qanununu və Darwinin mövcudluq haqqında qanununu qəbul etmək isteyirdilər. Onun fikrincə, cəmiyyətə rəhbərlik etmək ədalət, yaxud da bərabərlik ehtirası deyil, qida tələbidir, inkişafın ən başlıca amili də qida uğrunda mübarizədir. Həmişə ayrı-ayrı sınıflar arasında mübarizə baş verir, amma həmin mübarizə texniki kəşflərlə birlikdə öz görkəmini dəyişir. Maşınlardan istifadə olunması feodal quruluşunu məhv və üçüncü təbəqənin təntənəsini təmin etdi. İri sənayeni iki yeni sinifə: istehsalçı və istismarçı kapitalistlərə ayırdı. Marksın fikrincə, sahib fəhləyə onun əməyilə qazanılmış dəyərlərin mümkün qədər az hissəsini ayırib, onun hesabına varlanır. Kapital fəhlənin qanını soran qansorandır. İstismarçı kapitalistlərin var-dövləti fəhlələrin yoxsulluğunun artımına uyğun arakəsilmədən çoxalır.

İstismarçılar və istismar olunanlar nəticəsi burjuaziyanın məhv edilməsi, proletariatın diktaturaşı və kommunizmin bərqərar olunması olan qarşılıqlı – qırıcı mühabibəyə yaxınlaşırlar.

Bu idealların böyük bir hissəsi tənqidə tab gətirmədi və hal-hazırda Almaniyada artıq onun haqqında heç mübahisə də etmirlər. Onlar öz nüfuzlarını yalnız latin ölkələrində saxladılar və hələ də kollektivizmin dayağı kimi qalırlar.

Amma bütün bu göstərilənlərdən daha çox sosialistlərin elmi cəhdlərini yada salmaq lazımdır: almanın irqinin ruhu burada tamam aşkara çıxıb. Öz fransız qardaşlarıyla sosializmi bütövlükdə yaradılan və sırasına özbaşına təşkilat kimi nəzərdən keçirmək əvəzinə, almanlar, əksinə onda iqtisadi təkamülün yalnız növbəti qaçılmaz addımını görürler, bizim inqilabi rasionalizmimizin sadə quruluşuna özlərinin tam nifrətlərini açıq ifadə edirlər. Onlar öyrədirlər ki, nə daimi iqtisadi qanunlar, nə də daimi təbii hüquq mövcuddur, yalnız keçici formalar var. “İqtisadi təsisatlar heç də, məntiqi deyil. Onları tarixi saymaq lazımdır”. İctimai ixtisas heç də qeyd-şərtsiz yox, yalnız nisbi ləyaqətə layiqdir. Kollektivizm inkişafın elə bir formasıdır ki, müasir iqtisadi təkamül sayəsində cəmiyyət həmin mərhələyə mütləq daxil olmalıdır.

Təkamül ideyasına əsaslanan elə bir mifyaratma bizim inqilabımızın atalarının göstərdiyi kimi, cəmiyyəti dağıtmağa və tamam təzədən qurmağa can atan latin rasionalizmindən tamam uzaqdır.

Alman və latin sosialistləri özündə irqin xarakterinin əsas cizgilərini əks etdirən müxtəlif prnsiplərdən qaynaqlansalar da, onlar tamamilə eyni bir nəticəyə gəlirlər: cəmiyyəti təzədən qurmalı, onun dövlət tərəfindən tamam udulmasına imkan yaratmamalı. Birincilər bu yenidənqurmanın təkamül naminə həyata keçirməyi arzulayırlar, güman edirlər ki, yenidənqurma təkamülün nəticəsidir. Ikincilər bu dağıntını zəka naminə həyata keçirmək isteyirlər. Amma gələcək cəmiyyət onlara da, o birilərə də elə eyni formada görünür. Almanlar da, latinlar da

kapitala da, fərdi təşəbbüsə də eyni cür nifrət edirlər, azadlığa eyni cür etinadsızdırılar, eyni cür ayrı-ayrı şəxsiyyətləri itaətkar komanda da birləşdirməyi və son həddə çatdırılmış reqlamentləşdirmə vasitəsi ilə onları idarə etməyi zəruri sayırlar. Hər ikisi də müasir dövlət quruluşunu dağıtmayaq və əvəzində dərhal başqa ad altında, yeni müasir inzibatçıdan yalnız hüquqları xeyli genişləndiriləcək admininstrasiyası olan dövlət qurluşu qurmağa çalışırlar.

2. Sosializmin Almaniyada müasir inkişafı

Tezliklə göstərəcəyim kimi, latin xalqlarında dövlət sosializmi onların keçmişinin, çoxəsirlilik mərkəzləşmənin və mərkəzi hakimiyyətin tədricən inkişafının nəticəsidir. Almanlarda bu heç də belə deyil. Onlar dövlətin rolu haqqında təsəvvürə latin xalqlarında olduğu kimi, elə eyni cür sünü yollarla çatdırılıblar. Bu təsəvvür mövcudluq şəraiti və xarakterinin dəyişməsinin, ümumi hərbi mükəlləfiyyətin yayılmasının sayəsində bütöv bir əsr ərzində Almaniyada işlənib hazırlanmış dəyişkənliyin nəticəsi kimi meydana çıxıb. Bu vəziyyəti savadlı alman müəllifləri, xüsusilə, Siqlər tamamilə qəbul edirlər. Xalqın ruhunu, yaxud ən azı onun adətlərini və davranışlarını dəyişmək üçün yeganə mümkün vasitə sərt hərbi intizamdır. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlər yalnız onunla mübarizə aparmaq iqtidarında deyillər. Hərbi intizam xalqa tabeçilik təlqin edir, hər cür təşəbbüskarlıq və müstəqillik hissini məhvə sürükleyir. Ehkamları müzakirə etmək də olar, amma tabeliyindəkilər üzərində həyat və ölüm hüququna malik olan, hər an dinc etiraza həbsxanaya salmaqla cavab verə bilən rəisin əmrini necə müzakirə etmək olar?

Hələ militarizm hər yerdə yayılmayıb, ehkamlar hökümətdən ötrü əzmək və itaətə gətirmək üçün əla vasitə rolunu oynayır. Ehkamlar onları lazımı dərəcədə inkişaf etdirmiş bütün xalqlarda güc yaradırdı və heç bir xalq onsuz mövcud ola bilməzdi. Amma indiki əsr hərbi mükəlləfiyyət yaratdı. Əvvələr hərbi rejimin

fəaliyyəti xalqın çox məhdud hissəsinə şamil olunurdu, indissə bütün xalqın ruhuna təsir göstərir. Onun fəaliyyətini daha yaxşı məsələn, Almaniya kimi hərbi rejimin özünün inkişafının ən yüksək səviyyəyə çatdığı ölkələrdə öyrənmək olar. Heç bir başqa rejim, hətta monastr rejimi də ümumi marağa daha artıq şəxsiyyəti qurban vermir və sosialistlərin arzuladıqları sosial tipə yaxın gəlmirlər. Bir əsr ərzində sərt pruss rejimi Almaniyani yenidən qurdu və onu dövlət sosializmini qəbul etməyə heyrətamız dərəcədə qabil ölkəyə çevirdi. Mən öz dissertasiyaları üçün əksər vaxtlarda kifayətləndiklərindən xeyli az bayağı mövzu axtaran gənc professorlara ümumi hərbi mükəlifiyyətin təsiri altında XIX əsr ərzində Almaniyada baş verən fəlsəfi və sosial dünyagörüşlərindəki həmin dəyişiklikləri öyrənməyi məsləhət görərdim.

Pruss monarxiyası tərəfindən idarə olunan müasir Almaniya tədrici tarixi inkişaf yolu ilə yaradılmayıb, onun bu yaxnlarda bərqərar olmuş, vahidliyi Prussiyanın Avstriya və Fransa üzərindəki qələbəsinin nəticəsi kimi, istisnasız silah gücü ilə yaradılıb. Prussiya dərhal həqqiqətdə bir qeyri-məhdud hakimiyyət altında çoxsaylı kiçik və bir vaxtlar rifaha qovuşmuş krallıqları birləşdirib. Prussiya əyalətsayaq və yerli həyatının xalqları üzərində XIV Lüdovic və Napoleon zamanında Fransada mövcud olan rejimi xatırladan qüdrətli mərkəzləşmə yaratdı. Amma bu cür mərkəzləşmə hər yerdə olduğu kimi, burada da yerli həyatın, xüsusilə, əqli həyatın dağıdılmasını fərdi təşəbbüsün dağıdılmasının, dövlət tərəfindən ictimai həyatın bütün funksiyalarının mənimsənilməsinin doğulmasını ləngitməyəcək. Tarix bizə göstərir ki, belə böyük hərbi monarxiyalar yalnız onların başında görkəmli adamlar duranda çıçəklənə bilər; amma bu cür adamlar nadir hallarda peyda olduğundan, bu çıçəklənmə heç vaxt uzunmüddətli olmur.

Dövlətin mənimsəyici rolü Almaniyada ona görə asanlıqla bərqərar ola bilər ki, pruss monarxiyası öz xoşbəxt monarxiyası ilə müharibələriylə böyük nüfuz qazanaraq, hakimiyyətini demək olar, tez-tez baş verən müharibələr nəticəsində öz fəaliyyətində

çoxsaylı maneələrlə rastlaşan başqa ölkələrdə rast gəlinməyən nəzarətsiz tərzdə həyata keçirə bilər. Almaniya indiki vaxtda özühakimiyyətin başlıca mərkəzidir, ehtiyat etmək lazımdır ki, tezliklə bu ölkədə heç bir azadlıq olmayıacaq.

İndi dövlətin get-gedə daha artıq müdaxiləsini tələb edən sosializmin Almaniyada çox yaxşı hazırlanmış zəmin tapdığını asanlıqla başa düşmək olar. Onun inkişafı hər şeyin müdürüyyətə tabe olduğu və cərgəyə düzüldüyü müasir Prussiya kimi bir ölkədə hökümət dairələrinin xoşuna gəlməyə bilməzdi. Beləliklə, sosializm uzun müddət hökümətin hüsn-rəğbətindən istifadə edirdi. Bismark əvvəlcə onlara himayədarlıq göstərirdi və əgər onlar öz yöndəmsiz siyasi müxalifətləri ilə hökümət üçün başağrısına çevriləməsəydi, bu sonralar da davam edəcəkdir.

Onlara rəhm elədikləri vaxtdan və alman imperiyası özünün parlamentar zahirinə baxmayaraq, asanlıqla böyük dövlət forması alan hərbi monarxiya olduğundan, sosialistlərə qarşı ən qızığın və kobud tədbirlər görülməsinə qarşı idilər. "Vorwaerts" jurnalının şəhadətinə görə, yalnız 1894-1896-ci illərdə, iki il ərzində sosialistlərə qarşı mətbuatda və siyasi cinayətlərə görə, məhkəmələrin hökmü üzrə ümumilikdə 236 il həbsxanada yatmaq cəzası və 2.800000 frank cərimə təyin edilmişdi.

Bundan idimi ki, hökümətin bu cür hərəkət tərzi sosialistləri fikirləşməyə məcbur etdi, yaxud sadəcə, buna görə ümumi hərbi rejimi də zülm altında zəkaların köləyə çevriməsinin güclənməsi onuz da çox intizamlı və təcrübi olan almanların ruhunda öz izini qoydu, mübahisəsiz indiki vaxtda sosializm onlarda daha yumşaq formalar almağa can atır. Sosializm güzəştə gedir, istisnasız olaraq, sosializm zəminində duruş götürir, demək olar, öz prinsiplərinin təntənəsinə çatmaqdan imtina edir.

Kapitalistlər sinfinin yox olması və inhisarçıların məhv edilməsini sosialistlər yalnız çox uzaq gələcəkdə həyata keçirilə biləcək nəzəri ideal kimi təsəvvür edirlər. Alman sosializmi indiki vaxtda öyrədir ki, "burjua cəmiyyəti tez bir zamanda yaradılmadığından, dərhal da məhv edilə bilməz". O, çox-çox

artıq dərəcədə fəhlə siniflərin məişətini yaxşılaşdırmaq formasında demokratik hərəkatla cuqlaşmağa can atır.

Mənçə, başqa bir yerdə ifadə etdiyim almanları özlərində sosializmdən ibrətamız təcrübə qazanacaqları ümidindən imtina etmək lazımlı gəlir. Görünür, onlar bu təcrübəni latin ölkələri xalqlarına verməyi üstün sayırlar.

Alman sosialistləri təkcə təcrübədə müxtəlif güzəştlər etmirlər. Onların əvvəllər bu qədər qətiyyətli və sərt olan nəzəriyyəçiləri doktrinalarının ən əhəmiyyətli maddələrindən get-gedə daha artıq imtina edirlər. Uzun müddət ərzində bu qədər davamlı olan kollektivizmin özü o qədər də köhnəlmış utopiya hesab olunur ki, yalnız böyük kütləyə, o da təcrübü fayda vermədən yarayır. Yeri gəlmışkən, almanların həddindən artıq elmi təcrübi zəkası fransız sosialistlərinin hələ də xeyirxah münasibət bəslədikləri doktrinanın xüsusi zəifliyini heç görməyə bilməzdi.

Alman sosializminin özünün sonrakı inkişafında nəzəriyyənin yalnız təfərruatlarında yox, həm də daha əhəmiyyətli hissələrində necə asanlıqla və sürətlə dəyişdiklərini qeyd emək çox maraqlıdır. Məsələn, vaxtilə böyük təsirə malik olan Şultse-Delic “xalqı öz vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün, yalnız özünün təşəbbüsünə bel bağlamağa öyrətmək üçün” kooperativ hərəkatına böyük əhəmiyyət verirdi. Lassal və onun ardıcılları əksinə, həmişə yalnız o fikirdə idilər ki, “xalqın dövlət tərəfindən köməyə xüsusi ehtiyacı var”.

İkinci fəsil

İngiltərə və Amerikada sosializm

1. Anglo-sakslarda dövlət və tərbiyə haqqında təsəvvürlər.
Xalqdan ötrü onun qəbul etdiyi siyasi rejim yox, dövlət və ayrıca bir şəxsiyyətin qarşılıqlı rolu haqqında təsəvvürlər

xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Anqlo-saksların sosial ideali. Onların bu ideali ən müxtəlif siyasi rejimlərdə dəyişilməz qalır. Anqlo-saksların ağıl tərzinin xüsusiyyətləri. Onun əxlaqi anlayışları ilə xüsusi və ictimai əxlaqi anlayışlar arasında fərq. Həmrəylik hissi, enerji və s. Anqlo-saks diplomatları. İrsi keyfiyyət tərbiyə ilə necə dəstəklənir. Anqlo-saksın tərbiyəsinin xarakteristikası. Onun nəticələri.

2. Anqlo-sakson fəhlələrinin sosial ideyaları. Onların tədrisi və tərbiyəsi necə baş verir. Onları sahibkara necə çevirirlər. Uğursuzluqların nadir halları. Anqlo-sakslarda əl əməyinə nifrat niyə yoxdur. Anqlo-sakson fəhlələrinin inzibati bacarıqları. Onlar bu bacarıqları necə əldə edirlər. Fəhlələr İngiltərədə tez-tez əmin-amanlıq hakimi seçirlər. Anqlo-sakson fəhləsi sahibkar qarşısında öz maraqlarını necə müdafiə edir. Amerikada fərdi təşəbbüs və sənaye. İngiltərədə və Amerikada kollektivizm və anarxiya. Onların ardıcılıları yalnız aşağı peşələrin ən az qabiliyyətə malik olan fəhlələri arasından seçilir. Birləşmiş Ştatlarda sosialistlər ordusu. Bu orduyla aparılması lazımlı gələn mübarizə.

1. Anqlo-sakslarda dövlət və tərbiyə haqqında təsəvvürlər

İngiltərədə və latın xalqlarında dövlət haqqında anlayışlar arasında müqayisə zamanı xüsusi aydınlıqla aşkara çıxır ki, dövlət təsisatı irqin yaradılmasının nə qədər mahiyyətidir və tamamilə müxtəlif şeylər eyni adlar altında gizlənə bilər. Monteskyönün elədiyi kimi, respublika idarə üsulunun monarxiya idarə üsulundan, yaxud əksinə, üstünlüyü barədə sonsuz dərəcədə mülahizə yürütmək olar; amma əgər biz tamamilə müxtəlif rejimlərdə yaşayan xalqların tamamilə eyni sosial anlayışlarının və öz aralarında oxşar təsisatlarının olduğunu görsək, onda bundan belə bir nəticəyə gələrik ki, adlarına görə, bu qədər müxtəlif olan bu siyasi rejimlər onların

guya idarə etdikləri xalqların ruhuna heç bir həqiqi təsir göstərmirlər.

Biz bundan əvvəlki əsərlərimizdə şübhəsiz bu əsas müddəəni israr edirdik. "Xalqların inkişafının psixoloji qanunları" adlı kitabımızda qonşu xalqlara dair biz Şimali Amerika ingilislərini və İspan-Amerikan respublikalarının latinlarını göstərmmişik. Demək olar, eyni siyasi təsisatlarda (ona görə ki, İspan, Amerika respublikalarında bu təsisatlar Şimali Amerika Ştatlarında olan təsisatların mahiyyətinin eynidir) bu respublikaların inkişafı müxtəlif yollarla getmişdir. Nəhəng anqlo-sakson respublika yüksək inkişaf dərəcəsinə çatdığı bir vaxtda İspan-Amerika respublikaları heyrətəniz dərəcədə məhsuldar torpağına, tükənməz təbii sərvətlərinə baxımayaraq, tamamilə süquta uğramışlar. Onlar nə incəsənətə, nə ticarətə, nə sənayeyə malik olmadan hamısı ölgünlüyü, müflisliyə və anarxiyaya düşər olmuşlar. Bu respublikaların başında aralarında bir neçə qabiliyyətlisinin tapılması üçün həddən artıq adam vardı, ancaq onlardan heç biri bu respublikaların taleyini dəyişdirə bilmədi.

Bunun nəticəsində xalqdan ötrü onun seçdiyi siyasi rejim əhəmiyyət kəsb etmir. Bu rejim zahiri, əhəmiyyəti olmayan, bütün kostyumlar kimi, mahiyyətcə onu geyinənlərin ruhuna heç bir təsir göstərməyən geyimdən başqa bir şey deyil. Millətin inkişafını başa düşmək üçün bilmək lazımlı gələn şey- ayrıca şəxsiyyət və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında onun qəlbində kök salmış həmin yetkinlikdir. "Monarxiya", yaxud "respublika" binası üzərində yarlığın öz-özlüyündə heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

İngiltərə və Amerikada dövlətin necə başa düşüldüyü haqqında bizim deyəcəyimiz yuxarıda deyilənləri təsdiq edir. Artıq yuxarıda dediyim kitabda anqlo-sakson ruhunun xarakterik xüsusiyyətlərini şərh edib, mən bütün deyilənlərdən yalnız ləp kiçik nəticə çıxarmaqla kifayətlənəcəyəm.

Anqlo-sakson irqinin daha əhəmiyyətli keyfiyyətlərini yeri gəlmışkən, az sözlə ifadə etmək olar: təşəbbüs, enerji, iradə qüvvəsi və xüsusən, öz üzərində hakimiyyət, yəni insanı özündən kənar rəhbərlik axtarmaqdan canını qurtaran daxili intizam.

Anqlo-saksonların sosial ideali tamamilə müəyyəndir və bununla yanaşı, monarxiya rejimindəki İngiltərənin və respublika rejimindəki Birləşmiş Ştatlardakının eynidir. Bu ideal dövlətin rolunu minumuma endirmək, hər vətəndaşın rolunu maksimuma qaldırmaqdan ibarətdir ki, bu da latin irqinin idealına tamamilə ziddir. Dəmir yolları, dəniz limanları, universitetlər, məktəblər və başqaları istisnasız olaraq, fərdi təşəbbüsə yaradılır və xüsusilə, Amerikada heç zaman dövlətin bununla məşğul olması lazımlırmır.

Başqa xalqlara ingilislərin xarakterini başa düşməkdə mane olan şey ondan ibarətdir ki, onlar ingilislərin öz həmvətənlərinə və onun başqa xalqlara münasibətdə kollektiv davranışları arasında aydın sərhəd qoymağın unudurlar. Ayrı-ayrı ingilisin şəxsi əxlaqi, ümüumiyyətlə, çox sərtdir. Ayrıca insan kimi hərəkət edən ingilis çox vicdanlı, çox doğrucudur və əksər hallarda öz sözünə düz çıxır, amma ingilis dövlət adamları öz ölkələrinin kollektiv maraqları naminə hərəkət edəndə, məsələ tamamilə başqa cür olur. Onlar bəzən vasitələrin qarmaqarışılığı ilə heyrətləndirirlər. O qədər də risk eləmədən, qoca milyonçu qarını boğub varlanmaq fürsətindən istifadə etmək təklifi ilə ingilis nazirin yanına gelən adam, mütləq həbsxanaya düşəcək. Amma bu və ya digər kiçik Cənubi Afrika Respublikasının hər hansı pis müdafiə olunan ərazisini yerli əhalini məhv etməklə, İngiltərənin var-dövlətini artırmaq məqsədi ilə əla keçirmək üçün qudlurlar dəstəsi yaratmaq təklifini ingilis dövlət adamina verən avantürist əmin ola bilər ki, çox yaxşı qarşılanacaq və onun təklifi dərhal qəbul olunacaq. Əgər məsələ baş tutsa, ictimii fikir avantüraçının tərəfində olacaq. Məhz bu cür ingilis dövlət adamları kiçik iñdus səltənatlarını fəth ediblər. Amma ingilislərin belə fəndləri onların böyük cəsarəti və öz məramını uğurla axıra çatdırmaq bacarığı sayəsində çox

heyretamızdır. Kitab mali fabrikantları tərəfindən beynəlxalq hüquq adlandırılın bədbəxt ağır zəhmət yalnız hər hansı faydalı fəaliyyət üçün həddən artıq yorulmuş qoca hüquqsünsəslərin asudə vaxtını doldurmağa qadir olan nəzəri nəzakət kodeksindən başqa bir şey deyil. Təcrübədə bu sözlərə diplomatik məktubların sonundakı hörmət və sədaqət ifadəsindəki kimi, tamamilə elə bu cur əhəmiyyət verirlər.

İngilisdən ötrü digər irqlər elə bil mövcud deyil: o, yalnız öz irqinə mənsub olan adamlarla həmrəylik hissinə heç bir xalqın malik olmadığı qədər sahibdir. Bu hiss həddən artıq çox möhkəm formalasmış ingilis milli ruhundan gələn ideyaların ümumiliyinə söykənir. Hər bir ayrıca ingilis dünyasının istənilən guşəsində özünü İngiltərənin nümayəndəsi hesab edir və mütləq öz üzərinə ölkəsinin maraqları namına öhdəlik götürür. İngiltərə ingilis üçün bütün yer kürəsində birinci nəhəng və yeganə dövlətdir ki, onunla hesablaşmaq lazımdır.

“İngilisin artıq hökmranlıq etdiyi və xiisusilə, onun göz dikdiyi ölkələrdə “Temps” qəzetinin Transvaldan verdiyi xəbərə görə, o, ingilislərin bütün qalan xalqlar üzərində üstünlüyünü aksiom kimi ilk planda qoyur. O, öz ısrarı və inadkarlığı ilə, öz yekfikərliyi və həmvətənləri ilə tam razılığı ilə öz əxlaq və adətlərini, öz əyləncələrini, öz dilini, öz jurnalını, hətta öz mətbəxini işə keçirir. Elə ki, başqa millətlərin nümayəndləri ingilislərdən müstəmləkə torpağının kiçik bir hissəsinə belə, şərik olmaq arzularını, yaxud imkanlarını bildirsələr, onlara böyük nifratla hətta düşməncəsinə yanaşırlar. Transvalda biz bu cür nümunələri az qala hər gün görürük. İngiltərə təkcə ali böyük dövlət (paramount power) deyil. Həm də dünyada yeganə heç kəslə müqayisə olunmayan birinci və müqayisədilməz dövlətdir”.

Latin irqində bu qədər nadir olan həmin həmrəylik ingilislərə qarşısialınmaz qüvvə verir: elə bu da onların diplomatiyasını bu qədər qüdrətli edir. İraqın bu qədər çoxdan formalasılmış ruhu zamanı onların diplomatları mövcud vacib məsələlər haqqında həmişə eyni cür fikir yürüdürlər. Müxtəlif millətlərin bütün

diplomatik agentlərindən ingilis diplomatları öz dövlətlərindən bəlkə də hamidən az təlimatlar və göstərişlər alırlar, bununla belə, onlar daha çox vəhdətdə, ardıcılıqla fikir yürüdür və hərəkət edirlər. Onların birini o biri ilə əvəz edəndə nizamlı hərəkətini pozmayan mexanizmin hissəsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Hər bir yenidən təyin edilən ingilis diplomatı həmişə eynilə özündən əvvəlki diplomat kimi hərəkət edəcəkdir.¹⁷ Latin xalqlarında tamamilə tərsinədir. Tonkində, Madaqaskarda da və başqa koloniyalarda məlum olduğu kimi, bu qədər tez-tez dəyişən müxtəlif nümayəndəliklər qədər müxtəlif siyasi sistemlər təcrübədən keçirilmişdir. Fransız diplomatı siyasətlə məşğul olur, amma məlum siyaseti yerinə yetirməyə qadir deyil.

Anqlo-sakson irqinin irsi keyfiyyətləri çox ciddi tərzdə tamamilə fransız təbiyəsinə oxşamayan təbiyə ilə qorunub saxlanır. *kitab təhsilinə laqeyd münasibət və hətta nifrət; xarakteri inkişaf etdirən hər şeyə böyük hörmət; yüksək məktəb təhsili, aşağı məktəblər ortabab şeydir; ən azı İngiltərədə universitetlər azdır. Mühəndislər, aqronomlar, hüquqşunaslar (vəkillər, hakimlər və başqa) təqribi olaraq emalatxanada, kontorda (offise) hazırlanır. Peşəkar tədris hər yerdə kitab və sinif təhsilindən üstündür. Bir sıra məktəblərdəki fərdi təşəbbüsə əsaslanan ibtidai tədris on beş yaşında başa çatır və İngiltərədə tamamilə kifayət hesab edilir.*

İngiltərədə orta təhsil ya axşam kurslarının köməyi ilə valideyn evlərində, ya da, adətən, şəhərdən kənardə yerləşən, fransız liseylərinə oxşamayan məktəblərdə verilir. Orada əqli işə

¹⁷ Mən guman edirdim ki, bu vəziyyət səyahət edənlər və müşahidə edənlərin hamısı üçün aşkar olacaq; amma bir neçə fransız diplomatının iştirak etdiyi iclasların birində ingilis diplomatiyasının bu xüsusiyyəti haqqında bu bəyanatimdakı fikirlərimi tamamilə bölüşən bir admiraldan başqa həmi tərəfindən yekdil etirazla qarşılaşdım Eyni yönümlü müxtəlif diplomatlar! Zəka, təhsil və i. a., nəyə xidmət edir axı? Bu bir daha latin və anqlo-sakson irqlərinin baxışları arasında fərqlərin nə qədər dərin, müstəmləkəçik bacarıqsızlığımızın nə qədər sağalmaz olduğuna məni inandırdı.

çox az vaxt ayrıılır; məşğələlərin böyük bir hissəsi əl əməyi (xarrat, daş, bağ, əkinçilik və i. a. işləri) təşkil edir. Hətta elə məktəblər mövcuddur ki, bu məktəblərdə koloniyalarda həyata hazırlanan uşaqlar bütünlükə özlərini heyvandarlığın, əkinçiliyin və tikinti sənətinin ətraflı öyrənilməsinə həsr edirlər, bununla yanaşı, səhra ölkəsində tənha koloniyaçının keçirməsi üçün lazım gələn bütün predinetləri özləri hazırlayırlar. Heç bir yerdə şagirdləri müsabiqəyə hazırlanmağa məcbur etmirlər və heç bir zaman mükafat vermirlər. Yarış paxılıq doğurur, buna görə də nifratamız və təhlükəli sayılır. Dillər, təbiət tarixi, fizika tədris edilir, amma həmişə təcrübi üsulla: dil-danışqlarda, təbiət elmləri-təcrübələrdə və qismən cihazların özlərinin hissələrinin düzədilməsində. On beş yaşında şagird məktəbdən çıxır, səyahətə yollanır, hər hansı peşəni seçir.

Görünür, bu cür məhdud təhsil ingilislərə öz mühitlərindən başqa ölkələrin ən böyük elmi məktəblərin malik olduğu alim və mütəfəkkirlərindən geri qalmayan məşhur alim və mütəfəkkirlər irəli çıxarmağa mane olmur. Universitet və məktəblərdən çıxmayan bu alımlar yalnız müstəqil inkişaf edən ağıla xas xüsusi özünəməxsusluqla fərqlənir və bu cür özünəməxsusluğu şablon məktəb rejimindən keçənlər nümayiş etdirə bilmirlər.¹⁸ Bu formə və fikir özünəməxsusluğu, hətta daha az gözləmək lazım gələn elmi əsərlərdə də özünü gösterir. Məsələn, Tindalın, Tetin, lord

¹⁸ *Yalnız ali aristokratianın oğullarının oxuduğu və şagirdlərinin təminatı 6.000 franka başa gələn məşhur böyük Kembriç, Oksford, İton və başqa məktəblər istisna olmaqla orada cəmi 6.000 şagird olduğundan, yalnız çox kiçik azlığın təhsilinə xidmət edir. Bu qədim dillərə və yunan şerlərinə keçməyən son siğınacaqdır, amma burada üstünlük avar idmanına verilir. Bundan başqa orada tam azadlıqdan istifadə etməsi onları müstəqilliyyə öyrədir. Bu son vəziyyət İngiltərədə haqlı olaraq tərbiyənin əsası sayılır. Əmr verməyin və təbe olmağın lazım gəldiyi oyunlar orada intizam, həmrəylilik, dözüm məktəbi, hər halda müxtəlif mövzularda inşalar və dissertasiyalar yazmaq kimi, faydasız və daha az əhəmiyyətə malik bir işdən ölçüyəgelməz dərəcədə daha faydalı sayılır.*

Kelvinin və i.a. fizikaya dair kitablarını fransız professorlarının bu cür kitabları ilə müqayisə edin. İfadənin oriyinallığı, ifadəliliyi və cəlbedici obrazlılığına hər səhifədə rast gəlmək olur, bizim professorların soyuq, səhvsız kitabları isə yalnız bircə şablon üzrə yazılır. Birini oxuyub, o birinə baxmamaq olar. Onların məqsədi öz-özlüyündə elm yox, yeri gəlmışkən, həmişə qayğıkeşliklə üz qabığında göstərilən məlum imtahana hazırlıqdır.

Bir sözlə, ingilis öz oğullarından həyat üçün silahlanmış müstəqil yaşamağa və fəaliyyət göstərməyə qabil olan, latin irqi adamlarının can qurtara bilmədiyi, daimi himaya olmadan keçinən adamlar yetişdirməyə çalışır. Bu cür tərbiyə-, xüsusən də, hər şeydən əvvəl *self-control*, özünü idarə etmək bacarığı-mənim daxili intizam adlandırdığım şey verir. Və bu da artıq ingilislərin az qala təkbaşına millətin tərəqqisini və əzəmətini təmin edəcək milli xeyirxahlığını təşkil edir.

Bu prinsiplər məcmusu ingilis ruhunu təşkil edən hissələrdən doğulduğundan təbii ki, biz onlara ingilis irqinin məskun olduğu torpaqlarda, xüsusiylə, Amerikada rast gəlməliyik. Onun haqqında ağıllı müşahidəçi de Şasselu-Loba görün necə şahidlik edir.

“Yeniyetmələrin təliminin ictimai əhəmiyyətinə amerikanların baxışı Amerika təsisatlarının dayanıqlılığının daha bir səbəblərindəndir. Onların ibtidai məktəblərdə uşaqlara verməyi vacib hesab etdikləri müzəyyən minimum bilik zamanı amerikanlar hesab edirlər ki, pedaqoqların başlıca məqsədini təlim yox, ümumi tərbiyə təşkil etməlidir.

Onların fikrincə fiziki, əxlaqi və əqli tərbiyə yəni bədənin enerji dözmünlüyünün, zəka və xarakterinin inkişafı hər bir insan üçün uğurun ən vacib rəhnidir. Şübhəsiz ki, iş qabiliyyəti mütləq uğura can atmaq və qəbul olunmuş istiqamətdə səylərin yorulmadan təkrar edilməsi-həddən artıq qiymətli qüvvələrdir, ona görə də onlar hər bir ana və hər cür fəaliyyətə əlavə edilməlidir, əksinə, məlumatlar ehtiyatı isə tutulan vəziyyətə və seçilən fəaliyyətə uyğun olaraq dəyişməlidir”.

Adamları diplom almağa yox, həyata hazırlamaq amerikalıların idealıdır. Təşəbbüsü və iradə qüvvəsini inkişaf etdirib, öz ağılıyla keçinməyi öyrətnək-bu cür tərbiyənin nəticəsi budur. Belə ideyalar görünür, latin ırqının ideyasından çox uzaqdır. Tədqiqatımız davam etdikcə onlar arasında fərq də get-gedə daha artıq aydınlaşacaqdır.

2. Anqlo-sakson fəhlələrin sosial ideyaları

İngiltərədə sosialistlər varlı siniflərdən yox, fəhlələr arasından toplanırlar. Buna görə də biz bundan əvvəlki ümumi qeydlərdən anqlo-sakson fəhləsinin təlim və tərbiyə mənbələrinin tədqiqinə, onun sosial anlayışlarının formallaşması məsələsinə keçməliyik.

Onun təlimi və tərbuyəsi burjua təbəqələrində olanlardan az fərqlənir. Hər ikisi heç də tamamilə kitabların köməyi ilə yox, daha praktiki yolla, bilavasitə işdə əldə edilir. Buna görə də İngiltərədə siniflər arasında latin xalqlarındaki müxtəlif diplomlar və müsabiqələrlə yaradılan dərin uçurum mövcud ola bilməz. Fransada hələ hərdənbir sahibkara çevrilmiş fabrik və mədən fəhləsinə rast gəlmək olar, amma bir nəfər də mühəndis dərəcəsi alana rast gəlmək mümkün deyil, çünki onu almaq üçün əvvəlcə məktəb keçmək və yalnız 20 yaşıdan erkən məktəbə daxil olanlara verilən diploma yiylənmək lazındır. Əgər ingilis fəhləsi kifayət qədər qabiliyyətə malikdirse, əvvəl usta, sonra mühəndis olur və bu rütbəni əldə etmək üçün başqa yol yoxdur.¹⁹

¹⁹ Mühəndis olmayı arzulayan varlı ailədən gənc ingilisin adı haqqı ödənilən fəhlə kimi işləmədən, öz təlimi üçün çoxlu pul ödəyərək, iki yaxud üç illiyə böyük fabrikə girməkdən başqa bir yolu yoxdur. Yaxşı qurulmuş zavodlar, adətən, buna görə ildə 2500 fr (1000 rubla yaxın) alırlar. Təcrübə təlimin bu cür sistemlə əldə edilən qiymətli nəticəsi heç də Fransadakı kimi deyil. Hal-hazırda dünyada daha əhəmiyyətli bütün texniki işlərin başında ingilis mühəndisləri dururlar.

Bundan demokratik heç bir şey ola bilməz və bu cür qayda zamanı xalqın içərisində yaxşı qüvvələr itib-batmaz, başlıcası isə uğursuzlar ola bilməz. Fransız bakalavr və diplom sahiblərinə bu qədər mənfur və yabançı olan əl əməyinə nifrat etmək heç kəsin ağlına gəlmir, çünki bu əmək xalqların bütün sinifləri üçün zəruri kecid pilləsi sayılır.

İngilis fəhləsinin texniki təlimini keçib, əgər iş təcrübəsinin arxasında gedirsə, yaxud onu müşayiət edirsə, amma daha irəli düşmürsə- ondan ötrü bu qədər zəruri olan nəzəri təhsilinin nəyə əsaslandığına baxaqq. İbtidai məktəb ona ən ibtidai məlumatlar verdiyindən, özü onları təkmilləşdirməyə ehtiyac duyur və bu əlavə məşğələlərdə faydanı dərk edir və anqlo – sakson irqinə xas olan bütün enerjisi isə ona verilir. O, hər yerdə fərdi təşəbbüs'lərlə yaradılmış və həmişə dirləyicilərin emalatxanalarında və mədənlerdə təcrübədə öyrəndiklərinə bir-başa aidiyəti olan axşam kurslarındakı əlavə təhsili asanlıqla alır. Beləliklə, onlar həmişə öyrəndiklərinin faydasını yoxlamaq imkanına malikdirlər.

Bu praktiki təlim mənbəyinə hər yerdə xalq kitabxanalarına, eyni zamanda qəzetlərə əsaslananlar qoşulurlar. Axırıncılarla bu qədər yüngülçəkili olan fransız qəzetini heç müqayisə etmək də olmaz ki, bu qəzet La-Manşın o tərəfində bir oxucu da tapa bilməzdi. Meksika sahəsində ixtiralara həsr olunmuş, jurnallar, məsələn, “Engineering” kimi, əsasən fəhlələr arasında oxucuya malikdirlər. Kiçik yaşayış məntəqələrində, kəndlərdə daha çox yayılan vərəqələr bütün ölkədə meydana çıxan iqtisadi və siyasi məsələlər üzrə məlumatlarla doludur. De Ruyze deyir, o ingilis fabrik fəhlələri ilə söhbətdən belə nəticə çıxarmışdır ki, “onlar Yer kürəsində baş verən bütün hadisələr haqqında necə deyərlər, liberal təhsil alan, əksər fransızlardan daha yaxşı məlumatlıdırlar”. O fəhlələrdən biri ikili valyuta, Mak – Kinley tarifinin təsiri və. i. a. məsələlər haqqında söhbətini misal göstərir. Fəhlə gözəl ifadələr işlətməmişdi, amma onun dediyi qeydlər təcrübi və düzgün idi.

Nəzəri təhsil, bax belədir. Amma fəhlə düşüncəsinə kəskinləşdirən və ona öz işlərini aparmağa kömək edən həmin ümumi iqtisadi bilikdən əlavəni hansı yolla alır? Cox sadəcə, onların işinin aparılmasını dövlət, yaxud ayrıca sahibkara vermək əvəzinə onu maraqlandıran həmin müəssisələrində iştirakçı olmaqla. Ən əhəmiyyətsiz fəhlə mərkəzləri istisnasız fəhlələr tərəfindən idarə olunan kooperativ, qarşılıqlı yardım, qarşılıqlı sigorta və. i. a cəmiyyətlərinə malikdirlər. Beləliklə, fəhlələr daim həyatın real şəraitit ilə təmasda olurlar və yerinə yetirilməz, fantastik arzularla toqquşmaqdan qaçmağı tez öyrənirlər. De Ruzye yazır: "Böyük Britaniya çoxlu sayda bu cür muxtar idarə olunan kooperativ cəmiyyətlər, fəhlə ittifaqları (trades-unions), bitərəflik, qarşılıqlı yardım, cəmiyyətləri və.i.a. qabiliyyətli vətəndaşlar cəmiyyəti hazırlayır və beləliklə, zorakılıqla, çevrilişlər olmadan siyasi dəyişiliklərin baş verə biləcəyi vəziyyətə gəlir". Fəhlələr tərəfindən bu cür əldə edilən praktiki qabiliyyətlərin sübutu üçün de Ruzye qeyd edir ki, Ingitorədə yalnız bir il ərzində 70 fəhlə dünyəvi hakimlər seçilmişlər, onlardan 12- si parlamentə seçilmişdir və biri dövlət katibinin köməkçisi olmuşdur. Fəhlələr tərəfindən fəhlə ittifaqlarına, xüsusi cəmiyyətlərə, əmanət kassalarına və i.a. qoyulan kapital 8 milyard franka çatır. Göstərmək asandır ki, ingilis fəhləsinin bütün bu keyfiyyətləri istisnasız olaraq, ətraf mühitin və şəraitin yox, irqin xarakterinin nəticəsidir. Ona görə ki, digər irqlərin fəhlələri elə həmin mühitdə və tamamilə elə həmin şəraitdə bayaq təsvir edilmiş keyfiyyətləri aşkara çıxarmırlar. Məsələn, ingilis emalatxanalarındaki irland fəhlələri belədirler. De Ruzye və bir çox başqaları irland fəhləsinin qabiliyyətlərinin aşağı səviyyəsi haqqında şahidlik edirlər, bu Amerikada da qeyd edilmişdir:

"İrlandlar öz vəziyyətlərinin yaxşılaşdırmasına səy göstərmirlər və qidalanmağa vəsait tapan kimi, özlərini razi sa-

yırlar". Amerikada onlara həm də, yeri gəlmışkən, italyanlar kimi, dilənçilərin, siyasetbazlarının, daşyonanların, qulluqçuların və yaxud xəsislərin arasında rast gəlmək olar.

İqtisadi zərurəti yaxşı başa düşən ingilis fəhləsi tətil vaxtı geri çəkilmədən fabrik sahibinin qarşısında öz maraqlarını müdafiə etməyi gözəl bacarıır; amma o sahibkarın vəziyyətinə həsəd aparmır və ona artıq onun üçün nifrət etmir ki, onu təbiətinə və mənşəyinə görə, özündən fərqli hesab etmir. Sahibkarın gəlirinin nə qədər olduğu və ona nə qədər pul verə biləcəyi ona yaxşı məlumdur. Ingilis fəhləsi əbəs yerə, kapitalının gəliri ilə əməkhaqqı arasındaki fərqi, doğrudan da, həddən artıq çox olduğunu əvvəlcədən ağıllıbaşlı, hərtərəfli nəzərdən keçirmədən və əmin olmadan tətil etmək qərarına gəlməz. "Sahibkar iki səbəbdən sixışdırmaq olmaz,—fəhlələr deyirlər,—əgər onu sixışdırısan, deməli, müflis olacaq, əgər müflis olsa, deməli, o daha sahibkar deyil". Bizim sosialistlər üçün bu qədər əziz olan sahibkarlarla fəhlələr arasında münasibətlərin nizamlanmasına dövlətin müdaxiləsi ingilis fəhləsinin qətiyyən xoşuna gəlmir. O, istefaya çıxan zaman dövlətdən təqaüd istəməyi əxlaqsızlıq və mənəsizlik sayır. Hələ Ten özünün İngiltərə haqqında məktublarında ingilis fəhlələrinin hökumət himayəciliyinə bu nifrətini qeyd etmişdir və həmin özünəməxsus keyfiyyəti fransız fəhlələrinin daim hökümətə çağırışlarına qarşı qoymuşdur.

Eynilə qitədə olduğu kimi, ingilis fəhləsi iqtisadi çevrilişlərin və onların doğurduqları sənaye böhranlarının qurbanı olur, ancaq o zərurətin tələbini həddən artıq yaxşı başa düşür və elə işgüzarlığa malikdir ki, bu cür təsadüflərə görə öz sahibkarlarını məşğul etməyi ağlına gətirmir. O, latin irqində vərdiş olan istismarçıların və nifrətamız kapitalın ünvanına gəlmişgəzəl sözlərlə nifrət edir. O, gözəl başa düşür ki, fəhlə məsələsi yalnız kapitalla əmək arasında toqquşmlarla məhdudlaşdır və kapital da, əmək də böyük güc amilinə-istehlakçıya tabe edilmişdir. Buna görə ingilis fəhləsi

əgər bunu qaćılmaz sayırsa, işlərin dayandırılmasına və əmək haqqının azaldılmasına dözür. Öz təşəbbüskarlığı və tərbiyəsi sayəsində o, lazımlı gələndə, hətta peşəsini başqa peşəyə dəyişməyi də bacarıır. De Ruzye hər il 6 aylığa Amerikaya qazanc daılınca gedənləri misal görir; başqa fəhlələr yunun Amerikadan gətirilməsi nəticəsində özlərinin müflis olduqlarını görüb, işi öz yerində öyrənmək üçün nümayəndələrini ora göndərdilər. Orada, müstəmləkədə onlar yunu almağa başladılar, yeni ticarət növü müəyyənləşdirildilər və bununla öz yerində mövcudluq şəraitini tezliklə dəyişdilər.

Fəhlələrin bu cür enerjisi, təşəbbüskarlığı və bacarığı latin ölkələrində tamamilə qeyri-adi görünərdi. Yalnız okeanı keçməyə bəndən ki, Amerikadakı²⁰ anqlo - sakson fəhlələrinin daha artıq dərəcədə inkişaf etmiş keyfiyyətlərini aşkara çıxaranın. Orada hər yerdə olduğu kimi dövlətin himayəciliyinə bel bağlamaq olmaz. Amerikalının ağlına dövlətin hesabına dəmir yolu, liman, universitet və i. a. tikməyi, hətta xahiş etmək belə gəlməz. Bütün bunlar üçün bircə fərdi təşəbbüs bəs edər. Xüsusilə, böyük respublikanı nəhəng şəbəkə ilə bürümüş dəmiryollarının qurulmasında fərdi təşəbbüs öz heyrətamız qüdrətini göstərdi, heç bir başqa müəssisədə müstəqillik və təşəbbüskarlıq münasibətdə latin və anqlo - sakson ruhu arasında bundan gözəl uçurum görünmüür.

²⁰ *Iri mexaniki sənayeyə aid olan hər şeydə Amerika fəhlələrinin əməyi, demək olar, şübhə doğurmur. Iri daşma qiymətlərinə baxmayaraq, Amerika maşınları və xüsusilə paravozları Avropada get - gedə daha çox yayılır. Bu yaxınlarda ingilis mühəndisi "Revue scientifique" də belə demişdir: "Amerikada əməkhaqqının xeyli yüksək olmasına baxmayaraq, Amerika parovozlarını metalın çəkisinə daha az qiymətlə Avropada hazırlamaq olar. Bu köklü fərq yeri gəlmışkən, Amerika fəhləsinin xarakteri və güman ki, mexaniki işləmənin daha geniş priyomlarının istifadəsi ilə izah olunur".*

Dəmiryolu sənayesi Amerikada başqa hər şeylə bərabər tutulur. Xüsusi cəmiyyətlər tərəfindən yaradılmış dəmiryol sənayesi yalnız gəlir verəndə tab gətirir. Heç kəsin ağlına da gəlmir ki, səhmdarlar Fransadakı kimi, müəssisə az gəlir verdiyi təqdirdə dövlət tərəfindən mükafatlandırılsın.²¹ Mövcud olan ən uzun rəls yolları riski məhdudlaşdırmaq üçün əvvəlcə həmişə kiçik məsafələrdə qurulurdu və yalnız əldə olunan uğurdan asılı olaraq, tədricən uzadılırdı. Amerika dəmiryolları bu sadə vasitə ilə elə uzunluğa malik olmuşlar ki, beləsi hökümətlərinin köməyinə baxmayaraq, heç bir Avropa millətində yoxdur. Bununla yanaşı, bu böyük dəmiryol şəbəkəsi çox az sayılı xidmət rəisləri, işdə maraqlı olan və məsuliyyətli adamlardan ibarət ən sadə inzibati təşkilatla idarə olunur.

A. B. Dyubua yazır: “*Inzibati maşının sadə, dəqiq və sürətli işini nəzərdən keçirək. Kontor mövcud deyil; rəislərin oxumadan imzaladıqları raportları hazırlayan məsuliyyətsiz qulluqçular yoxdur; deviz belədir: hər kəs özüñə cavabdehdir. İş, işin mahiyyətinə görə bölüşdürüllüb və mərkəzləşirilməyib, yuxarıdan - aşağıyacan xidmətin bütün pillələrində hər kəsin öz səlahiyyəti var, şəxsi məsuliyyət daşıyır və hər şeyi şəxsən görür. Bu, işçinin fərdi keyfiyyətiərini qiymətləndirmək üçün ən yaxşı sistemdir. Qulluqçuların köməkçi tərkibi yalnız bağlamalar daşıyan oğlanlardan və yalnız onlar tərəfindən diqtə ediləni stenografiq qaydada yanan makinaçı qızlardan ibarətdir. Heç bir şeydə ləngimə yoxdur: bütün işlər 24 saat ərzində başa çatmalıdır. Hami öz işinin qayğını çəkir və işini görür, prezidentdən sadə xidmətçiə qədər hamı sutkada 9 saat işləyir.*

²¹ Fransada birindən başqa bütün dəmiryolu şirkətləri yolun gəlirliliyi zəmanətinə qaçmağa borcludurlar. Dövlət onların səhmdarlarına büdcəyə çox ağır başa gələn iri məbləğlər ödəməyə borcludur.

Bundan başqa ən böyük dəmiryol administrasiyaları azsaylı şəxslərdən ibarətdir və kiçik otaqlarda yerləşirlər. Qərbdə 10 min kilometrdən artıq rəls yolu xidmət edən "Chicago Burlington and Quincy" Çikaqoda özünüñ Adam's streetdəki göydələninin yalnız bir mərtəbəsini tutur." Sen-Polda da vəziyyət eyni cürdür.

Şirkətin prezidenti əslində bütövlükdə müəssisəsinin işini yönəldir. O, işin bütün sahələri üzrə baş rəisdir; hər bir xidmət sahələri üzrə bütün vacib məsələlər ona çatır. O, həm mühəndis, həm iqtisadçı, həm maliyyəçi, həm şirkətin işləri üzrə məhkəmələrdə vəkil, həm bütün qanunvericilik təsisatları ilə münasibətlərdə diplomat olmaq məcburiyyətindədir; o, həmişə hazırlıdır. Əksər vaxtlarda prezident tutduğu vəzifəyə elə həmin şirkətdə inzibati xidmətin bütün pillələrini ardıcıl keçərək çatır; belə prezidentlərdən biri indi idarə etdiyi cəmiyyətdə adı mexanik kimi xidmətə başlamışdır. Onlarının hamısı Amerika işbazının ən yüksək tipini yaxşı xarakterizə edən tərbiyəli və ümumi ideyalara təcrübi fəaliyyətlə gətirilən yüksək dəyərə malik insanlardır."

Bütün bu deyilənlərdən sonra latin xalqlarında bu qədər adı olan dövlət sosializmi haqqında təsəvvürlərin anqlo – sakslarda uğur qazanmağa nə qədər az şansı olduğunu başa düşmək mümkündür. Təəccübülu heç bir şey yoxdur ki, sosialistlərin konqreslərində anqlo – sakson və latin irqləri fəhlə nümayəndləri arasında dərhal çox dərin fikir ayrılığı yaranır. Ingilis irqi öz qüdrəti ilə fərdi təşəbbüskarlığı və dövlətin müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasına borcludur. Bu irq sosializmin cəhdlərinə zidd olan istiqamətdə gedir və buna görə də tərəqqi edir.

Əlbəttə, buradan qətiyyən o çıxmır ki, Amerika və Ingiltərdə kollektivçiliyin ən pis formaları, hətta anarxiya təbliğ olunmurdu. Artıq bir neçə ildir ki, Ingiltərədə sosializmin tərəqqisi hiss olunur; amma o da hiss olunur ki, sosializm tərfdarlarının sıraları orada demək olar ki,

istisnasız pis ödənilən peşələrin fəhlələri, təcrübə keçən adamlar, ən az qabiliyyəti olanlar, yəni bizim sonra bu kitabımızın bütöv bir fəslini həsr edəcəyimiz, uyğunlaşa bilməyən kəslərlə dolur. İstisnasız, bunda maraqlı olaraq, torpağın və kapitalın milliləşdirilməsi, dövlətin himayədar müdaxiləsi haqqında qışqiranlar onlardır.

Amma, xüsusilə, Birləşmiş Ştatlarda sosialistlər böyük tərəfdarlar ordusuna malikdir. Bu ordu gündən- günə artır və get- gedə daha təhlükəli olur. O, yaşamaq üçün vəsaiti olmayan, enerjisi olmayan, özlərinin yeni vətənindəki şəraitə uyğunlaşa bilməyən yadqanlı mühacirlərin artan dalgasından çoxalır. Onlar indi nəhəng tör- töküntünü təşkil edirlər. Birləşmiş Ştatlar artıq bu qara kütlə ilə qanlı döyüşə girəcəyi və yalnız Mari tərəfindən böyük ölçüdə Roma sivilizasiyasını barbar ordalarının hücumundan xilas etmək üçün onları məhv etməyi xatırladan rəhmsiz qırğının başlayacağı günü əvvəlcədən hiss edir. Ola bilsin, yalnız bu cür hekatomblar bahasına indiki vaxtda görünür, bir çox xalqların imtina etməyə hazır olduqları insan azadlığı və sivilizasiyanın tərəqqəsi işini xilas etmək mümkün olacaq.

Üçüncü fəsil

Latin irqi xalqlarının psixologiyası

1.Xalqın əsl siyasi rejimi necə müəyyənləşdirilir. Necə yarandıqlarını dərk etmək üçün təsisatların lap kökünə qədər gedib çıxmaq lazımdır. Görünən, təsisatların arxasında xalqı idarə etməyin əsas prinsiplərini necə öyrənmək mümkündür. Nəzəri cəhətdən yaradılan təsisat əksər vaxtlar yalnız başqasından götürülmüş lövhə olur.

2. Latin irqi xalqlarının ağıl tərzi. “Latin irqi xalqları” adı altında nə başa düşülməlidir. Onların xarakterik əlamətləri. Ağlın mütəhərrikliyi. Təşəbbüs və iradənin zəifliyi. Bərabərlik yanğısı və azadlıq etinəsizliq. Himməyyət tələbat. Sözə və məntiqə ehtiras. Məntiq baxımından anglo-saksların və latin xalqlarının ağıl tərzi arasında ziddiyat. Latin irqində ünsiyətin inkişafı və zəif həmçərilik. Əvvələr bu irqə üstünlük verən keyfiyyət indiki vaxtda faydasız olur. Sivilizasiyanın inkişafında xarakterin və ağlın rolu.

1. Xalqın əsl siyasi rejimi necə müəyyənləşdirilir

Anqlo-sakslarda sosializmin meydana gəlməsinin tədqiqi bizi xarakterik xüsusiyyətlərinə rast gəlmışdır ki, belə vəziyyətdə bu cür nəzəriyyələrin inkişafı mümkün olmazdı. Biz indi göstərəcəyik ki, əksinə, latin xalqları adlandırılan xalqlarda sosializm ona artıq çoxdan qeyri-şüuri şəkildə tabe olan və yalnız onun daha da inkişafını tələb edən rejimlərin qabaqcadan təkamülünün nəticəsidir.

Bu predmetin vacibliyi onun öyrənilməsinə bir neşə fəslin həsr olunmasını tələb edir. Bəzi təsisatların mütərəqqi gedişini yalnız həmin təsisatları lap kökündən izləyərək başa düşmək olar ki. təsisatın inkişafı bütün özündən əvvəlki inkişaf mərhələlərinin nəticəsidir.

Bu inkişaf ona görə həmişə gözə dəymir ki, xüsusilə, indiki vəziyyətdə təsisat əksər vaxtlar nəzəriyyəçilərin yaratdığı həqiqətə uyğun heç bir yaşarlıqla malik olmayan ləvhədən başqa bir şey deyil. Təsisatları və dövlət quruluşlarını yalnız onların zahiri formalarına və adlarına görə öyrənmək, xalqın respublika, yaxud monarxiya idarəciliyi rejimində yaşadığını göstərmək, deməli, heç bir şey izah etməmək və yalnız səhv anlayışlar təlqin etmək deməkdir. Heyrətamız səviyyədə yazılmış konstitusiyalara və əla təsisatlara malik

olan ölkələr, məsələn, İspan - Amerika respublikaları mövcuddur, əslində isə, bu ölkələrdə mütləq istibdadın öz fantaziyalarında heç bir məhdudiyyət tanımayan balaca müstəbidlərinin zülmü altında başdan – başa anarxiya hökm sürür. Əksinə, dünyanın başqa hissəsində monarxiya və aristokratiya rejimi altında yaşayan, nəzəriyyəçilərin öz – özlüyündə təsəvvür edə biləcəkləri ən qeyri – mükəmməl və yarımcıq konstitusiyaya malik olan Ingiltərə kimi dövlətlər də var, bununla belə, vətəndaşların iradə azadlığı üstünlüyü və şəxsi fəaliyyət elə inkişaf etmişdir ki, heç vaxt heç bir xalqda belə bir inkişaf olmamışdır.

Xalqın zahiri formaları arxasında gizlənən əsl siyasi rejimi tanımağının real üsulu xalqın ictimai fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin təfərrüatlarını öyrənmək vasitəsi ilə hökumətin və ayrı – ayrı şəxslərin rollarının qarşılıqlı hüdudlarını aydınlaşdırmaqdan, yəni bu xalqlar tərəfindən dövlət haqqında təsəvvürlərin mənimsənilməsini müəyyənəşdirməkdən ibarətdir. Bunu öyrənməyə baş vuran kimi, lövhə düşür və həqiqət aşkarə çıxır. Bu zaman da dərhal idarəetmə və təsisatların zahiri formalarının dəyərləri haqqında bütün nəzəri mübahisələrin əbəs olduğuna inanırsan və tamamilə aydın olur ki, insan yaşını seçə bilmədiyi kimi, xalq da özüne əslində, onu idarə edəcək təsisatları seçə bilməz.

Nəzəri adlandırılmış təsisatlar, demək olar, öz yaşını gizlətmək istəyən adamın əl atdığı bütün mümkün süni vasitələr kimi, eyni qiymətə malikdir. Müşahidəsi az olan adamlar reallığı görə bilməzlər, amma, bununla belə, o möv-cuddur.

Biz artıq bir neçə əsərimizdə yuxarıda deyilənləri sübut etməyə çalışmışıq. Müxtəlif xalqlarda sosializmin tədqiqi bu sübutlar üçün yeni məlumatlar verir. Bu tədqiqatı latin xalqlarına münasibətdə başlamamışdan əvvəl, onların psixologiyasının qısa tarixini verəcəyik.

2. Latin irqi xalqlarının ağıl tərzi

Əsərimizin oxucularına “latin xalqları”, ”latin irqi” deyəndə nəyi nəzərdə tutduğumuz məlumdur. ”Irq” adını biz heç də antropoloji mənada başa düşmürük, ona görə ki, əgər vəhşi xalqları nəzərə almasaq, qarışıqsız xalqlar demək olar, yox olublar. Sivil xalqlarda yalnız bizim başqa yerlərdə tarixi, yəni bütövlükdə tarixi hadisələrin təsiri altında yaranmış, ”irq” adlandırdığımız irqlər mövcuddur. Belə irqlər bəzən tamamilə müxtəlif mənşəli elementlərdən ibarət olan xalq əsrlər ərzində öz aralarında oxşar olan mühit şərtlərinin və ictimai quruluşun, ümumi təsisatların və əqidənin, tamamilə eyni tərbiyənin təsirinə məruz qalır. Əgər bu cür yolla yenicə təmasda olan xalqlar, məsələn, ingilislərin hakimiyyətinə tabe olan irlandlar, Avstriyanın hakimiyyəti altındaki müxtəlif irqlər öz mənşələrinə görə, o qədər də fərqlənmirlərsə, onda onlar öz aralarında qarışırlar və vahid milli ruh; yəni oxşar hissələr, maraqlar, fikir tərzi qazanırlar.

Bütün bunlar bir gün ərzində baş vermir, amma xalqın milli ruhunun yaranması başa çatmamış, onun formalaşdığını, hər hansı sivilizasiyanın müəyyənləşdiyini, tarixi irqin yaradığını hesab etmək olmaz.

Yalnız milli ruhun yaranması başa çatandan sonra qarşıqli mövcudluq əlaqələri olmayan, təsadüfi işgəllər, bas-qınlar, birləşmələrlə birləşdirilmiş kütlə yekcins xalqı təşkil edir. Onda bu xalqın gücü çox böyük olur, ona görə ki, böyük ideallara, ümumi iradəyə malikdir və böyük kollektiv cəhdə qabildir. Bu cür yolla irqi təşkil etmiş adamlar öz işlərində oxşar prinsipləri əldə rəhbər tutaraq qəbul edirlər. Onlar demək olar, bütün böyük dini və siyasi məsələlərdə eyni baxışa malik olurlar. Hər hansı kommersiya, diplomatik, yaxud texniki məsələ olursa – olsun, onun müzakirə üsuluna irqin təsiri ləngimir.

Tamamilə müəyyən olunmuş milli ruh qazanan xalqın nümunəsi kimi, ingilislər çıkış edə bilərlər. Bu ruh, hətta xırda şeylərdə də aşkara çıxır. Bu cür xalq üçün qeyri-mərkəzlilik təhlükəli deyildir. Ona görə ki, ümumi fikirlə ilhamla gəlmış hər bir kiçik mərkəz ümumi mərkəzə də xidmət edəcəkdir.

Müxtəlif tayfalardan təşkil olunmuş, öz aralarında hər şeydə fərqlənən latin xalqlarında milli ruh hələ möhkəmlənməmişdir, buna görə də bu xalqların süquta imkan verməyəcək ciddi mərkəzləşdirilmiş rejimə ehtiyacı vardır. Xalqların əldə etməyə hələ macal tapmadığı ümumi ruhu yalnız həmin rejim əvəz edə bilər. Bu ifadə - latin xalqları - elə xalqlara deyilir ki, həmin xalqlarda ola bilsin, bir damcı latin qanı yoxdur. Onlar öz aralarında həddən artıq fərqlənirlər, amma uzun əsrlər ərzində latin ideyalarının işğalı altında olmuşlar. Onlar latin xalqlarına öz hissəleri, təsisatları, ədəbiyyatları, inancları, incəsənətləri və latin ənənələrinə yardım edən tərbiyələri ilə mənşəbdurlar. “Intibah dövründən başlayaraq, - Qonato deyir, - Romanın obrazı gözəgörünməz hərflərlə Fransanın simasında həkk olunub... Üç əsr ərzində Fransız sivilizasiyası yalnız Roma sivilizasiyasını yamsılayan kimi görünürdü”. O, indi də bu cür olmaqdə davam etmirmi?

Qaston Buasye Mişlenin “Roma tarixi”nin yeni nəşri haqqındaki bu yaxınlarda yazdığı məqaləsində elə həmin fikri müdafiə edir. O haqlı olaraq, qeyd edir ki, “biz Romadan öz ruhi məzmunumuzun ən böyük hissəsini almışıq. Öz-özümüzə diqqətlə baxaraq, qəlbimizin dərinliklərində Roma tərəfindən miras qoyulmuş hiss və ideyalar ehtiyatını tapırıq; heç bir şey bizi onlardan xilas edə bilmədi, bütün qalanlar da bu ehtiyata söykənir?

Latin xalqlarının psixologiyasının ən ümumi xarakterik cəhətlərini bir neçə sətirdə ümumiləşdirmək olar.

Bu xalqların, xüsusilə, keltlərin əsas cizgiləri: çox mütəhhərrik ağıl, tamam zəif inkişaf etmiş təşəbbüskarlıq və

iradənin daimiliyi. Davamlı cəhdlərlə bu xalqlar kiminsə rəhbərliyi altında olmağa üstünlük verirlər və hər cür uğursuzluğu özlərinin deyil, rəhbərlərinin ayağına yazırlar. Hələ Sezarın qeyd etdiyi kimi, mühəribəyə qeyd – şərtsiz meyli olan bu xalqlar elə birinci uğursuzluqdaca ruhdan düşürlər. Onlar qadınlar kimi, daimi deyillər; bu qeyri – daimiliyi böyük işgalçi “qan zəifliyi” adlandırırırdı. Bu zəiflik onları hər cür əyləncənin quluna çevirir. Onların xasiyyətnaməsi, demək olar, ən doğrusudur: bu – insani öz – özünü idarə etməyə imkan yaradıb, ona özündən ötrü rəhbər axtarmağa mane olan daxili intizamin olmamasıdır.

Onlar şeylərin yalnız təkcə zahiri tərəfinə uyaraq çox laqeyddirlər. Onlar çox dəyişkən, siyasi çevrilişlərə çox meyilli görünürərlər, amma əslində, əksinə, ən yüksək dərəcədə mühafizəkarlıqlar. Onların inqilabı əsasən, söz xatırınə baş verir və demək olar, təkcə adlarından başqa heç bir şey dəyişmir.²²

Ağillara anlaşılmaz sehirli qüvvə ilə hakim olmuş elə bu sözlərin xətrinə latin xalqları özlərini hansı illüziyalara qurban verdiklərini görmədən öz aralarında qızığın mübarizə aparmağa ara vermirlər. Aralarında bir-birinə bu qədər düşməncəsinə münasibət bəsləyən və bu qədər coxsayılı siyasi partiyaya malik olan başqa xalqlar yoxdur və bəlkə də siyaset məsələlərində latin xalqlarında olduğu qədər vahid fikrə malik olan xalqı heç bir yerdə tapa bilməzsən. Ən inqilabi partiyalardan tutmuş ən mühafizəkar partiyalara qədər bütün partiyaların ümumi idealı dövlətin müstəqiliyidir. Bu idealın tərəfdarları (Estatistes) – latin xalqlarının vahid siyasi

²² Pyer Boden özünün nadir çıxışlarından birində dedi: “Dünyada elə bir başqa ölkə yoxdur ki, yeni ideyalar bu cür asanlıqla ilhamlı tərəfdarlar tapsın, heç bir yerdə qarmaqarışılıq özünə bu cür möhkəm yer tutmur. O, burada elmi fikrin təzyiqinə inadla davam gətirir”.

partiyasıdır. Yakobinçi, monarxiyaçı, klerikal, yaxud sosialist bu mənada demək olar, fərqlənmirlər. Axı elə eyni cür keçmişin övladı olaraq, öz əcdadlarının ideya və təsəvvürlərinin köləsi olaraq, onlar necə fərqlənə bilərdilər? Biz başqa adlar altında da olsa, hələ uzun müddət elə eyni allaha səcdə etməyə məhkumuq.

Latin xalqları görünür, bərabərliyi çox sevirlər və adamlar arasındaki hər cür üstünlüyü çox qısqancırlar; amma, eyni zamanda, asanlıqla görmək olar ki, bu görünən bərabərlik arzusu arxasında qeyri – bərabərliyə güclü yanğı gizlənir. Onlar özlərindən yüksəkdə olan heç kəsə dözə bilməzlər, ona görə ki, hamını özlərindən aşağı görmək istəyirlər. Onlar öz vaxtlarının çox hissəsini bu fərqlənmələri olmayanlara etinəsizliqlə yanaşmağa imkan verəcək titul və ordenlərin əldə olunmasına sərf edirlər. Aşağıdan yuxarıya – həsəd, yuxarıdan aşağıya – nifrat.

Əgər qeyri-bərabərliyə tələbat onlarda belə böyükdürse, əvəzində, azadlığa cəhd tamamilə zəifdir. Onlar azadlığı əldə edən kimi, onu onsuz yaşaya bilmədikləri göstərişlər və qaydalar almaq üçün hər hansı rəhbərə verməyə can atırlar. Onlar tarixdə yalnız özlerinin başında böyük adamlar duranda böyük rol oynayırdılar; bax, buna görə də əsr'lərlə davam edən instinktin təsiri altında həmişə o adamları axtarırlar.

Latin xalqları bütün zamanlarda böyük naqqallar, söz və məntiq həvəskarları olmuşlar. Onlar demək olar, faktlar üzərində dayanmayaraq, ideyalara uyurlar, təki bu ideyalar sadə, ümumi və gözəl ifadə edilsin. Söz və məntiq həmişə bu xalqların təhlükəli düşmənləri olmuşlar. Moltke yazar: "Fransızlar həmişə sözü fakt əvəzinə qəbul edirlər." Başqa latin xalqları da eyni cărdür. Düzgün qeyd edilmişdir ki, amerikalılar filippinlilərə hücum edəndə ispan körtesləri yalnız tətənəli nitqlər söyləməklə və böhranlar yaratmaqla məşğul idilər, eyni zamanda, partiyalar öz milli nəsil ırsının

son izlərini müdafiə etmək üçün lazımi tədbirlər görmək əvəzinə, hakimiyyəti bir-birinin əlindən alırıldızlar.

Gurultulu sözlərin və məntiqin qurbanları olan latinların kəllələrindən ibarət ən böyük Misir ehramlarından da hündür, nəhəng ehram ucaltmaq olardı. Anqlo-sakslar faktlar və həyatın real tələbləri qarşısında səcdə edirlər və onların başına nə gəlirsə-gəlsin, heç vaxt məntiqin təxminini göstərişlərinə çox az fikir verərək günahı hökumətin üzərinə yıxmırlar. Anqlo – saks təcrübəyə inanır və adamları ağlın idarə etmədiyi bilir. Latin irqinin adamı hər şeyi məntiqdən çıxarıır və bütün cəhətlərdən cəmiyyəti öz ağlının işığında çizdiyi planlar üzrə yenidən qurur. Russonun və onun əsrinin bütün müəlliflərinin arzusu bu cür idi. İnqilab yalnız onların doktrinalarını tətbiq edir. Hələ heç bir ümüdizlik bu illüziyaların qüdrətini sarsıda bilməmişdi. Bu, Tenin klassik ağıl dediyi şeydir: “Bir neçə çox sadə, çox ümumi müddəə ayırmalı; sonra praktik təcrübəyə fikir vermədən onları müqayisə etmək, öz aralarında birləşdirmək və beləliklə, alınmış süni kombinasiyadan kiçik mülahizə vasitəsi ilə onda ehtiva olunan bütün nəticələri çıxarmaq lazımdır”. Büyük yaziçi bizim inqilabi yığıncaqların nitqlərində bu əqli ovqatın mahiyyətini çox doğru tutmuşdur”.

“Kürsüilərdən və klublardan söylənmiş nitqləri, məruzələri, qanunların əsaslandırılmasını, pamphletləri, müasir faciəvi hadisələrin təlqin etdiyi bütün yazıları təkrar nəzərdən keçirin: insan təbiəti haqqında bizim gözümüzdə hər yerdə, çöldə və küçələrdə göründüyü kimi, təsəvvür yoxdur; həmişə özlərində insanı yaxşı məlum mexanizmi olan sadə avtomat kimi təsəvvür edirlər. Müalliflərə indi insan danışan maşın görkəmində görünür; siyasətdə indiki vaxtda o səs vermək üçün maşına çevrilir, bu maşına barmaqla toxunmaq kifayətdir ki, lazımı yerdə uyğun gələn cavab alasan. Heç zaman heç bir fakt lazım deyil, yalnız bircə fikir yayındırmaq, təbiət, zəka, xalq, müstəbidlər, azadlıq haqqında saysız – hesabsız

aforizmlər, bir növ xeyri – bəhəri olmadan məkanda vurnu-xan şışirdilmiş sabun köpüyü. Əgər bütün bunların öz arxa-sinca dəhşətli praktiki nəticələr gətirdiyi məlum olmasaydı, onda fikirləşmək olardı ki, bütün bunların hamısı məntiq oyu-nu, məktəb məşğələsi, akademik çıxışlar, kənar kombinasiya-lardır”.

Latin irqində və xüsusilə, fransızlarda ünsiyyətlilik güclü inkişaf edib, amma həmrəylik hissi, fövqəladə dərəcədə zəifdir. İngilis əksinə, az ünsiyyətlidir. Amma öz irqinin bütün adamları ilə lap xirdalıqlara qədər həmrəydir. Biz gör-dük ki, bu həmrəylik, onun ən böyük səbəblərindən biridir. Latin irqinin adamları, əsasən, şəxsi ekoizmi, anqlo – sakslar ictimai ekoizmi əldə rəhbər tuturlar.

Bütün latin xalqlarında görünən bu tam həmrəyliyin ol-maması onlardan ötrü ən zərərli çatışmazlıqdır, onların tərbiyəsinin təsiri altında çox inkişaf edən çatışmazlıqdır. Özünün daimi müsabiqələri və təsnifatları ilə o, insanı daim özünə oxşayan adamlarla mübarizə aparmağa vadər edir və ictimai ekoizmə ziyan verməklə, şəxsi ekoizmi inkişaf etdirir.

Latin xalqlarının həyatının bütün xirdalıqlarında həmrəyliyin aşkara çıxmaması özünü göstərir. Coxdan məlumdur ki, hətta fransızların ingilislərlə top oyunlarında gənc fransızlar həmişə yalnız o sadə səbəb üzündən uduzurlar ki, ingilis özü-nün şəxsi marağı ilə yox, bütövlükdə öz partiyasının uğuru ilə maraqlanaraq, özünün saxlaya bilmədiyi topu yoldaşına verir, amma fransız topu özündə saxlamağa çalışır, belə hesab edir ki, partiya yoldaşı tərəfindən udulduğunu görməkdənse, uduzmaq yaxşıdır. Yoldaşının uğuru ondan ötrü əhəmiyyət-sizdir, o yalnız özünün şəxsi uğuru ilə maraqlanır.

Bu ekoizm təbii olaraq, fransızı həyatda da təqib edir və əgər o general olursa, son müharibədə kədərli nümunələrini gördüyüümüz kimi, kömək edə biləcəyi silah yoldaşını darmadağın etmək üçün düşmənə imkan yaratır.

Latin xalqlarında bu həmrəylik çatışmazlığı bizim koloniyalımıza gələn səyyahların gözünə xüsusilə, açıq-aşkar görünür. Mən Mayenin bu qeydləmin düzgünlüyünə dəfələrlə inandım.

“Çox nadir hallarda olur ki, iki qonşu fransız öz aralarında düşmən olmasınlar. Koloniyaya düşən səyyah dərhal sarsıcı təəssürat alır. Hər hansı koloniyaçı, hər hansı məmur, hətta hər hansı hərbiçi o biriləri haqqında elə acı sözlər deyir ki, istər – istəməz anlaşılmazlıq yaranır - necə olur ki, bu adamlar bir-birinə güllə atmırlar?».

Latin irqinin adamları yad ideyaları başa düşməyə qətiyyən qabil deyillər və bunun nəticəsində də o ideyalara hörmət etməyi qəti bacarmırlar. Onların fikrincə, bütün adamlar bir qəliblə yaradılıblar və buna görə də eyni cür fikirləşməli və hiss etməlidirlər.

Bu bacarıqsızlığın nəticəsi onların həddən artıq dözümsüzlüyüdür. Bu dözümsüzlük onunla özünü parlaq şəkildə göstərir ki, onların mənimsədikləri fikirlər hər şeydən artıq hissə təlqin olunaraq, bunun özünə görə, heç bir dəlil - sübutla ələ gəlmir. Onların dünyagörüşləri ilə razılaşmayan hər bir kəsi bu adamdan heç olmasa, ən zorakı yollarla can qurtaranan təqib olunmalı pis niyyətli varlıq hesab edirlər.

Dini müharibələr, Varfolomey gecəsi, inkvizisiya, terror – bütün bu hadisələr latin ruhunun bu xüsusiyyətinin nəticəsinin mahiyyətidir. O həmişəlik azadlığı uzunmüddətli istifadə etməyi mümkünzsüz edir. Latin irqinin adamlı azadlığı yalnız onun kimi fikirləşməyənləri təqib etmək hüququ kimi başa düşür.

Latin xalqları həmişə böyük cəsurluq sübutu vermişlər. Amma onların qətiyyətsizliyi, ehtiyatlılığı, birlik çatışmazlığı, soyuqqanlı olmaması, məsuliyyətdən qorxması, əgər onlara güclü və bacarıqlı hakimiyyət komandanlıq etmirsə, bu cəsurluğu faydasız edir.

Müasir müharibələrdə ali komandanlığın əhəmiyyəti döyüş meydanının uzunluğunun artması nəticəsində get – gedə azalır. Soyuqqanlılıq, ehtiyatlılıq, birlik, metodiklik kimi, keyfiyyətlər üstün gəlir. Ona görə də özlərinin əvvəlki uğurlarını bərpa etmək latin xalqları üçün çətin olacaq.

Hələ lap bu yaxınlarda ağıl, bəlağət, cəngavər şərəfi, ədəbi və artistlik istedadı sivilizasiyanın başlıca amillərini təşkil edirdilər. Latin xalqlarına səxavətlə verilən bu keyfiyyətlər sayəsində onlar uzun müddət bütün millətlərin başında durmuşlar. İndiki dövrün sənaye, coğrafi və siyasi təkamülü zamanı bu və ya digər xalqın həyat mübarizəsində üstünlüyü üçün şərait ondan sayılanlardan tamamilə fərqlənən istedadlar tələb edir. İndi xalqlara üstünlük verən başlıca şey inadkar enerji, işgüzarlıq ruhu, təşəbbüskarlıq və metodiklikdir. Latin xalqları bu keyfiyyətlərə çox zəif dərəcədə malikdirlər; onların təşəbbüsü, iradəsi, enerjisi get – gedə daha artıq zəifləyir, buna görə də onlar yerlərini tədricən bu cür keyfiyyətlərə malik olanlara verməli idilər.

Gəncliyin tərbiyə rejimi bu keyfiyyətlərin hələ olub-qalanını get-gedə daha artıq dağıdır. O getdikcə iradə möhkəmliliyini, inadkarlığını, təşəbbüskarlığını və xüsusilə insanı sərbəst, rəhbərsiz keçinməyə qabil eləyən həmin daxili intizamını itirir.

Mənfi keyfiyyətlərinin seçilməsinin dəfələrlə təkrarlanan vasitəsi ilə müxtəlif hadisələr daha artıq inkişaf etmiş enerjili, müştəqil-fəaliyyət yanğılı adamların sayının xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. Latin xalqları keçmiş səhvlerinin əvəzini ödəyirlər. Inkivizisiya ardıcıl olaraq, bir neçə əsr ərzində İspaniyanın əldə etdiyi yaxşı nə varsa, məhv edirdi. Nant ediktinin ləğvi (XIV Lüdovik, 1685 – ci il), inqilabi imperiya, tayfalararası müharibələr Fransada ən işgüzar və enerjili şəxsləri məhv etdilər. Latin xalqlarının əksər hissəsi arasında möhkəmlənən zəif əhali artımı bu süqutun səbəblərini daha da gücləndirdi. Əgər hələ əhalinin ən yaxşı hissəsi

yenidən həyata gəlsəydi, onda, heç bir bədbəxtlik olmazdı, ona görə ki, hər hansı bir ölkənin gücünü əhalisinin sayı yox, onların yüksək keyfiyyəti təşkil edir.

Heç bir şübhə yoxdur ki, mənim başqa yerdə sübut etdim kimi, xalqın dəyəri onun müxtəlif sahələr üzrə yaratdığı görkəmli adamlarının sayı ilə müəyyən olunur. Xalqın süqutu ali elementlərin azalması, sonra isə yox olması nəticəsində baş verir. Bu yaxınlarda “*Revue scientifique*” də Lapuj romalılar barədə oxşar nəticələr söyləmişdir:

“İki yüzillik dövrədə ən məşhur qədim nəsillər yox oldular və müxtəlif təbəqələrlə və hətta azad olmuş məhbuslardan çıxmış daha az dəyərli nəsillərlə əvəz olundular. Siseron Roma xeyirxahlarının sayının azalmasından şikayətlənəndə məşhur arpinyalı unudurdu ki, şəhərdə, hətta senatın özündə qədim nəsildən olan romalılar çox az idi və kviritlərin bir varisini on qarşıqqanlı latin və on teriuk düşürdü; o undurdu ki, Roma dövləti bura yadellilərin ayağı açılandan sonra zəifləməyə başladı, vətəndaşın titulunun fasılısız olaraq öz parıltısını itirməsinin səbəbi ondan ibarət idi ki, onun daşıyıcıları arasında qalib xalqın övladlarından çox məğlub xalqın övladları vardi.

Hüququn ardıcıl naturallaşdırılması yolu ilə Roma vətəndaşlığı bütün xalqlara şamil olunanda, bretonlar, suriyalılar, frakiyalılar və afrikalılar layiq olmadıqları bu rütbəyə çatanda nəsilcə Romalı olanlar artıq yox oldular”.

Məsələn, Amerikadakı anqlo – sakslarda olduğu kimi, bəzi irqlərin sürətli uğurlarının səbəbi ondan ibarətdir ki, onlarda seçim Avropanın latin dövlətlərində olduğu kimi, mənfi tərəfə yox, eks qaydada, tərəqqi tərəfə baş vermişdir. Doğurdan da, Birləşmiş Ştatlar uzun müddət ərzində Avropa ölkələrinin, əsasən İngiltərənin özlerinin müstəqilliyi və enerjisilə fərqlənən adamları ilə məskunlaşmışdır. Döyüşkən və düşmən qəbilələrlə məskunlaşmış uzaq ölkəyə ailə ilə birlikdə köçməyə və orada

sivilizasiya yaratmağa risk etmək üçün qeyri – adı cəsarətə malik olmaq lazımdır.

Burada mənim son əsərlərimdə artıq bir dəfə diqqət yertidiyim bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, xalqlar özlərinin əqli qabiliyyətlərinin azalması nəticəsində yox, əksinə, həmişə xarakterin zəiflənməsi nəticəsində tənəzzülə uğrayır və tarix səhnəsindən yox olurlar. Bu qanun bir vaxtlar Yunanistan və Romanın nümunələri ilə təsdiqlənmişdir; bizim zaman üçün onun doğruluğunu çoxlu faktlar sübut edir.

Bu əsas müddəə az başa düşüləndir və tez – tez hələ çox mübahisələrə səbəb olur, amma bununla yanaşı, artıq yayılmağa başlayır. Mən ingilis müəllif Benjamen Kiddin bu yaxnlarda çapdan çıxmış əsərində çox yaxşı ifadə edilmiş tərzdə gördüm və həmin əsərdən bəzi yerləri istifadə etmədən öz tezisinin düzgünlüyünü daha yaxşı təsdiq edə bilmərəm, həmin yerlərdə o, anqlo – saksları və fransızları fərqləndirən müxtəlif xarakterləri və bu fərqlərin tarixi nəticələrini tamamilə düzgün və soyuqqanlı şəkildə göstərir:

"Hər bir soyuqqanlı ağıl, - bu müəllif deyir, - etiraf etməlidir ki, fransızların bəzi xarakterik cizgiləri Fransanı Avropanın əqli cəhətdən inkişaf etmiş xalqlarının başında qoyur... Bu ölkənin əqli təsiri, doğurdan da, bizim bütün sivilizasiyamızda, siyasetimizdə, incəsənətin bütün sahələrində, kənar fikrin bütün istiqamətlərində hiss olunur... Tevton xalqlar, ümumiyyətlə, dərin, ağır və vicdanlı tədqiqat lazım olan yerdə, işi təşkil edən elementləri tədricən, bir – birinin ardınca toplamaq lazım gələn yerdə ən yüksək əqli nəticələr əldə edirlər; amma bu tədqiqatlarda fransız ağlinin idealizmi çatışmur... Fransız zəkası ilə ilk dəfə yaxın təmasda olan hər bir vicdanlı müşahidəçi dərhal onda nəsə qeyri – müəyyən bir şey hiss etməlidir, amma bu ilhamlı əqli nizamın qeyri – müəyyənliyi təbiətlərinə görə, nə almanlara, nə ingilislərə xasdır. Bu qeyri – müəyyən bir şey incəsənətdə də, cari

müasir ədəbiyyatda da keçmişdəki milli dahilərin ən yüksək əsərlərində az hiss olunmur”.

İngilis müəllif fransız zəkasının bu üstünlüyünü etiraf edib, sosial hadisələrdə xarakterin ağıl üzərində üstünlüyündə israr edir və malik olduqları ağılnı hansı ölçüdə faydalı olduğunu göstərir. O, XVIII əsrin ikinci yarısında Fransa İngiltərə arasında kolonial müharibəni nəzərdən keçirərək belə deyir:

“XVIII əsrin ortalarında Fransa və İngiltərə arasında bu mübarizənin nəticələrindən asılı olan bütün hadisələrə münasibətdə tarixdə məlum olan bütün qarşıdurmalardan ən qeyri - adisi başa çatdı. Bu qarşıdurmanın nəticəsi hələ mübarizənin başlanğıcına qədər cəmi sivil dünyada əvvəlcədən hiss olunurdu. Bu mübarizə Avropada, Hindistanda, Afrikada, Şimali Amerikada, bütün okeanlarda başlanmışdı. Əgər təxəyyülə təsir edən faktlar üzrə mülahizə yürütsək, onda vəziyyət daha parlaq irq üçün əlverişli görünürdü. Bu güman ki, silahlarda da, vasitələrdə də, əhalinin sayında da üstünlük təşkil edirdi. 1789-ci ildə Böyük Britaniyanın 9.600.000, Fransanın 26.300.000 əhalisi var idi. Böyük Britaniyanın illik gəliri 391.250.000 frank, Fransanın illik gəliri isə 600.000.000 frank idi. XIX əsrin əvvəllərində Fransada 27.000.000 nəfər əhali olduğu bir vaxtda irlandiyalılarla, Şimali Amerika sakinləri və müstəmləkələrlə birlikdə ingilis dilində danışan əhalinin sayı 20.000.000 nəfərdən artıq deyildi.

“Hal-hazırda, XIX əsrin sonunda ingilis dilində danışan əhali, itaət altına alınmış xalqları, indusları və zənciləri nəzərə almasaq, nəhəng 101.000.000 rəqəminə çatmışdır. Belə bir vaxtda fransız xalqlarının sayı 40.000.000 – a güclə çatır. Artıq uzun müddət ərzində ingilis dilində danışanlar mübarizəyə başladıqları hər yerdə üstünlük əldə edirdilər.

Onlar demək olar, avropalıların məskunlaşması üçün daha çox əlverişli olan bütün Şimali Amerikanın, Avstraliya-

nin və Cənubi Afrika torpaqlarının sahibi oldular. Başqa heç bir xalq bütün bu torpaqlarda daha möhkəm və əsaslı möhkəmlənməmişdir. Gələcəkdə ingilis irqinin belə yayılmasının dayanacağı görünmüür; bunun əksinə olaraq, bu irq gələcək XX əsrдə görünür, bütün dünyada bu xalqlara üstün təsir göstərəcəkdir”.

Sonda ingilislərin sayəsində bu cür böyük uğurlar qazanıqları, özlərinin nəhəng müstəmləkə mülklərini bu qədər uğurla yaratmışları, Misiri yenidən qurduqları və hətta bir neçə il ərzində tamamilə müflislaşmaya yaxın olan millətin kreditinin inkişafı ən yüksək dərəcəyə çatdırıqları xarakter keyfiyyətlərini nəzərdən keçirək. Həmin müəllif əlavə edir:

“Bu nəticələr gözə görünən keyfiyyətlərlə, ağılla yox, təxəyyülü heyrətə salmayan keyfiyyətlərlə əldə edilmişdir. Bu keyfiyyətlər əsasən xarakterin gücü və enerjisi, pula satılmayan namuslu luq, borca sadə sədaqət və onun dərkidir. Kim dünyadakı ingilis dilində danışan xalqlara onların dövlət adamlarının xəyanətkar kombinasiyalarının böyük təsirini qeyd edirsa, çox vaxt həqiqətdən xeyli uzaq olur. Bu təsir özüni böyük hissəsinə görə, gözə az dəyən keyfiyyətlərin nəticəsidir”.

Bələliklə, biz indi əqli cəhətdən güclü, amma enerji və xarakter cəhətdən zəif xalqların həmişə təbii olaraq, öz talelərini öz hökumətlərinə verməyə necə can atdıqlarını başa düşmək üçün hazırlanmışıq. Bu xalqların keçmişinə ötəri baxış bizə indi hamimizə kollektivizm adı altında məlum olan dövlət sosializmi formasının necə heç də yenilik olmadığını, millətlərin indi də inkişaf edən keçmiş təsisatlarının və irsi tələbatlarının təbii çıxırlımamasından ibarət olduğunu göstərəcəkdir. Ayrıca bir adamın öz həyatının istiqaməti üçün malik olmalı olduğu enerji və işgüzarlıq ehtiyatını minimuma çatdıraraq və onu hər cür məsuliyyətdən azad edərək, bunun sayəsində kollektivizm iradəsi, enerjisi və şəxsi təşəbbüsü tədricən zəifləyən xalqların ehtiyacları üçün tamamilə asan qəbul olunandır.

Dördüncü fəsil

Latin irqi xalqlarında dövlət haqqında anlayış

*1. Xalqlarda anlayış necə yaranır. Xalqlar mütləq rəvayatla-
rə tabe olmalı, sonra isə onlardan azad olmayı bacarmalıdırular.
Çox az xalqlar ikili şərti - dəyişkənliyi və dayanıqlılığı təmin et-
mək üçün kifayət qədər mütəhərrikliyə malik olmuşlar. Özüniə
möhkəm yer tutduqda, rəvayətin zülmündən xilas olmağın müüm-
künsüzlüyü. Latin irqi xalqlarında hakimiyyət nüfuzunun gücü.
Siyasi və dini hakimiyyətin nüfuzu. Latin xalqları niyə ən yaxın
vaxtlara qədər hakimiyyətin ənənəvi ehkamlarına tabe olmaqdan
əziyyət çəkməli olmamışlar və onlar niyə indiki vaxtda bu
tabeçilikdən əziyyət çəkirlər. Onların hökumətlərinin məcburi
qeyri - dayanıqlılığı. Fransada dövlət haqqında anlayış bütün
partiyalarda eynidir.*

*2. Latin irqi xalqlarında dövlət haqqında anlayış. Niyə
sosializmin uğurları bu anlayışın təkamülliünün təbii nəticəsi
olur. Köhnə rejim. Inqilab bu rejimə yalnız çox zəif dəyişikliklər
etmişdir. Köhnə rejim zamanı ən xırda məsələlərə dövlətin daimi
müdaxiləsi. Müxtəlif nümunələr. Latin xalqlarında sosializmin
müasir inkişafı onların keçmiş təsisatlarının inkişafından və
dövlət haqqında anlayışından ibarətdir.*

1. Xalqlarda anlayış necə yaranır

Biz bayaq latin irqi xalqlarının psixologiyasını öyrənərək, bu xalqların xarakterinin onların bəzi təsisatlarının inkişafına necə yardım göstərdiyindən danışdıq. Biza bu təsisatların necə möhkəmləndiyini və öz növbələrində səbəbə çevrilərək, yeni hadisələr doğurmaqla başa çatmalarını göstərmək qalır.

Biz artıq sivilizasiyanın yalnız xalqların uzun müddət ərzində rəvayət gücünə tabe olduğu şəraitdə yarana biləcəyinə diqqət yetirmişdik.

Xalqın formallaşması dövrü ərzində onun əqli elementləri öz aralarında uyğun gəlməyəndə və müxtəlif və qeyri – müntəzəm elementləri olanda digər təsisatlar və əqidələr artıq dəyərə malik olur.²³

Vacibdir ki, bu təsisatlar və əqidələr idarə etməli olduqları ağıl tərzinə və tələbatlarına cavab versinlər. Həm də vacibdir ki, təsisatlar və əqidələr kifayət qədər möhkəm olsunlar. Bu sonuncu müddəə əsas müddəədir və biz artıq onda israr edirdik. Amma xalqın uzun müddət müəyyənləşmiş rəvayətlərin gücünə tabe olmalı olduğunu göstərib, biz eyni zamanda göstərdik ki, onlar yalnız əgər sonra bu rəvayətlərin təsirindən tədricən azad olmayı bacararlarsa, tərəqqi edə bilərlər.

Onlar bu rəvayətlərdən zorakı çevrilişlər yolu ilə heç vaxt azad olmurlar. Belə çevrilişlər həmişə tez ötüb keçəndirlər. Cəmiyyət heyvanlarının cinsləri kimi, yalnız əhəmiyyətsiz daimi dəyişikliklərin irsi yiğimi sayəsində öz simasını dəyişir.

İkili şərti – dayanıqlılığı, dəyişkənliyi təmin etmək üçün lazımlı olan mütəhhərrikliyə çox az xalqlar malik olmuşlar.

²³ Bu müddəə ilə başqa yerdə gətirilmiş müddəə arasında təxminini ziddiyət tapmaq olar ki, təsisatlar xalqların həyatında heç bir rol oynamır. Amma onda biz yetkinliyə çatmış, sivilizasiya elementləri irlilik sayəsində möhkəmlənmiş xalqlar haqqında danışındıq. Həmin xalqlarda sivilizasiya elementləri yeni təsisatlarla dəyişdirilə bilməz, bu axrincular isə yalnız zahiri tərzdə qəbul oluna bilər. Başqa məsələdir ki, gənc, yəni az – çox hələ barbar olan xalqlarda indiyədək heç bir sivilizasiya elementi müəyyənləşdirilməmişdir. Bu məsələ ilə daha yaxşı tanış olmayı arzulayan oxucu bizim “Les Lois psychologiques de l'Evolution des peuples” əsərimizə müraciət etməlidir.

Kifayət qədər böyük dayanıqlılığı olmadan heç bir sivilizasiya möhkəmlənə bilməz; dəyişikliklərə kifayət qədər qabil olmayan heç bir sivilizasiya tərəqqi edə bilməz.

Xalqın təsisatını öz növbəsində səbəbə çevrilən nəticə kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu təsisatlar nəsillərin məlum sayına tab gətirib, xalqın həmin vaxta qədər bir az qeyri - müəyyən və qeyri - sabit olan psixoloji xüsusiyyətlərinə mükəmməl müəyyənlik verirlər. Əvvəlcə yumşaq və yumru olan gil parçası tezliklə öz yumşaqlığını itirir, sonra daş bərkliyi qazanır və formasını çox itirməkdən sonra bilər. Möhkəm, bütöv hissələrin və anlayışların məlum birliyi bəzən xalqa böyük çətinlik hesabına başa gəlir, amma əvəzində sonralar onu dəyişmək xalqdan ötrü müqayisədilməz dərəcədə çətindir.

Həddən artıq uzun müddət ərzində irsi yolla rəvayət zülmü qəlblərində kök salanda xalqlar ondan yalnız böyük səylər bahasına can qurtara bilərlər, əksər vaxtlar isə onlar bu züldən heç də can qurtara bilmirlər. Məlumdur ki, islahatlar dövründə Şimali Avropanın xalqları onların bütün müstəqilliyini əlindən alan və bundan zəkaları get - gedə daha iyrənc şəkil alan dini mərkəzləşmədən və ehkamçıların hökmranlığından azad olmaq istəyəndə qərbi Avropa aləmi necə dəhşətli sarsıntı keçirmişdi.

Latin xalqları da keçmişin zülmündən azad olmaq istəyirdilər və böyük inqilab heç bir başqa məqsəd güdmürdü. Amma artıq çox gec idi.

Bir neçə illik sarsıntıdan sonra keçmişin bağları özlərinin əvvəlki hakimiyətlərini ələ aldılar. Bu bağlar, doğrudan da, həddən artıq qüdrətli idilər; xalqın qəlbində onların izi o qədər dərin idi ki, o bağları bir gündə qırmaq mümkün deyildi.

Hakimiyyət prinsipinin zəruriliyinə qərq olmuş hökumət əsrlər ərzində latin xalqlarına düşünməkdə, arzulanmaqdə və fəaliyyət göstərməkdə maneələr yaradırdılar və bütün təbəyənin məqsədi bu üçqatlı qadağaya kömək etmək idi. Düşün-

mək və mülahizə yürütmək adamların nəyinə lazımdır? Bu din tərəfindən qadağan olunurdu. Arzulamaq və fəaliyyət göstərmək adamların nəyinə lazımdır? Onların əvəzində hökumət arzulayır və fəaliyyət göstərirdi. Vaxt keçdikcə, latin ruhu zərurətə tabe oldu; adaların düşünüb-eləmədən kilsənin qüsursuz saydıqları ehkamçılarla və ilahi hüququn yenə də qüsursuz nümayəndələrinə, krallara tabe olmağa adət etdilər. Onlar siyasi və dini başçılarla özlerinin düşüncələrini və fəaliyyətlərini istiqamətləndirməkdə bütün qayğıları verdilər. Bu tabeçilik onların birliyinin zəruri şərti idi. Bu birlilik məlum məqamlarda onlara böyük qüvvə verirdi. Latin xalqları yalnız onlara dahi adamlar rəhbərlik edəndə böyük tərəqqi dövrü keçirirdilər.

Hakimiyyətə bu qeyd- şərtsiz tabeçilikdən latin xalqları bütün dünyadan iqtisadi təkamül köhnə mövcudluq şərtlərinin altını - üstünə çevirənəcən o qədər də əziyyət çəkmirdilər. Nə qədər ki, rabitə üsulları tamamilə qeyri-mükəmməl idi və sənayenin uğurları lap sıfıra yaxın idi, millətlər bir – biri ilə ünsiyyətsiz qalırdılar və buna görə də tamamilə bu səbəbdən xalqların həyatını və fəaliyyətini idarə edə bilən hökumətlərin əlində idilər. Kolberin nəşr etdirdiyi sayaq qaydaların köməyi ilə hökumətlər onların təsisatları və əqidələri idarə etdikləri kimi, sənayeni ən xırda təffərrüatlarına qədər asanlıqla idarə edə bilirdilər.

Xalqların mövcudluq şəraitini bu qədər dərindən dəyişdirən elmi və sənaye keşfləri bununla yanaşı, hökumətlərin fəaliyyət xarakterini dəyişdilər və fəaliyyətin mümkün detallarını az-çox məhdudlaşdırıldılar. Sənaye və iqtisadi məsələlər üstünlük təşkil etməyə başladı. Teleqraf və buxar məsafələri aradan qaldıraraq, bütün dünyani hər cür reqlamentasiyadan uzaq vahid bazara çevirdilər. Hökumətlər əvvəller olduğu kimi, sənayeni və ticarəti qaydalara tabe etmək arzusundan tamamilə imtina etməli idilər.

Şəxsi təşəbbüsün artıq çoxdan inkişaf etdiyi və hökumətin fəaliyyətinin get - gedə məhdud olduğu ölkələrdə müasir iqtisadi təkamülün nəticəsi asanlıqla keçirildi. Vətəndaşların belə təşəbbüskarlığının olmadığı ölkələr bunun əksinə olaraq, əliyalın qaldılar və onların əhalisi özlərinin əvəzinə necə əsrlər ərzində həm düşünən, həm də fəaliyyət göstərən hakimlərinin köməyinə müraciət etməyə məcbur oldular. Elə bu cür hökumətlər özlərinin ənənəvi rollarını davam etdirərək, bu qədər sənaye müəssisələrinə rəhbərlik etmək zərurətinə çatdırıldilar. Amma tezliklə görəcəyimiz kimi, dövlət nəzarəti altında istehsal edilən məhsul bir çox səbəblər üzündən baha başa gəldiyindən və ləng hazırlanğından, özlərinin etməli olduqları şeyi hökumətə verən xalqlar başqalarından daha az sərfəli vəziyyətə düşdülər.

Aydındır ki, özlərinin hər şeyi idarə etmək cəhdlərindən imtina etmiş latin xalqları hökumətləri öz rəhbərlik çevrələrini mümkün qədər çox daraltmaq istəyərdilər, amma o da aydındır ki, indi xalqlar onlara rəhbərlik olunmasını israrla tələb edirlər. Latin xalqlarında sosializmin təkamülüni öyrənərək, biz günü-gündən onların reqlamentasiyaya tələbatının necə artdığını göstərəcəyik. Dövlət yalnız ona görə həm reqlamentləşdirməkdə, idarə etməkdə və himayə göstərməkdə davam edirdi ki, başqa cür hərəkət edə bilmirdi. Bu vəzifə get-gedə daha ağır, get - gedə daha çətin və istisnasız, buna görə, tamamilə nadir qabiliyyətlər tələb edir. Hakimlərin ən xırda səhvleri indi böyük nəticələr doğurur. Son yüz ildə latin xalqlarında baş vermiş, həddən artıq qeyri-sabitlik və daimi چəvrilişlər də burdan baş verir.

Yeri gəlmışkən, hökumətlərin bu qeyri-sabitliyi, əslində, rejimin qeyri-sabitliyinə uyğun gəlmir. Fransa ilk baxışdan çoxlu partiyalara bölünmüş kimi görünmür, amma onların hamısı – respublikaçılar, monarxiyaçılar, sosialistlər və başqaları – artıq dediyim kimi, dövlət haqqında eyni anlayışa malikdirlər. Hamı onun funksiyalarının genişləndirilməsini tələb

edir. Müxtəlif yarıqlar altında bunun nəticəsi olaraq, bir partiya, latin irqi partiyası gizlənir və elə buna görə də hökumət yarıqlarının bütün dəyişiklikləri əslində, rejimdə heç vaxt heç bir dəyişiklik yaratmırırdı.

2. Latin irqi xalqlarında dövlət haqqında anlayış. Niyə sosializmin uğurları bu anlayışın təkamülünün təbii nəticəsi olur

Latin xalqlarında başlangıç anlayışlarının əsaslarının necə yarandığını müəyyənləşdirərək, biz onlarda dövlət haqqında anlayışların nədən ibarət olduğunu kifayət qədər göstərdik. İndi yalnız sosializmin inkişafının nəyə görə bu anlayışın təbii nəticəsi olduğunu göstərmək qalır.

Latin xalqlarının xarakterik əlamətlərini araşdıraraq, əlavə etmək olar ki, bu qədər çevriliş etmiş və bununla yanaşı, özlərinin köhnə təsisatlarına bu qədər inadla bağlı olan başqa xalqlar çox az tapılar. Fransızlar haqqında demək olar ki, onlar dünyanın bütün xalqlarından, eyni zamanda, ən inqilabi və ən mühafizəkar xalqdır. Fransız inqilablarından ən qanlısı həmişə ən köhnə təsisatlarına yeni adlar verməklə başa çatmışdır.

Bu ona görədir ki, əgər həqiqətdə ideyanı yaratmaq, inqilablar təşkil etmək və nitqlər söyləmək asandırsa, xalqın əsrlərlə formalasılmış ruhunu dəyişmək isə çətindir. Ona son məqamda müvəqqəti olaraq zorla yeni təsisatları sırimaq olar, amma onun ağıl tərzinin tələblərinə yalnız köhnə təsisatlar uyğun gəldiyindən, tezliklə əvvəlkilərə qayıdırılar.

Səhi ağıllar hələ xəyallarına gətirirlər ki, inqilab guya fransız təsisatlarını yeniləşdirdi, bütövlükdə yeni başlangıç, yeni cəmiyyət yaratdı, əslində isə Tokvilin çıxdan göstərdiyi kimi, o yalnız artıq köhnə cəmiyyətdə zamanın əldən saldığı və köhnəldiyinə görə, özünün bir neçə ildən sonra dağılacağı şeyi kobudcasına aşındı. Amma köhnəlməyən təsisatlara öz

ırqinin ruhuna cavab verdiyindən, inqilablar toxuna bilmədi və yaxud əgər onlara toxundusa, yalnız ötəri toxundu. Bir neçə il sonra elə həmin təsisatları məhv etmək istəyənlərin özləri də onları başqa adlar altında bərpa edirdilər. On iki əsr ərzində yaranmış irsi dəyişmək asan deyildir.

İnqilab heç bir şeyi xüsusü olaraq, dəyişmədi və fransızlar arasında möhkəmlənmiş dövlət haqqında anlayışı, - yəni onun get-gedə daha da genişlənən funksiyaları və vətəndaşların təşəbbüslerinin daim daralan məhdudiyyətləri - müasir sosializmin bu əsasları haqqında analışlarında heç nəyi dəyişə bilməzdi. Əgər bu cəhdləri hansı dərəcəyə qədər hökumətin əlinə verməyi, bunun nəticəsində ırqin ruhuna əsas olan ictimai vəzifələrin sayını hansı dərəcəyə qədər artırmağı başa düşmək isteyirlərsə, yalnız fikrən inqilabdan bir neçə il əvvələ qayitmaq bəs edər. Mərkəzi hökumətin fəaliyyəti demək olar, indiki kimi, güclü idi .

Tokvil yazar: “Şəhərlər nə vergilər müəyyənləşdirə, nə ianə qopara, nə girov verə, nə sata, nə məhkəmə prosesi apara, nə özünün mülküni icarəyə verə, nə onları idarə edə, nə artıq gəliri xərcləyə bilərlər - bütün bunların hamisini intendantın raportu ilə Nazirlər Sovetinin qərarı lazımdır. Bütün işlər Sovetin qərarı ilə təstiqlənmiş planlar və smetalar üzrə icra edilir. İşlər intendantın və onun müavinlərinin iştirakı ilə hərracdan verilir və adətən, hökumətin mühəndisi, yaxud memarı tərəfindən aparılır. Bax, Fransada baş verənlərin hamisini yeni sayanları bu təəccübləndirir... Kilsənin damında küləyin törətdiyi zədəsini təmir etmək, yaxud keşisin uçmuş divarını bərpa etmək üçün Sovetin icazəsini soruşmaq lazımdır. Parisdən ən uzaq məsafədə yerləşən kənd kilsəsi ən yaxın kilsələr kimi, bu qaydaya tabe edilmişdir. Mən Sovetdən 25 livr xərcləməyi xahiş edən kilsələri tanıyırdım”.

İndi olduğu kimi, onda da yerli əyalət həyatı inkişaf edən, özbaşına hakimiyyətin yox, vətəndaşların laqeydliyinin nəticəsi olan mərkəzləşmə ilə çoxdan yoxa çıxarılmışdı.

Həmin müəllif deyir: “*Müəssisələr Məclisinin əyalətlərdə köhnə bölgüləri birdəfəlik necə heyrətamız asanlıqla məhv edə biləcəklərindən və guya söhbət Yeni Dünyanın ayaq dəyməyən torpaqlarından gedirmiş kimi, dövləti metodiki olaraq, 83 ayrı hissəyə bölməkdən təəccüblənlərlər, həmin bölgülərin çoxu monarxiyanın özündən də qədim idilər. Başqa heç bir şey belə bir mənzərə gözləməyən bütün qalan Avropanı qorxutmadı və heyrətləndirmədi. Berk deyrdi, birinci dəfədir, biz görüruk ki, adamlar öz doğma torpaqlarını bu cür vəhşicəsinə kəsib – doğrayırlar. Doğurdan da, adama elə gəlirdi, canlı bədəni didib – parçalayırdılar, amma yalnız ölüleri kəsib – doğramaqla məşğul olurdular.*”

Məhz əyalət həyatının yoxa çıxməsi sayəsində köhnə nizamın artıb – çoxalan mərkəzləşməsi yüngülləşdi.

Tokvil deyir: “*Bu əsrin əvvəllərində Fransada mərkəzləşmənin hansı heyrətamız asanlıqla bərpa olunduğunu görəndə təəccüblənməyəcəyik. 89 -cu ilin adamları binanı uçurdular, amma onun özülli uçuranların qəlbində salamat qaldı və onlar qəfildən dağıdılmış binanı təzədən ucalda və onu indiyəcən heç vaxt görməmiş möhkəmliliklə tikə bildilər*”.

Köhnə nizam dövründə vətəndaşların şəxsi təşəbbüslerinin dövlət tərəfindən tədricən udulması indi olduğu kimi, vəzifələrin sayının artırılmasına zərurət doğurdu.

“*1750-ci ildə orta böyüklükdəki bir əyalət şəhərində 129 nəfər ədalət məhkəməsinin yönəldilməsi ilə məşğul olurdu, 126 nəfərə isə onların hökmərinin həyata keçirilməsi tapşırılmışdı; bütün həmin məmurlar həmin şəhərin sakinləri idilər. Bu yerlərin tutulmasına sakinlərin qısqanlığı, doğurdan da, müqayisə edilməz idi. Onlardan hər hansı biri kapital qazanan kimi, həmin kapitalı dövriyyiyə buraxmaq əvəzinə, ondan yer almaq üçün istifadə etməyə tələsirdi. Bu miskin*

yekəxanalıq Fransada əkinçiliyin və ticarətin uğuruna sex-lərdən və hətta adam başına ianədən daha artıq ziyan vururdu".

Deməli, tez-tez təkrar etdikləri kimi, biz indiki vaxtda 1789- cu ilin prinsipləri ilə yaşamırıq. Biz köhnə rejim tərəfindən yaradılmış prinsiplərlə yaşayınq və sosializmin inkişafı yalnız onların ən yüksək tərəqqisini, əsrlər ərzində təqib olunan idealın son dəfə aşkara çıxmasını təmsil edir. Bu ideal şübhəsiz, bizimki kimi, yalnız coşğun mərkəzləşdirmə sayəsində birləşdirmək mümkün olan bu cür qeyri-həmrəy ölkədə nə vaxtsa, çox faydalı idi. Bədbəxtlikdən, birliyin yaradılmasında xalqın ruhunda dərin kök salmış adətlər dəyişmədilər. Vətəndaşlarda öldürülmüş təşəbbüskarlıq ruhu yerli həyatın məhv edilməsi ilə dirçədilə bilər. Xalqın ağıl tərzi çox yavaş yaranır və yarandıqda çox yavaş dəyişir.

Bununla belə, hər şey – həm təsisatlar, həm də tərbiyə dövlət tərəfindən bütün funksiyaların, tezliklə, göstərəcəyimiz kimi, dəhşətli nəticələrə gətirib çıxaran mənimşənilməsinə yönəldilmişdi. Millətlərdən ən yaşarısını tamamilə məhv etmək üçün təkcə bizim tərbiyə sistemimiz kifayətdir.

Beşinci fəsil

Latin xalqlarının tərbiyə, təhsil və din haqqında anlayışı

1. Latin xalqlarının tərbiyə və təhsil haqqında anlayışı.
Onların tərbiyə haqqında anlayışları dövlət haqqında anlayışlarından törzəyir. Bu anlayış adamların bütöv bir kateqoriyasında düşüncənin bayağılığını və xarakterinin zəifləməsini necə yaradır. Normal məktəb. Niyə tədris müəssisəsi hər şeyi bərabərəşdirməyə və ölçüb – biçməyə can atan dövlət sosializminin qüdrətli ocağıdır? Bizim klassik təhsilimizin

kədərli rolu haqqında müasir polemika. Tərbiyə prinsiplərinin müqayisəsi, anglo – sakslarda və latin xalqlarında tədris. Bu predmetin ümumi qeyri – dərki. Nə öyrətdikləri yox, necə öyrətdikləri vacibdir. Bizim tədris metodlarımızın nəticələrinin müxtəlif nümunələri.

2. Latin xalqlarının din haqqında anlayışı. Uzun müddət ərzində dini anlayışları latin xalqlarına çox yaxşı təsir göstərərək, hal – hazırda onlardan ötrü ziyanolu bir şəyə çevrilmişdir. Anglo - sakslar özlərinin dini əqidələrini müasir tələblərə uyğunlaşdırmağı necə bacardılar.

Latin xalqlarının dini ehhamlarının barişmazlığı və onun nəticələri. Latin xalqlarının anlayışlarının sosializm baxımından ümumi nəticələri.

3.Latin irqinin anlayışı sivilizasiyanın bütün elementlərində öz izini necə qoymuşdur.

1. Latin xalqlarının tərbiyə və təhsil haqqında anlayışı

Latin xalqlarının tərbiyə haqqında anlayışı onların dövlət haqqında anlayışının nəticəsidir. Dövlət hər çeyi idarə etməli olduğundan tərbiyəyə də rəhbərlik etməlidir. Dövlət vətəndaşların əvəzində düşünərək və hərəkət edərək, onların qəlbində günah, hər cür ierarxiyaya hörmət hissi həkk etmək qayğısına qalmalı, müstəqilliyə və təşəbbüsə doğru hər cür sürüşməni ciddiyyətlə əzməli idi. Şagird yalnız nüfuzlu adamların bütün siyasi, dini, fəlsəfi və elmi məsələlər üzrə ona verilən təlimatlarını əzbərləməklə kifayətlənməli idi. Bu yezuitlərin Napoleon tərəfindən sona çatdırılmış hər zamanki idealı idi. Böyük müstəbidin yaratdığı tədris sistemi ziyalıları qula çevirmək, xarakterləri simasızlaşdırmaq və latin gənclərini kölələrə, yaxud qiyamçılara çevirmək üçün istifadə edilməli olan ən yaxşı üsul nümunələri idi.

Vaxt keçib, amma bizim tədris sistemiimiz az dəyişib. Onun üzərində əcdadlarımıızın hər şeyə qadir qüdrəti xüsusilə əzab verir. Dövlət - tədris işinin mütləq istiqamətləndiricisi - təkcə ilahiyyatçıların hökmranlıq etdiyi orta əslərdə yaranan tərbiyə sistemini qoruyub saxlayıb. Bu sistem bütün latin xalqlarında özünün dağidici izini qoyacaq. İndiki vaxtda o zəkaları köləyə çevirmək, ağlin səsini boğmaq, təşəbbüskarlığı və müstəqilliyi aradan götürmək məqsədi güdməsə də, üsulları dəyişmədiyindən, əvvəlki nəticələr alınır. Yeri gəlmışkən, bizim onların psixoloji təsiri baxımından sadəcə özlərinin tapıntıları ilə heyrətləndirən təsisatlarımız vardır, bu təsiyatlar adamların bütöv bir zümrəsində fikirlərin və xarakterlərin bütöv bayağılığını yaradır. Məsələn, bizim heyrətamız imtahanlar sistemilə ali normal məktəbimizdən heyrətamız nə ola bilər? Bəyəm Çində buna oxşar bir şey tapmaq olar? Bu məktəbi bitirən çoxsaylı gənc adamlar hər şey haqqında anlayışların və hətta onların ifadəsinin eyniliyi ilə fəqrənlərlər. Onlardan biri tərəfindən başlamış səhifə hər hansı digəri tərəfindən ideyalarda və cümlələrdə heç bir dəyişiklik olmadan davam etdirilə bilər. Yalnız yeuzitlər ağıl intizamının belə mükəmməl xüsusiyyətlərini kəşf etməyi bacarırlılar.

Liseylərimiz ən kiçicik qaydadlarla az qala dəqiqlişinə cən öz vaxtını dəqiqliyə hesablamağı öyrədilmiş şagirdləri bütün sonrakı həyatlarında dövlət sosializminin tələb etdiyi fikir və fəaliyyət eyniliyinə yaxşı hazırlasdırdılar. Onlar həmişə hər cür orijinallığa, hər cür şəxsi səylərə böyük nifrat bəsləyəcəklər, həmişə hələ məlum çərçivələrə alınmamış və qeyd olunmamış hər şeyə dərin nifrətlə, müəyyən qədər paxılıqla yanaşacaqlar, amma həmişə hər cür iyearxiyaya və zahiri fərqlərə hörmətkarana münasibət bəsləyəcəklər. Təşəbbüsə, fərdi şeyə hər cür cəhd onlarda tamamilə məhv ediləcəkdir. Onlar hərdən bir məktəbdə nəzarətçilərin həddən artıq sərt olduğu vaxtlarda olduğu kimi, hiddətlənməyə

qabildirlər, amma bu hiddətləri heç zaman nə ciddi, nə də uzunmüddəti olacaq. Normal məktəblər, liseylər və başqa bunun kimi müəssisələr, beləliklə, dövlət sosializminin hər şeyi bərabərəşdirən və eyni həddə salan gözəl məktəbinə çevrilər. Bu sistem sayəsində biz bu cür idarə formasına get – gedə daha da yaxınlaşırıq.

Yalnız bizim latin tərbiyə sistemimizi sistemli öyrənib, latin xalqları sosializminin əsl uğurunu tamam – kamal başa düşmək olar. Bu məsələyə burada qısaca toxuna bilərəm.²⁴

Anqlo – sakslar bizim eybəcər tərbiyə sistemimizi heç vaxt bilmirdilər və əsasən ona görə ki, onlar indi də latin xalqlarını xeyli geridə qoyub, sivilizasiyanın başında dururlar. Anqlo – sakson tərbiyəsinin əsasları latin xalqlarında olduğundan tamamilə başqa cürdür. Bu fərqli əyanılıyini sübut etmək üçün bir neçə sətir kifayət edəcəkdir.

Sivil insan intizamsız yaşaya bilməz. Bu intizam daxili, yəni onun özündə, zahiri, yəni ondan kənar ola bilər və bu zaman lazım gələndə, başqları tərəfindən əlavə olunur.

Anqlo – saks bu daxili intizama sahib olaraq, özünün tərbiyə ilə möhkəmləndirilmiş irsi xaraketri nəticəsində öz – özünü həyatda idarə edə bilər və dövlətin qayğısına ehtiyacı yoxdur. Latin irqinin insanı irsi tərbiyə nəticəsində əldə etdiyi çox az daxili intizama malik olduğundan, xarici intizama da ehtiyac duyur. Bu intizam onun üzərinə dövlət tərəfindən qoyulur və bunun nəticəsində qaydaların, həm də saysız – hesabsız qaydaların sıx toruna bürünür, beləliklə, həmin qaydalar ona həyatın bütün şəraitlərində rəhbərlik etməlidir.

İngilis tərbiyəsinin əsas prinsipi odur ki, uşaq məktəbi başqlarından intizamlı olmaq üçün keçmir, öz müstəqilliyi-

²⁴ Oxular bu məsələ barədə mənim "Psychologie de l' education" kitabımnda sanballı sənədlər tapa bilər.

nin hüdudlarını dərk etmək üçün keçir. O, öz – özünü intizamlı etməli və beləliklə, öz üzərində nəzarətə (*self control*) sahib olmalıdır, bundan da özünüidarə (*self government*) törməlidir. İngilis uşağı məktəbdən qədim dillər haqqında çox az məlumatla və azacıq nəzəri biliklərlə çıxır, amma o, məktəbdə həyatda özünü idarə etməyi bacaran və yalnız özüne bel bağlayan adam olur. Bu cür nəticə əldə etməyə imkan verən tərbiyə üsulları heyrətamız dərəcədə sadədir. Onların ətraflı əlavəsini ingilislər tərəfindən yazılmış tərbiyə haqqında bütün kitablarda tapmaq olar.

Latin tərbiyəsi məhz eks tərəfə can atır. Onun arzusu şagirdin təşəbbüsünü, müstəqilliyini, iradəsini xırda və ciddi qaydalarla məhv etməkdir. Şagirdin yeganə borcu – oxumaq, dərslərə cavab vermək və tabe olmaqdır. Ən xırda hərəkətlər belə, əvvəlcədən nəzərdə tutulub. Onun vaxtı dəqiqlərlə bölünüb. Bu 7, yaxud 8 illik katorqa rejimindən sonra iradə və təşəbbüsün bütün izləri itməlidir. Amma cavan öz-özü ilə tək qalanda, əgər özünü idarəyə öyrədilməyibse, bunu necə bacaracaq? Təəccüblüdürümü ki, bundan sonra latin xalqları özlərini bu cür pis idarə edirlər və indiki vaxtda dünyəvi təkamülün təsiri altında baş verən kommersiya və sənaye mübarizəsində bu qədər zəif olurlar? Təbii deyilmi, yalnız dövləti vətəndaşla birləşdirən yolları artırın sosializm məktəbdə kölə tabeçiliyinə bu qədər yaxşı hazırlanmış zəkalar tərəfindən belə yaxşı qəbul edilir?

İngilislərdə və latin xalqlarında tərbiyə üsullarının nəticələri haqqında onların əldə etdikləri nəticələr əsasında mülahizə yürütmək olar. Məktəbdən çıxan zaman gənc ingilis sənayedə, əkinçilikdə və ticarətdə öz yolunu tapmaqda heç bir çətinlik çəkmir, halbuki, bizim bakalavrular, namizədlər, mühəndislər yalnız yazı lövhəsinə çıxarıllanları yerinə yetirə bilirlər. Tərbiyə başa çatandan bir neçə il sonra məktəbdə əldə olunmuş faydasız elimi tamamilə unudurlar. Əgər dövlət onlara rahatlıq yaratmasa, lap pis vəziyyətdə qalırlar. Əgər on-

lar sənayedə işləyəcək qədər alçalmaq qərarına gəlirlərsə, onda orada özlərini tamamilə yenidən tərbiyə edənəcən ən aşağıdə vəzifələri tuturlar, bu da onlara heç zaman nəsib olmur. Əgər onlar kitab yazılırlarsa, yazdıqları dərsliklərinin eynilə həm forma, həm də məna orjinallığından məhrum solğun düzəlişləri olur.

Bizim tədris proqramlarınızı yox, tədris üsullarımızı dəyişdirmək lazımlı gələrdi. Əgər onlardan istifadə etməyi bacararlarsa, bütün proqramlar yaxşıdır. Bədbəxtlikdən, bu üsulları dəyişmək üçün əvvəlcə professorların ideyalarını və nəticədə onların hazırlığını, qismən, hətta onların psixikasını dəyişdirmək lazımdır.

2. Latin xalqlarının din haqqında anlayışları

Dini anlayış özünün faydalı rolunu oynayıb, latin xalqları üçün onların dövlət və tərbiyə haqqında anlayışları kimi, elə həmin səbəbdən - irəli inkişafa qabil olmadığından - eynilə məhvədici oldu.

Anqlo - sakslar əvvəlki əqidələri ilə əlaqələrini qəfil kəsmədən daha geniş, bütün müasir tələblərə tətbiq olunmağa qadir din yaratmağı bacardılar. Həddən artıq çəkingən doq-matik həqiqətlər üstələnib, onlara simvolik əhəmiyyət, mifoloji xarakter verilib. Beləliklə, din elmlə arada düşməncilik olmadan yaşaya bildi. O hər cəhətdən mübarizə aparmaq lazımlı gələn açıq-aşkar düşmən kimi təzahür etmədi. Latin xalqlarının katolik ehkamı özünün hərəkətsiz, dəyişməz və dözülməz formalarına baxmayaraq, bəlkə də əvvələr faydalı idi, amma indi çox ziyanlıdır. O elə 500 il əvvəl olduğu yerdə qalıb. Ondan kənardı xilas yoxdur. O möiminlərə ən qəbul olunmaz tarixi anlaşılmamazlıqları təlqin edir. Onunla heç bir razılıq mümkün deyil. Ona tabe olmaq, yaxud onunla mübarizə etmək lazımdır.

Ağlın etirazları latin xalqlarının hökumətlərini ideyaların inkişafı ilə bu qədər dərindən razı olmayan əqidələri müdafiədən imtina etmək məcburiyyətində qoydu və hökumətlər axırda din sahəsinə hər cür müdaxilədən kənar durmağa başladılar.

Amma onda iki nəticə ortaya çıxdı. Köhnə ehkamçılar zəif ruhlar üzərində özlərinin bütün hökmənliliklərini həyata keçirdilər və onları müasir ehtiyaclarla heç bir dəxli olmayan köhnə əqidələrlə köləyə çevirdilər. Daha müstəqil zəkalar açıq- aydın irrasional və əzici zülmdən azad olmayı bacardılar, amma gənclikdə hər cür əxlaqın dini ehkamlara söykəndiyini və onlarsız mövcud ola bilməyəcəyini iddia etdiklərindən, belə təsəvvür edirdilər ki, öz ehkamlarının yox olması ilə onlara söykənən əxlaq da yox olmalıdır. Bu adamların mənəviyyatı onda xeyli dərəcədə zəiflədi və tezliklə qanunların nəzərdə tutduğu və jandarmların müdafiə etdikləri qaydalardan başqa ayrı qaydaları tanımamağa başladılar.

Beləliklə, idarəetmə, tərbiyə və din haqqında üç əsas anlayış latin xalqlarının ruhunun formallaşmasına təsir göstərdi və onları indiki vəziyyətə gətirib çatdırıldılar. Bütün xalqlar siyilizasiyanın məlum pilləsində bu anlayışlara tabe olurdular və onlardan heç biri həmin anlayışlara tabe olmaqdan qəça bilmədi, ona görə ki, xalqlar hələ zəif, savadsız, az inkişaf etmiş olanda, uşaq kimi özlərinə də sərfəlidir ki, ən yaxşı zəkalar onlara ideya və inanc versinlər, onun əvəzində fikirləşsinlər və hərəkət etsinlər. Amma xalqların inkişafında uğur yalnız onlar uşaq yaşından çıxanda və özləri – özlərini idarə edəndə əldə olunur. Bu qabiliyyəti qazanmayı bacarmayan xalqlar bununla artıq özlərində bu cür qabiliyyət formalasdırılmış xalqlardan çox geridə qalırlar.

Latin xalqları bu məsələdə hələ uğur əldə etməyiblər, sərbəst düşünməyi və hərəkət etməyi də öyrənə bilməyiblər. Onlar indiki dövrдə mövcudluğun müasir şərtlərinin doğurdu-

ğu və ingilislərin bu cür tez zəfər qazandıqları sənaye, ticarət və müstəmləkə mübarizəsində silahsızdırırlar. Özlerinin irsi anlayışlarının qurbanı olan latin xalqları onların əvəzində fikirləşməyi və fəaliyyət göstərməyi vəd edən sosializmə müraaciət edirlər; amma onun hakimiyyəti altına düşüb, yalnız ağaclarla tabe olurlar və onlara çatan keyfiyyətlərin əldə olunmasına sından daha da uzaqlaşırlar.

3. Latin ırqinin anlayışı sivilizasiyasının bütün elementləri üzərində necə iz buraxmışdır

Müəyyən qədər daha dolğun olması üçün mən hələ sivilizasiyanın müxtəlif sahələrində - ədəbiyyatda, incəsənətdə, sənayedə və. i. a. dövrlər üzrə baxanda, əhəmiyyətini bayaq burada qısaca qeyd etdiyim faydalı, yaxud zərərli nəticələri izləməli idim, amma bu cür geniş vəzifə burada gərcəkləşdirilə bilməz. Göstərmək yetərdi ki, sosializmin müasir tərəqqisi latin xalqlarında onların anlayışlarını və bu anlayışlarını formallaşmasını müəyyənləşdirməyin nəticəsi idi. Biz onların təsirini bu kitabın hər səhifəsində və xüsusilə, müasir iqtisadi inkişafın bütün xalqları məhkum etdiyi ticarət və sənaye mübarizəsi haqqında danışanda tapa bilərik. İstənilən sivilizasiyanın hər hansı elementinə bizim prinsipimizi tətbiq etmək istəyən oxucu onların tarixi işıqlandırıqları aydınlıqdan heyrətə düşəcəklər. Həmin prinsiplər görünür, hər şeyi aydınlaşdırmaq üçün kifayət deyil, onlar olmadan anlaşılmaz qalan bir çox faktları izah edirlər. Bu prinsiplər latin xalqlarının özlerini kənar qüvvə olmadan idarə etmək tələbatı anlayışına xüsusi təsir göstərir, həmin anlayış onları məsuliyyətdən qorxmağa, ciddi rəhbər olmadan hər cür cəhdlərini uğurla başa çatdırmaq qabiliyyətlərinin olmadığından və onların sosializmə hal - hazırladı cəhdlərindən çəkinməyə məcbur edir. Onların rəhbəri böyük dövlət adamları, diplomatlar, mütəfəkk-

kirlər, artistlər olanda ən qızğın cəhdlərə qabil olurlar. Amma dahi təşəbbüskarlara heç də hər vaxt rast gəlmirlər və bu cür rəhbərlərin çatışmamasına görə, latin xalqları süqut içərisindədirlər. Onlar Napoleonla Avropa üzərində hökmranlıq edirdilər. Sonra bacarıqsız generalların rəhbərliyi altında olanda ən ağlagelməz məğlubiyyətlərə məruz qaldılar və əvvəller asanlıqla qalib gəldiklərinə müqavimət göstərə bilmədilər.²⁵

Bu cür xalqlar çox vaxt əsaslı şəkildə məruz qaldıqları məcburiyyətin məsuliyyətini öz rəhbərlərinin üzərinə qoymağa meyilli dirlər. Onlar elə öz rəhbərlərinə layiqdirlər və bunu da dərk edirlər.

Latin irqi özlərinə sahib olmaq bacarığı əldə etməlidirlər, yoxsa tezliklə məhv olmaq təhlükəsi ilə üz - üzə qalacaqlar.

²⁵ 1870-ci il müharibənin ətraflı öyrənilməsi zamanı təkcə ordunun başında duran generalların yox, həm də istisnasız olaraq, bütün rütbələrə məxsus zabitlrin hədsiz qabiliyyətsizliyi daim üzə çıxır. Həmin zabitlər heç vaxt kiçicik təşəbbüs göstərməyə, tutulmamış körpünü ələ keçirməyə və. i. a. cəsarət etmirdilər. Onlar əmrləri xüsusi, mənim yuxarıda xatırlatdığını diplomatlar kimi, gözlənilməz hadisələr baş verəndə, rəhbərlər olmayında hansı qərar qəbul etməyə, əmri verməyə qabil olan başlangıcları əldə rəhbər tutmurdu; almanların gücü isə ondan ibarət idi ki, onlar bu bacarığa sahib idilər. Əmr onlardan ötrü faydasız idi, üstəlik, ümumi göstərişlərdən (Moltkenin ifadəsinə desək, direktivlərdən) başqa onlar lap çox az əmrlər alırdılar. Hər bir zabit hər bir ehtimal olunan təsadüfdə özünün neyləyəcəyini bilirdi və uzun müddət təcrübədə tətbiq olunan texniki tərbiyə nəticəsində o hərəkəti sövqi-təbii yerinə yetirirdi. Tərbiyə o zaman tam olur ki, əvvəlcə şüurlu və xeyli səy tələb edən hərəkət sonra qeyri-şüurlu həyata keçirilsin. Onda həmin hərəkətlər qeyri- şüurlu və düşünmədən həyata keçirilir. Amma bu cür nəticə kitablari oxumaqla əldə edilmir. Bizim baş qərargahımız 30 illik düşüncələrdən sonra az qala indi bu prinsiplərin vacibliyindən şübhələnməyə başlayır. Amma zabitlərimizin Hərbi Akademiyada aldığı tərbiyə hələ tamamilə latin tərbiyəsi, yəni təəssüf ki, tamamilə kitab tərbiyəsi və nəzəri tərbiyə olaraq qalır.

Həm müharibədə, həm də sənayedə döyüş meydanı indiki vaxtda azsaylı, hətta ən görkəmli adamların döyüşləri idarə etməsi üçün kifayət qədər genişdir. Bizim qədəm basdığımız ümumdünya mərhələsində böyük qabiliyyətlərin təsiri aradan götürülmür, amma rəhbər rol get-gedə daha az meyl göstərir. Nüfuz həddən artıq parçalanıb, buna görə də yox olmağa yaxın vəziyyətə çatıb. Müasir insan hər hansı himayəyə bel bağlaya bilməz, sosializmin himayəsinə isə hər cür himayədən az bel bağlaya bilər. O yalnız özünü güvənməyi öyrənməlidir. Onun tərbiyəsi bu əsas zərurətə hazırlanmalıdır.

Altıncı fəsil

Latin irqi xalqlarında sosializmin yaranması

1. Dövlətin hər şeydən üstün rolu. Latin xalqlarındaki indiki sosializm onların dövlət haqqında əvvəlk təsəvvürlərinin zəruri nəticəsidir. Dövlət funksiyalarının tədricən genişləndirilməsi. Niya cəmiyyətin tələbləri bu cür genişləndirilmələrin zərurətini doğurur? Dövlət get-gedə daha artıq böyük müəssisələri idarə etməyə, idarə etmədiklərinə maliyyə yardım göstərməyə məcburdur. Dövlətin bu məsələyə öz istəyinin ziddinə reglamentasiya və yardım üçün qarışmamasının vacibliyini göstərən müxtəlif nümunələr.

2. Dövlət funksiyalarının genişləndirilməsinin nəticələri. Vətəndaşlarda təşəbbüskarlıq və məsuliyyət hisslerinin yox olması. Bir reglamentasiya digərini doğurur. Dövlətin hər şeyi idarə etməklə bağlı keçirdiyi çətinliklər. Onun fasiləsiz müdaxiləsinin doğurduğu böyük xərclər. Latin xalqlarında bürokratiyanın qaçılmaz artımı. Dövlət hakimiyyətinin parçalanması. İctimaiyyət tərəfindən get - gedə daha artıq reglamentasiya tələbi. Dövlət tərəfindən hazırlanan hər şeyin böyük qiyməti. Onun adminstrasiyasındaki mürəkkəbləşmənin

faciəvi nəticələri. Ordu və donanmanın idarə olunmasından müxtəlif nümunələr. Özəl sənaye məhsullarının dəyəri. Latin irqi xalqlarında koloniyaları idarə etmək sistemi. Bu cür idarəetmənin İtaliyada və Fransada eynicinsli nəticələri.

3. Kollektivçi dövlət. Latin xalqları agrar kollektivizmə çatmaq üçün hələ bir qədər pilləni dəf etməlidirlər. Latin xalqları kollektivizm mərhələsinə çıxdan qədəm basıblar. Kollektivçilərin müxtəlif təkliflərinin və artıq bu yönündə irəli sürülmüş təkliflərin xülasəsi.

1. Dövlətin hər şeydən üstün rolu

Əvvəlki fəsillərdə kifayət qədər aydın göstərlmişdir ki, Fransada sosializm kollektivizmə çox yaxın olan dövlət sosializmi formasında uzun keçmişin, artıq çox köhnə təsisatların birbaşa nəticəsidir. Qətiyyən inqilabi xarakterə malik olmayan müasir kollektivizmi çox geridə qalmış doktrina, onun tərəfdarlarını isə yalnız ən qədim və ən az uca latin ənənələrinin inkişafı ilə məhdudlaşan çəkingən irticaçılar saymaq olardı. Onlar hər gün bizə açıq – aşkar öz utopiyalarının yaxın təntənəsi barədə təkrarlayırlar. Onlar hələ doğulmamışdan biz bu arzuların qurbanı idik.

Dövlət sosializmini, yəni xalqın bütün həyat elementlərinin hökumətin əlində cəmləşməsi demək olar, latin cəmiyyətlərinin ən xarakterik, əsas və dəfedilməz anlayışıdır. Dövlətin hər şeydən üstün rolu nəinki azalmır, əksinə, gündən – günə get gedə daha da artır. Uzun müddət yalnız siyasi funksiyalarla kifayətlənərək, dövlət sənayenin demək olar, mövcud olmadığı bir vaxtda öz fəaliyyətini həmin sahədə xeyli dərəcədə genişləndirə bilməzdi. Sənaye üstün rol oynamaya başlayanda dövlət onun bütün sahələrinə müdaxilə etməyə başladı. Dövlət özünü dəmiryollarının, limanların, kanalların, müxtəlif qurğuların və s. yaradılması işində kifayət etməyən özəl təşəbbüsün yerini doldurmağa borclu saydı. O ən vacib

müəssisələri istisnasız olaraq özü idarə edir, tədricən dövlət tərəfindən ələ alınan çoxsaylı istismarlar - tədris, telefon, tütün, kibrit və i.a. üzərində monopoliyani saxlayır. Dövlət süquta uğramalarına imkan verməmək üçün özü idarə etmədiyi müəssisələrə də kömək etməyə məcburdur. Dövlətin maliyyə yardımını olmadan onların çox hissəsi tezliklə yararsız hala düşərdi. Belə ki, məsələn, dövlət dəmiryol cəmiyyətlərinə gəlirə zəmanət formasında böyük maliyyə vəsaiti ayırır. Dövlət bu cəmiyyətlərin səhmdarlarına ildə 100 milyon franka qədər vəsait verir və bunun üstünə özünün istifadə etdiyi xətlərin defisiti üçün 48 milyon frankı da əlavə etmək lazımdır.

Dövlətin müxtəlif formalarda maliyyə yardımını göstərməyə məcbur olduğu özəl müəssisələrin - dəniz, kommersiya və əkinçilik - sayı xeyli çoxdur. Dövlət gəmiqayırınlara, şəkər zavodlarının sahiblərinə, kağız istehsalçılarına, ipəkçilərə və s. mükafatlar ödəyir. Yalnız sonuncular üçün illik mükafat 10 milyon franka çatır; şəkər zavodlarının sahibləri isə ildə 100 milyon frank alırlar. Hal - hazırda dövlətin maliyyə himayəsini tələb etməyən sənaye növü demək olar ki, yoxdur. Bir - birinə həddən artıq zidd olan siyasi partiyalar təəssüf ki, yalnız bu məsələdə tam razılıq nümayiş etdirirlər. Hamı tərəfindən hər şeyə görə məsul və hər şeyi idarə etməyə borclu sayılan dövlət hamının nəsə alacağı böyük xəzinə kimi təsəvvür edilir. Hər hansı bir departamentə sənayenin sırf yerli amma sahibinə bir neçə milyon frank gəlir verən sahəsinin yaxşılaşdırılması işinə görə, çertyojçuya müəyyən qədər məbləğ lazımdırsa, - məsələn, "Temps" qəzetinin məlumatına görə, X ticarət palatası belə bir iş görmüşdü - o bu sənayenin inkişafında maraqlı olan adamlara yox, dövlətə müraciət edir. Dəniz limanına yalnız özünün istifadə edəcəyi təkmilləşmə lazımdırsa, yenə dövlət yada düşür. Hər hansı bir işin görülməsi və dəstəklənməsi üçün heç yerdə təşəbbüsün, yaxud özəl birliyin izi də yoxdur.

P. Burd bu cür ağıl tərzinin çox tipik bir nümunəsini gətirmiştir. Bu kiçik X. şəhəri sakinlərinin başına gələn, ingilis və amerikalı üçün tamamilə anlaşılmaz və ağlagelməz əhvalatdır. Su borularından biri partlamışdı və suya yaxınlıqda-ki kanalzasiya borusundan zir - zibil qarışmışdı. Bu hadisəni müzakirə etmək məqsədilə yığışan bələdiyyə şurasının beyninə usta çağırmaq və borunu təmir etmək fikrinin gəlməsi latin ağıl tərzi üçün həddən artıq qeyri – adıdır. Görünür, dövlətə müraciət etmək lazımdır. Bu məsələ ilə əlaqədar nə işlər görüldüyüünü izah etmək üçün dörd iri qəzet sütunu az qala bəs etməmişdi. Coxlu sayda nazirlərin, senatorların, deputatların, prefektlərin, mühəndislərin və . i. a. işə qarışması sayəsində məsələ müxtəlif səviyyələrdə ən azı 20 idarədən keçdi, son qərar da X. şəhərciyinə iki ildən sonra gəlib çatdı; həmin vaxtacan isə sakinlər bir dəfə də olsun, borunu özləri təmir etmək barəsində fikirləşmədən, itaetlə həmin borudan axan suyu içmişlər. Tokvilin gətirdiyi nümunələr göstərir ki, köhnə rejimdə də işlər eynilə bu cür aparılırdı.

Bu nümunədə, görünür, irqin xarakterik cizgisi olan xüsusi ağıl tərzi aşkar olur. Dövlət reqlamentasiya və himayədarlıq üçün daim müdaxilə etməyə məcburdur; əgər bütün şikayətlərə qulaq assayıdı, işə daha artıq qarışmağa məcbur olardı. Bir neçə il bundan əvvəl hörmətli senator kolbasaçılar ittifaqının tələbinin senat qarşısında qaldırılmasında vasitəçi olmuşdu: həmin tələbdə onlar donuz yetişdirməyə himayədarlıq formasında dövləti ordu ərzağındakı mal ətini duzlu donuz əti ilə əvəz etmək məcburiyyətində qoymaşa can atırdılar. Bu qoçaqların anlayışına görə, dövlətin təbii vəzifəsi sənaye-yə himayədarlıq olduğundan, mütləq onların məhsullarının satışını təmin etməli və adamları duzlanmış donuz əti yemək məcburiyyətində qoymalı idi.

Kollektiviçiləri bütün monopoliyaları, sənayenin bütün növlərini, bütün ictimai vəzifələri hökumətin əlinə vermək istəyində əbəs yerə günahlandırırlar. Bu, təkcə onların yox,

bütün partiyaların, bütün irqin arzusudur. Hər tərəfdən hücuma məruz qalan dövlət bacardığı kimi, müdafiə olunur, amma cəmiyyətin bir nəfər kimi, təzyiqi altında öz iradəsinin ziddinə olaraq, rəqlamentləşdirməyə və himayə etməyə məcburdur. Hər tərəfdən, ondan həmişə bir mənada, yəni vətəndaşların təşəbbüslerinin və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına mənasında məsələyə müdaxiləsini tələb edirlər. Dövlətə hər gün təklif edilən bu cür qanunlar saysız -hesabsızdır: dəmiryollarının alınması və onların dövlət tərəfindən idarə olunması, spirtin monopoliyaya alınması, Fransa bankı tərəfin-dən idarə olunması, fabriklərin iş vaxtinin nizama salınması, əcnəbi məhsullarının rəqabətinin aradan qaldırılması, bütün yaşlı işçilərə təqaüd verilməsi, sahibkarların üzərinə yalnız fəhlələrin məlum kateqoriyalarından istifadə etməklə bağlı döv-lət tərəfindən vəzifə qoyulması, çörəyin qiymətinin nizama salınması, nigaha girmək məcburiyyətində qoymaq məqsədilə subayların vergiyə cəlb edilməsi, kiçik dükanların xeyrinə böyük dükanların vergiyə cəlb edilməsi haqqında və i. a.

Faktlar belədir. Indi də həmin faktlardan doğan nəticələri nəzərdən keçirək.

2. Dövlət funksiyalarının genişləndirilməsinin nəticələri

Dövlət tərəfindən bütün funksiyaların bu cür mə-nimsənilməsi və onun daimi müdaxiləsi – istisnasız olaraq, partiyaların hamısının tələb etdiyi mənimsəmə və müdaxilə onlara tabe olan, yaxud daha artıq onları doğuran xalqlar üçün məhvədicidir. Bu daimi müdaxilə axırda vətəndaşlarda onsuz da az miqdarda sahib olduqları təşəbbüskarlıq və məsuliyyət ruhunu bütünlükə öldürür. Bu hal dövləti müəssisələri inzibati mexanizmin mürəkkəbliyinin doğurduğu böyük məsrəflərlə idarə etmək məcburiyyətində qoyur, halbuki, şəxsi marağı ilə hərəkət edən fərdi şəxs, yeri gəlmışkən, başqa dövlətlərdə

olduğu kimi, həmin müəssisələri bu cür məsrəflər olmadan uğurla irəli aparardılar.²⁶

Iqtisadçılar tərəfindən çoxdan qəbul edilmiş nəticələr belədir. “Iqtisadi gücün dövlətin əlində cəmləşməsi *Lerua – Bolyenin* sözlərinə görə, yeni Fransada şəxsi təşəbbüsün, iradənin və fərdi enerjinin məhvini və nəhayət, özünəməxsus bürokratik köləliyə, yaxud parlament sezarizminə, eyni zamanda da, bütünlükə kasıblanmış ölkənin zəifləməsinə, mənəviyyatsızlaşmasına aparıb çıxarı.”

“Reqlamentasiya—*Herbert Spenser* öz tərəfindən deyir,— qanunvericilər tərəfindən qətiyyən gözlənməyən nəticələr doğuraraq, yeni reqlamentasiyalar aşkarı çıxarı. Hər cür reqlamentasiya öz arxasında göstəriş verən yeni agent vəzifərinin yaradılmasına, məmurluğun böyük inkişafına və vəzifə adamları zümrəsinin artmasına səbəb olur. Dövləin müdaxiləsi nə qədər çox özünü göstərisə, onun idarə etdiyi vətəndaşlar öz şəxsi təşəbbüskarlıqlarını o qədər də çox itirirlər..., bundan əlavə, dövlətin hər cür yeni müdaxiləsi onlarda ucadan demədikləri bir fikri möhkəmləndirir ki, dövlətin borcu-hər hansı pisliyi müalicə etmək və rifahı gerçəkləşdirməkdir.”

Iqtisadçılar heç vaxt belə aydın haqlı olmamışdır və bununla belə, onların vəzi heç vaxt indi olduğu kimi, bu qədər səhrada haraya oxşamamışdı. Heç kəs onların iddialarına

²⁶ Bütün dünyada yaxşı məlumdur ki, fərdi şəxslər tərafından idarə edilən işin uğurlu getməsində təbii marağı olan müəssisələr işdə az maraq göstərən naməlum agentlərin idarə etdikləri dövlət müəssisələrindən daha yaxşı uğurlar əldə edir. Frankfurtdakı Amerika konsulu Simon Hanann Rusyanın metallurgiya müəssisələrlə bağlı aşağıdakı müşahidələr aparmışdır: “Bir fakt maraqlıdır ki, bu müəssisələri dövlət idarə edəndə özlərini güclə saxlayırdılar, 1885-ci ilə – həmin müəssisələrdə yerli kapital iştirak edənəcən belə idi və nəhayət, xarici kapitallar başqalarının yalnız ugursuzluğa məruz qaldıqları yerdə uğur qazandı. Rusyanın 17cənub polad tökmə zavodundan rus sahibkarlara yalnız 4-ü məxsusdur.

qarşı çıxmır, amma bununla yanaşı, biz bu yola düşən xalq-
ların tamamilə süqtuna və köləliyinə gətirib çıxaran yolla
get-gedə daha irəli gedirik.

Lakin get – gedə daha da artıb - çoxalan məmurların sa-
yəsində dövlət indiki zamanda hər şeyi idarə etməyə, hər
şeyə rəhbərlik etməyə, hər şeyi mərkəzləşdirməyə qabildir.
Təxminən 50 il bundan əvvəl 188.000 məmur vardı, onlara
ildə 245 milyon frank xərclənirdi, indi onların sayı 689.000
nəfərdir.²⁷ və onlar 627 milyon franka başa gəlirlər. Məmurların
sayı zərurət yarananda daha artıq nisbətdə çoxalacaqdır.
Dövlət tərəfindən verilmiş təhsil yalnız dövlət məmurlarının
yarınmasına xidmət edir. Orta məktəblərdəki şagirdlərin ya-
rısı vəzifələrin tutulmasına hazırlanır. Yalnız yarımcıq təhsili
olanlar özlərini ticarətə, əkinçiliyə və sənayeyə həsr edirlər.
Bu da Amerikada və Ingiltərədə baş verənlərə tamamilə
ziddir.

Dövlət dipiom sahiblərinin hücumlarından bütün vasitələrlə
müdafia olunur, onların kütləşdirici təribyəsi və irsi qabiliyy-
yətləri özlərinə müstəqil şərait yaratmaq üçün zəruri olan və
səviyyəli təşəbbüs vermir. Belələrinin yalnız ən qalın dərslikləri
əzbərdən danışmağa iradələri çatır, bununla bağlı onları
heç nə qorxutmur. Dövlət imtahan programlarını fasılısız mü-
räkkəbləşdirir, dərsliklər get – gedə artır, namizədlər zərər qə-
dər də ruhdan düşmürələr. Onların çox hissəsinə darixdıcı və
mənasız kitabların əzbərlənməsinə həsr etdikləri səbrin dörrdə
biri kifayətdir ki, sənaye müəssisəsində var – dövlət əldə etsin-
lər, amma bu, onların heç ağlına da gəlmir. Bizim əsrin im-
tahanları əsri olduğunu demək ədalətli olardı. Bu, eynilə Çin
sistemiidir: bu sistem Renanın sözlərinə görə, mandarinlər
xalqını sağalmaz zəifliyə aparıb çıxardı.

²⁷ O cümlədən, 1896-ci il “qulluqçuların siyahıya alınmasına” əsasən, icmalarda xidmətə cəlb olunanları da hesaba almaqla.

Əslində, indiki dövrdə Fransanı bürokratiya idarə edir və lazımlı gələndə daha artıq idarə edəcəkdir. Dövlətin parçalanmış hakimiyyəti çoxlu sayıda məmurların əlindədir. Latin xalqlarının qarşısızlaşınmaz idarə olunmaq tələbatı hakimiyyətin heç də az olmayan ehtirası ilə müşayiət olunduğundan, dövlətin bütün məmur nümayəndələri ardıcıl pillələrlə - nazirdən sonuncu xırda məmuradək - üzüshağı gedən vasvası və ciddi monarxiyaya əməl edərək bir - birini idarə edirdilər. Hər bir məmur yalnız çox məhdud sahəni bildiyindən bir yiğin yuxarı instansiyalara müraciət etmədən ən xırda işi yerinə yetirə bilməz. O, qayda və məhdudiyyətlər şəbəkəsinə bürünüb, bunlardan canını qurtara bilməz və bunların ağırlığı zərurət yarananda onlara müraciət etməyə məcbur olanların üzərinə düşür.

Bu qaydalar şəbəkəsi gün-gündən vətəndaşların təşəbbüs-ləri zəiflədiyi qədər inkişaf edir. Leon Senin prinsipincə, “get-gedə daha xırda rəqəmentasiyalar tələb edən daha güclü haray eşidilir”.

Himayə istəyən cəmiyyətin arasıkəsilməz tələblərindən oyanan dövlət fasılısız qanunlar və qaydalar buraxır. Hər şeyi idarə etməyə, hər şeyi irəlicədən görməyə məcbur olan dövlət vətəndaşlarının həyatının ən xırda təfərrüatlarına nüfuz edir. Araba bir nəfəri əzəndə, meriyada saatı oğurlayanda dərhal qaydalar işləyib hazırlamaq üçün komissya yaradırlar, bu qayda da həmişə bütöv bir cild olur. Yaxşı məlumatı olan bir jurnalda deyilir ki, Parisdə faytonçular və digər nəqliyyat vasitələri üçün tapşırılmış, komissiya tərəfindən tərtib olunmuş mövcud qaydaların sadələşdirilməsi ən azı 425 maddə-dən ibarət olacaqdır!

Rəqəmentasiya bu ağıllagelməz tələbat tarixdə yenilik deyildir. Bu cür hal artıq bir neçə xalqda, xüsusilə tamam süquta uğradıqları vaxtda romalılarda və Vizantiyada olub və güman ki, süqutu xeyli sürətləndirib. Qaston Buasye diqqəti ona yönəldir ki, Roma imperiyasının sonunda “inzibati xır-

daçılıq hələ heç vaxt bu qədər miqyas almamışdı. Bu dövr hər şeydən əvvəl kağız dövrüdür, dövlət məmuru yalnız kabitlərin və stenografcıların müşayəti ilə gəzirdi”.

Bu qədər mürəkkəb iyerxiya, belə səx rəqlamentasiya hər şeydən əvvəl ona gətirib çıxarıır ki, dövlət hər şeyi asta və çox baha istehsal edir. Vətəndaşlara öz işlərini özləri idarə etməmələri, əksinə hər şeyi dövlətin üzərinə qoymaları baha başa gəlir. Dövlət onları öz müdaxiləsinə görə, çox baha ödəməyə məcbur edir. Çox tipik nümunə kimi, Fransanın müxtəlif departamentlərinin israrı ilə cürbəcür dəmiryollarının tikintisini göstərmək olar.

Hökumət ictimai təzyiqə boyun əyərək, tədricən ümumi uzunluğu 2800 kilometr olan xətt tikdi və həmin xətti bilavasitə idarə edir. Bu xətt 1895-ci il bütçə komissiyasının hesabatına əsasən, o cümlədən kapitala çevrilmiş illik defisit də nəzərə alınmaqla, 1275 milyon frank məbləğində böyük dəyərə malikdir. Illik gəlir 9 milyon frank, məsrəf isə 57 milyon frank olduğundan, illik kəsir demək olar, 48 milyon frank təşkil edir. Bu kəsir əsasən, istismara çəkilən böyük xərclərdən yaranır. Əksər cəmiyyətlər üçün istismar səmərəliliyi 50% olduğundan— məsələn, Paris – Lion və Orlean xətləri belədir, bu cəmiyyətləri işlərin iqtisadi cəhətdən səmərəli aparılması az maraqlandırıldıqlarına baxmayaraq,— bir halda ki, dövlət onlara minumum gəlir zəmanəti verir, dövlət dəmiryollarının istismar səmərəliliyi ağlagəlməz 77 % rəqəminə çatır!

Lerua – Bolye yazır: “*Fransa rejiminin ictimai işlərinin şəxsi təşəbbüsələrini hansı atrofiyaya (həyat qabiliyyətini itirmə- tərc.) uğradığını söyləmək mümkün deyil. Əhalinin müxtəlif qrupları, xüsusilə kənd əhalisi icmanın, departamentin, yaxud mərkəzi hakimiyətin köməyinə bel bağlamağa adət edərək, artıq özləri hər hansı bir iş görməyi və nadəsə razılığı gəlməyi bacarmırlar. Özüm görmüşəm ki, böyük, yayğın icmaya məxsus olan 200, yaxud 300 nəfərdən ibarət*

kənddə onlara lazım olan su qırışunun qazılması üçün illərlə gözlədilər və özlərini alçaldaraq, kömək haqqında müraciət etdilər, həmin qırışını qaydaya salmaq üçünsə yalnız 200-300 frank, yəni adambaşına bir frank tələb olunurdu. Başqalarının öz məhsullarını daşımaq üçün yalnız bir yolları olduğundan, heç cür razılığa gələ bilmədiklərini gördüm, halbuki, həmin yolun qaydaya salınması üçün başlangıçda 200 frank, illik təmir üçünsə 200-300 frank tələb olunurdu, beləliklə, onlar bu yeganə yolu asanlıqla yararlı hala sala bilərdilər. Mən bununla yanaşı, nisbətən varlı yerlər haqqında danışıram, həmin yerlərdə bu iş əksər Fransa icmalarına nisbətən xeyli asandır”.

“Cəsarətlə iddia edirik ki, qədim sivilizasiyaların zəngin millətləri işərisində Fransa ictimai istifadə üçün alatların mövcudluğunu və ucuzluğu saridən ən əlverişsiz vəziyyətdədir. Qaz ondan ötrü həmişə olduğundan baha başa gəlir, elektrik işığı bir sira şəhərlərdə, bəzi küçələri güclə işıqlandırır, şəhər nəqliyyatı ibtidai vəziyyətdədir; tramvayların sayılap azdır, amma bəzi ikinci dərəcəli şəhərlərdə mövcuddur; sənayenin bu sahəsi ilə məşgül olan şirkətlər bütün ərazimiz boyu ola bilsin, 2 yaxud 3-ü istisna olmaqla, müflisləşiblər; bu cür uğursuzluqdan qorxuya düşən kapitalistlər bizim şəhərimizdə təknilləşdirilmiş nəqliyyat qurmağa heç bir həvəs göstərmirlər. Telefon Parisdə London, Berlin, Brüssel, Amsterdam, Nyu – Yorkda olduğundan iki – üç dəfə bahadır. Beləliklə, məlum olur ki, böyük ölkə XIX əsrədə son 50 ildə şəhər həyatını dəyişən yeni və çoxsaylı tərəqqi bəhrələrindən yalnız məhdud dərəcədə istifadə edir. Bu, dövlət tərəfindən vətəndaşların həyatının qurulmasına müdaxilənin kifayət qədər olmasından irəli gəlirmi? Yox, ona görə ki, dövlət həddən artıq müdaxilə edir. Onu təmsil edən bələdiyyələr özlərinin ikiqat məcburiyyət hakimiyyətlərindən - əmrlərin yaxud, qadağaların sayını və natural günahların həcmini artırıran nizamnamə və inzibati hakimiyyətlərdən hədsiz sui –

istifadə edirlər; onlar bəzən sənaye şirkətlərini qeyri – məhdud olaraq, bələdiyyə şuralarının dəyişkən özbaşınalıqlarına tabe edirlər; nəzarət saridian məcburiyyəti isə hər bir kapitalist birliyindən bələdiyyə üçün daimi sağlam inəyə çevirməyə çalışırlar; buna üstəlik, ictimai hakimiyyətə qəsd kimi qəbul edilən özəl şirkətlərin hər cür rifahına göz qoyduqları məhdud həsəd hissini də əlavə etmək lazımdır”.

Kargüzarlıq mürəkkəbliyi, qarmaqarışıqlıq, eyni zamanda şəxsi məsuliyyətdən²⁸ qaçmaq üçün vəzifəli çəxslərin tabe olmaq zərurəti ən xırda formallıqlarına görə, dövlət idarəsinə məxsus olan hər şeydə aşkarla çıxan böyük məsrəflər doğurur. Kavenyak tərəfindən büdcə komissiyası adından hərbi büdcə haqqında və Peltan tərəfindən dəniz donanması büdcəsi haqqında parlamentdə söylənmiş məruzə göstərir ki, inzibati qarışıqlıq, ağla gələnlərin hamısını üstələyir. Kavenyakin məruzəsində bu cür oxşar faktlar arasında ağlagılməz

²⁸ Bürokratik rejimin tələblərilə xüsusü yaradılmış ağıl tərzinin nümunəsi kimi, nazir Delkassenin parlamentdə danışlığı, nazirliliklərdən birinin şöbələrindəki uzun mübahisəni gətirmək olar; mübahisənin predmeti budur ki, həmin nazirliyin büdcəsində 77 kilogram dəmirə məsrəf 3 frank 46 santim, yoxsa 3 frank 47 santim olmalıdır. Bu məsələnin həlli üçün yarım düzün şöbə rəisiinin uzun müzakirəsi, nəhayət, bilavasitə nazirin özünün müdaxiləsi lazım gəldi. Latin ölkələrində administrasiya tərəfindən idarə olunan bütün müəssisələr hədsiz xırda nəzarətin elə həmin sistemində tabe edilmişdir, bununla, yanaşı, son nəticədə qəpik – quruş gəlir almaq üçün çox böyük məbləğin məsrəfinə səbəb olur. 21,5 milyon frank büdcəsi, olan 5000 nəfərlik iri Salpetrier xəstəxanası haqqında jurnalların birində aşağıdakılardan yazılmışdır:

Kiçik bir qaz qızdırıcısının qoyulmasına icazə almaq lazım gəldiyi məlum olsaydı, hamı təəccübənlərədi: tələbnamə, sonra iqtisadçının razılığı, müşahidəkomitəsinin icazəsi, arxitektora göndəriş, planlaşdırma, lahiyə, smeta, müşahidə komitəsinə qaytarma, arxitektora xəbərdarlıq, podratçıya bildiriş, yəni iki ay vaxt itkisi və 80 – 100 frank məsrəf lazım dır, müstəqil direktor isə bu işi 8 günə 15 – 20 franka yoluna qoyardı.

faktlar var və bununula belə, bölük komandirinin inandırıcı hekayəti iibrətamızdır, belə ki, Şikəstlər yanında özünə nizamnamədən kənar formada bir cüt botinka sifariş verən bölük komandiri dövlətə 7 frank 80 santim borclu qalmışdı. Həm də bu məbləği ödəməyə tamamilə hazır idi. Ödənişi qanuniləşdirmək üçün hərbi nazirin 3 məktubu, maliyyə nazirinin 1 məktubu, generalların, direktorların, şöbə rəislərinin və müxtəlif inzibati təsisatların başında duran digər şəxslərin 15 məktubu, qərarları və ya icazələri lazımlı gəlir. Dəniz bütçə komissiyasının bir məruzəsində daha artıq dolaşıqlıq hiss olunur. Donanmanın adı leytenantının aylıq maaşı “onrqəmli işarənin uzun quyruğu ilə təchiz edilmiş” 66 müxtəlif vəsaitdən ibarətdir. Dəniz limanında “yelkəni bərkitməyə ilgək”, yəni 10 santim qiyməti olan dəri parçası almaq üçün xüsusi vərəq hazırlamaq, onun üstündə limanın bütün künc – bucaqlarında 6 imza qoydurmaq lazımdır, bundan sonra yeni yazılmış və yeni kitablara daxil etmə başlayır. Bəzi əşyaları almaq üçün ikihəftəlik iş tələb edən hesabat lazımlı gəlir. Bəzi bürolarda tərtib olunmuş siyahıyalınmanın miqdarı 100000 rəqəmli müəyyən olunur.

Gəmilərdə dolaşıqlıq heç də az deyildir; orada bürokratik təchizat qaydası heyrətamızdır. “Orada biz, - məruzəçi deyir, - gəmidə inzibati həyatın təfərrüatlarını çatdırın 33 cildə yanaşı, reyestrlərin, kitabların, dəftərlərin, günlük və aylıq maaş cədvəllərinin, vəsiqələrin, qəbzələrin, kitabçaların, vərəqlərin və s. 230 tipini saydıq”. Bu rəqəmlərin labirintində bədbəxt xidmətçilər özlərini tamamilə itirirlər. Özlərinin dəhşətli işlərində cana doyub axırdı necə gəldi yazılırlar.

“Yüzlərlə qulluqçu yalnız hesabla, saysız – hesabsız reyestrlərin köçürülməsi, hesabdən silinməsi, saysız – hesabsız blanklara yazılması, bölünməsi, vurulması və nazirə heç bir real əhəmiyyəti olmayan və faktiki vəziyyətə cavab verməyən rəqəmlərin göndərilməsilə məşğul olurlar; əgər hamısı başdan

- ayağa uydurulsayıdı, onlar güman ki, həqqiqətə daha yaxın olardı”.

Buna görə də hər dərəcəsi bütöv bir müstəqil dəftərxanadan ibarət olan təchizat haqqında hər hansı dəqqiq məlumat almaq mümkün deyil. Büdcə məruzəçisi tərəfindən bəxtəbəxt aparılmış bir neçə yoxlama ona görə sarsaq rəqəmləri vermişdir. Həddən artıq gərkli əşyalar olmadığından, onları təcili almaq lazımlı gəldiyinə baxmayaraq, məruzədə göstərilmiş Tulonun küçələrində qiyməti 11 santim olan, adminstrasiya tərəfindən 50 santimə alınmış 23000 çəngəl – qasıqlar kimi ehtiyatda 30, yaxud hətta 68 il yatıb qalan əşyalara da rast gəlinir. Adminstrasiyanın aldıqlarına gəldikdə isə, onda əmin ola bilərsiniz ki, rəqəmlər sadəcə, fantastikdir. Adminstrasiya Uzaq Şərqdə, istehsal yerində düyüyə Tulondakidan 60 % çox pul ödəyir. Ödənmiş bütün qiymətlər, ümumiyyətlə, ayrıca bir şəxsin ödədiyindən iki dəfə çoxdur, bu da yeri gəlmışkən, ona görə baş verir ki, saysız - hesabsız hesabat maddələrinin nizama salınmasından əvvəl ödəmək imkanı olmayan adminstrasiya onlara avans verən, çox vaxt dəhşətli dəftərxana qarışığı üzündən həddən artıq gec ödəyən vasitəcılərə müraciət etməyə məcburdur. Bütün bu dəhşətli və qaçılmaz israfçılıq sanballı milyonlardan ibarət rəqəmlərlə ölçülür. Üstəlik, faydasız yerə israf olunur, elə bil suya atırsan. İşini bu cür aparan sənaye tezliklə iflasa uğrayardı.

Bizim sitat gətirdiyimiz məruzəçi özəl sənayenin bu minlərlə reyestrən qaçması və qulluqçuların baş açmaq imkanları olmadığından, tamamilə, qarışılıq yaranan hesabatlardan yaxa qutarması üçün hansı addımlar atdığını aydınlaşdırmağa maraq göstərmüşdür. Ingilislərin və amerikalıların başa düşdükləri kimi, dövlət sosializmini - kollektivizmin bu arzusunu və özəl təşəbbüsü - qarşı - qarşıya qoyan həmin müqayisə çox maraqlıdır.

Bu da onun sözləri.

“Müqayisə üçün, dayaq maddəmiz olması məqsədilə biz onun kimi, gəmi inşası ilə məşğul olan arsenallarımızdan biri ilə təmasda olan böyük özəl sənaye müəssisəsinin necə hərəkət etdiyini soruştıraq. Əgər təsəvvürümüzə gətirsək ki, onun tərsanəsində bizim birinci dərəcəli böyük kreysesrlərimizdən biri, «Braziliya» zirehli gəmisi, 23 dəniz mili uzunlığında bir kreyser, bir paket – bot və beş yelkənli gəmi, ümumilikdə, 68000 tonluq donanma var, onda bu müəssisənin sanbalı haqqında mülahizə yürütmək olar. Aydındır ki, bunun üçün xeyli material anbarları lazımdır.

Bu anbarların hər birində hesabat üçün bir böyük kitab gərəkdir. Bundan başqa, hər növ əşyanın qoyulduğu yerin üzərində əşyanın növünü, kitabdakına uyğun nömrəsini və yuxarıda üç sütunda gəliri, çıxarı və qalanı göstərən böyük taxta lövhə vardır.

Beləliklə, ilk baxışdan tədarükün vəziyyətini öyrənmək olar. Əgər emalatxana rəisinə oradan nəsə almaq lazımdırsa, əşyanın növünü və nömrəsini göstərməklə kağız verir. Anbar müdürü o kağızin arxa tərəfində əşyanın adını, çəkisini, pərakəndə və topdansatış qiymətlərini yazır, yazılar dəftərə, sonra isə böyük kitaba köçürürlür. Bundan sadə iş yoxdur və görünür, bu da tamamilə kifayətdir.“

Hər zaman yalnız gəlirə görə işləyən özəl sənaye məhsulunun zavod qiymətini heç bir gəlir qayğısı çəkməyən dövlət məhsulunun eyni qiyməti ilə müqayisə edək. Bu müqayisə artıq çoxdan göstərmişdir ki, ümumilikdə dövlət məhsulu özəl sənaye məhsulundan 25 – 50 % baha başa gəlir. Kerjeqyünün məruzəsinə görə, dəyəri təxminən 20 milyon frank olan zirehli gəmi üçün Ingiltərə və Fransanın zavod qiymətləri arasındaki fərq 20 faizə yaxındır.²⁹

²⁹ Özəl sənayenin zavod qiyməti ilə dövlət müəssisəsinin dövlət qiymətini müqayisə etmək çox çətindir, ona görə ki, maraqlı adamlar məhsulun qiymətində büdcənin digər maddələrinə

Bütün dövlət məhsullarının qiymətinin artmasını doğuran səbəblər həddən artıq çoxdur. Bütün bu səbəbləri arasında kənara qoyub, faktın özünü göstərmək kifayət idi. Biz yalnız onu qeyd etməklə kifayətlənək ki, həmin səbəblərin kökü təkcə qayda formalarının dolaşıqlığında yox, həm də tamamilə əhəmiyyətli bir amildə, məhz adamların şəxsi maraqlarına toxunmayan hər cür müəssisəyə etimadsızlıqdadır. Şəxsən maraqlı olan sahibkarlar tərəfindən yox, vasitəçillər tərəfindən idarə olunan sənaye müəssisələrinin vəziyyətinin sabit olmasının ciddi səbəbi bax budur.³⁰

aid olan artıq məsrəfləri, muzdlu ödənişi, qulluqçuların əmək haqqını və. i. a. göstərməkdən ciddi - cəhdə qacırlar. Beləliklə, büdcə komissiyası tərəfindən aparılmış xüsusi təhqiqat vasitəsilə deputatlar palatası sübut etmişdir ki, öz əməliyyatlarından gəlir əldə etdiyini göstərən milli mətbəə, əslində, hər il 640.000 frank deficitə malikdir. Amma bu deficit onun məhsullarının ucuzluğundan deyil. Məruzə göstərdi ki, dolayı yollarla dövlətdən 888.000 frank vəsait alan bu müəssisənin çap məhsulu özəl sənayedə olduğundan 25 – 30 faiz baha başa gəlir. Bəzən fərq daha çox olur. Palata qarşısında gətirilən nümunələrdən bir hadisəni dənizçilik nazirliyi tərəfindən nəşri nəzərdə tutulan xüsusi əsəri göstərmək lazımdır. Maliyyə vəsaiti olan milli mətbəə 60000 frank, vəsaiti olmayan özəl naşir 20000 frank istəyir. Düzdür, gələcək kollektivçi cəmiyyəti müəssisələrinin prototipi sayılan milli mətbəədə hər şey xırda nizamla həyata keçirilir. Məruzəçilərdən biri, Erve belə deyir: " Ora girməyə icazə üçün kağız, istədiyini almağa icazə verən ikinci kağız, aldığına aparmağa icazə verən üçüncü kağız və nəhayət, sərbəst çıxış üçün daha bir kağız lazımdır".

³⁰ Bir çox ölkələrlə işgülər münasibətlərdə olan iri Belçika sənayecisi bu masələ ilə əlaqədar olaraq, müraciətimə cavab kimi görün nə yazır:

"Vasitəçilər tərəfindən idarə olunan müəssisələrin vəziyyətinin qeyri – sabitliyi haqqında sizin sözlerinizin doğruluğuna sübut kimi, birjada qiymətləndirilən gözəl nəticələr vermiş və anonim cəmiyyətlərə çəvriləndən sonra demək olar, sıfır enmiş müəssisələrin uzun siyahısıdır.

Bələ müxtəlif şəraitlər mütləq tamam fərqli inzibati üslullar tələb edir. Mən bu yaxınlarda buna nümunə görmüşdüm, həmin nümunəni burada gətirəcəyəm, çünki çox tipikdir və fikrimi açıq – aydın təsdiq edir.

Xarici cəmiyyət öz vəsaitinə Fransada iki böyük sənaye mərkəzi arasında tramvay xətti çəkdi və özü idarə etməyə başladı. İşlər əla gedirdi. Illik gəlir 1.100.000 franka çatırdı və istismar xərcləri 47% - dən çox olmurdu. Yerli hakimiyət cəmiyyəti görüb, onun başında əcnəbinin durduğunu qəbul etmədi və əcnəbini fransız mühəndislə əvəzləməyə razılıq verdi. Təcrübə həddən artıq xarakterik oldu. Mühəndis hər şeydən əvvəl dəftərxanani yenidən qurdu və onu çoxsaylı agentlərlə - vitse-direktorla, hesabat rəisi ilə, hüquq məsləhətçisi ilə, kassirlə və s. təchiz etdi, sonra təbii ki, uzun, çox dolaşlıq nizamnamə işləyib hazırladı və burada onun latin zəkasının bütün miqyası aşkara çıxdı.

Nəticələr özünü çox gözlətmədi. Bir il keçmədi ki, istismar məsrəfləri demək olar, ikiqat artıb 82% - ə çatdı və cəmiyyət sürətlə müflisləşməyə başladı.

Cəmiyyət qəhrəmancasına qərar qəbul etdi. Direktor hakimiyətdəkilorin yanına getdi, onlara nəticələri əyani olaraq göstərdi, sonra mühəndisin vəzifəsini və aylıq maaşını saxlamağı məsləhət gördü, amma bir mütləq şərtlə ki, onun ayağı heç vəchlə dəftərxanaya dəyməyəcək. Təklif qəbul olundu, əvvəlki təşkilat bərpa olundu, tezliklə xərclərin məbləği əvvəlki 47% normasına düşdü. Latin ruhunda bu inzibati təcrübə onu öz üzərində sinaqdan keçirən müəssisəyə 500.000 franka başa gəldi.

Bizim idarə sistemimiz müstəmləkələrə tətbiq olunmaqla, ən facieli nəticələrə gətirib çıxardı. Bu sistem mülklərimizin tədricən müflisləşməsinə səbəb oldu. İngilis müstəmləkələri büdcəyə demək olar ki, yüksək olmadıqları halda, biz hər il öz müstəmləkərimizi saxlamaq üçün 110 milyon franka qədər vəsait sərf edirik. Bu məbləğin əvəzində onlarla 10 milyon

frankdan az gəlir gətirən ticarət işləri aparırıq. Deməli, illik kəsir çox böyükdür. Bu kəsir sadə itkidən hədsiz çoxdur, çünki sərf olunan məbləğ əslində, rəqiblərimizin ticarətinin inkişafına xidmət edir. Axi həqiqətdə bizim həmvətənlərimiz müxtəlif malları elə həmin qiyamətə hazırlamağı bacarmadıqlarından müstəmləkələrimizdə yaşayanlar həmin malları onlardan alırlar. Onların əcnəbilərlə ticarət dövriyyələri bizim həmvətənlərimizlə olan ticarət dövriyyəsindən 46 milyon frank artıqdır.

Öz müstəmləkələrimizdə ticarətimizi əhatəyə alduğumuz administrativ yolların belə bir mövcudluğunda başqa cür də ola bilməz, Koxinxinin 230.000 nəfərlik əhalisini idarə etmək üçün bizdə 250 milyonluq indusların idarəsi üçün ingilislərin ayrdıqlarından daha artıq məmur var.

Müstəmləkələrimizin kədərli vəziyyəti xeyli dərəcədə irqin psixologiyasının üç tərəfdən dəfedilməz gücünü artıq dəfələrlə göstərdiyim tərzinin nəticəsidir. Latin xalqlarında başqa xalqların ideyalarını başa düşmək qabiliyyətinin qətiyyən olmaması, dözümünün və bərabərlik ehtirasının eyni cürlüyü onları assimiliyasiya prinsipinə gətirib çıxardı, həmin prinsipə görə, tabelikdə olan, işgalçı xalqların qanunlarına və adətlərinə uyğun olaraq idarə edilməlidir. Zəncilər, malqaşlar, annamitlər ərəblər və başqa xalqlar elə həmin Prokrust lojasına qoyulmuşlar. Biz onlara Parisdən tamamilə başqa ağıl tərzinə malik olan xalqlar üçün yaradılmış qanunları sıriyan hökumət ordusu, onları vasvası və şəkkak bürokratlar tərəfindən nəşr edilmiş bütün xırda qaydalara tabe edən məmur alayları göndəririk. Bir neçə min zəncini mühakimə və Hindistanda əlimizdə qalan iki – üç şəhərciyi idarə etmək üçün 38-i həkim olan 100 nəfər məmur saxlayırıq. Madaqaskarda admininstrasiyamız bizi 45 milyon franka başa gəlir. Bu faydasız agentlər alayı müəyyən qədər müstəmləkələrimizin məskunlaşmasına yardım göstərir, amma nəyin bahasına! Onların saxlanılması təkcə büdcəyə baha başa gəlmir, üstəlik onlardan bütün

Avropa müstəmləkəçiləri qaçıb canlarını qurtarır, qonşu ingilis müstəmləkəsinə sığınırlar ki, hər cür qayda və sixşdirmaların çıxılmaz torunda boğulmasınlar.³¹

“Tonkində yaşayan 1914 fransıza - bir neçə il bundan əvvəl Bonvalo yazırıdı, - 1500 məmər, protektoratın hesabına yaşayan 400 şəxs və 13 müstəmləkəçi düşür, həm də bu 13 nəfərdən altısı vəsait alır!” Bu yaxınlarda bir qəzətədə məlumat verildi ki, Daqomey krallarının dövründə bizim tacirlər müstəmləkələrimizdə hökm süren dəhşətli inzibati qarmaqarışıqlığa tabe olmaqdansa, onların ərazisində məskən

³¹ Bu sixşdurma daha ağır yük kimi, yadellilərin üzərinə düşür və onların daimi qəzəbinə başa düşülən edir. Bir qədər bundan əvvəl prezident olmuş bir bürokratin tarixçəsini oxumaq olardı; həmin tarixçəyə görə, o öz hökmünü göstərmək üçün şəxsiyyəti əhalinin gözündə müqəddəs olan kral Norodomun öz sarayındaca birinci nazirini zəncirləməyi əmr etmişdir. Böyük müstəmləkə dövlətinin bu cür qabiliyyətsiz zəkalarla idarə edildiyini düşünmək dəhşətdir.

Bizim müstəmləkələrdə olmağa bəndən ki, yadellilərin bizi nə qədər nifşət etdiyinə inanılan, əvəzində tamamilə başqa əsaslarla idarə edən ingilislər dərin hörmətə malikdirlər. Bu əsaslar çox sadədir, yadellilərə mümkün qədər müstəqil idarə olunmaq imkanı vermək, onların işinə mümkün qədər az qarışmaq lazımdır; bu əsasları heç də yeni saymaq olmaz, onlar artıq romalılar tərəfindən tətbiq olunmuşlar. “Bu qədər güclü müqavimətdən sonra Qalliya, - Buasye yazır, - necə belə tez və səmimiyyətlə Romaya tabe oldu. Roma adminstrasiyası ən azı ən yaxşı dövrlərində indi də kifayət qədər nadir olan ləyaqətə malik idi: tələbkar və çox zəhlətökən deyildi. Bu adminstrasiya munisipinin (azad şəhər və icmalar - tərc.) azadlığını mahdudlaşdırırmırı, mümkün qədər işlərinə az qarışırı, dini mülahizələr və yerli şöhrətpərəstliyə hörmətlə yanaşırı, çox az sayıda ordu ilə kifayətlənirdi. Bir neçə polis dəstəsi və sərhəddə yerləşdirilmiş göz-dəniraq legionlar yüngülfikirli, şöhrətpərəst, şıltaq, dəyişikliyi sevən xalqı itaətdə saxlamağa kifayət edirdi, hakimiyətə bel bağlamayan xalq kimi, özümüzü tanımaq çətin deyil. Əmin - amanlıq tezliklə inkişaf üçün sakitlik lazımlı olan bu ölkəyə zənginlik gətirdi.

salmağa üstünlük verirdilər. Müstəbidlərin ən qəddarı özümüzi idarə etməyi bacarmamışımız nəticəsində qeyri – iradi boyun əyməyə məcbur olduğumuz simasız bürokratik istibdaddan daha az qəddardır.

Latin irqlərinin adminstrativ üsulları təbii ki, böyük bütçə tələb edir. 1869 - cu ildəki 1.800 milyon frankdan həmin bütçə tədricən 4 milyard franka qədər, hətta əgər dövlət bütçəsinə icmaların bütçəsini əlavə etsək, hesab etmək olar ki, 5 milyarda qədər qalxdı.

Bu cür bütçəni yalnız ağır vergilər vasitəsi ilə doldurmaq olar.³² Bütün özəl fəaliyyətlərə maneə qoymuş, zəkaların ümumi istiqamətinə boyun əyərək, dövlət sənayeni bəzən ağlagılmaz vergilərlə çətin vəziyyətə salır. Omnibus şirkəti 1898 - ci il hesabatında göstərirdi ki, səhmdarlar tərəfindən qiyməti ödənən səhmlərin hər səhmin 65 frank gəlirinə qarşı səhmdar dövlətə, yaxud şəhər bütçəsinə 149 frank vergi ödəyir, bu da 200% - dən artıqdır. Şəhər nəqliyyatının əsas şirkətindən dövlət və şəhər hakimiyyəti əvvəlcədən hər ekipajın gündəlik gəlirdən 2 frank 44 santim tutur, səhmdarların payına isə 11 santim düşür. Beləliklə, müflisləşməyə doğru gedən bütün bu müəssisələrin taleyinə də bədbəxtlikdən gec ya da, tez dövlətin elinə keçmək yazılmışdır.

Əvvəlki, fikirlər inkişafi başa çatanda dövlət kapitalizminin nəyə gətirib çıxardığını başa düşməyə imkan verir. Bu onun zəfər çaldığı ölkələrdə bütün sənayenin qəti və tez məhvi olacaqdır.

Əlavə etmək artıq olardı ki, Fransada müşahidə olunan mərkəzləşmə və dövlətin üstün rolunun təsiri eyni şəkildə

³² Gündəlik istifadə əşyalarına qoyulan vergi onların qiymətinin iki mislindən artıqdır; alkogol vergisi onun qiymətindən 10 dəfə çoxdur. Duz, tütün, ağ neft və i. a. da bu dərəcədə vergiyə məruz qalmışdır. Taxil və ət kimi ən vacib şeylər gömrük vergisi nəticəsində ikiqat bahalaşır.

digər latin xalqlarında da müşahidə olunur, həm də daha ar-tıq dərəcədə mövcuddur. İtaliyada iş ona çatdı ki, hökumət parlamentə 21 fevral 1894 – cü il iclasında qanunvericilik lahiyəsi təklif etdi, həmin lahiyəyə görə, kral il ərzində hökumətin inzibati orqanlarını yenidən qurmağa cəhd etmək üçün diktator səlahiyyətlərinə malik olmalı idi. Çox təəssüf ki, bu qanun qəbul edilmədi: onun tətbiqi irqin ağıl tərzinin məhsulu olan təsisatları dəyişdirmə cəhdlerinin bütün əbəsliliyini aydın göstərirdi.

İtaliyada dövlət sosializminin inkişafı və ona yaradılan maneələr haqqında italiyalı deputat Bonazinin 1895-ci ilin oktyabrında “*Revue politique et parlementaire*” jurnalında çap edilmiş məruzəsindən iqtibaslarla özündə anlayış yaratmaq olar.

“Əyalətdə adminstrasiyaların müxtəlif şöbələrinin başında duran idarə rəisləri nəinki heç bir təşəbbüsü ağıllarına gətirmirlər, hətta adminstrativ funksiyaların həyata keçirilməsi ilə hər halda ayrılmaz olan izahların və tətbiqlərin azacıq mümkünlüyünü də fikirləşmirlər. Bu rəislər qanunlarda, qaydalarda, sirkulyarlarda və nazirin talimatlarında dəqiq izah edilmiş göstərişlərdən kənar, əvvəlcədən icazə olmadan və bunu ardınca tabe olduqları nazirin sanksiyasını almadan, tərpənə bilmirlər... Prefektlər, ali maliyə məmurları, məhkəmələrin sədrleri, universitet rektorlarının qərarları nazirlik sanksiyası olmadan, hətta ən xırda xərclərə icazə verməyə, yaxud nə qədər vacib olsa da, ən xırda təmir aparmağa hüquqları yoxdur...

“...Əgər icma, yaxud xeyriyyə cəmiyyətləri daşınmaz əmlaka sahib olmaq istəyirlərsə, bu ləp bir metr torpaq sahəsi də olsa, yaxud dəyəri, hətta bir neçə frank olan vəsiyyət edilmiş əşyani almaq məsələsi də olsa, icma şurasının, yaxud təsisatın adminstrasiyasının müzakirəsi tələb olunur və üstəlik, hər iki halda adminstrativ əyalət komissiyasının razılığı, ən ali rüsxət üçün krala xahiş, qərar və bəraətveri-

ci sənədlərlə birlikdə, kağızı nazirliyə müşayiət edən prefektin raportu, bu şuranın fikri və kralın fərmanı və həmin fərmanın hesablama palatasının siyahısına salınması tələb olunur”.

Bu cür qaydaların qaçılmaz nəticəsi kimi, İtaliya məmurlarının sayının və bunun nəticəsində bündə məsrəfinin çox sürətlə artması labüb oldu.

Belə hadisələr bütün latin xalqlarında baş verdiyindən, bir şey aydınlaşdır ki, həmin hallar irqin sadə ağıl tərzinin nəticəsidir. Əgər bu faktları anqlo - sakslarda özəl təşəbbüslerlə əldə edilmiş nəticələr haqqında başqa fəsildə söhbət açdığımız faktlarla müqayisə etsək, sübut daha da inandırıcı olacaqdır.

Bizim izahımızdan xüsusilə onu yadda saxlamaq lazımdır ki, üstün rolun dövlətə verilməsində və buna görə baş verən nəticələrdə hökumət yox, məhz biz özümüz günahkarıq. Idarə tərzini necə təsəvvür edirsənsə et - respublika, sezarizm, kommunizm, yaxud monarxiya - hökumətin başında kim durursa dursun – Heliohabal, XIV Lüdovic, Robespierre, yaxud qalib sərkərdə - latin xalqlarında dövlətin rolu dəyişməyəcək. Bu rol həmin irqin tələbatlarının nəticəsidir. Dövlət - həqiqətdə biz özümüzük, onun təşkilində yalnız özümüzü günahlandırmalıyıq. Bu cür ağıl tərzinin artıq Sezar tərəfindən qeyd edilmiş nəticəsində biz həmin dövləti öz çatışmazlıqlarımızın məhsuluna çevirirk və o əqidədə qalırıq ki, bizim təsiatlarımızın, yaxud rəislerimizin dəyişməsilə hər şey dəyişəcək. Heç bir dəlil – sübut bizi bu yanlışlıqdan xilas etməyəcək. Biz hər halda, siyasi təsadüflər admininistrasiyasının ən qızığın tənqidçiləri deputatlar arasından nazir etdiyindən xəbər tutaraq, onu qəbul etməyə bilərik, amma onların ədalətli olaraq, bağışlanılmaz saydıqları həmin sui – istifadəni başçılıq etdikləri nazirlilikdə az da olsa, dəyişdirdiklərinə nümunə yoxdur.

3. Kollektivçi dövlət

Biz bayaq dövlət sosializminin uğurlarını və onun nəticələrini nəzərdən keçirdik; dövlət sosializminin tam kollektivçiliyə bu doktrinanı yarananların arzusuna çatması üçün nə qədər az pillə qaldığını hələ göstərmək lazımdır.

Kollektivçilik təhlükəsi bir qədər uzaqqorma qabiliyyətinə malik olan dövlət adamlarından yan keçmədi, amma görünür, onlar bizim artıq çoxdan kollektivizmə çatdığınıizi qətiyyən sezmədilər. Onlardan biri, deputatlar, palatasının keçmiş prezidenti Bürdo bununla bağlı görün nə deyir;

“Kollektivizmin təntənəsindən, möhkəmlənməsindən, cəmiyyəti özünəməxsus dəyişdiriyindən yox, ondan qorxmaq lazımdır ki, o bizim zəkamıza soxulmaqda, kiçicik dozalarda təsisatalımıza nüfuz etməkdə, kapitala, rəhbərliyə, ondan aslı olan təsisatlara (kredit müəsissələri, banklar və i. a) nifrat təlqin etməkdə, daim dövlət monopoliyasının xeyrinə məhv edilən özəl təşəbbüsə nifrat, əmanətlərə, şəxsi mülkiyyətə, miraslara, pullu xidmətə və istehsal olunan məhsulların faydasına, indi pis vəziyyətdən yaxşı vəziyyətə keçmək əgər özləri üçün olmasa, öz varisləri üçün cəmiyyətin dəstəklənməsi üçün şəxsi marağın doğurduğu milyonlarla təşəbbüs cəhdləri vasitəsilə istifadə olunan vastələrlə nifrat etməkdə davam edirlər.

Beləliklə, dəmiryollarının, mədənlərin, bankların, ola bilsin, dəniz müəssisələrinin, sigortanın, iri mağazaların qayğısını dövlətə tapşırıb, onun rolunu hədsiz böyük ölçülərə çatdırırdı; həm orta, həm iri sərvətləri, mirasları, insanı təşəbbüskarlığı, cəsarətli addımlara sövq edən, yaxud ondan uzun müddətli iş tələb edən hər şeyi insanı uzaqqorən, gələcək nəsilləri fikirləşən, başarıyyətin gələcəyi naminə çalışın adama çevirən hər şeyi məhv edərdi; işçini ağır işdən və qənaətdən soyudardı və onun özüne yol açmaq

ümidini əlindən alardı, bir sözlə, ayrıca bir şəxsiyyəti arzu, şərəf, enerji, istedad ortabaklığınə endirərdi. Soyğunçunu dövlətin himayəsi altına alardı və özünün şəxsi maraqlarından ilhamlanan insanın tədricən müəyyən bir quasi-məmura çevriləsinə gətirib çıxarardı”.

Bürdonun nəticələri xalqların həyatını idarə edən iqtisadi və psixoloji qanunlarla heç olmasa, bir qədər tanış olan hər kəs üçün tamamilə aydınlaşdır. O, çox gözəl başa düşmüdü ki, kollektivizmin gizli təntənəsi, onun yalnız adına görə təntənəsindən daha təminatlı və daha təhlükəlidir.

Kollektivçilərin arzuladıqları gələcək cəmiyyət latin xalqlarında artıq çoxdan və get – gedə daha çox gerçəkləşir. Göstərdiyim kimi, dövlət sosilaizmi əslində, onları indiyəcən heç bir sivilizasiyanın qaça bilmədiyi süquta aparıb çıxaran son mərhələdir. Artıq bir neçə əsr ərzində onların hamısını eyni bir formaya salan məktəb təbiyəsi və imtahanlar sistemilə bərabərləşdirilmiş iyərxiyaya adət etmiş, bərabərliyi arzulayan və azadlıqla çox az maraqlanan, hər cür müstəbidliyə- inzibati, hərbi, dini və mənəvi- alışan, hər cür təşəbbüskarlığı və hər cür iradəliliyi itirən, hər şeydə get- gedə dövlətə daha artıq bel bağlayan bu xalqlar öz irqlərinin bədbəxt xüsusiyyətləri üzündən indi kollektivçilər tərəfindən təbliğ edilən dövlət sosializminə tabe olmağa məcburdurlar. Mən yuxarıda xatırlatmışdım ki, onlar dövlət sosializminə artıq çoxdan tabe olmuşlar. Kollektivçilərin artıq mövcud olanların sadə inkişafının aşkara çıxardığı təkliflərini nəzərdən keçirəndə buna asanlıqla inanmaq olar. Kollektivçilər özlerini böyük yenlikçilər sayırlar, amma onların telimi təbii inkişafın mərhələsini sürətləndirir, bu mərhələnin hazırlanması və başlanması da kollektivçilərin işi deyil.

Kollektivizmin əsas mərhələlərindən biri dövlət tərəfindən sənayenin bütün sahələrinin və bütün müəssisələrin mənimsənilməsidir. Ingiltərədə və xüsusilə, Amerikada özəl təşəbbüs tərəfindən əsası qoyulan və bütün hər şey hal-

hazırda az – çox, gündən – günə yeni monopoliyalar yaradan hökumətin əlindədir; bu gün telefon və kibrıt, sabah isə alkoqol, mədənlər və nəqliyyat vasitələri. Mənimsəmə tamamilə başa çatanda kollektivçilərin arzularının xeyli hissəsi gerçəkləşəcəkdir.

Kollektivçilər ictimai sərvəti müxtəlif vasitələrlə, xüsusilə, irsi vergilərin mütərəqqi şəkildə artırılması vasitəsilə dövlətin əlinə vermək istəyirlər.

Bu sonuncular bizdə gün – gündən artır: bu yaxınlarda verilən qanun həmin vergiləri təzəcə 15 %-ə çatdırıb, bu faizi bir neçə dəfə artırmaq kifayətdir ki, sosialist normasına çatsın.

Kollektivçi dövlət bütün vətəndaşlara eyni cür havayı və məcburi təhsil verəcək. Dəhşətli qarmaqarışlılıqdan ibarət olan tədris sistemimiz bu idealı artıq çoxdan gerçəkləşdirmişdir.

Kollektivçi dövlət hər şeyi vətəndaşların həyatının ən kiçik təfərruatlarını reglamentləşdirəcək böyük məmurlar ordusu vasitəsilə idarə edəcək. Bu məmurlar artıq bütöv bir qoşundan ibarətdir, onlar hal-hazırda dövlətdə yeganə həqiqi ağadırlar. Məmurların sayı gün-gündən artır, bunun yeganə səbəbi vətəndaşların təşəbbüslerini azadlıqlarını get-gedə daha artıq məhdudlaşdırıb qanun və qaydaların artmasıdır. Onlar artıq müxtəlif bəhanələrlə fabriklərdəki işlərə və özəl təşəbbüsün ən kiçik təzahürlərinə də nəzarət edirlər. Yalnız onların sayını bir qədər də artırmaq və səlahiyyətlərini genişləndirmək kifayət edəcək ki, kollektivçilərin arzusu bu yönüm-də də gerçəkləşəcək.

Kollektivizm şəxsi sərvətlərin dövlət tərəfindən mənimsənilməsinə irsi vergilərin artırılması vasitəsilə çatmağa ümidiyi kəsməyərək, hər cür üsullarla kapitalı da təqib edir. Dövlət artıq onu bu yolda qabaqlayıb. Bütün özəl müəssisələr gün – gündən get – gedə daha artıq vergilərlə, get – gedə da-ha da azalan kapital məhsuldarlığına və rifahın əldə

olunmasının daha az imkanlarına məruz qalırlar. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, məsələn, Parisdəki hər səhmə 65 frank gəlir götürmək müqabilində dövlətə 149 frank müxtəlif vergilər ödəyən omnibuslar şirkəti kimi müəssisələr mövcuddur. Gəlirlərin digər mənbələri tədricən artan vergilərə məruz qoyulur. Biz ona gəlib çatmışıq ki, gəlirə vergi qoymağın da arzulayırıq.

Bu mərhələnin artıq yetişdiyi İtaliyada gəlir vergisi tədricən 20% -ə çatıb. Gəlirin nəticəsində də kapitalın da dövlətin xeyrinə mənimşənilməsi üçün vergiləri daha bir neçə dəfə ardıcıl artırmaq kifayət edər.

Nəhayət, kollektivçilərin fikrincə, proletariat müasir hakim sinifləri siyasi hakimiyətdən məhrum etməlidir. Bu hələ gerçəkləşməyib, amma biz sürətlə buna doğru gedirik. Ümumi səsvermə nəticəsində aşağı siniflər vəziyyətin ağasına çəvrilirlər və onlar parlamentə get – gedə daha artıq sayda sosialistlər göndərməyə başlayırlar. Parlamentdəki çoxluq sosialistlərin əlində olanda fəth mərhəlesi başa çatacaq. Hər cür fantaziyalar mümkün olacaq və onda onların axırına çıxməq üçün mütləq sezarlar dövrü, onun ardinca isə lap qədim xalqlar üçün qəti süqut saatının yetişdiyini xəbər verən təcavüz başlayacaq.

Yeddinci fəsil

Hal - hazırda latin xalqlarının vəziyyəti

1. Latin xalqlarının zəifliyi. Onların zəifliyi əvvəl izah edilmiş şəraitlərin məcmusunun nəticəsidir. Onlar üçün sosializmin inkişafından irəli gələn təhlükə. Latin xalqları daha təcriübələrə və çəvrilişlərə əl ala bilməzlər; əks təqdirdə onlar yox olmalıdırlar. Müasir tələbatlar.

2. Latin Amerikası respublikaları. İspaniya və Portuqaliya. Hal-hazırda latin Amerikası respublikalarının vəzifyəti. Onlar latin sivilizasiyalarından ən aşağı nümunələri təmsil edirlər. Portuqaliya və İspaniya. Onların düşdükleri süqut vəzifyəti. İspanların müstəmləkə hökuməti. Onlar öz müstəmləkələrini niyə itirdilər. Psixoloji baxımdan İspaniya – Amerika müharibəsi. Qarşılaşan irqların xarakterlərinin təsiri. Bu müharibədə təsadüiflər.

3. İtaliya və Fransa. Hal-hazırda İtaliyanın vəzifyəti. Onun idarəciliyinin, ordusunun və maliyyəsinin dağıılması. Niyə sosializmin təntənəsi İspaniyadan daha çox, İtaliyanı hədələyir. Latin irqi xalqlarında mənəviyyatın ümumi alçalması. Hal-hazırda Fransanın vəzifyəti. Onun yorulmasının və etinasızlığının əlamətləri.

4. Latin anlayışlarının müxtəlif irqlar tərəfindən mənimşənilməsinin nəticələri. Müasir yunanlar özlərinin müstəqilliyi dövründən xüsusilə, tərbiyə ilə bağlı bütünlükə latin anlayışlarını qəbul etdilər. Əlli il ərzində əldə edilmiş nəticələr. Onların maliyyələrinin, idarəciliyklərinin və ordularının tamamilə dağıılması. Sosializmin uğuru. Yunan – türk müharibəsi. Yunanstanla bağlı avropanıların illüziyaları.

5. Latin irqi xalqlarını təhdid edən gələcək. Yeni dünyanın təkamülüü zəif xalqlara uzun müddət tab gətirməyə imkan vermayacaq. Lord Solsberinin əvvəlcədən dedikləri. Sosialist təcrübələri latin xalqlarını dəhşətli təhlükərlə hədələyir.

1. Latin xalqlarının zəifliyi

Bayaq gördük ki, vətəndaşların təşəbbüslerini əvəz edən və onların əvəzində fəaliyyət göstərən mərkəzi hakimiyyət kimi, dövlətlə bağlı onlara xas olan anlayışların get-gedə daha artıq genişləndirilməsinin bu xalqlarda hansı nəticələrə gətirib çıxardığını gördük. Bu mərkəzi hakimiyyət

monarxiya, yoxsa icma ilə təmsil olunur – bunun fərqi yoxdur. Bu o qədər əhəmiyyət kəsb etməyən zahiri formalar altında əsas anlayış eyni olaraq qalır.

Təcrübi baxımdan sosializm elə həmin anlayışın genişləndirilməsindən başqa bir şey deyil. Əməyin reqlamentləşdirilməsi və məmurların daim həyatın bütün qayda-qanunlarına müdaxiləsi tezliklə vətəndaşların qəlbində təşəbbüskarlığın sonuncu izlərinin tamamilə məhv edilməsinə gətirib çıxarırdı.

Mübarizənin qorxutduğu bir çox zəkalar deyəsən, get - gedə sosializmin inkişafına daha artıq imkan verməyə meyllənlirlər. Gözlərinin karşısındakı üfüqdən o tərəfə nə ola biləcəyini təxmin etmək qabiliyyətindən məhrum olan belələri özlərinə hesabat vermirlər ki, sosializmin arxasında nə gizlənir; onun arxasında təhlükəli və dəhşətli bir şey var. Hələ dözmək isteyirlərsə, latin irqi xalqları özlərini bundan artıq təcrübələrə və çevrilişlərə məruz qoymamalıdırılar.

Yeni iqtisadi tələbatlar millətin mövcudluq şəraitinin altını - üstünə çevirməyə hazırlıdır və həddən artıq zəif xalqlar üçün daha yer olmayıcağı vaxt o qədər də uzaqda deyil. Yaxın gəlcəkdə isə latin xalqlarının əksəriyyəti elə zəiflik həddinə çatacaqlar ki, artıq onun altından qalxmağa imkan olmayacaq. Nə gurultulu sözlərdən məst olma, nə bəhrəsiz mübahisələrə uyma, nə əcdadların qəhrəmanlığını tərifləmə mövcud vəziyyəti dəyişəcək. Cəngavərlik, ağıllı dialektika vaxtları uzun müddətə aradan qalxıb. Bizi mərhəmətsiz reallıqlar get - gedə daha artıq bürüyür, hüquq və ədalət şərafını ən ağıllı nitqlər, ən dəbdəbəli mədhlər gəmilərini məhv etdiyinə görə, Keyxosrovun dənizi cəzalandırıldığı rozqlar kimi, onda o qədər az təəssürat oyadırlar.

Fikrimizi daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün latin xalqlarının müasir vəziyyətinin ümumi mənzərəsini təsəvvür etməyə cəhd göstərək. Onda bu xalqlarda sosializmin

inkışafının mümkün nəticələri haqqında fikir yürütünək asan olacaq.

2. Latin-Amerika Respublikaları. İspaniya və Portuqaliya

Əvvəlcə latin sivilizasiyasının ən aşağı pilləsində yerləşən xalqların yəni, 22 İspan - Amerikan respublikasının vəziyyətini nəzərdən keçirək. Təsisatların xalqların həyatında az əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərəndə onları dəfələrlə nümunə gətirmişdim və həmin respublikaların vəziyyətini yenidən təfəərrüati ilə şərh etmək artıq olardı. Bizi hələ indi hədələyən həmin gələcək onlarda artıq çoxdan gerçəkləşib. İstisnasız olaraq, tamamilə hamisi elə bir vəziyyətə gəlib çatıblar ki, süqut tam anarxiya ilə aşkar olur və həmin xalqlar yalnız onları idarə etmək üçün kifayət qədər güclü xalqlar tərəfindən fəth olunmaqla vəziyyətdən çıxa bilərlər.

Yer kürəsinin ən zəngin sahələrini tutmalarına baxma-yaraq, gücdən düşmüş, enerjisi olmayan, təşəbbüskarlığı olmayan, mənəvi keyfiyyətlərdən məhrum olan və iradəsiz irqlərin məskunlaşdığı iyirmi iki İspan - Amerikan respublikası onların sərəncamındakı çox böyük vəsaitlərdən heç bir fayda götürməyə qabil deyillər. Onlar Avropanın soyğunçu - maliyyəçiləri ilə əl - ələ vermiş soyğunçu - siyasetçiləri tərəfindən öz aralarında bölüşdürülen Avropa istiqrazlarının hesabına yaşayırlar; Avropanın soyğunçu - maliyyəçiləri kütlənin avamlığını istismar edərək, üstəlik, buraxdıqları istiqrazların ödənilməsinin mümkünzsız olduğunu gözəl başa düşərək, daha artıq günahkardırlar. Bu bədbəxt respublikalarda ümumi soyğunun ardıcılığı kəsilmir və hamı bölüşdürüldən öz payını qoparmaq istədiyindən, tayfalararası müharibələr ara vermir. Şübhəsiz, bir neçə intizamlı adama rəhbərlik edən müəyyən bir istedadlı avantüraçı bu kədərli ölkələri asanlıqla ələ keçirmək fikrinə düşməsə və həmin respublikalarda

igidlikdən və mənəvi keyfiyyətlərdən məhrum özünüidarəyə qabil olmayan xaqların layiq olduğu yeganə dəmir rejim yaratmasa, vəziyyət bu cür davam edəcək.

Əgər bəzi xaricilər, torpağın təbii zənginliklərinə uyan ingilislər və almanlar paytaxtlarda yerləşməsəyidilər, bu ölmüş ölkələr çoxdan tamamilə barbarlığa qayıdadırlar. Onlardan özünü birtəhər saxlayan yeganə respublika – Argentina respublikası ümumi məhvən təkcə ona görə canını qurtarı ki, burada ingilislər get - gedə daha artıq məskunlaşırlar.

Respublika rejimi tətbiq olunanacaq bütün bu əyalətlər rahiblərin və acgöz hakimlərin tutqun idarəciliyindən qutarmağa nail oldular. Amma artıq çox gec idi; həyat tərzi formalasılmışdı, mənəvi sima müəyyənləşmişdi və dirçəliş mümkünsüz olmuşdu. Üstəlik də, rahiblər artıq çoxdan əqli inkişafın və müstəqilliyin heç olmasına, kölgəsini göstərən bütün adamların məhv edilməsi qayğısına qalmışdır.

Latin Amerikası respublikalarından Avropanın latin monarxiyalarına keçək. Onların vəziyyəti, əlbəttə, o qədər də kədərli deyil, amma ürəkaçan da deyil. Portuqaliya və İspaniyanın müasir vəziyyəti aydındır. Ən az müşahidə qabiliyyətinə malik olan səyyah həmin respublikalarda qısa müddətə olub, özündə onlar haqqında tamamilə müəyyən bir anlayış formalasdırı bilər. Maliyyə dağıdırılıb, demək olar, heç bir sənaye və ticarət yoxdur. Sənayenin hələ də inkişaf edən tek - tük sahələri əcnəbilərin əlindədir və yaxud onların sayəsində yaranıb. Bir vaxtlar həddən artıq qüdrətli olan bu ölkələr indi eyni cür özlərini idarə etmək qabiliyyətinə malik olmadıqları kimi, ardıcıl olaraq, itirdikləri müstəmləkələrini idarə edə bilmirlər. İspaniyanın əlində Filippin və Kuba qalıb. İspaniya bu adaları elə istismara məruz qoydu, həmin müstəmləkələrin başında elə satqın və qəddar adamlar saxladı ki, bununla yadəllilərin qızığın üşyanını və xaricilərin müdaxiləsini doğurdu.

Doktor Pinto de Gimares bu yaxınlarda çapdan çıxan “Filippinlərdə Ispan terroru” kitabında müstəmləkələrdə ispan hökmünüün və onların doğurduğu dərin nifrətin nə qədər əsaslı olduğunu göstərən təfərrüatlar gətirir. Bu əsərdən aşağıdakı sətirləri iqtibas gətirirəm:

“Amerika Birləşmiş Ştatlarının eynilə Atlantik okeandakı adaların işinə qarışmaq zərurəti dərhal gözə çarpir. Ispan hakimiyyəti Kubada olduğu kimi, Filippin adalarında da dərin iz buraxıb. Əgər Filippindəki yol verilmiş qəddarlıqlar daha uzun müddət sərr olaraq qalıbsa, bunun səbəbləri qurbanların həddən artıq dözümündən çox, tamamilə xiisusi vəziyyətdə olmaları, sivil dünyadan uzaqda yerləşmələri, yerli qubernatorlar tərəfindən hər cür şikayəti boğmağa, heç bir bəyanata yol verməməyə səy göstərmələridir. Amma həqiqət hər cür despotizmdən daha güclüdür, həmişə axırda üzə çıxır və bu ispanlar tərəfindən güc yolu ilə filippinlilərin ağızının yumulmasına baxmayaraq, onlar hər halda elə fəryad qopardılar ki, fəryadi bütün dünya eşitdi.

“İspan məmurlarının beynində necə sıxışdırma növləri, necə vasvası formallıqlar, necə müflisləşdirici uydurmalının doğulduğunu təsəvvür etmək çətindir. Bu cənabların hamisinin qayğı predmeti birdir; məcburən Filippin adalarında olduqlarının üç, yaxud altı ili ərzində özlərinə mümkün qədər çox sərvət toplamaq və beləliklə, adanın sakinləri tərəfindən bir nəfər kimi, nifrat qazanıb Ispaniyaya qayitmaq. Əgər qubernator iki il fəaliyyət göstərəndən sonra öz galəcəyini geniş şəkildə təmin etməyibsə, həmi onu axmaq sayacaq. Məşhur general Veyler həm London, həm də Paris bankalarına öz hamyətənlərinin ən azı 10 – 15 milyon frank məbləğində dəyərləndirdikləri vəsait qoya bilərdi. O, illik maaşı 200000 frank olduğu halda üç il ərzində 15 milyon frankı necə yiğə bilərdi?

Hər halda fikirləşirsən ki, bu ölkə necə heyrətamız ehtiyatlar verə bilərdi və əlbəttə, Ispaniyadan başqa hər

hansi dövlət bu ölkədən necə gözəl nəticələr çıxarırdı. Qarəta, rüşvətə, müflisləşməyə, əzab - əziyyətə baxmayaraq, bununla belə, Filippin adaları mövcud olmağa imkan tapır. Vəzifə adamlarının xasiyyatləri və dövlət xəzinəsinin qərəzləri bu gözəl ölkədən onun rifahının inkişafına yardım edə biləcək adamların hamisini didərgin salır”.

Rahiblər məmurlarla birlikdə Filippin adalarının ən kədərli yaralarından birini təşkil edirlər. Rahiblərin sayı altı min nəfər idi və onların acgözlüyü yalnız özlərinin insanı dəhşətə gətirən quduzluğunu ilə müqayisə oluna bilərdi.³³

Doktor de Gimares İspanların yadelillərlə necə qəddar rəftar etdiklərinin dəhşətli təfərrüatlarının açıqlayır. Xüsusilə, romançının təxəyyülünə layiq olan bir tarixçə diqqətə layiqdir; “Ölüm cüxuru” adlanan, yarıya qədər iyilənmiş su ilə doldurulan, sıçovullar və ilanlar və hər cür həşəratlar qaynaşan zindana salılmış yüzlərlə əsir saxlanırdı, “Onların həmin yerdə keçirdikləri gecə dəhşətli idi; əzabkeşlər harayla qışqırıv və yalvarırdılar ki, onları öldürsünlər. Sonrakı gün onalının hamısı ölmüşdülər”.

“Bu cür faktlar qarşısında, - Gimares nəticə çıxarı, - heç kəs heyrətlənməz ki, üsyancıların və amerikalıların uğurlarına sevinirdilər. İspaniya əsrlər ərzində bu bədbəxt adalarda elə quduzluq göstərdi ki, müdafiə olunduğu zaman göstərdiyi bütün qəhrəmanıqlara baxmayaraq, onu bağışlamaq olmaz”.

İspanların Kubadakı hökmranlığı da elə Filippin adalarındaki kimi idi və əhali bu dəhşətə elə həmin cür hiddətlə son qoydu. Pis silahlanmış dəstələrdə toplanmış üsyancıların sayı heç vaxt

³³ Montero-i – Vidalın rəqəmlərlə ifadə olunmuş məlumatlarına görə, ən az gəlirli kilsələr onların sahiblərinə 10000 frank gətirirdi; elə kilsələrin adlarını da çəkirlər ki, onların gəliri 25000 frankla 75000 frank arasında olurdu. Bu məbləği yadellilər həddən artıq kasib xalq ödəyirdi.

10000 nəfəri ötmədi. İspaniya onlara qarşı çoxsaylı generalların komandanlığı altında 150000 adam göndərdi və dörd il ərzində üşyanı yatırmağa 2 milyard franka qədər pul xərclədi. Amma gəlişigözəl çağırışlar yazmış bütün bu generallar özlərinin rəhməsiz qəddarlıqlarına baxmayaraq, bir neçə illik mübarizədən sonra həmin pis silahlansmış dəstələr üzərində zəfər qazana bilmədilər. İspanların qəddarlığı, dinc əhalisinin geniş miqyasda əzişdirilməsi Birləşmiş Ştatlar üçün müdaxiləyə əla bəhanə verdi. İnsansevərlikdən məhrum olmayan hər kəs onların uğurlarına sevinməyə bilmədi.

İspaniya – Amerika müharibəsi psixoloji baxımdan çox iibrətamızdır. Xalqların, nəticədə isə həm də ırqın həyatında xarakterin rolu heç vaxt bu cür aydın nəzərə çarpmayıb. Dünya birinci dəfə idi ki, bütöv bir zirehli donanmanın düşmənə azacıq belə, ziyan vurmadan bir neçə an ərzində tam heyətlə məhv edilməsinin şahidi oldu. İki döyüşdə iyirmi ispan gəmisi darmadağın edildi, həm də müdafiəyə zəif cəhd də göstərmədilər. Ayaq üstdə ölüm qabiliyyətsizliyin tamamilə kədərlə üzrxahlığıdır və ehtiyatsızlığın, qətiyyətsizliyin, səhlənkarlığın və bir də soyuqqanlılığın isə çatışmamasının ən yaxşı nümunəsi Manila və Kubadır. Amerika donanmasının gecə girdiyi Manilada ispanlar od qalamağı unutmuşdu, əgər od olsaydı, düşmənin gəldiyini aşkara çıxarırdılar, həm də körfəzi minala-maği yaddan çıxarmışdılar. Sant – Yaqoda kömək göstərmək qayğısına qalmamışdılar, burada müdafiəni çox yüngüləşdirəcək qüvvə çatışmındı; Porto- Rikoda hətta müdafiəçilər də tapılma-mışdı. Öz istəyinə görə, qayalara çırplıb, məhv olan, üstəlik, mərmilərdən heç biri hədəfə gedib çatmayan donanmaya gəldikdəsə, ən kədərlə mənzərə yaradırdı.

Əgər ispan donanması qaçmaq əvəzinə düşmənin üzərinə atılsaydı, onda amerikalılara heç olmasa, bir qədər ziyan toxun-durardı və ən azı öz şərəfini qoruyardı. Q. Depas bununla bağlı çox haqli olaraq yazar: "Elə bil hər iki düşmən müxtəlif sivilizasiyalara, yaxud daha dəqiq desək, müxtəlif tarixi dövrlərə

məxsus idilər; biri öz təbiyəsi sayəsində həm özünə, həm də öz vasitələrinə tamamıə hakim idi; digərisə yalnız təbii instinktin təlqininə boyun əyirdi". Anqlo – sakson və latin təbiyəsinin ən başlıca nəticələrindən birini bir neçə sətirdə bundan yaxşı ifadə etmək olmaz.³⁴ İspaniya haqqında bayaq deyilmiş fikir istismasız olaraq ispanlara aid deyil. İspan yaziçisi Bardo Bazan "*Revue bleue*"dəki gözəl qeydlərində özünün bədbəxt ölkəsinin düşdüyü miskin süqut vəziyyətini güclü ştrixlərlə qeyd etmişdir. O, xüsusilə hakim siniflərdəki dərin mənəvi süqutu qeyd edir: "Mənəviyyatsızlıq və satqınlıq bizim administasiyamızı sarsıdır... cinayətkarlardan daha artıq məhkəmələrdən qorxurlar".

Hamı soyğunçuluqla məşğul olur; partiyalar həkimiyəti ələ keçirmək üçün ona görə yorulmadan mübarizə aparırlar ki, öz növbələrində soymaq və varlanmaq imkanları olsun. Xalqın əlindən son qəpiyini dələduzluqla almaq onu tamamilə yoxsullaşdırır; artıq çoxdan maaş almayan müəllimlər tezliklə acıdan ölməmək üçün yollarda diləncilik etmək məcburiyyətinə çatdırılabilir. İspaniyada yalnız onun əfsanələri qalib və V Karlin imperiyasında daha əsl diri adam yoxdur; hamısı daşa dönüb. "Katolik kralların hələ olmadığı İspaniyada iki əzəmetli imperiya - Roma və İspan - ərəb ortaçaq imperiyası çiçəklənmişdi. Bu krala qədərki

³⁴ İspan marşali Kamposla söhbətindən iqtibas edilmiş, bütün qəzetlərdə nəşr olunmuş bu sözlər Birləşmiş Ştatların improvisəli ordusunun döyüşkən və çoxsaylı ordu ilə (Kubada İspanlar 150000 nəfərə, yəni amerikalılardan on qat artıq adama malik idilər) mübarizədə bütün dünyada böyük təəssürat doğuran ağlagılmaz uğurları çox yaxşı ifadə edir: "Ən hədbin adəmin ağlına belə, gəlməzdi ki, bu qədər uğursuzluğa məruz qala bilərik. Kavite yaxınlığında məglubiyyət, Server eskadrasının məhvsi, Sant - Yaqonun boşadılması, Porto - Rikonun tez və maneəsiz tutulması - bütün bunlar elə hadisələrdir ki, hətta əgər Birləşmiş Ştatların qüdrətini və İspanyanın nisbi zəifliyini ölçüyəgəlməz dərəcədə artırsayırlar belə, heç kəs mümkün saymazdı".

İspaniyada əhali six məskunlaşmışdı, 40 milyona yaxın adam yaşayırıdı.³⁵ bütün ölkə başdan - başa gözəl şəhərlərlə dolu idi, həmin şəhərlərin dağıntıları indi də heyvət doğurur; həmin vaxtlar biz güclü və savadlı idik, öz sənayemiz və əla əkinçiliyimiz vardi; hələ indi də, onda mavrlar tərəfindən cənub əyalətlərimizə gətirilmiş suvarma üsullarından istifadə edirdilər. İki əsr dən sonra katoloik krallar gəlib çıxandan sonra İspaniyanın əhalisi həddən artıq seyrəldi, ölkə achiq keçirməyə və zəifləməyə başladı. Daha dörd əsr sonra, yəni artıq bizim vaxtımızda fəthlərdən və əvvəlki əzəmətdən heç bir şey qalmadı. Yalnız, keçmişin izləri, xarabaliqlar, solğun xatirələr - bizim mirasımız bax budur”.

3. İtaliya və Fransa

Italiya İspaniya qədər çökməsə də, hər halda onun vəziyyəti maliyyəsinin göstərdiyi kimi, heç də yaxşı deyil. İtaliya nəinki, yalnız onun ruhunu yaratmış latin irqinə xas olan baxışların.³⁶ bundan başqa siyasətbazların beyinlərində doğulan birləşmə ideyalarının qurbanıdır. İtaliya pyemontlular, lombardiyalılar, siciliyalılar və b. kimi, öz aralarında bu qədər dərin fərqlərə malik olan millətləri bir mərkəzi hakimiyyət altında birləşdirməyə cəhd etməklə, ən məhvedici və müflislişdirici təcrübəyə əl atdı. 30 il ərzində bu ölkə çox həsəd

³⁵ İndi 19 milyon.

³⁶ İtaliyanlar dövlətin rolu haqqında öz anlayışlarında dövlət barədə latin anlayışlarını son haddə qatlaraq, fərqliklərdən daha irəli gedirlər. Dövlətin hər şeyə qadir qüdrətinə qeyd - şərtsiz inam - bütün işlərə, xüsusilə ticarətə və sənayəyə dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyinə inam İtaliyadakı qədər heç yerdə belə inkişaf etməmişdir və bütün bunların son nəticəsi məmurluğun inkişafı və hökumətin daimi köməyi olmadan vətəndaşların öz işlərinin özlərinin aparmasına qadir olmaqlarıdır.

aparılacaq vəziyyətdən siyasi, inzibati, maliyyə və hərbi cəhətdən tamamilə dağınık vəziyyətə düşdü.

İtaliyanın maliyyə vəziyyəti İspaniyadakı kimi, kədərli vəziyyətdə deyil, bununla belə, artıq ölkə dövlət rentasına tədricən artıb 20 %-ə çatan vergi müəyyənləşdirməyə məcbur olmuşdur; bu verginin daha da artması İtaliyanı Portuqaliyanın keçirdiyi süquta gətirib çıxaracaq. İtaliya uzaqda böyük ölkə kimi görünür, amma onun qüdrəti ən yüngül təkanlara müqavimət göstərmyə qabil olmayan zəif fasadı xatırladır. İtaliya özünün böyük dövlətlər arasında yer tutmasına imkan verən hərbi qüvvələrin yaradılmasına çoxlu milyonlar xərcləsə də, ilk dəfə olaraq, dünyaya indiyəcən görünməyən mənzərə bəxş etdi - avropalıların 20 minlik ordusu düzgün döyüşdə zənci ordaları tərəfindən məhv edildi, xeyli dərəcədə sivil ölkə bir neçə il ondan əvvəl paytaxtını ingilislərin kiçik bir dəstə ilə asanlıqla tutduğu Afrika hökmədarlarına mükafat ödəməli oldu. İtaliya Almaniyanın qoşqusunda gedir və alman mətbuatında özünə qarşı ifadə olunan nifrətə itaətlə dözmək məcburiyyətindədir. Oğurluq və səhlənkarlıq İtaliyada hər cür ehtimalları üstələyir. Bu ölkə məsələn, Viktor - Emmanuel dəyəri 40 milyon frankdan artıq olacaq faydasız abidələr ucaldır. Eyni zamanda da, Siciliya adasında ən acı kasıbılıq keçirən əyalətlər, əhali tərəfindən tərk edilmiş və tikanlar basmış kəndlər görülür.³⁷ Müxtəlif bankların, yaxud heç olmasa, iki kədərli prosesin (Palermoda və Neapolda) məhkəmə işlərinə görə idarəetmənin məziiyyəti haqqında fikir yürütəmək olar; bu proseslər sübut edir ki, başda direktor və

³⁷Bununla belə, italiyalıların tələbatı, doğrudan da, çox azdır. Çox nadir halarda muzdlulara verilən əməkhaqqı gündə 50 santimdən artıq olur. Fəhlələrə gəldikdə isə onlar gündə 2 frank qazananda özlərini xoşbəxt sayırlar. Əgər hakim siniflər aşağı siniflərin dözümlülüyünə heç olmasa, zəif şəkildə malik olsayırlar, onda İtaliya sivil xalqların demək olar, ən son sırasında olmaq əvəzinə, ən çox inkişaf etmiş sivil xalqlar arasında yer tutardı.

axırda ən sonuncu məmür olmaqla bütün dövlət agentləri ictimai vəsaitlərin ən abırsız oğurluğu ilə məşğul olmuşlar. İtaliya inqilabının yaxınlığını göstərən admininistrasiyanın və ictimai əxlaqi süqutun bu gündəlik sübutları üzündən aydın olur ki, İtaliya yarımadasının görkəmli alimi Lombrozo özünün son kitablarının birində öz ölkəsinə aşağıdakı ümidsiz və fikrimizcə, həddən artıq ciddi qiymət vermişdir:

*"Tərifi sevdiyimizə baxmayaraq, bizim Avropa xalqları arasında sonuncu dan əvvəlki olduğumuzu sezməmək üçün ən azi on dəfə kor olmaq lazımdır; əxlaq, maarif, sənaye və əkinçilik fəaliyyəti, məhkəmənin rüşvətxorluğu mənasında və xiüssusila, bizim aşağı sınıfların rifahi mənasında sonuncuyuq".*³⁸ Görünür, İtaliya çevrilişlərdən qəça bilməyəcək və tezliklə bizim artıq dəfələrlə haqqında danışdığınıza nəhs təzahürlər çevrəsini, əvvəlcə sosializmi sonra sezarizmi, dağılmayı və yadellilərin basqını özündə sinaqdan keçirəcək.

Ən azi yaxın gələcəkdə İtaliya üçün həlli mümkün olmayan məsələ cah - calala və həyat rahatlığına çoxlu tələbatlar yaratmış, kasiblərin bu tələbatlardan istifadəsinə imkan verməyən varsa varlı xalqli yamsılamaq cəhdini necə cilovlamaq məsələsidir.

"İtaliyalıların əksəriyyəti - Vilhelm Ferrero yazır, - sivilizasiyastan bir pillə yuxarı qalxdı, yeni tələbatlar əldə etdi və öz həyatını, rahatlığını, mədəniyyətin məlumatını ilə bəzəməyə can atır, amma buna onların vəsaiti bəs eləmir... İtaliya onlardan istifadə etməyi arzulamadan böyük və gözəl şeyləri görə bilməz. Bu cür şəraitdə gündəlik həyat əksər şəxslərdə nə qədər ümidsizlik, qızığın hiddət, inciklik doğurmmalıdır!..

³⁸ "Anarxistlər", fransızca tərcümə (*Les Anarchistes*), sah. 221

Bütün cəmiyyətdə nə qədər qeyri - adı hiddət ehtiyatı toplandığını hesablayın və onun müvazinətinin həddən artıq səbatsızlığını asanlıqla başa düşəcəksiniz”.

Sosializm çox böyük tələbatlarla, bununla yanaşı, həmin tələbatların ödənilməsinə bəs edəcək vasitələrin əldə edilməsi üçün lazımı dərəcədə qabiliyyət və enerjidən məhrum adamlarda hər şeydən asan inkişaf edir. Sosializm bütün yaralara məlhəm kimi, təklif olunur; elə buna görə də İtaliya, deyəsən, tale tərəfindən sosialistlərin ən riskli təctübəsinə məhkumdur.

İtaliya dəbdəbəyə, keyfə və cah-calala cəhdə İspaniya-dan çox fərqlənir. Sivilizasiyanın zahiri tərəfinə gəldikdə isə, aydırındır ki, bu cəhətdən İspaniya əhalisinin orta və aşağı təbəqələrinin tələbləri artmadığından, onlar ehtiyacdən çox az əziyyət çəkirlər və nəticədə hələlik ehtiyaclarını asanlıqla ödəyirlər. Nəqliyyat yolları, xüsusilə dəmir yolları İspaniyada az inkişaf etdiyindən, bütöv əyalətlər qalan dünyadan təcrid olunaraq, özlərinin əvvəlki həyat tərzini saxlaya biliblər. Indiyəcən həyat orada ağlagəlməz dərəcədə ucuz olaraq qalır. Əhalinin tələbatı böyük və cah – calaldan xəbərsiz olduğundan, tamamilə yerli məhsullarla kifayətlənirlər. Əgər böyük şəhərləri və zahiri dəbdəbəni nəzərə almasaqq, - düzdür, məlum olan yeganə şeylər yalnız özləri haqqında söhbət açmağı tələb edən şeylərdir - İspaniyani əlbəttə, o qədər də zərif olmayan, amma onun əqli inkişafına və ehtiyacına tamamilə cavab verən sivilizasiya sahibi saymaq olar. Buna görə də sosializm bu ölkədə xüsusi təhlükə törədə bilməz.

Beləliklə, latin irqi xalqlarının əksəriyyətində yalnız hakim siniflər adlanan siniflər get-gedə daha artıq bahalı zərif həyatı əldə etmək üçün kifayət qədər enerji ehtiyati və əqli inkişaf hiss etdiyidən bu cür cəhd tamamilə tərifəlayiqdir. Bu keyfiyyətlərin tələbatlarından daha az inkişaf etdiyi məqamda həmin cəhdər xeyli az tərifəlayiqdir. Nə vaxtsa, nəyinsə bahasına olursa-olsun, varlanmağa can atırlar və buna öz

qabiliyyətləri ilə nail olmağa qadir deyillər, onda bütün vasitələrdən istifadə edirlər; vicdan yox olur, əxlaqsızlıq da daha çox ümumi hal alır. Bu həqiqətdir və əksər latin irqi xalqlarında nəzərə çarpir. Onlarda hakim siniflərin əxlaqının xalq kütlələrinin əxlaqından xeyli aşağı olduğunu get-gedə daha böyük narahatlıqla müşahidə etmək mümkünkündür. Sivilizasiyanın tərəqqisi, yaxud məhvi bütünlükə cəmiyyətin yüksək siniflərindən asılı olduğundan, mümkün süqutun ən təhlükəli əlamətlərindən biri elə bunda da gizlənir.

“Əxlaq” sözü öz aralarında bu qədər müxtəlif olan predmetləri elə qeyri - müəyyən əhatə edir ki, bu sözün işlədilməsi mütləq ciddi anlaşılmazlıqlara səbəb olacaq. Mən onu burada, sadəcə, vicdanlılıq, öz öhdəliyini yerinə yetirmək vərdişi, borc hissi, yəni başqa bir yerdə mənim sitat gətirdiyim ingilis müəllifinin başa düşdüyü mənada işlədirəm; həmin ingilis müəllifi göstərir ki, ingilislər yalnız bu zahirən sadə, amma həqiqətdə vacib keyfiyyətlər sayəsində Misirin kreditini yeniləşdirdilər və öz müstəmləkələrinin maliyyə işlərini bu qədər inkişaf etmiş səviyyəyə çatdırırlar.

Xalqın əxlaq ölçüsünü təkcə fövqəladə hadisələrin daxil edildiyi cinayət statiskasında axtarmaq olmaz. Mütləq təfərruatlara varmaq lazımdır. Maliyyə yetərsizliyi yalnız əvvəlcədən bir sıra ardıcıl pillələr keçmiş vəziyyətin son mərhələsinin göstəricisi rolunu oynaya bilər. Özündə ciddi məlumatlara əsaslanan fikir yaratmaq üçün hər bir ölkənin məhrəm həyatına nüfuz etmək, maliyyə cəmiyyətləri tərəfindən işlərin aparılmasını, ticarət mühitinin əxlaqını, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil, yaxud rüşvətxor olduğunu, notariusların və məmurların vicdanlılığını və bilavasitə müşahidə tələb edən, müzakirəsini heç bir kitabda tapmaq mümkün olmayan əlamətləri öyrənmək lazımdır. Avropada bu cür məsələlərlə yaxşı tanış olan bir neçə düzgün adamı güclə tapmaq olar. Amma siz uzun - uzadı araştırma aparmadan özünüzdə müxtəlif xalqların əxlaqı haqqında düzgün təsəvvür

oyatmaq istəyirsinizsə, sadəcə, mütləq müxtəlif ölkələrin ticarəti, adminstrasiyası və məhkəməsi ilə təmasda olan iri sənayeçilərin- inşaatçıların, zavod sahiblərinin, sahibkarların və s. məlum sayını sorğu-suala tutmaq lazımdır. Müxtəlif ölkələrdə dəmiryolları, tramvaylar, elektrik xətləri, qaz xətləri və s. çəkən sahibkar əgər istəsə, bizə hamının - nazirlərin, hakimlərin və məmurların ələ alındığı ölkələri deyəcək: yalnız bəzi adamları ələ almağın mümkün, yaxud, ümumiyyətlə, kimsəni ələ almağın qeyri - mümkün olduğu ölkələri də sadalayacaq; ticarətin vicdanla, yaxud başdan -ayağa vicdansızcasına aparıldığı ölkələri də tanıdacaq. Əgər bu cür məlumatların mənbələrinin lap müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlar öz aralarında tamamilə razılığa gələ bilirlərsə, onda görünür, həmin məlumatları təmam - kamal düzgün sayımaq olar.³⁹

Latin irqi ilə bağlı ötəri xülasəmiz,- burası bir vaxtlar parlaq və görkəmli rol oynamış Fransanı əlavə etməsək,- yarımcıq olar. Fransanın süqutuna hələ çox qalıb, amma bu ölkə ələ indi də xeyli dərəcədə sarsılıb.

Fransa bir əsr ərzində xalqın sınaqdan keçirəcəyi hər şeyi: ən qanlı çevrilişləri də, şöhrəti də, kasıblığı da,

³⁹Sayahətlərim boyu yaradılmış əlaqələrim sayəsində bir çox ölkələrdə apara bildiyim bu təhqiqatın təfərrüatlarına nüfuz etmək faydasız olardı. Yalnız bir şey deyim; məndən ötrü bir faktı müəyyənləşdirmək həddən artıq sevindirici idi ki, bir neçə siyasetbaz, maliyyəçi və jurnalist istisna olmaqla, Fransa adminstarsiyasının və məhkəmənin daha vicdanlı olduğu ölkədir. Məhkəmə nümayəndləri tez-tez özlərinin dünyagörüşləri mənasında məhdud olurlar, siyasi təzyiqlərə və xidməti artım barədə məsələlərə çox tez boyun ayırlar, amma həmişə vicdanlı olaraq qalırlar. Yalnız sənayeçilər və ticarətçilərdə əxlaq bəzən kifayət qədər zəif olur. Əksinə, məsələn, İspaniya və Rusiya kimi ölkələr var ki, məhkəmələrin, adminstrasiyanın rüşvətxorluğu, vicdansızlığı, o dərəcəyə çatıb ki, bu cür çatışmazlıqları, hətta kimsə gizləməyə can atmir.

tayfalararası müharibəni də gördü və hər şeydən az rahatlığı gördü. Hal – hazırda bu ölkənin, bizə elə gəlir, zəifləyənəcən galib – çatmış yorğunluğu və biganəliyi nəzərə çarır. Əgər zahiri əlamətlərə görə mülahizə yürüttsək, onda elə bir bioloji qanunun qurbanı olardı ki, bu qanuna görə, “həmin tipin inkişafı nə qədər yüksək idisə, onun zəifliyi də, ümumiyyətlə, o qədər tamdır”.

“Fransa burjuaziyası ingilis və alman burjuaziyası ilə müqayisədə, - bu yaxınlarda “France exterieure”dan sitat gətirdiyim məqaləsində bir Isveçrə pamphletçisi yazırıdı, - sizə elə bil, qocalıb əldən düşmiş adımı xatırladacaq. Şəxsi təşəbbüskarlıq get - gedə azalır, sahibkarlıq ruhu elə bil iflic olub; istirahət və sakit məşğələlərə ehtiyac get - gedə artur; dövlət əmanətlərinin, məmurların, yəni kapitalın da sayı artur, ağıl və qabiliyyət işdən kənarlaşdırılır. İdxal azalır, ixracın həcmi aşağı düşür, enerjinin azalması müşahidə olunur, doğumun sayı azalır və möminlük süqutu doğru gedir və nəhayət, ictimai işlərə maraq artur; xərclər çoxalır, bütün xətlər üzrə idxallar artur, əcnəbiliyərin axını çoxalır”.

Qərb xalqları arasında tezliklə haqqında danışacağımız ticarət – sənaye mübarizəsinin öyrənilməsi irəli sürülmüş bəhanələrin, təəssüf ki, hansı dərəcədə ədalətli olduğunu göstərəcək.

4. Latin anlayışlarının müxtəlif irqlərin xalqları tərəfindən mənimşənilməsinin nəticələri

İndi sivilizasiyanın aşağı pilləsində yerləşən, başqa xalqların təsisatlarını qəfildən və bütünlükə özünə köçürən belə bir milləti nadir hallarda tapmaq olar. Hal – hazırda mən yalnız Yaponiya və Yunanistanın adını çəkə bilərəm.

Yunanistan xüsusilə tərbiyə işində latin irqinin baxışlarını bütünlükə qəbul edən maraqlı nümunələrdən biridir. Əldə edilən nəticələr heyrətamızdır və onu qeyd etmək daha

vacibdir ki, hələ ki, heç bir müəllif o nəticələrə diqqət yetirməyib.

Məlum olduğu kimi, indiki yunanların qədim yunanlarla heç bir qohumluğu yoxdur. Müasir antropologiya bütün tarixi məlumatları təsdiq edərək göstərir ki, bu qıسابşılı slavyanlardır, qədim yunanlar isə uzunbaşlı idilər, elə bu tamamilə kifayətdir ki, müasir yunanlarla onların xəstəlik əcdadları arasında köklü fərqləri müəyyənləşdirəsən.⁴⁰ Müasir yunanların xarakteri həddən artıq yaxşı məlumudur və onun təsviri üzərində xeyli dayanmaq lazımdır. Onlar zəif iradəyə və az da daimiliyə malik olmaqla yanaşı, tamamilə yüngülxasiyyətli, mütəhəhərrik və əsəbidirlər, uzun müddət gərgin qüvvə sərf etməyə nifrat bəsləyirlər, ifadələri və

⁴⁰ 1851-ci ildə Avropa bu qədər yönələmsiz şəkildə Yunanistanın azad olunması işinə qarışanda, buranın əhalisinin sayı 1 milyon nəfərə çatırdı və onların dördən birini də albalar və valaxlar təşkil edirdilər. Bu əhali hər cür xalqların, xüsusilə, slavyanların hücumlarından qalanlar idi. Yunanistanda artıq bir neçə əsr idi ki, sözün əsl mənasında yunanlar mövcud deyildilər. Yunanistan Roma imperiyasının əyaləti olandan bəri hər cür avantüraçılardan gözündə elə bil qulların mənbəyinə çevrilmişdi, hamı bura gələ, cəzasız - filansız oradan istədiyini götürə bilərdi. Sadə tacirlər Yunanistandan Romaya əsirləri bir dəfəyə min nəfərlərlə aparırdılar. Sonralar qotlar, gerullar, bolqarlar, valaxlar və başqaları ölkəyə soxulmaqdə və onun son sakinlərini qula çevirməkdə davam edirdilər. Yunanistanın əhalisi yalnız əksər hissəsi peşəkar quldur olan slavyan avantüraçlarının müdaxiləsi başlayandı artdıqca başlıdı. Yunan dili ona görə saxlandı ki, bütün Vizantiya şərqi bu dildə danışındı. Hal-hazırda Yunanistanın əhalisi demək olar ki, yalnız slavyanlardan ibarət olduğundan, mərmərə köçürülmüş yunan tipi tamamilə yox oldu. Yunanistana səfərlərimin birində rastlaşdığını məşhur İsliman, bununla belə, mənim diqqətimi ona yönəltdi ki, bu tipə hələ də istisna kimi, Arxiepelaqın bir çox adalarında yaşayan balıqçılar arasında rast gəlmək olur, yəqin ona görə ki, tacrid olunması və kasıblığı onları hücumlardan qoruyub.

nitqləri çox sevirlər. Onların ictimai mühitinin bütün qatlarında əxlaq səviyyəsi həddən artıq aşağıdır.

Bələ bir xalqda latin təbiyəsinin necə iz buraxdığını nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Əlbəttə, onlarda kifayət qədər işgüzərliq və iradə təbiyə edə bilməyən bu cür uzunmüddətli köləlikdə müasir yunanlar maarif yolu ilə dirçələcəklərini güman edirlər. Qısa müddətdə ölkədə 3000 məktəb və hər cür tədris müəssisələri açıldı, burada ən ciddi şəkildə latin təbiyəmizin məhvedici proqramları tətbiq olunurdu. "Fransız dili, - Fulye yazırı, - yunan dili ilə yanaşı Yunanistanın hər yerində tədris olunur; bizim ağlı tərzimiz, bizim ədəbiyyatımız, bizim təbiyəmiz mövcud başqa xalqlardan daha çox yunan milli ruhu ilə harmoniya təşkil edir".

Bu nəzəri və kitab təbiyəsi məmurlar, müəllimlər və vəkillər törətməyə qabil olduğundan, onda aydınlaşır ki, burada heç bir başqa şey yarada bilməzdi. "Afrika faydasız və ziyanlı vəkillərin böyük fabrikidir. Sənaye və əkinçilik ibtidai vəziyyətdə olduğundan, eyni cür təbiyəyə məruz qalmış latin irqi xalqlarında olduğu kimi, diplomlu, amma məşguliyyəti olmayan adamlar sürətlə artıb - çıxılır, onların yeganə səyi dövlət qulluğuna nail olmaqdır.

"Hər bir yunan - Politis yazar, - fikirləşir ki, hökumətin başlıca təyinatı ya onun özünə, ya da ailə üzvlərindən birinə yer verməkdir". Əgər həmin yeri almırsa, onda dərhal qiyamçı, sosialist olur və ölkədə kapitalın müstəbidliyi mövcud olmasa da, bunun əleyhinə boşboğazlıq etməyə başlayır. Deputatların əsas vəzifəsi məktəb diplomu olanlara yer tapmaqdır.

Beləliklə, maarif onları, hətta, ən dar dini fanatizmdən də xilas etmədi. Sivil dünya tələbələrin Tövrati sadə yunan dilinə tərcümə etməyə cəsarət göstərmiş müəlliflərin - XX əsrin başlangıcında - kilsədən kənarlaşdırılması məqsədi

ilə yalnız nazirliyin istefası ilə başa çatmış kiçik inqilab düzəldiklərinə heyrətlə tamaşa edirdi.

Favorotizm, başıpozuqluq və ümumi dağılıma tezliklə yunan gənclərinin təbiyə olunduğu sistemin nəticəsinə çevrildi. Uğursuzluğa məruz qalanların iki nəsl kifayət idi ki, ölkəni tamamilə dağılıma gətirib çıxarsın və onun onszu da bu qədər aşağı olan əxlaq səviyyəsini daha da aşağı salsın. Həmin kiçik xalqa Perikl dövrünün klassik xatirələri prizmasından baxan bu savadlı Avropa yalnız başdan -ayağa abırsızlıq aydın olanda öz illüziyalarını itirməyə başladı; bu abırsızlıqla bəzi siyasetbazlar Avropanın hər yerində istiqrazlar müqaviləsi bağlayıb, qələmin bir hərəkəti ilə faiz ödəməkdən imtina edib və kreditorlara zəmanət kimi təntənəli şəkildə verilmiş gəliri mənimsəyib, öz borclarının üzərindən xətt çəkdilər, bu da istiqraz verməyə daha adam tapmadıqları bir gündə baş verdi.⁴¹ Avropa onda əyani olaraq, ölkənin işlərinin necə dağıldıgına və onların gözləri qabağında Yunanistanın türklərə mübarizəsinin son epizodları açılanda bütün bu boşboğazların hansı dəyərə malik olduğunu gördü və Avropa xeyli miqdarda sayı olan yunan qoşunlarını necə dəhşətli təlaş bürüdüyüünü və uzaqdan bir necə osmanlı əsgərini görəndə belə, necə baş götürüb

⁴¹ Borcun məhv edilməsinin ticarət hüququnda müflisləşmə adlanan bu cür üsulu Portuqaliyada, Latin Amerikası respublikalarında, Türkiyədə və bir çox başqa ölkələrdə qəbul edilib. Həmin üsulu qəbul etmiş siyasetbazlara bu əvvəlcə lap kəşf kimi gəlirdi. Amma onlar bir vəziyyəti tamamilə əldən verdilər; bu cür müflisləşmə axırda həmin vasitəni təbiq edən ölkəni ona gətirib çıxarırlı ki, ciddi nəzarət altına, ardınca da digər ölkələrin təsiri altına düşürlər. Onlar arasında maliyyə idarəciliyini az-çox vicdana aparmaq üçün zəruri olan bir necə adam tapmaq həqiqətən mümkün olmadıqından, onlar istər - istəməz Misir, Türkiyə kimi, özlərinin maliyyə işlərini maraqlı ölkələrin hökumətlərinin nəzarəti altında xarici agentlərin idarəsinə verməyə razi oldular.

qaçdıqlarının şahidi oldu. Avropa işə qarışmasayı, yunanlar tarix səhnəsindən yenidən silinərdilər və dünya bundan heç nə itirməzdi. Onda sivilizasiyanın aldadıcı pərdəsində gizlənə biləcəyi aydın oldu. Yunanistan qarşısında vəcdlə səcdə edən universitet tələbələrimiz elə həmin vaxtda özləri üçün məşhur xalqların psixolgiyasına münasibətdə öz kitablarından aldıqlarından daha ciddi anlayış yaratmalı idilər.

5. Latin irqi xalqlarını təhdid edən gələcək

Həm latin, həm də latin irqinin baxışlarını qəbul etmiş xalqların indiki vəziyyəti, çox da günah eləmədən ümid bəsləməyə cəsarət göstərirəm ki, belədir. Bu xalqlar nə qədər öz yüksəlişlərinə gedən yolları tapmayacaqlar, onlar yadda saxlamalıdır ki, dünyada baş verən təkamüllər yalnız güclü xalqlar üçün tapılır, hər bir zəifləmiş xalq xüsusişləindi uzaq bazarlar get-gedə bağlananda mütəq öz qonşularının şikarına çevrilirlər.

Bu nöqteyi-nəzər ən başlıcasıdır. Bir neçə il bundan əvvəl, bu nəzər nöqtəsi həmin vaxt Ingiltərənin birinci naziri olan Lord Solsberinin məşhur nitqində tamamilə açıq- aşkar görünür. Bu nitqin vacib dəyəri və müəllifin nüfuzu olduğundan, həmin çıxışdan bir neçə parçanı verirəm. Həmin parçalarda mənim yuxarıda qeyd etdiyim və xalqların süqutu üçün ən yaxşı ölçü olan əxlaqın azalmasının nəticələri çox gözəl göstərilmişdir. Bu nitqin Ispaniyada doğurduğu etirazlar artıq görkəmli dövlət adamlarının müddəalarının və onun gəldiyi nəticələrin düzgünlüyünü qətiyyən sarsıda bilməz.

“Siz dünyanın bütüñ millətlərini oqulla iki kateqoriyaya ayıra bilərsiniz; yaşıları və öləri. Düzdür, bir tərəfdən ildən – ilə artan böyük qüdrətini göstərən, öz sərvətini artırıran, öz ərazisini genişləndirən və öz təsisatlarını genişləndirən böyük millətlər mövcuddur”.

Bu inkişaf edən görünür, sarsılmaz qüvvəyə malik və ola bilsin, gələcəkdə qan tökülmədən sakitləşdirilməsi mümkün olmayan tələblərin irəli sürülməsində rəqabətə girən təşkilatla yanaşı, biz bəzi cəmiyyətlər görürük ki, bu anlayışın onların hamisina eyni dərəcədə tətbiq edilməsi mümkün olmasa da, onları yalnız ölməkdə olan cəmiyyət adlandırmaq olar. Belələrinin əhatə olunduqları həyat qabiliyyətinə malik xalqların birliyi və qüdrəti hansı sürətlə inkişaf edirsə, bu dövlətlərin dağılması və süqutu da demək olar, həmin sürətlə gedir.

Hər onillik ərzində bu dövlətlər onlara rəhbərlik edən başçılar və inam doğuran təsisatlar sardan get – gedə daha zəif, kasib, mahrum görünürlər. Bu cür dövlətlər özlerinin bütün əlamətlərinə görə, nəhs sonluğa sürətlə yaxınlaşırlar, bununla yanaşı, həyatın qalan hissəsindən heyrətamız inadla yapışırlar.

"Bu xalqlarda onsuz da pis olan hökumət rejimi nəinki düzəlmir, əksinə, getdikcə daha da pisləşir. Cəmiyyət və rəsmi aləmin özü, adminstrasiya başdan – ayağa çürüyüb, buna görə də heç bir yerdə hər hansı dəyişmə və dirçəlişin mümkünlüyünə ümid bəsləməyə imkan verən möhkəm zəmin görünmüür. Bu millətlər eyni dərəcədə olmasalar da, dünyanın mədəni hissəsi üçün dəhşətli mənzərə yaradırlar. Bu millətlər bədbəxtlikdən, başqa millətlərin təfərrüatlarla yaxından tanış olduqları qədər get-gedə daha da tutqunlaşırlar və həm əzabdan, həm də maraqları üzündən bu cür bədbəxtliklərdən uzaqlaşmaq üçün vasitə axtarmağa məcburdurlar.

Bu cür vəziyyətin nə qədər davam edəcəyini, albəttə, əvvəlcədən deyə bilmərəm. Indi yalnız onu göstərə bilərəm ki, tərəqqi hər iki istiqamətdə gedir; zəiflər daha da zəifləyir, güclülər möhkəmlənirlər. Bu bir - birinə zidd olan hərəkətlərin birləşməsinin hansı bədbəxt nəticəyə gətirib çıxaracağını bilmək üçün peygəmbər olmaq lazımdır. Bu və ya başqa səbəb üzündən, yaxud insansevərlik görkəmi altında yaşamaq

qabiliyyəti olan xalqlar tədricən ölən xalqların ərazilərini əla keçirəcək və sivil xalqlar arasında çəkişmə toxumu öz bəhrəsini verməkdə ləngiməyəcək”.

Latin ölkələri kimi, sarsılmış, dağlımış və geridə qalmış ölkələri sosializmə tabe etməyə ehtiyac varmı? Aydın görünmür ki, bu cəhd daha artıq zəifləməyə gətirib çıxaracaq və onlar güclü xalqların daha asan şikarına çevriləcək? Təəssüf ki, hücrələrin sakitliyində dini mübahisələrə uymuş ortaçağ ilahiyyatçıları barbarların onların monastrlarının divarlarını silkələdiklərini və özlərini qırğınlı təhdid etdiklərini sezmədikləri kimi, siyasetbazlar da az görürlər Bununla belə, latin irqi xalqlarının gələcəyi sərində ümidi tamamilə itirmək lazımdırı? Zərurət - çox şeyi dəyişməyə qadir olan qüvvədir. Mümkündür ki, bir sıra dəhşətli bədbəxtliklərdən, öz təcrübəsindən nəticə çıxarmış və onları təhdid edən qonşulardan xilas olmayı bacarmış latin irqi xalqları çətin vəzifəni - özlərində bundan belə, həyatada uğur qazanmaq üçün çatışmayan keyfiyyətləri yaratmayı həyata keçirməyə əl atacaqlar. Onların sərəncamında yalnız bir vasitə var; öz tərbiyə sistemini tamamilə dəyişmək. Bu işə ürəklə başlanmış azsaylı həvarilər hər cür tərifə layiqdir.

Çox vaxt ictimai fikri dəyişməyi bacardıqlarından, həvarilər çox işlər görə bilərlər, ictimai fikirsə, hal - hazırda çox şeyə qadirdir. Amma tərbiyə sistemimizi indiki vəziyyətdə saxlayan düşüncələrin zülmünü aradan qaldırmaq üçün ciddi səylər lazımlı gələcək. Tarix göstərir ki, dinin yaradılması üçün bəzən on iki həvari kifayətdir, amma bu bir düjünün yiğilmasının qeyri - mümkünluğu üzündən çox sayda dirlər, əqidələr və baxışlar yayılma bilməyib.

Bununla belə, həddən artıq bədbinliyə qapılmayacaq. Tarix elə gözlənilməzliklərə doludur, dünya elə dəyişikliklər yolunadadır ki, indiki vaxtda dövlətlərin tarixini əvvəlcədən görmək mümkün deyil. Hər halda filosofların vəzifəsi xalqlara onları hədələyən təhlükəni göstərməkdən uzağa getmər.

DÖRDÜNCÜ KİTAB

İqtisadi qanunlar və sosial cəhdlər arasında münaqişə

Birinci fəsil

Müasir sənaye və iqtisadi inkişaf

1. Ən yeni kəşflərlə yaradılmış cəmiyyətlərin inkişafının müasir amilləri. Hazırkı əsr qısa müddət ərzində daha çox sayıda dəyişikliklər verdi. Sosial inkişafın müasir amilləri. Elmi və sənaye kəşflərinin rolu. Onlar bütün mövcudluq şəraitini necə alt-üst etdilər.

2. Müsair kəşflərin cəmiyyətin mövcud şəraitinə təsiri. Həyatın maddi şərtlərində məcburi dəyişikliklər. Həmin dəyişiklikdən irəli gələn əxlaqi və sosial dəyişikliklər. Mexaniki istehsalın fəhlələrin ailəsinə və əqli inkişafına təsiri. Maşın məsafəni qısaldıb, dünyani hökumətlərin hərəkətlərindən aslı olan vahid bazara əvvəldən çevirdi. Son günlər xalqların həyatında laborator kəşflərlə baş verən dəyişikliklər. Təbiət qüvvəsinin gələcəkdə mümkün rolu. Sabatsızlıq hər yerdə əsrlərin durğunluğunu əvəz etdi. Xalqların həyatı və onların tərəqqi şəraiti hökumətlərin təsirindən get-gedə daha çox xilas olur.

1. Yeni kəşflərlə yaradılmış cəmiyyətlərin inkişafının müasir amilləri

Əvvəlki əsrlərlə müqayisədə sonuncu əsr ərzində ola bilsin, ən qısa müddətdə daha çox dəyişikliklər baş verdi. Həmin dəyişikiliklər cəmiyyətləri indiyədək idarə edən bəzi amillərdən tamamilə fərqli olan amillərin ortaya çıxmasından töredi. Müasir dövrün başlıca xarakter əlamətlərindən biri məhz xalqların inkişafını müəyyənləşdirən səbəblərin dəyişməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı, əsrlər ərzində dini və siyasi amillər təsir göstərsələr də, indiki vaxtda bu təsir xeyli zəiflədi. Uzun müddət ərzində çox az rol oynayan iqtisadi və sənaye amilləri isə, indi daha vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çinin daş kömürə malik olub – olmaması Sezarı, XIV Lüdoviki, Napoleonu, yaxud hər hansı Qərb monarxunu qətiyyən maraqlandırmadı. Indisə yalnız Çinin daş kömürə malik olması və çıxarması faktı Avropa sivilizasiyasının gedişinə ən dərin təsir göstərməyi ləngitməzdidi. Hindistanın pambıq yetişdirib - yetişdirməməsi və taxil əkib - əkinməməsi məsələsi əvvəllər Birminhemdə fabrik sahibini və ingilis əkinçisini heç vaxt məşğul etməmişdi. Əsrlər ərzində bu fakt Ingiltərə üçün əhəmiyyətsiz idi, indisə, bu ölkədən ötrü öz vaxtında məğlub edilməz Armadanın məğlub edilməsi, yaxud Napoleonun qüdrətinin yerlə - yeksan olunması kimi, həddən artıq vacib hadisələrdən daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Amma Avropa xalqlarının mövcudluğuna təkcə uzaqda olan xalqlar güclü təsir göstərmir. Sürətli sənaye təkmilləşməsi həyatın bütün şərtlərini dəyişdi. Haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, əsrimizə qədər, minillər ərzində sənaye aləti dəyişməyib.

Doğrudan da, özünün vacib hissələirdə bu alətlər milladdan 4000 il əvvəl qədim misirlilərin tabutlarında təpılmış nümunələrlə eyni idi.⁴²

Amma artıq yüz il keçib, qədim dövrün sənayesi ilə bu cür müqayisə isə, artıq qeyri – mümkün oldu. Buxar maşınları tərəfindən daş kömürdəki gil, günəş enerjisinin istifadə olunması sənayenin görkəmini tamam dəyişdi. Ən kiçik zavod sahibi öz anbarlarında iş istehsalı üçün, necə deyərlər, Krassın 20000 köləsinin toplaya biləcəyindən daha artıq daş kömürə malikdir. Biz bir zərbəsi 10000 adamın gücünü verən buxar çəkicilərinə malikik. Hesab edirlər ki, təkcə Şimali Amerika Birləşmiş Ştatlarında bir il ərzində dəmiryol tərəfindən görülən işlə, yəni daş kömürdən çıxarılan güclə görülən işi yerinə yetirmək üçün 13 milyon adam və 53 milyon at tələb olunardı. Əgər necə deyərlər, qeyri - mümkün fərziyyə yürütsək ki, bu qədər adam, at tapılardı, onda onların saxlanılmasına mexaniki mühərriklərin yerinə yetirdiyi işin dəyəri olan təxminən 2,5 milyard frank əvəzinə 55 milyard frank tələb olunardı.⁴³

⁴² Bizim "Les premières civilisations de l'Orient" əsərimizdəki qarvürlərə baxıb, buna yəqinlik hasıl etmək olar; bu qarvürlərdəki təsvirlərdə qədim Misirin sənaye alətləri əks olunmuşdur.

⁴³ De Fovil hesablayıb ki, yüksəkdaşıyanlar tərəfindən bir ton mali bir kilometr məsafəyə hərəkət etdirəmyin qiyməti 3 frank 33 santimdir (Afrikada bu rəqəm 10 franka qədər, artır), yük heyvanları ilə 87 santim, Avropanın dəmiryolları iləsə yalnız 6 santim, Amerika dəmiryolları ilə isə 1,5 santimdir.

2. Müsair kəşflərin cəmiyyətlərin mövcudluq şəraitinə təsiri

İnsanın daş kömürdən faydalı qüvvə çıxarmaq üçün vasitə tapması ilə bağlı adı fakt bizim mövcudluğunuzun fiziki şəraitini tamamilə dəyişdi. Bu fakt yeni vasitələr yaradaraq, yeni tələbatlar ortaya çıxardı. Maddi həyatda dəyişiklik tezlikilə xalqların mənəvi və sosial vəziyyətində yeniləşməyə səbəb oldu. İnsan maşını kəşf edərək, bir vaxtlar təxəyyülünün yaratdığı xalqların köləsinə çevrildiyi kimi, həmin maşınların köləsi oldu. O istisnasız maşın istehsalının yayılmasından yaranan iqtisadi qanunlara tabe olmalı idi. Maşın qadın və uşaqın zavoda yolunu açıb, ailə ocağını və ailəni dağıtdı. Maşın fəhlənin işini yüngülləşdirib və onu ixtisaslaşmağa məcbur edib, onun əqli səviyyəsini və gərgin əməyə qabiliyyətini azaltdı. Keçmiş usta adı qara fəhlə səviyyəsinə endi və bu vəziyyətdən yalnız müstəqil hallarda çıxa bilər.

Maşının sənaye rolu insanın bel bağladığı gücün həddən artıq artması ilə məhdudlaşmadı. Sənaye nəqliyyat vasitələrini yeniləşdirib, dünyanın müxtəlif hissələri arasında mövcud olan məsafəni xeyli dərəcədə azaltdı və əvvəller tamamilə ayrı düşmüş xalqları öz aralarında yaxınlaşdırıldı. Qərbələ Şərq o qədər yaxınlaşdırılar ki, onları bir çox aylar əvəzinə bir neçə həftəlik səfərlər ayırır; onlar bir neçə saat, hətta bir neçə dəqiqə ərzində fikir mübadiləsi edə bilərlər. Daş kömürün sayəsində isə birinin məhsulu o birinə tez çatdı və dünya hökumətlərin təsirindən qurtulub böyük bir bazara çevrildi. On qanlı inqilabların, ən uzun müddətli müharibələrin nəticələri daha əhəmiyyətli və məhsuldar kəşflər vəd edən bu əsrin elmi kəşflərinin nəticələri ilə müqayisədə heç nədir.

Müsair bəşəriyyətin həyat şəraiti təkcə buxar və elektriklə dəyişməyib. Görünür, demək olar, əhəmiyyətsiz ixtiralar bu şəraitlərin dəyişməsinə yardım göstərirdi və

göstərir. Sadə laborator təcrübə əyalətin, hətta ölkənin rifah amilini tamamilə dəyişir. Belə ki, məsələn, antrasitin alizarinə çevrilməsi marenə⁴⁴ sənayesini məhv etdi və bir zərbəylə bu sənaye hesabına yaşıyan departamentləri müflisləşdirdi. Bir hektar torpağın qiyməti 10000 frankdan 500 franka düşdü. Artıq laboratoriyalarda əldə edilmiş süni alkoqol istehsalı və şəkərin yaxın gələcəkdə bu cür hazırlanması sənaye təcrübəsinə daxil olanda bir sıra ölkələr əsrlərlə malik olduqları sərvət mənbəyindən məhrum olmaq məcburiyyətində qalacaqlar və kasiblik həddinə çatdırılacaqlar. Onlar üçün böyük əhəmiyyəti olan bu cür hadisələrin müqabilində yüzillik müharibə, islahatlar və inqilab nədir ki?

Əgər 10 il ərzində mikroskopik həşəratın- filokserlerin yayılmasının Fransaya nəyə başa gəldiyini yada salsaq, onda güman ki, bu cür kommersiya tərəddüdlərinin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olar. 1877 - ci ildən 1887 - ci ilədək milyonarla hektar üzüm sahələrinin itirilməsi 7 milyard frankla dəyərləndirilmişdi. Bu fəlakətin vurduğu zərərin məbləği demək olar, son müharibəmizin xərclərinə bərabərdir. Bu zərərdən İspaniya müvəqqəti olaraq varlandı, ona görə ki, bizim istehal edə biləcəyimiz şərabın miqdarını onlardan almalı olduq. İqtisadi baxımdan alınan nəticə İspaniya orduzu tərəfindən məğlub ediləcəyimiz zaman ona ödəyəcəyimiz böyük təzminata bərabər oldu.

Müasir dövrün nəhs şərtlərindən biri olan və hələ təzəcə başlanan sənaye sahəsindəki böyük çevrilişlərin bütün əhəmiyyətini kifayət qədər güclü şəkildə ifadə etmək mümkün deyil. Bu cür çevrilişlərin əsas nəticəsi odur ki, əsrlər boyu müəyyənləşdirilməsi güman edilən mövcudluq şərtləri hər cür dayanıqlılığını itirdi.

⁴⁴Eyniadlı bitkidən alınan qırmızı rəngin növü.

"Xalqı sarsıdan hansı bədbaxtılıkların daha dəhşətli olduğunu soruşaq, - ingilis filosofu Men yazar, - ola bilsin, cavab verərlər ki, bu qanlı müharibə, tükədici achiq, ölüm gətirən epidemiyalarıdır. Bununla belə, bu fəlakətlərdən heç biri dəbdə çevriliş - qadın bəzəyinə hər hansı bir materyani, yaxud indiki vaxtda kişilərin geyiminədə öz yerini tutan bir rəng kimi güclü və davamlı əzab gətirə bilməz. Avropada, yaxud Amerikada bir çox çiçəklənən və varlı şəhərlər bununla iflasa, yaxud zəifləməyə məruz qalardı, fəlakət də achiqdan, yaxud epidemiyadan pis olardı".

Bu ehtimal özündə inanılmaz heç bir şeyi ehtiva etmir və güman ki, qadın geyiminin doğurduğu çevriliş get - gedə daha geniş yayılan velosipeddən istifadə ilə bunu tezliklə işdə gerçəkləşdirəcək. Amma elmi kəşflər bu qədər əhəmiyyətli olmasa da, hələ əlbəttə, dəyişikliklər edəcəklər. Məsələn təzəcə özünə yer edən kimya elmi bizə çoxlu belə gözlənilməz dəyişiklik vəd edir. Əgər biz öz gündəlik həyatımızda 3 dərəcədən 4 min dərəcəyədək, yaxud sıfır yaxın temperaturu tətbiq etmək iqtidarında olsaq (bu da artıq baş tutmağa yaxındır) onda mütləq yeni kimya yaranacaq. Artıq nəzəriyyə bizə deyir ki, çox ehtimal bizim adı bədənimiz xassəsi tamamilə aydın olmayan başqa elementlərin, qatlaşdırılmış birləşmələrin məhsulundan, başqa bir şey deyil. Ola bilsin, kimyaçı Bertelonun öz nitqlərindən birində dediyi kimi, bir vaxtlar bütün qida məhsuları bütövlükdə elmin köməyi ilə işlənib hazırlanacaq, onda "nə taxılla örtülü çöllər, nə üzümlüklər, nə coxsayılı sürünlər otlayan çəmənliklər olacaq. Daha məhsuldar və qeyri - məhsuldar ölkələr arasında böyük fərqlər olamayacaq".

Biz hələ təbiət qüvvələri bütün ehtiyatlarını ödəmək üçün sərəncamımızda olanda, demək olar, tamam insanın işini əvəz eləyəndə geləcəyin bu cür mənzərəsini təsəvvürümüzə gətirə bilərik. Həm də ehtimal etmək olar ki, yeniləşmənin möcüzəli qüvvəsi olan elektrik sənayesində

elektrik ötürülməsinin, küləyin, dəniz qabarmasının və şəlalələrin qüvvəsi də tezliklə bizim ixtiyarımızda olacaq. Artıq indi də bir hissəsi istifadə olunan Niaqara şəlalələri 17 milyon cüt at gücündə olan hərəkətverici qüvvəyə malikdir və istfadəyə yenicə daxil olmuş bu qüvvənin elektrik naqillərinin köməyi ilə uzaq məsafələrə ötürülcəyi gün uzaq deyil. Yer kürəsinin daxili istiliyi və günəşin istiliyi də tükənməz enerji mənbəyinə malikdir.

Amma gələcək kəşflərin üzərində dayanmadan, əksinə, yalnız son 50 il ərzində əldə edilmiş, uğurları nəzərdən keçirib, görürük ki, bizim mövcudluq şəraitimiz günü - gündən dəyişir və həm də elə qəfil dəyişir ki, cəmiyyət mütləq əsrlərin mirası kimi, tədricən yaranmış əqli vəziyyətimiz tab gətirə biləcəyindən daha sürətli dəyişikliklərə məruz qalır. Hər yerdə əsrlər boyu davam edən dayanıqlılıq öz yerini səbatsızlığa verdi.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, indiki əsr, eyni zamanda, həm dağıntı, həm də quruculuq əsridir. Adama elə gəlir ki, elm və sənayenin doğurduğu dəyişikliklər qarşısında bizim heç bir ideyamız, heç bir əvvəlki mövcudluq şərtimiz tab gətirə bilinəz. Bu yeni tələbatlara uyğunlaşmanın çətinlikləri başlıca olaraq, ondan ibarətdir ki, bizim duyğularımız və vərdişlərimiz asta - asta dəyişir, bunun müqabilində vidalaşmağımızın çətin olduğu baxışlarımızın uzun müddət mövcud olması üçün xarici şərait həddən artıq sürətlə və həddən artıq dərindən dəyişir. Bu gözlənilməz dağıntılardan və yaratmalardan hansı sosial quruluşun çıxacığını heç kəs əvvəlcədən deyə bilməz. Aydın görürük ki, dövlətin həyatında ən vacib təzahür və onun tərəqqisinin özü get - gedə dövlət hakimiyyətindən daha da aralanır, sənaye və iqtisadi tələblərə tabe edilir, hakimiyyət də bu tələblərə qarşı gücsüzdür. Biz artıq əvvəlcədən hiss edirik ki, bundan sonra bu əsərdə daha tam aydın olacaq ki, sosialistlərin tələbləri onlardan kənardı və çox uzaqda hazırlanın iqtisadi inkişafla

ziddiyyət təşkil edəcək. Amma bununla belə, onlar indiyəcən insanların tabe olduğu hər hansı nəhs təbiət qanunu kimi, həmin qanunlara tabe olacaqlar.

İkinci fəsil Şərqlə Qərb arasında iqtisadi mübarizə

1. Iqtisadi rəqabət. Sosialistlər hal-hazırda dünyani idarə edən zərurət qanunlarını qəbul etmirlər. Hökumətlərin cəhdləri get-gedə daha artıq onların tətbiq etməli olduqları xarici iqtisadi qanunlarla şərtlənir. Iqtisadi və sənaye münasibətləri dünyası artıq tam bir bütöv kimi görünür və ölkələr get-gedə öz hərəkətlərində daha sərbəst olurlar. Xalqlar get - gedə daha çox vahid iradəyə yox, xarici tələblərə tabe olurlar. Şərqlə Qərb arasında məsafənin azalmasının nəticələri. Tələbləri çox inkişaf etmiş xalqlarla az inkişaf etmiş xalqlar arasında iqtisadi mübarizənin nəticələri. Bazarlarda malların qiymətləri istehsalın ən ucuz olduğu bazarların qiymətləri ilə müzayyənləşdirilir. Avropa Şərq sənayesinin eynicinsli məhsulları arasında rəqabətin nəticələri. Nəyə görə Ingiltərə get - gedə əkinçilikdən daha artıq imtiňa etməyə məcburdur. Hindistan və Yaponiyanın rəqabəti. Avropa ticarətinin gələcəyi. Rusyanın gələcəyi. Şərq tərəfindən rəqabət və sosializm.

2. Tətbiq olunan və təklif edilən vasitələr. Şərqlə Qərb arasında mübarizənin nəticələri ilə bağlı sosialistlərin etirazları. Xəstəhal təkrar istehsal. Nəyə görə iqtisadçıların bəhanələri yalnız gələcəyə münasibətdə əsaslı sayla bilər. Havadarlıq. Onun süni və müvəqqəti rolü. Əkinçi xalqlar və sənayeçi xalqlar. Şərqiın rəqabətinə qarşı anqlo - saksların axtardıqları müxtəlif vasitələr. Onlar nəyə görə Afrikaya

müraciət edirlər. Latin xalqları üçün sənaye və ticarət müharibəsinin çətinlikləri.

1. İqtisadi rəqabət

Bayaq qısa olaraq göstərdik ki, ümumdünya iqtisadi və sənaye inkişafı bəşəriyyətin əvvəlki mövcudluq şəraitinin əksinə dəyişdi. Hal - hazırda təqdim edilən bəzi vəzifələri öyrənən zaman bu həqiqət daha da aydın olacaq.

Sosialistlər öz tələblərini və arzularını ifadə edəndə yeni dünyani idarə edən zərurət qanunlarını qəti bilmədiklərini aşkara çıxarırlar. Onlar həmişə elə mühakimə yürüdürlər, elə bil dünya onların məskunlaşlığı ölkənin hüdudlarında qurtarır və qalan dünayada baş verənlərin hamısının öz təlimlərində təbliğ etdikləri həmin mühitə heç bir təsiri yoxdur, elə bil, onların təklif etdikləri tədbirlər onları tətbiq edən xalqların başqa xalqlara münasibətini dəyişməyəcək. Bu cür şərtlənmə yalnız bir neçə əsr bundan əvvəl mümkün olardı, amma hal - hazırda vəziyyət başqdır. Hər bir ölkənin hakiminin rolü get - gedə ona tabe olmaq məcburiyyətində qalan dövlət adamlarından qəti asılı olmayan çox uzaq mənşəli iqtisadi təzahürlərə şərtlənmək cəhdlerini aşkara çıxarır. Hal - hazırda idarə etmək bacarığı hər şeydən əvvəl ayrı - ayrı adamların iradəsinə tabe olmayan xarici tələblərə daha yaxşı uyğunlaşmaq bacarığından ibarətdir.

Əlbəttə, hər bir ölkə vətən olaraq qalır, amma indi artıq elm, sənaye, iqtisadiyyat dünyası öz qanunlarına malik olan vahid dünyani təmsil edir, üstəlik, həmin qanunlar da ciddidir, kodekslərlə yox, zərurətlə müəyyən olunur. Hal - hazırda heç bir ölkə iqtisadiyyat və sənaye zəminində öz işlərini istədiyi kimi aparmaqda sərbəst deyil, bunun da sadə bir səbəbi var ki, sənayenin, əkinçiliyin və ticarətin hədsiz sayda təsadüfləri bütün xalqlarda əks olunur. Uzaq ölkələrdə baş verən iqtisadi və sənaye təzahürləri onlara qəti tanış olmayan və

yad ölkələri öz əkinçiliyini, sənaye, fabrik üsullarını, ticarət adətlərini və bunun nəticəsi kimi, öz təsisatlarını və qanunlarını yenidən qurmağa məcbur edə bilər. Xalqlar get-gedə ayrı-ayrı xalqların iradəsini yox, ümumi tələbləri əldə rəhbər tutmağa cəhd göstərirlər. Bunun nəticəsində isə hökumətlərin tələbləri get-gedə daha zəif və inamsız olur. Bu indiki dövrün ən xarakterik təzahürlərindən biridir.

Bu fəsildə nəzərdən keçirdiyimiz məsələ bizə əvvəlki məsələni tamamilə aydın illüstrasiya etməyə imkan verəcək. O bizə ümumi xoşbəxtlik haqqında sosialistlərin təklif etdikləri qərarın nə qədər səhi və icraedilməz olduğunu bir daha göstərəcək.

Artıq bir çox illər əvvəl bizim birincilər sırasında müraciət etdiyimiz bu məsələ günü - gündən daha da aydın şəkillədə üzə çıxan Şərqlə Qərb arasında iqtisadi mübarizə haqqında məsələdir. Buxar sayəsində qisalmış məsafə və sənayenin inkişafı Şərqiñ bizim sərhədlərimizə yaxınlaşmasının və onun sakınlarının Qərbin rəqiblərinə çevrilməsinin nəticəsi idi. Əvvələr bizim məhsullarımızdan istifadə edən rəqiblər maşın əldə etdilər, həmin məhsulları özləri istehsal etməyə başladılar və indi o məhsulları bizdən almaq əvəzinə bizə satırlar. Buna ona görə asanlıqla nail olurlar ki, miras qalan qeyri-tələbkarlıq üzündən onlar Avropada istehsal edilmə qiymətləri ilə müqayisədə bu məhsulları xeyli az maddi qiymətə hazırlayırlar. Şərq fəhlələrinin əksəriyyəti gündə 10 sudan az xərclə yaşayırsa, Avropa fəhləsi ən azı az qala 4 – 5 frank xərcləyir. Həmişə işin qiyməti malın qiymətini müəyyənləşdiriyindən, hər bir bazarda onların qiyməti ən aşağı qiymətə olan bazarla müəyyənləşdirildiyindən, bunun nəticəsində Avropa fabrik sahiblərinin sənaye müəssisələrini elə həmin məhsulları 10 dəfə az qiymətə istehsal edən rəqiblər təhdid edirlər. Hindistan, Yaponiya, tezliklə isə Çin bizim bir vaxtlar əvvəlcədən can atdığımız mərhələyə daxil olublar və sürətlə uğur qazanırlar. Xarici məhsullar Av-

ropaya get – gedə daha artıq həcmidə daxil olur və Avropa fabriklarının məhsullarının aparılması isə get - gedə azalır. Əlbəttə, iddia etdikləri kimi, Şərqi xalqlarının hərbi hücumlarından yox, yalnız Şərqi məhsullarının təcavüzündən qorxmaq lazımdır.

Uzun müddət ərzində rəqabət yalnız əkinçilik məhsulları ilə məhdudlaşırırdı, onun nəticələrinə görə də biz əvvəlcədən bu rəqabətin sənaye mallarına yayılmasından sonra nələr baş verəcəyini hiss edə bilərik.

Melinin deputatlar palatasında qeyd etdiyi kimi, rəqabətin birinci 8 nəticəsi 20 il ərzində əkinçilik məhsullarını – taxılın, yunun, şərabın, spirtin, şəkərin və i.a yaribayarı azalması idi. Məsələn, 1882-ci ildə bir kiloqramın qiyməti təxminən 2 franka olan yun 20 ildən sonra yalnız 1 frank idi, donuz piyi 95 frankdan 42 franka enmişdi və. i.a.

Bir çox iqtisadçılar, o cümlədən də mən - bu azalmanın nəticəsində camaat, yəni əksəriyyət istifadə etdiyindən, əlverişli sayırlar; amma məsələyə başqa tərəflərdən baxıb, bu azalmanı asanlıqla şübhə altına almaq mümkündür. Onların ən başlıca yönəmsizliyi ondan ibarətdir ki, əkinçiliyi əlverişsiz vəziyyətdə qoyurlar və bəzi ölkələri ondan imtina etməyə məcbur edirlər, bu da bəzən ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Bəzi ölkələrin əkinçilikdən imtina etmək məcburiyyətində qalacaqları ilə bağlı ehtimal heç də ağlagılməz deyil; hal – hazırda bu Ingiltərədə daha artıq gerçəkləşir. Eyni zamanda, Hindistanda və Amerikada taxilla mübarizə aparmağa məcbur olan Ingiltərə tədricən hər hektardan 29 hektolitr taxıl almağa imkan verən ingilis əkinçilik üsullarının mükəmməlliyyinə baxmayaraq, taxılı özündə istehsal etməkdən imtina edir. Indi illik ehtiyacı 85 milyon hektolitr olmasının müqablinə Ingiltərədə taxılın illik istehsallı 23 milyon hektolitrə düşüb. Beləliklə, bu ölkə xaricdən 60 milyon hekolitrə yaxın taxıl almalı olur. Əgər Ingiltərə öz adasında

mühasirəyə düşsəydi və ya bu fərqi aradan qaldırmağa tələb olunan vəsaiti olmasaydı, onda əhalisinin böyük bir hissəsi acıdan öldərdi.

Əsasən, əkinçilik ölkəsi olan Fransa yalnız müvəqqəti və yalançı sistem olan himayədarlıq sayəsində ondan ötrü həyatı maraq təşkil edən mübarizəni davam etdirə bildi. Amma nə qədər müddətdə bu mübarizəni aparmaq iqtidarında olacaq? Ölkə 100 milyon hektolitr taxıl itehsal edir - bu rəqəm illərə uyğun olaraq 75 hektolitrəcən azala, yaxud 135 hektolitrəcən arta bilər. 100 kiloqramı 18 frank olan indiki qiymət artıq bir neçə ildir ki, müntəzəm olaraq azalır. Yeri gəlmışkən, bu qiymət sünidir, dövlət himayəsi sayəsində 7 franka alınan xarici taxıl əslində, xarici bazarlarda, xüsusilə, London və Nyu-Yorkda satış qiymətinə görə, 11 frank təşkil edir. Bu qiymət yalnız sonra azala bilər. Argentina Respublikasının italyalı əkinçiləri taxılın hər hektolitri 5 franka istehsal edirlər.

Bu, ehtiyatların bahalığının qabağını süni surətdə almağın, nəticədə camaatin ümumi ucuzluqdan istifadəsinə maneələr yaratmağın nəticəsi olan eynilə tədricən artan himayə əlavələri ilə bu tədrici qiymət azalmasını uzun müddətə saxlamaq olarmı? Fransa ildə 120 milyon hektolitr istehsal etdiyindən, taxılın qiymətini ən azı üçdə bir dəfə artırıb hər hekrolitrə 7 frank rüsum azsaylı iri dələduzların xeyrinə bütün xalqdan qoparılmış böyük məbləği təşkil edir, beləliklə, yalnız öz ehtiyatlarını ödəmək üçün taxıl istehsal edən əkinçilərin əksəriyyətinin satmağa heç bir şeyi qalmır. Bu özbaşına üsulların müdafiəsi üçün yalnız onu demək olar ki, ölkəyə əkinçiliyin mövcudluğunu müvəqqəti saxlamaqla imkan yaradan və onu yaxşılaşması üçün lazımi vaxt verən bu üsullar faydalıdır. Amma tezliklə heç bir hökumət həyatı ehtiyatların süni bahalığının qarşısını almağa qadir olmayıacaq.

Avropa əkinçiliyinin süqutu kimi, həmin vaxt təzəcə əkinçilik mübarizəsinə girişmiş Şərqi saymaq olmaz. Bu süqutun başlanğıcını Avropada torpaq çox baha olduğu halda, qiyməti qəpik-quruş olan Amerikada dənli bitkilərin istehsalında görmək lazımdır. Amerikanın öz növbəsində Birləşmiş Ştatlardakı kimi, torpağın çox ucuz olduğu, amma bundan başqa işində onqat ucuz başa gəldiyi Hindistan kimi ölkələrlə rəqabətin meydana çıxdığı gün bu ölkə də Ingiltərənin vəziyyətinə düşdü, onun əkinçiliyinə indi tamamilə dağılmaq təhdid edir. Amerika əkinçiləri indi ən əlverişsiz şəraitdədirlər. De Manda - Qranse əvvələr bir akrının qiyməti 300 dollar olan, indi akrı 10 dollara alıcı tapılmayan fermaları misal çəkir. Amerikalıları taxılı satmaq yox, onu gətirməmək maraqlandırdığından, onlara heç bir himayə rüsumu kömək edə bilməz. Buna görə də xarici bazarlarda istehsalı xeyli ucuz olan ölkələrin rəqabətini himayədarlıq sistemi aradan qaldıra bilməz.

Şərqi Qərblə əvvəlcə yalnız xammal və əknçilik məhsulları üzündən baş verən mübarizəsi tədricən sənaye məhsullarına yayıldı. Uzaq Şərqi ölkələrində, məsələn, Hindistanda və Yaponiyada gündəlik əməkhaqqı zavodlarda, demək olar, 10 sunu üstələmir və ustalar bir qədər çox alır. De Manda - Qranse Kəlkütte yaxınlığındakı 1500 fəhləsi olan yadelli direktor köməkçisi ayda 20 frankdan az maaş alan zavodun adını çəkir. İstehsal dəyərinin bu cür az olması ilə 10 il ərzində Hindistandan ixrac 712 milyon frankdan 4 milyard frankdan artıq məbləğdək artıb.

Amma Hindistan da kömürdən varlı deyil, Yaponiyada isə daş kömür ingilis daş kömürünü ikiqat az qiymətinə ixrac etmək üçün kifayət qədərdir. Bunun nəticəsində Yaponiya Hindistandan daha artıq tez uğur qazandı. Daş kömürə, xalq sərvətinin bu başlıca mənbəyinə malik olan Yaponiyaya

istehsal qabiliyyəti cəhətdən tezliklə Avropa ilə tamam ayaqlaşmaq və əmək haqqının aşağı olması üzündən istehsalın uğursuzluğundan onu xeyli ötüb keçmək üçün yalnız Avropa maşınlarını almaq və həmin nümunələr əsasında istehsal etmək kifayət idi.

Yaponiya indi böyük fabriklərə malikdir; məsələn, pambıq – parça fabriki 6000⁴⁵ fəhləyə maaş verir və elə əlverişli dövriyyələr edir ki, bu dövriyyələr 10 – 20% gelir gətirir, eyni vaxtda Ingiltərədə bu cür fabriklərin gəliri günü – gündən azalıb, tədricən ən gəlirlili fabriklərdə 3% -ə düşdü. Digər fabriklər itirirlər və daha sadəcə ona görə gəlir vermirlər ki, Şərqlə rəqabət sayəsində ixrac günü – gündən azalır.

Şərq xalqları bir- birinin ardınca bütün Avropa məhsullarını düzəltməyə başladılar və həmişə elə ucuzluq şəraiti yardımırlar ki, onlarla hər cür mübarizə mümkünüz oldu. Yaponiyada indi saat, saxsı, kağız, ətriyyat və hətta *artikles de Paris* adlanan istehsal da mövcuddur. Beləliklə, Avropa malları Şərq bazarlarından get – gedə daha artıq sixışdırılır. Əşyalar var, məsələn, Ingiltərə əvvələr ildə 600.000 franklıq kibrit satırdı, indi isə 10.000 franklıqdan artıq satmır, bunun müqabilində yaponlar azacıq satışdan başlayıb, bir neçə ildə istehsala keçdilər, bu istehsal 1895 – ci ildə 2.275.000 franka çatdı. Həmin kibritlərin 114 qutusu 1 franka, yəni 15 qutusu

⁴⁵ Yaponiyada Kanegafuchi əyrici fabrikində gecə - gündüz hərəsi 12 saatdan ibarət iki növbədə işləyən 6000 nəfərədək adam çalışır. Gündəlik əmək haqqı təxminən 50 santimə yaxındır. Onlara verilən gümüş pulun bazar qiyməti məlum olduğu kimi, qızıldan iki dəfə azdır. Yeri gəlmışkən, 1897-ci ildə Tokioda nəşr olunmuş Nanabusa Yapon imperiyası statistik hesabatlarından, statistik şöbə direktorunun bəzi fəhlə kateqoriyalarının orta əməkhaqqı ilə bağlı məlumatı; əkinçilər üçün - gündə 32 santim, mətbəə işçiləri üçün 1 frank 40 santim, xarratlar üçün - 1 frank 75 santim.

15 santimə satılır. Yaponlar adı və yağış çatırlarını 1890 – cu ildə 700 franklıq satmışdır, 5 ildən sonra 1. 300. 000 franklıq satdır; eyni şey orada hazırlamağa başladıqları əşyalarla da baş verir.

Bu istehsal bolluğu tezliklə yaponları yeni bazarların əldə edilməsinə gətirib çıxardı. Avropa donanmasından asılığa son qoymaq üçün yaponlar gəmilər almağa başladılar, sonra isə gəmiləri özləri də düzəltməyə girişdilər. Onların son modellər üzrə qayırılmış və elektriklə işiqlandırılmış iri poçt buxar gəmiləri var. Bizim Messageries və xüsusilə, Ingiltərənin *Peninsular and Oriental* şirkəti ilə rəqabətdə olan tək bircə şirkət (*Nippon Yusen Kaişa*) 47 belə buxar gəmisinə malikdir. Onlar Yaponiya və Bombey arasında ikihəftəlik, Avstraliya ilə başqa reyslər təşkil etdilər, Fransa və Ingiltərəyə də reyslər təşkil etməyə hazırlanırlar. Onlar adam başına ayda 10 frank haqq alan və bir neçə kisə düyü ilə qidalanan gəmi komandasına malikdir.

Çinli aşağı səviyyəli hərbi inkişafına baxmayaraq, bir çox məsələlərdə yapondan üstündür, amma Çin hələ sənaye hərəkatına qoşulmayıb, bununula belə, bu ölkənin həmin hərəkata can atacağı məqamı yaxındır. Onda əvvəlcədən görmək olar ki, Çin özünün saysız - hesabsız əhalisi ilə, tələbatının olmaması və nəhəng kömür ehtiyatının mövcudluğununa rəğmən bir neçə ildən sonra dünyanın birinci ticarət mərkəzi, bazarların tənzimləyicisi olacaq, Pekin birjası isə qalan dünyanın bütün mallarının qiymətini müəyyənləşdirəcək. Bu rəqabətin qüdrətini dəyərləndirmək üçün bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, amerikalılar onunla mübarizə aparmağa qabil olmadığını etiraf edib, çinlilərin öz ərazilərinə daxil olmalarını qadağan etməkdən başqa vasitə tapmadılar. Avropa tacir gəmilərinin Şərq dənizlərində görünməsinin nadir hadisə olacağı gün uzaqda deyil. Orada onun nə işi var?

Uzaq Şərqiñ ingilis və alman konsullarının yalnız çox az hissəsi öz məlumatlarında bu məsələ üzrə heç də

tamamilə uyğun gəlmirlər. Bizim agentlərimizin özlərinin ticarətə kiçik maraqlarına xüsusilə, onlara yad olan hər hansı anlayışları mənimsəmək cəhətdən latin ağlının düzəlməz qabiliyyətsizliyinə baxmayaraq, ətrafda baş verənləri görməyə və göstərməyə başalyırlar.

Gün-gündən kəskinləşən iqtisadi mübarizədə hər şey Şərqiñ xeyrinə işləyirdi. Qərbdə gümüşün qiymətinin aşağı düşməsi bizim rəqabətimizi daha da çətinləşdirdi. Şərqiñ tanıldığı yeganə dəmir pul olan gümüş pul özünün bütün qiymətini saxladığı halda Avropada dəyərinin demək olar, yarısını itirdi. Hind, yaxud Çin taciri Avropaya 1000 franklıq buğda, taxıl, pambıq yaxud başqa bir mal göndərib, 1000 frank qızıl pul alır, onu təxminən 2000 franklıq gümüş külçələrə dəyişə bilir, bundan sonra həmin külçələri öz fəhlələri ilə hesablaşmaq üçün Şərqdə gümüş pullara çevirmək qalır. Bu 2000 franklıq gümüş onun ölkəsində 25 il əvvəlki dəyərindədir, ona görə ki, gümüşün dəyərinin Avropa ölkələrində aşağı düşməsi hələ Şərqə təsir göstərməyib, burada əməyin qiyməti az dəyişib. Şərqdə məhsulların hazırlanma qiyməti əvvəlki kimidir və Şərq sənayeçisi məhsulunu Qərbə ona görə satır ki, bu məhsulun Şərqdə başa gələn qiymətinidən yarımqat çox gəlir əldə edir. Təbii ki, bizdən alanda o, ikiqat artıq pul ödəyərdi, ona görə ki, 1000 frank qızılı, 2000 frank qızıl verərdi; beləliklə, onun bütün marağı bizə get - gedə daha çox satıb, bizdən get-gedə az mal almaqdadir. Nəticədə mövcud ticarət müqaviləsi Şərq üçün ixraca görə, böyük mükafatdan ibarətdir. Əgər qətiyyən qadağan edilmiş demək deyilsə, heç bir himayə rüsumu alverçilər tərəfindən əldə edilən əşyaların qiymətlərindəki bu fərqlə mübarizə aparmaq iqtidarında deyil.

Avropa ticarəti görünür, tezliklə buna gəlib çıxmalıdır: Şərqdəkindən on dəfə baha başa gələn və qızilla ödənilən, malları on qat ucuz olan və gümüşlə ödənilən mallarla də-

yışdırımlı. Bu cür şərtlərlə mübadilə uzun müddət təcrübədən keçirilə bilməz və əger hələ birtəhər davam gətirsə, indi bu yalnız ona görədir ki, Şərqi özünün sənayc quruculuğunu başa çatdırmayıb, görünür, Avropa Amerikada itirdiyi kimi, tezliklə Uzaq Şərqdəki alıcılardan da məhrum olacaq. Avropa nəinki onları itirəcək, üstəlik, öz sakinlərini yedirmək üçün istehsalının kifayət qədər olmaması nəticəsində əvvəlki alıcılardan almaq məcburiyyətində qalacaq, özünün isə onlara heç bir şey satmağa imkanı olmayıacaq. Yaponlar məsələnin bu cür olacağına qətiyyən şübhə etmirlər. Bir neçə il bundan əvvəl onların xarici işlər nazirlərindən biri Okuma öz nitqlərinin birində Avropaya toxunaraq, demişdir: "Avropa özünün əldən düşməsinin bütün əlamətlərini göstərir. Gələcək əsr onun dövlət təsisatlarının tamamilə tənəzzülünü və imperiyasının dağılmاسını görəcəkdir".

Gələcəkdə bir çox səbəblər Avropanın əksər xalqlarının Şərqlə onsuz da çətin olan ticarət mübarizəsini daha da mürəkkəbləşdirəcək. Sibir dəmir yol xətti istismara veriləndə Şərqlə Qərb arasında bütün ticarət Rusyanın əlində cəmləşməyə can atacaq. Məlum olduğu kimi, bu dəmiryolu Çinin bir hissəsindən keçib, Rusiyani Yaponiya ilə birləşdirir. Onda 130 milyonluq Rusiya 400 milyonluq Çinlə münasibətə girəcək və Rusiya dünyada birinci ticarət dövləti olacaq, çünki Şərqlə Qərb arasındaki tranzit yolu mütləq oradan keçəcək. Indi Londondan Honk-Konqa olan dəniz yolu 36 gündür. Sibir dəmiryolu ilə buna həmin vaxtin yarıya qədəri lazım gələcək. Şübhəsiz, onda indi Xeyirxah Ümid burnunun yaxınlığından keçən dəniz yoluñdan imtina ediləcək və soruşulur ki, bəs onda Ingiltərənin ticarət donanması nəyinə gərək olacaq? Bu zaman Fransa qalan azacıq ticarətini də itirəcək. Həmin gün bu dövlət Rusiyaya verdiyi, xeyli hissəsi Marseli məhv olmaqla hədələyən belə öldürücü rəqabətə sərf olunmuş 10

milyard franklıq borca görə təəssüf edəcək. Bədbinliyə qapılmadan öz – özümüzdən soruşa: biz özümüz sənayemizin və ticarətimizin inkişafına bu qədər böyük məbləği sərf edib, daha artıq qazana bilməzdikmi? ⁴⁶

Şərqlə Qərb arasında tarixini bayaq göz öünüə sərdiyimiz mübarizə hələ yenicə başlayır və onun nəticəsinə biz ancaq təsəvvür edə bilərik. Əbədi sülh və ümumi tərksilahı arzulayanlar xeyallarına gətirirlər ki. ən dağidıcı mübarizə müharibədir. Doğrudur, müharibə dərhal çoxsaylı insan tələfatına səbəb olur, amma tamamilə yəqin görünür ki, hazırlanan sənaye və ticarət mübarizəsi öldürücü olacaq və ən qanlı müharibələrin heç zaman törətmədiyi bədbəxtliklər və dağıntılar gətirəcək. Bu mübarizə ola bilsin, ən çoxlu orduların bacarmadığı bəzi böyük xalqları məhv edəcək. Üzdən bu qədər sakit görünən həmin mübarizə əslində, mərhəmətsizdir, əzab - əziyyət tanımır. Qalib gəlməli, yaxud yox olmalı – başqa seçim yoxdur. Sosializm bu cür məsələlərlə o qədər də maraqlanmır. Bu haqda fikir yürütməsi üçün onun baxışları həddən artıq dar, üfiqləri həddən artıq məhduddur. Sosilaizmin hər şeydən çox inkişaf tapdığı xalqlarda Şərqlə mübarizə daha çətin olacaq, məglubun məhv edilməsi isə daha tez başa çatacaq. Yalnız

⁴⁶Yaponların uğuru olmasaydı, vacib əhəmiyyəti, deyəsən, bizim dövlət adamlarumzdan heç birinə aydın olmayan Sibir dəmiryolu Rusiyaya 400 milyonluq əhalisi olan Çin üzərində ticarət hökmranlığı verərdi; onda müttəfiqlərə münasibətdə olduğu kimi, başqa xalqlara münasibətdə də hökmranlıq üzündən Şərq Avropa üçün bağlı olardı. Yaponiyanın uğurları get - gedə bir tərəfin xeyrinə pozulan müvazinəti bərpa etdi, bununla belə, indi müvazinət digərinin xeyrinə həddən artıq pozula bilər. Biz Şərqi bölüşdürülməsi uğrunda nəhəng mübarizə ərafəsindəyik. Mənçə, bir qədər gülüş doğursa da, təklif edilən tərksilahın yaxın gələcəkdə həyata keçirilməyəcəyi təsəvvür olunur.

kifayət qədər sənaye təşəbbüsünə, öz istehsal alətlərini təkmilləşdirmək və onların yeni tələblərə tətbiqi üçün tələb olunan ağla malik olan xalqlar müdafiə olunmaq iqtidarında olacaqlar. Şərqiñ məhsul axını ilə mübarizə üçün fəhlələrə mənasız əmək və əməkhaqqı bərabərliyi idealına malik olan kollektivizm vasitə verməyəcək. Məhsul alıcılar çatmayanda, zavodlar tədricən bağlananda və bütün kapitallar sonsuz təqib əvəzinə asan gəlir və əlverişli qəbul tapan ölkələrə köçürüлəndə o, fəhlələrə əməkhaqqı vermək üçün lazımı vəsaiti haradan götürəcək?

2. Tətbiq olunan və təklif edilən vasitələr

Bayaq Şərqlə Qərb arasında iqtisadi rəqabətin necə yarandığını və inkişaf etdiyini göstərdik. Saydığımız faktlar müasir iqtisadi tələblərin sosialistlərin səylərinə nə qədər zidd olduğunu və onların öz tələblərini bildirmək üçün nə qədər əlverişsiz məqam seçdiklərini sübut edir. Biz indi get – gedə artan iqtisadi rəqabətin aradan qaldırılması üçün mümkün vasitələri nəzərdən keçirib, bir daha göstərək ki, qələbə imkanı sosialist ideali ilə bir araya siğdır.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, təsvir olunan vəziyyət haqqında çıxan bədbin nəticələrlə əlaqədar nəzəri cəhətdən mübahisə açmaq asandır. Iqtisadçılar haqlı olaraq deyirlər ki, indiyədək hər hansı bir məhsulun həqiqi artıq istehsalı heç vaxt olmayıb, onun ən azacıq artıqlığı mütləq qiymətin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur və əgər rəqabət nəticəsində Avropa fəhləsi bir neçə su məbləğində gündəlik əməkhaqqı ilə kifayətlənirsə, onda bu əməkhaqqı azlığı çətinlik yaratmayacaq, çünkü həmin məbləğə əvvəllər dəyəri bir neçə frank olan bütün lazımlı şeyləri almaq mümkün olacaq. Dəlil tamamilə haqlıdır, amma o yalnız uzaq dövrə aiddir və nəitcədə bizim üçün indi maraq doğura bilməz. Bu mərhələnin başlaması üçün məhsulların ümumi ucuzlaşması

kifayət qədər uzun müddətli keçid və dağıdıcı dövrü keçməlidir. Bu dövr onunla çətin olacaq ki, Şərq və Qərb xalqları arasında mübarizə təkcə müxtəlif əməkhaqları olan ayrı - ayrı adamlar arasında yox, həm də müxtəlif tələbatlara malik adamlar arasında baş verir. Bu çinlilərlə amerikalılar arasında rəqabəti mümkünsüz edən, nəticədə amerikalıların çinliləri qovduğu həmin şəraitdir. Şanslıların bərabərliyini təmin etmək üçün Amerikada məskunlaşan çinlilərin amerikalıların zövqünü və israfçılıq vərdişlərini mənimsəməsi lazımdır. Öz tələbatlarını bir fincan çay və bir ovuc düyü ilə ödəyən çinlilər Amerika fəhlələrinin tələb etdiklərindən daha aşağı əməkhaqqı ilə kifayətlənə bilərlər.

Gələcək necə görünür-görünsün, bizi indi maraqlandırır, biz də yalnız indiki zaman məsələlərinin həllini axtarmalıyıq, buna görə iqtisadçıların ümidi bəslədiklərinə görə, vəziyyətin təbii inkişafından doğan vasitənin hal-hazırda dəyəri yoxdur. Himayə rejiminə gəldikdə isə, bu rejim asanlıqla tətbiq edilən, məsələnin müvəqqəti həllindən ibarətdir və buna görə də, görürük ki, Avropa və Amerika xalqları onu bir-birinin ardınca qəbul etməyə başladılar. Şübhəsiz, bu müvəqqəti xeyir gətirə bilər, amma onun müsbət təsiri o qədər də uzun çəkmir. Kiçik, az əhalisi olan ölkə kənarda baş verənlərdən narahatlıq keçirmədən özünü qahn divarla əhatə edə bilər. Amma Qərbdə belə ölkələr mövcuddurmuy? Bütün statistik məlumatlara görə, Avropada əhalinin hədsiz artması nəticəsin-də öz sakinlərini altı aydan artıq yedirmək üçün kifayət edəcək istehsala malik ölkə yoxdur. Əgər hər hansı ölkə bayaq dediyim divarla başqalarından ayrılsayıdı, altı aydan sonra acıdan ölmək qorxusu altında özünə əvvəlki qidani almaq üçün bu divarı dağıtmalı olardı; amma bəs onda özünə lazım olan çörək və digər qida məhsullarının dəyərini nə ilə ödəyərdi? Bu vaxtacan Avropa ərzaq məhsullarını mallarla Şərqdən əldə edirdi, amma bir halda ki, özü ucuz istehsal

edir, tezliklə Şərqiñ bizim mallara ehtiyacı olamayacaq. Ticarət isə pulun yalnız şərti işarə olduğu mübadiləyə əsaslanır.

Buna görə də əgər, yeri gəlmışkən, mövcud olan, elmi kəşflər kömək etməsə Avropanın, xüsusilə başlıca olaraq, öz ticarəti ilə yaşayan ölkələrin gələcəyi kifayət qədər qaranlıq görünür.

Gələcək mübarizədə görünür, yalnız iki kateqoriyadan olan xalqlar tablamağa qadirdirlər. Birinci kateqoriyaya seyrək əhalisi olan xalqlar mənsubdurlar, bu xalqlarda əkinçilik yaxşı inkişaf edib, bunun nəticəsində onlar öz vasitələri ilə keçinə və xarici ticarətdən tamam imtina edə bilərlər. Ikinci kateqoriyaya öz təşəbbüsleri, iradə qüvvələri və sənaye qabiliyyətləri ilə Şərq xalqları mənsubdurlar.

Indi birinci kateqoriyaya çox az Avropa xalqları mənsubdur. Xoşbəxtlikdən, Fransa həmin sıradə heç də axrinci yeri tutmur. Ölkənin istehsalı öz əhalisini yedirmək üçün demək olar, kifayət edir, düzgün instinct isə statistiklərin əhalisinin sayını artırmaq barədə siziltilərinə fikir vermədən ölkəni ayıq saxlayır. Torpağın məhsuldarlığını bir qədər artırıb, yaxud əhalini bir qədər azaldıb, ölkə öz əhalisi üçün kifayət qədər ərzaq əldə edə bilər. Biz demək olar, tabe olmayan sənayenin, yaxud tamam tabe olmayan ticarətin üzərinə atılmaq əvəzinə bütün gücümüzü əkinçiliyə yönəltməli idik.⁴⁷ Ingilislər və amerikalılar dediyim kateqoriyaların ikincisində

⁴⁷Yeri gəlmışkən, hansı tərəfdən baxsan, bizim əkinçiliyimizin inkişafına ehtiyacı var. Bir neçə il bundan əvvəl Lionda keçirilən əkinçilik kongresində de la Rok göstərirdi ki, kəndlərdə 20% - ə çatmayan ölüm halları, şəhərlərdə 27% - i ötür, bundan belə nəticə çıxarıb ki, təkcə şəhərə köçmə sayəsində Fransa 700000 sakini itirdi. "Əgər bizim əkinçilik şərab, yaxud jmix istehsalına son qoyayıd, kəndlər ən azı 8 – 10 mln sakini itirərdi", Bu fakt iqtisadi qanunların xalq həyatına təsirinin maraqlı nümunəsidir.

aiddir. Amma onlar yalnız gərgin fəaliyyət və istehsal alətinin daim təkmilləşdirilməsi sayəsində üstünlüklerini saxlayırlar. Yüksək qabiliyyətlərin ortabab və aşağı qabiliyyətlərlə mübarizəsi baş verəcək. Belə ki, Amerikada böyük səy nəticəsində maşın istehsalı məhsulların maddi dəyərini get gedə daha da azalda bildi. Birləşmiş Ştatlar çuqunəritmə zavodlarına malikdir, onlardan bəziləri də gündə 1000 ton çuqun istehsal edir, bunun müqablinə bizim zavodlar 100-200 tondan artıq əridə bilmirlər; gündə 1500 ton polad əridən poladtökəmə zavodları müqabilində bizim zavodlar 150 ton əridirlər; bir saatda vaqonlara 1000 ton yük vuran maşınlar, başqa bir neçə saat ərzində gəmilərə 4000 ton yük yükləyən maşınlar və i. a var.

Bu vəziyyəti saxlamaq üçün, düzdür, sosialistlərin heç xoşuna gəlməyən, amma, bununla belə, hal-hazırda çox az irqlərin mülkiyyətini təşkil edən ən qiymətli irs olan təşəbbüs və bacarıq lazımdır. Bu cür istedad olan yerdə aradan qaldırılmayan çətinliklər yoxdur.

Əgər bütün bu səylər əbəs olsa, anqlo-sakslar başqa vasitələr tapacaqlar. Onlar artıq bununla məşğuldurlar. Bir çox sənayeçilərə orada yadelli fəhlələrin işlədiyi zavodlar açmaqla Şərqlə rəqabətə girmək müəyəssər olub. İngilis sənayeçiləri Ingiltərədə ziyanla işləmək imkanı olmadan Hindistanda məskən salmaq qərarına gəliblər, burada özləri ingilis məhsulları ilə rəqabət aparırlar. Amma əgər bu qabiliyyətlər və kapitallar mühacirəti ümumi təzahürə çevrilsəydi, onda mütləq ingilis fəhləsini işsiz qoyardı və nəticədə yalnız kapitalistləri o nəhs yolla göndərərdilər ki, bəzən sosialistlərin tələbləri nəhs şəkildə onları həmin yolla göndərərdi. Sual doğurur ki, bütün kapitallardan, malik olduğu istisnasız ortabab vəziyyətdən və istedaddan, bütün ali zəkalardan məhrum olan dövlətin başına nələr gələrdi. Elə onda sosializm genişlikdə inkişaf edə bilər və özünün ağır köləlik hökmranlığını müəyyənləşdirə bilərdi.

Buna görə, Ingiltərənin dövlət adamları gördükleri və sürətlə irəliləyən təhlükəni aradan qaldırmaq üçün digər vasitələr axtarırlar. Şərqi tezliklə limanlarını onların üzlərinə bağlayacağını əvvəlcədən görərək, onlar indi Afrikaya üz tuturlar və bir neçə il ərzində ingilislərin və almanların latin xalqlarına yalnız bir neçə qarış az qiymətli ərazi saxlayıb, oranı necə inadla ələ keçirdiklərini görürük. Orada ingilislərin özlərinə qopardıqları Isgəndəriyyədən Kapadək Afrikanın yarısını tutan imperiya tezliklə teleqraf dirəkləri, dəmiryolları ilə örtülecek və bir neçə illərdən sonra, şübhəsiz, dünyada ən varlı ölkələrdən biri olacaq.

Miras qalan qabiliyyətlər, müasir ictimai təşkilat, latin xalqlarının təbiyə sistemi və xüsusilə, cəmiyyətin sosialist ideyaları ilə yoluxması onlara bu cür şərəfli planlara baş qoşmağa imkan vermir. Bu xalqlar özlərinin təbii qabiliyyətlərinə görə, əkinçiliyə və incəsənətə daha meyildirlər. Buna görə də onlar sənaye, xarici ticarət və xüsusilə çox baha başa gələn və hətta Əlcəzair kimi, kandarındaki müstəmləkə də olmaqla heç bir gəlir gətirməyən müstəmləkələşdirmə çox çətin başa gəlir. Əlbəttə, buna təəssüf etmək olar, amma bunu inkar etmək mümkün deyil, bu faktın etiraf edilməsi isə ən azi yalnız onunla faydalıdır ki, bizi nəyə can atmali olduğumuzu başa düşməyə məcbur edir.

Yeri gəlmışkən, latin xalqları ola bilsin, tezliklə sivilizasiyanın ağırlıq mərkəzini dəyişməyə qadir olan iqtisadi və sənaye mübarizəsində çox fəal rol oynamaq imkanları barədə təəssüf hissi keçirməyəcəklər. Hətta enerjili təbiəti olanlar üçün bu qədər çətin mübarizə, başqa təbiətə malik olanlardan ötrü mümkünsüz idi. Bəzən sadə fəhlələrin əməyi ağır və pis ödənilir. Sosilaistlərin arzularının əksinə olaraq, bu əmək daha ağır olacaq və haqqı pis ödəniləcək. Göründüyü kimi, bütün sivilizasiya yalnız fəhlə kütłələrinin get - gedə daha ağır istismarı şəraitində uzun müddət mövcud ola bilər. Sənaye və maşın istehsalının hökmranlığı öz

zülmünü get – gedə daha artıq gücləndirməlidir. Ola bilsin, get - gedə daha ağır əmək və son qüvvələrin dəhşətli gərginliyi sayəsində Avropanın sənaye və ticarət xalqları Şərqi xalqları ilə iqtisadi zəmində müəyyən uğurla mübarizə aparmaq iqtidarında olacaqlar. Hər halda, bu əvvəlki vaxtların döyüş meydanlarındakı qırğından daha artıq məhvədici və ümidiş müharibə olacaq; onda, nə illüziyalara, nə ümidişlərə yer tapılacaq. Qədim zamanların təskinlik verən inam zəkaları yalnız zəif parlıtlar saçırlar və tezliklə əbədi sönəcəklər. Bir vaxtlar öz ailəsi, öz vətəni, yaxud öz allahı uğrunda çarışan insanı gələcək mübarizəsində, deyəsən, əldə yalnız bir idealı - birtəhər qarnını doydurmaq, yaxud ən azı acından ölməmək – rəhbər tutmaq təhlükəsi hədələyir.

Üçüncü fəsil

Qərb xalqları arasında iqtisadi mübarizə

1. Xalqların irqi qabiliyyətlərinin nəticələri.

Sivilizasiyanın müxtəlif pillələrində xalqların uğurlarını doğuran qabiliyyətlərin fərqləri. Latin xalqlarının birinciliklərini uzun müddət təmin edən keyfiyyətlər. Bu keyfiyyətlərin böyük bir hissəsi hal-hazırda tətbiq edilməyə yararlı deyil. Müasir dünya təkamülü zamanı sənaye və ticarət qabiliyyətləri birinci yeri tutur. Niyə latin xalqlarının ticarət və sənaye qabiliyyətləri əvvələr kifayət idi, indi isə kifayət deyil.

2. Latin xalqlarının sənaye və ticarət vəziyyəti.

Statistika ilə aşkar edilmiş nəticələr. Konsullarımızın xaricdə veridkləri göstərişlər. Sənayemizin və ticarətimizin süqutunu aşkara çıxaran xarakterik faktlar. Ticarətçilərimizdə gərgin fəaliyyətə qarşı xoşagelməzlik, laqeydlik və nifrat və təşəbbüsün olmaması. Müxtəlif misallar. Alman məhsullarının bizim bazara axını. Donanmamızın dağılması. Müstəmləkələri-

mizlə ticarət əlaqələrimiz xaricilərin əlindədir. Müstəmlakələr bizi neçəyə başa gəlir və hansı gəliri gətirir?...əhsullarımızın keyfiyyətinin tədricən aşağı düşməsi.

3. Almanların sənaye və ticarət üstünlüklerinin səbəbləri. Onların hərbi üstünlüklerinin ticarət və sənaye uğurlarına zəif təsiri. Almanlarda texniki təhsil. Onların öz alicilarının zövqünə uyğunlaşamaq qabiliyyətləri. Onlar müxtəlif ölkələrin alicilarının tələbatlarından necə xəbər tuturlar. Onların həmrəylik və korporativlik ruhu. Arayış toplayan zaman almanların tətbiq etdikləri üsullar.

1. Xalqların irsi qabiliyyətlərinin nəticələri

Bayaq müasir şəraitlərin yaratdığı iqtisadi tələbatların əvvəlki istehlakçılardan istehsalçılara çevrilmiş Şərq xalqları tərəfindən çox təhlükəli rəqabətə döndüyünü göstərmışdır. Şərq bazarlarından tədricən sıxışdırılan Qərb xalqları bunun nəticəsində onlar üçün hələ açıq qalan Avropa bazarlarını bir - birinin əlindən almağa məcburdurlar. Gün-gündən daha ağırlaşan mübarizədə hansı keyfiyyətlər uğuru asanlaşdırır? Sosializm bu cür mübarizədə üstünlük verə bilərmi? Biz də indi bunu nəzərdən keçirmək istəyirik.

Xalqların irqi üstünlüyünü müəyyənləşdirən qabiliyyətlər müxtəlif tarixi dövrlərdə eyni cür olmayıb. Hər bir xalq yalnız məlum qabiliyyətə malikdir, amma hər cür qabiliyyətlərə sahib ola bilməz. Elə ona görə də tarixdə xeyli artıq dərəcədə elə çox nümunələr görürük ki, müxtəlif xalqlar yaşadıqları zaman şəraitində xarakterik keyfiyyətlərinin faydalı, yaxud zərərli olmasından asılı olmayaraq, əzəmətin və süqutun bütün mərhələlərini keçirlər.

Uzun müddət ərzində sivilizasiyanın tələbləri bəzi xüsusi keyfiyyətlər - cəsarət, döyüşkən ruh, bəlağət, ədəb və bədii zövq - latin xalqlarının yüksək dərəcədə sahib olduqları cəhatlər tələb edirdilər; elə buna görə də onlar sivilizasiyanın

önündə bu qədər artıq qalıqlar. Indi həmin keyfiyyətlər əvvəlkindən daha az faydalıdlar və bizə elə gəlir, hətta tezliklə onlardan bəziləri tamam tətbiq olunmaması qalacaqlar. Müasir dünya inkişafında əvvəllər nisbətən ikinci dərəcəli yerlər tutan sənaye və ticarət qabiliyyətləri indi önə çıxır. Bunun nəticəsində ən yaxşı yerləri sənaye və kommersiya xalqları tuturlar. Beləliklə, sivilizasiya mərkəzləri tezliklə yerlərini dəyişəcəklər.

Bu faktların nəticələri çox vacibdir. Heç bir xalq öz qabiliyyətlərini dəyişə bilmədiklərindən, onları mümkün qədər daha yaxşı tətbiq etmək üçün daha yaxşı dərk etməli və onu uğursuzluq gözləyən yerdə əbəs mübarizəyə girməməlidirlər. Gözəl musiqiçi, heyvətamız rəssam - pis tacir, fərasətsiz sənayeçı olacaq. Həm bütöv xalqlar, həm də ayrı - ayrı adamlar üçün həyatda uğur əldə etmək üçün ilkin şərt - öz qabiliyyətini yaxşı bilmək və öz qüvvəsindən aşın heç bir iş görməməkdir.

Amma latin xalqları öz mənşeyini göstərdiyim irsi anlayışlarına görə, indi çox gərək olan ticarət, sənaye və müstəmləkəçilik qabiliyyətlərinə yalnız çox az dərəcədə malikdirlər. Onlar - döyüşü, əkinçi, rəssam, ixtiraçıdlar, amma sənayeçı, tacir və xüsusiylə müstəmləkəçi deyillər.

Latin xalqlarının sənaye, ticarət və müstəmləkəçilik qabiliyyəti nə qədər əhəmiyyətsiz olsa da, bununla belə, bu xüsusiyyətlər xalqlar arasında rəqabətin demək olar, olmadığı dövr üçün kifayət idi. Indisə bu qabiliyyətlər kifayət deyil. Daim bizim irqin sənaye və ticarət süqutu haqqında danışırlar. Bu, o qədər də dəqiq deyil, çünkü bizim sənayemiz və ticarətimiz son əlli il ərzində xeyli dərəcədə artıb. Bu, daha yaxşı desək, süqut deyil, kifayət qədər olmayan tərəqqidir. Amma, bununla belə, əgər həmin sözü latin xalqlarının öz rəqiblərindən xeyli asta tərəqqi etdikləri, lazımlı gələndə, onlar tərəfindən sıxışdırılıb çıxarılaqları mənasında başa düşsək, onda "süqut" düzgün olacaq.

Bələ geriqalmanın əlamətləri bütün latin xalqlarında müşahidə olunur; bu, burada irqi təzahürün özünə yer tutduğunu sübut edir. Görünür, İspaniya həmin mütərəqqi geriqalmanın son pilləsinə çatıb. Deyəsən, İtaliya tezliklə ona qoşulacaq. Fransa hələ mübarizə aparır, amma onun zəifləmə əlamətləri gündən - günə aşkar görünür.

2. Latin xalqlarının sənaye və ticarət vəziyyəti

Sonrakı araşdırımızda yalnız Fransa ilə məşğul olacaq. Başqa latin xalqları haqqında yalnız Fransaya xas cəhətləri daha da qabariq qeyd edib, təkrarlamalı olardıq. Fransızlar latin xalqlarından daha az zərər çəkən millətdir, amma onun sənaye və ticarət vəziyyəti heç də yaxşı deyil.

Bizim sənaye və ticarət süqutumuzu sübut edən faktlar hal - hazırda həddən artıq aydınlaşdır, mübahisəyə ehtiyac yoxdur. Bu məsələdə konsullarımızın və deputatlarımızın məlumatları demək olar, eyni ifadələrlə təkrar olunur, tamamilə üst-üstə düşürlər. Bu yaxınlarada çap olunan nəşrlərin birində d'Estumel görün nə deyir:

"Karl Ru ticarətimizin süqutu haqqında sensasiya doğuran məruzəsində artıq davamlı təcrübənin bütün kədərli nəticələrinin xülasəsini vermişdir; o, donanmamızın və müstəmləkələrimizin haqqında bu cür məruzə yaza bilərdi. Fransa əksər hissəsi Kolber və Rışelye zamanına aid olan keylik, qarmaqarışılıq və belə rəqlamentlərə bağlılıq üzündən öz ehtiyatlarını təhlükəyə və hətta məhvə məruz qoyur. Bütün key adamlar kimi, Fransa öz iradəsini ani çəşğunluqla bürüza verir və bu zamanda həmin iradə qəhrəmanlıq dərəcəsinəcən çatır; amma bu ölkə o qədər də düşünülməmiş və bəzən böyük bədbəxtliyə aparıb çıxaran ehtiyatlılıq nümayiş etdirir. Məsələn, Fransa öz müstəmləkələrini istismar etməkdən əl çəkəndə bunu dərhal həmin müstəmləkələri metropoliya ilə bərabərləşdirmək, onlardan fransız

departamentləri təşkil etmək və müflisləşdirmək üçün edir və yaxud da Fransa qəfildən aşılmaza maneələrə baxmayaraq, heç bir əsas olmadan qərara alır ki, bütün yadelli Əlcəzair yəhudiləri fransızlara çevrilsin, seçici olsunlar və bunun nəticəsində ərəb əhalisini və hətta bizim müstəmləkəçiləri ağa etmək qərarına gəlir. Yaxud bizim başa düşməməyəmiz sayəsində sadəlövhəcəsinə müstəmləkələrlə ümumxalq səsvermə parodiyası, karikatürası baxış edir, vergilərimizi verməyən, hərbi mükəlləfiyyəti yerinə yetirməyən, dilimizdə danışmayan hindistanlı, yaxud somalili yadellilərə büdcəmizi səsə qoymaq, sülhiün yaxud müharibənin müzakirəsinə qarışmaq imkanı yaradır”.

“Almaniya tərəfindən təhlükə, - öz növbəsində Şvob yazır, - doğrudur; amma biz, eyni zamanda, deyirik, - Ingiltərə, Avstraliya, Amerika, Rusiya, hətta Çin tərəfindən də bu təhlükə var. Müasir ticarət və sənayenin bu döyüş meydanında nə sülh, nə də birləşdirilməz, amansız, qəddar və üstəlik, daha dağidıcı müharibələri nəzərdə tutur ki, səs - küysüz və tüstüsüz milyonlarla qurban istehsal edir”.

“Belə ki, Rusiya ilə syasi ittifaqımız, qarşıhqlı, dəyişməz dostluğumuz indiki vaxtda Almanyaya bütün gəlirləri verən, bizi isə zərərə salan ticarət müqavilələrinin bağlanmasına mane olmur. Avropanın və dünyanın indiki vəziyyətində iqtisadi zəmində dostlar mövcud deyil. Doğrudan da, mərhəmətsiz olan müharibə hamının arasında baş verir”.

Xaricdəki ticarətimizin tədricən sıxşdırılmasında iştirak edən konsullarımız rəsmi vəziyyətlərinin əvvəlcədən təmin etdiyi ehtiyatlılığa baxmayaraq, elə eyni şikayətləri edirlər. Onlar bizim sənayeçilərimizi və tacirlərimizi keylikdə, laqeydilikdə, təşəbbüskarlığın olmamasında, köhnə istehsal vasitələrini dəyişməyə və onları aliciların yeni tələbatlarına uyğunlaş-

dırmağa qabil olmamaqda, ən əhəmiyyətsiz işlərdə bir sözlə, ticarət işlərini zəif başa düşməkdə günahlandırırlılar.

Buna dair misalların sayı-hesabı yoxdur. Mən aşağıdakı daha təpik misallarla kifayətlənilərəm.

"Bizim hətta ən iri sənayeçilərimiz - bir neçə il bundan əvvəl, "Temps" qəzetiinin müxbiri Transvaaldan yazırı, - xırdaçılıq, şəkkaklıq, səy göstərməyə həvəssizlik nümayiş etdirirlər, ingilis, yaxud alman rəqibləri ilə başladıqları və bir neçə gündə başa vurduqları belə işlərə münasibətdə uzun yazışmalara həvəslə girişirlər".

"Ingilis və alman mühəndislər yerlərdə dağ - mədən sənayesində istifadə olunan hər cür maşınların ən müfəssəslə preyskuranṭlarına malikdirlər, və layihə, yaxud smeta tələb olunanda onlar adətən qısa, yaxud yeddi - doqquz günlük müddətdə cavab verə bilirlər. Bizim fransız mühəndislər onların firmalarının ölüvaylığı nəticəsində daha az məlumatlıdırılar və buna görə də rəqabətdən imtina etmək məcburiyyətində qalırlar, çünki təcili poçtu Fransaya göndərmək və oradan dərhal cavab almaq üçün tələb etdikləri altı həftəlik müddət rəqabəti mümkünüsüz edir... Ingilislərlə almanlar isə onlara qarşı irəli sürüllən tələblərə boyun əydilər".

Bu cür faktları çox gətirmək olar.

"Bir il bundan əvvəl "Journal" da oxuyuruq, - bir Cənubi Amerika taciri Fransaya və Almaniyyaya yerli quzuların dərisini gətirmək istəyirdi. O, bizim konsulun və Ticarət Nazirliyinin vasitəciliyi üzrə bu məsələ üzrə ticarət evlərimizdən biri ilə əlaqəyə girdi. Bundan sonra həmin fransız firmasına 20000 dəri göndərdi, eyni zamanda, razılığa gəldiyi Hamburqdaka alman ticarət evlərindən birinə eynilə bu cür mal göndərdi. Bir ildən sonra hər iki firma ona satışla bağlı hesab göndərdilər.

Birincisi, mali satanda o qədər aşağı qiymətə razılaşmağa məcbur olmuşdu ki, əməliyyat göndərənə 10%

zərərə başa gəlmışdı. Almaniyanın ticarət evi daha fəal idi və daha yaxşı təchiz olunmuşdu, elə həmin mali 12% gəlirlə satdı. Bax, bu fakt nə ilə xüsusilə xarakterikdir: alman ticarət evi bu malin satışını Farnsanın özündə gerçəkləşdirmişdi. Hər cür şərh burada artıq olardı”.

Mən özüm şəxsən dəfələrlə konsul məlumatlarında qeyd edilmiş keyliyin, güc gərginliyinə nifrətin və hər cür çatışmazlığın şahidi olmuşam. Gündən -günə daha meydana çıxan bu çatışmazlığın bir vaxtlar inkişaf edən, yaxud buna yaxın olan sənaye nümayəndələri ilə 10 il sonra rastlaşanda daha artıq heyrətləndirir.

Mən yenidən artıq bir neçə il əl çəkdiyim materiyanın dissoasiyası haqqında məsələ ilə bağlı laboratoriya tədqiqatlarına başlayanda bizim sənayeçilərin şəxsi heyətinin və avadanlığının tənəzzülündən heyrətlənmişdim, yeri gəlmışkən, bunu 20 il əvvəl nəşr olunmuş “*l'Homme et les Societes*” kitabının fəsillərindən birində əvvəlcədən demişdim. Bir həftə ərzində müxtəlif ticarət evlərindən cihazların çatdırılması ilə bağlı 500 frankdan artıq imtina ilə rastlaşdım, bunun da yeganə əsası o idi ki, həmin cihazlar satıcılara ən xırda çətinliklər törədəcəkdir. Birinci sıfarişdə məsələ məlum quruluşu olan elektrik lampası ilə bağlı idi. Alana qədər mən satıcıya yazdım ki, lampanı mənim qarşısında nümayiş etdirə bilərmi? Hətta cavab da almayıb, dostlarından birinin vasitəsi ilə onun susmağının səbəbini soruştum. “Bu cür şərtlərlə satış həddən artıq başağrısıdır; -cavab belə idi. Ikinci sıfariş metaldan ibarət olan hissəsinə su səviyyəsi quraşdırmaq istədiyim böyük cihazla bağlı idi. Satıcı Parisin birinci ticarət evlərindən birinin direktoru olsa da, bununla belə, həmin işi yerinə yetirməyi bacaran işçi tapa bilmədi. Üçüncü dəfə gövdəsinə iki o qədər də böyük olmayan əlavə hissə quraşdırmaq istədiyim qalvanometr tələb olunurdu -bu işə on beş dəqiqədən az vaxt lazımlı gəlirdi. Lazımı işçilər fabrik sahibinin əlinin altında idi: ”Amma o, mənə cavab verdi ki, hətta 200 franklıq

məbləğə çatmayan sifariş üzündən qulluqquları narahat etsəm, şərikim narazı qalacaq”.

Alman sənayesində üsullar tamam başqdır. Əvvəlcədən ehtimal olunan uğursuzluqlardan bir qədər vaxtdan sonra azacıq prokat kobaltına ehtiyac hiss edib, kimyəvi məhsullar üzrə birinci dərəcəli Paris ticarət evlərinə məktub yazdım. Sifarişin azlığı üzündən onlar hətta cavab verməyə də ehtiyac duymadılar. Onlardan yalnız biri mənə məlumat verdi ki, tələb olunan şeyi bir neçə həftədən sonra çatdıracaq. Üç ay gözləyib və bu metala təcili ehtiyac hiss edib Berlinin ticarət evlərindən birinə müraciət etdim. Bu dəfə sifarişin yalnız bir neçə franklıq məsələ ilə əlaqədar olmasına baxmayaraq, cavab poçtu ilə məlumat aldım və göstərdiyim ölçüdə lövhə bir həftədən sonra çatdırıldı.

Onlara müraciət edəndə alman firmaları həmişə belə hərəkət edirlər. Ən kiçik sifariş minnətdarlıqla qəbul edilir və alıcıının tələb etdiyi bütün dəyişikliklər yerinə yetirilir. Buna görə də Parisdə alman ticarət evləri get-gedə artır və kütlələrin vətənpərvərlik hisslərinə nə qədər zidd olsa da, onlar bu ticarət evlərinə müraciət etməyə məcburdurlar. Ora kiçik alış-veriş arınca gedirsən, sonra isə daimi alıcıya çevrilirsən. Mən özümün başına gələnlərə oxşayan xoşagəlməz hadisələr nəticəsində demək olar, tamamilə Almaniyada müraciət etmək məcbuiyyətdə qalan bir neçə rəsmi elmi müəsisələrin adlarını çəkə bilərəm.

Latin xalqlarının ticarət bacarıqsızlığı bədbəxtlikdən, isisnasız olaraq bütün sənaye sahələrində görünür. Lap məsələn, əcnəbilər üçün bu qədər cazibəli olan Isveçrə otellərini Fransa və İspaniyanın ən mənzərəli yerlərindəki miskin və səliqəsiz mehmanxanalarla müqayisə edək. Bundan sonra bu yerlərə az adam gəldiyinə necə təəccübənəsən? Rəsmi statistik məlumatlara görə, Isveçrə mehmanxanaları sahiblərinə 31 milyon frank gəlir gətirir, ildə 115 milyon frank mədaxil əldə edirlər, büdcəsi güclə 80 milyon frank gəlir verən kiçik ölkə

üçün bu doğrudan da böyük məbləğdir. Mehmanxanalar Isveçrə üçün Afrikanın ən böyük mədənləri ilə rəqabət aparmağa qadir olan əsl qızıl yatağıdır.

“Bu qədər milyonlar xərclədiyimiz müstəmləkələrin –bu rəqəmləri “l’Economiste français” də xəbər verən Georgi Mişel soruşur, -nə müstəmləkələri, nə də istifadə edilən qızıl, yaxud gümüş mədənləri olan Isveçrənin əcnəbilərdən almağı bacardığının heç olmazsa, yüzdə bir hissəsini bizə qaytarmasına nə qədər müddət lazımlı gələcək?”

Gənc fransızlara indi daim başqa olkələri müstəmləkələşdirməyi məsləhət görürər. Onlara əvvəl öz ölkələrini müstəmləkəyə çevirməyi məsləhət görmək daha ağılli və məhsuldar olmazdım? Əlimizin altında olan təbii sərvətlərdən faydalanağı bacarmadan uzaq ölkələrdə qarşılaşa biləcəyimiz daha böyük çətinlikləri aradan qaldırmağa necə ümid bəsləyə bilərik?

Iri sənayemizə gələndə isə, ingilis və xüsusilə, alman sənayesi ilə müqayisədə ən acıñacaqlı vəziyyətdədir. 1837-ci ildə Fransada çuqun istehsalı 2.472.000 tona bərabər idi. 1872-ci ildə 1.430.000 ton istehsal edən Almaniya öz istehsal avadanlıqlarını təkmilləşdirməsi sayesində 1897-ci ildə 6.889.000 ton istehsal edirdi. Rusiya ilə bizə münasibətdə imtiна olunan ticarət müqaviləsi bağlayaraq, Almaniya 1897-ci ildə, əlbəttə, Rusyanın bizdən borc aldığı pulla bu ölkəyə 2.600.000. ton çuqun satdı; amma biz qazandığımızı gömrük rüsumu sayesində ərazisini bizim mallar üçün bağlayan bu ölkəyə heç nə satmırıq.

“Bu geriliyin səbəbi nədir?”-Feliks Marten həmin rəqəmləri göstərərək soruşur. Bunun başlıca səbəbini Fransa istehsalına yardım göstərən, daxili bazarı qoruyan, amma bizim idxlərimizi demək olar, mümkünsüz edən gömrük sistemimizdə axtarmaq lazımdır.Yalançı təhlükəsizliklə uyudulmuş zavod sahiblərimiz öz istehsallarını yaxşılaşdırmaq üçün heç nə etmirlər; onlar Fransadan kənarda rəqabət nəticəsində ayılan və

bütün təkmilləşdirmələrin fövqündə dayanan millətlərlə rəqabət aparmağa qabil deyillər. Ona görə də bizim metallurgiya ixracımız da başa çatmaq ərzəfsindədir.

Himayədar gömrük sistemini həddən artıq məzəmimət etməyək. Əgər bu sistem iqtisadi bütövlükdürsə, onda bəlkə də psixoloji cəhətdən istehsal vasitələrinin qeyri-mükəmməliyi və zəif enerjisi nəticəsində öz rəqibləri ilə mübarizə apara bilməyən bəzi xalqlar üçün zəruridir. Gömrük rüsumlarının himayədarlığı olmasaydı, ola bilsin, Fransada artıq bir ton da dəmir istehsal olunmazdi.

Bədbəxtlikdən, dəmir haqqında bayaq deyilənlər sənayenin bir çox başqa sahələri, məsələn, daş kömür və şəkər barədə də təkrar oluna bilər. Iyirmi beş il əvvəl Fransadan az daş kömür çıxaran Almaniya hal-hazırda bizə istehsalımızdan demək olar, dörd dəfə artıq istehsal təklif edir". "Fransada, - həmin müəllif yazar, - on il ərzində şəkər ixracı 200 milyon frankdan 60 milyon franka endi; bu ölkə ildə yalnız 700.000 ton şəkər istehsal edir və bir vaxtlar bu sahədə üstün olduğu, Rusiyadan, Avstriya-Macarıstandan geridə qalır. Az qala dünən yaranan Almaniya şəkər sənayesi 1896-ci ildə bazara 1.835.000 ton şəkər çıxardı". Biz burada da görürük ki, xarici məhsulların axınına mane olan himayədarlıq rüsumları olmadan şəkər sənayesi Fransada tamamilə yox ola bilərdi. Bu gömrük rüsumları, hətta onun saxlanması üçün də kifayət deyil. Dövlət fabrik sahiblərinə o qədər yüksək mükafat təyin etməyə məcbur olmuşdu ki, bündə belə mükafatlara tab gətirə bilmədi və bu yaxınlarda ləğv edildi.

Kimyəvi məhsulların istehsalı eyni tənəzzülə uğradı, amma heç olmasa, demək olar, artıq bir şey istehsal etmədiyindən yardımına ehtiyac duymadığına görə, dövlətə heç bir məsrəfə başa gəlmir. Fransada istifadə edilən eksər kimyəvi və əczaçılıq məhsulları indi Almaniyadan alınır. "Onların hələ 25 il bundan əvvəl sıfır bərabər olan ixracı, indi 50 milyon frankı ötür".

“Bütün müşahidəçilər,- yuxarıda adı çəkilən müəllif yazır,- bizim başlıca sənaye mərkəzlərimizin düşkün vəziyyətini təsdiqləyir.

“Gah Lion ticarət palatasında işin dayanması ilə bağlı təhdidədici həvəcan fəryadı ucalır. İsveçrənin, İspanyanın və hətta Rusiyanın rəqabəti artıq Lion fabriklərini ciddi təhdid edir: əgər palata lap bu yaxınlarda parlamentin bu cür daşınmazlığının mədən səs verdiyi fransız-yapon ticarət müqaviləsinin nəticələrini öz üzərində hiss edəndə nələr baş verəcək?”

Gah onu Fransanın mərkəzi ilə birləşdirən yeganə dəmiryol vasitəsi ilə xidmət edilən, Ronanın iri su yolu ilə əlaqədən məhrum edən, izafə dəniz vergiləri, gömrük formallıqları, hər cür monopolyalarla (tərsanələr, imtiyazlı dənizçilik şirkətləri) müflis edilmiş Marsel yerli sənayesi üçün zəruri olan gəmilərə ehtiyac duyur. “Sonra kağız parçalarının qiymətinin aşağı düşdüyü, limanın tənəzzül etdiyi, kişi köynəyinin tikiş qiymətinin 25 santimə qədər azaldığı, fəhlə aməyi dəyərinin olmadığı Ruan gəlir.”

“Ardınca qumla dolmuş limanın tamamilə tənəzzüldə uğradığı və ticarət inkişafının son müşahidələri olan XVIII əsrin gözəl evlərinin indi boş və yarınuq qaldığı, diləncilərin doluşduğu Venetsiya saraylarını xatırladan Bordo gəlir.

“Onun ardınca uzun müddət inkişafda olan və istehsal alətinin təkmilləşməsi nəticəsində bir vaxt yun sənayesində özünün bütün rəqiblərini-Reyms, Sedan, Elbef -qabaqlayan, indi isə özü on beş il ərzində xammalının Londonda alınmasının 135% artdığı (həmin müddətdə isə bizimkilər güclə 15%) Rube gəlir”.

Sənayemizin tənəzzülünün bütün səbəblərinə əcnəbi xalqların nail ola bildikləri böyük ticarət yollarının inkişafını da əlavə etmək olar. Süveyş kanalının Genuya və Milan vasitəsilə Berlin və mərkəzi Avropaya birbaşa birləşdirən Sen-Qotard tunelinin qazılması Marselə öldürücü zərbə vurdu. Bu xətlə on dörd il ərzində Fransaya vurulan zərəri 600 milyon frank

dəyərində qiymətləndirmək olar. Əvəzində Genuya vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi on dəfə artdı. Bizim pulumuza tikilən Böyük Sibir yolu London və Yaponiyani ikihaftəlik məsafədə yaxınlaşdıranda və düz-əməlli işləməyə başlayanda ticarətimizə daha da ciddi zərbə vurulacaq. Bizə təkcə iri beynəlxalq ticarət yollarının inkişafı bu cür baha başa gəlməyib. Daxili yollarımız da hər hansı ölkənin varlanmasına yardım edir. Öz rifahı ilə Rotterdam, Antverpen, Hamburq qismən onları qitədəki çoxsaylı şəhərlə birləşdirən çaylarımıza borcludurlar. Dəfələrlə təklif edildiyi kimi, əgər Roma vadisinin çıxışında yerləşən Marsel onunla kanal vasitəsilə birləşdirilsəydi, bu şəhərin rifahı yenidən bir qədər qalxardı. Almanlar öz çaylarından gəmilərin keçməsini yaxşılaşdırmaq üçün kanallarının sayını durmadan artırırlar. Iyirmi beş il davam edən bu iş onlara 1 milyard frankdan artıq vəsaitə başa gəlib.

Almaniyanın gəmiçilik yollarının bu inkişafı ilə yanaşı, Fransanın daxili gəmiçiliyinin vəziyyəti haqqında danışmaq kədərli olardı. Əslində, nə görünür? *Luara⁴⁸ tamamilə başlı-başına buraxılıb və bu çayda hər cür nəqliyyat kəsilib; Sena Parisdən aşağıda yatağında yiğilmiş gil və zir-zibillə çırklənib; Rona az -çox gəmiçilik üçün yararlıdır, amma bu çay Marsel limanı ilə birləşdirilməyib və çayla az qala Paninin müasirləri olan nadir gəmilər üzür; bəzi şimal və şərq kanalları istisna olmaqla, bir çox kanallar XIV. Lüdovikin dövründə aiddir və üç əsr ərzində yaxşılaşmayıb”*

Bütün əvvəlkilər yaxşı məlumdur, amma bu məsələlərə laqeydlik o qədər böyükdür ki, onlarla məşğul olması arzulayan tapılınır. Deyəsən, biz indi yalnız məsələ gedib siyasi ittihamlara çatanda müəyyən enerji sübutunu göstərməyi bacarıraq. Qalan məsələlərdə çətinlik, risk və əmək olmadan əldə edilən azacıq gəlirlərlə kifayətlənirik.

⁴⁸ 1802-ci ildə Luara çayı ilə 402.500.ton yük daşınırıldı. Indi 30.000 ton da daşınır.

"Fransızlar,- yuxarıda adını çəkdiyimiz müəlliflərdən biri yazır,- əgər azacıq namuslu və düzgün galirlə riskə getmədən yaşayırlarsa və əgər Lafontenin çəkməçisi kimi, orta hesabla birtəhər yola gedirləsə, özlərini xoşbəxt sayırlar. Amma, hətta axırdı özlərinin gödək, çox abırlı bağlarının uclarını bir-birinə bağlamaq iqtidarında olmayıacaqlar. Onlar dərhəl ciblərinə azacıq məbləğ qoymağa çalışırlar."

"Bir halda ki, bu pul ciblərinə girdi, həmin məbləği oradan çıxarmaq mümkün deyil və bu cüzi vəsaiti yeni məcaralara məruz qoymayacaqlar. Xüsusiət, istehsalın texniki hissəsini yenidən bərpa etməkdən, yaxud təkmilləşdirməkdən ehtiyatlanacaqlar; yeniliklər barədə eşitmək istəməyəcəklər! Elə bu cür birtəhər keçinəcəklər; amma həmişə bu cür davam edə bilməz, öz müşahidələrində ən səriştəli, ən mötədil adamlar bizə deyirlər ki, bunun axırı çatır, yaxud axırı yaxınlaşır".

Doğrudan da belədir. Biz keçmişin qarabasmaları, yəni hətta qarabasmanın kölgələri ilə yaşayıraq və tənəzzül bütün statistikləri heyrətləndirən sürətlə yaxınlaşır. Iyirmi beş il əvvəl Almanıyanın idxləndən xeyli üstün olan idxlərimiz indi ondan xeyli aşağıdır. Haqlı olaraq, qeyd edildiyi kimi, bizim ticarət itkilərimiz o qədər böyükdür ki, hər üç-dörd ildən bir fikrimizcə, cəmi birçə dəfə ödəməli olduğumuz hərbi kontribusiyani yenidən ödəyirik.

Xarici ticarətimizi tamamilə məhv olmaqdan xilas edən şeylərdən biri də bəzi təbii məhsullar üzərində monopoliyadır: məsələn, yalnız təkcə bizdə olan ən yaxşı, keyfiyyətli şərab və bəzi dəbdəbə əşyalarının- istehsalında bizim bədii ustalığımızın hələ özünə həddən artıq təhlükəli rəqib tapmadığı dəbdə olən malların, ətriyyat məhsullarının monopoliyasıdır; amma bütün qalan sahələrdə sürətli azalma hiss olunur.

Təbii ki, ticarət donanmamız elə həmin tənəzzülə məruz qalıb. Bütün millətlər özlərinin ticarət donanmalarını nəhəng ölçüdə artırıqları bir vaxtda bizimki bir nöqtədə qalır. Almaniya öz donanmasını on ildə demək olar, iki dəfə artırdı.

İngiltərə donanmasını üçdə bir dəfə artırdı. Biz tədricən ilk sıralardan son sıralara keçirik. Hamburq limanı vasitəsi ilə daşınan yük 25 il ərzində on dəfə artmışdırsa, Havr və Marsel limanlarının tənəzzülü ildən-ilə daha artıq nəzərə çarpar. Əcnəbilər bizim hesabımıza elə öz ərazilərimizdə də alver edirlər. Dənizlərin o tərəfindəki ölkələrlə Fransa arasına hər il daşınan 16 milyon ton yükün 4 milyon tonu fransız gəmiləri, qalanı, yəni dördə üçü isə xarici gəmilərlə daşınır. Bununla belə, bu xarici gəmilər etinasızlıq və bacarıqsızlıq üzündən mütləq tamamilə dağlıb donanmamızın xilası üçün hökumətin hər il ödədiyi on bir milyon franklıq mükafatından heç nə almırlar.

Sayıının və məhsuldarlığının daim artmasına baxmayaraq, alman tərsanələri bütün sifarişləri yerinə yetirə bilmirlər, bununla belə, biz hər il güclə 40.000 ton istehsal etdiyimiz halda, onlar 165.000 ton istehsal edirlər.

Yeri gəlmışkən, bizim tərsanələrimiz yalnız hökumətin sifarişləri ilə yaşayırlar. Köhnəlmış texnikaları, şəxsi heyətin başıpozuqluğu və formallığı üzündən başqa heç kəsin ağlına onlara sifariş vermək gəlməz, onların məhsulları ingilis və alman məhsullarından 50-60% baha başa gəlir. Bu cür yüksək qiymətlərə baxmayaraq, bizim gəmiqayırınlarımız ingilislərdən dörd, almanlardan isə iki dəfə artıq vaxt tələb edirlər!

Inşa etdiyimiz həmin azsaylı gəmilər dövlətə dəhşətli dərəcədə baha başa gəlir. Israfçı konstrukturlara verilən mükafatlar olmasaydı, onlar şübhəsiz, artıq birini də inşa etməzdilər. Madaqaskar ekspedisiyası zamanı hərbi yükümüzü daşımaq üçün ingilis gəmilərini icarəyə götürmək lazımdı. Dövlət donanmamızı dirçəltmək üçün hər şeyi edir, amma sənayeçilərimizin ruhunu necə dəyişə bilər?

1901-ci il oktyabrın 29-da deputatlar palatasının iclasında ticarət naziri tərəfindən təqdim olunmuş rəqəmlərdə dövlət tərəfindən bəzi yelkənli gəmilərə ödənilmiş mükafat

ildə 75.000 franka çatır, bu da 500.000 franklıq kapitalın 31% gəlirini təşkil edir. Nazirin çıxışından bir neçə iqtibas gətirək: “1896-ci ildə parlamentdən kənar komissiyanın sənədləri ticarət donanmamızın əziyyət çəkdiyi pisliyin nə qədər dərin olduquna inanmaq imkani verdi. Bütün ifadələr göstərdi ki, bizim ticarət donanmamız qonşu millətlərin donanmasından xeyli aşağıdır və Fransa o vəzifətə çatıb ki, göründüyü kimi, coğrafi vəzifətinin imkanı verdiyi bütün üstünlükklərdən istifadə etmir.

“Bu son illərdə ticarət donanmamız ticarətimizə az fayda gətirdi; statistiklər sübut edirlər ki, fransız gəmilərinin limanlarımızdakı şəaliyyəti yalnız 20%-ə bərabərdir, xarici donanmaların iştirakı isə 80%-i təşkil edir. Nəticələr gömrük idarəsi tərəfindən qeydə alınıb.

“Ticarət donanmamız özünün maddi hissəsinin məhdudluğu üzündən 5 milyard franka yaxın itirdi, ticarətimiz də xarici donanmalara ildə 370 milyon frank, yaxud gündə milyon frank ödəyir” (“Le Temps”, 30 oktyabr 1901).

Ən azı özümüzü müstəmləkələrimizlə ticarətlə mükafatlandırma bilərəkmi? Təəssüf ki, yox! Müstəmləkələr ingilis və alman məhsullarına üstünlük verərək, bizim məhsullarımızı qəbul etmək istəmir.

İşgali bizə bu qədər yüz milyonlara başa gələn bu müstəmləkələr yalnız London, Bremen, Hamburq, Berlin və i.a. ticarət evlərinin məhsullarını xırıldamak yeridir. Bizim tacirlər heç vaxt başa düşə bilmədilər ki, ərəbin, çinlinin, kanakin, zəncinin zövqü fransızın zövqündən fərqlənə bilər. Bu özgə anlayışları mənimsəmək bacarıqsızlığı dediyimiz kimi, latin irqinin fövqəladə xarakterik xüsusiyyətini təşkil edir.

Biz ticarətimizi ən yaxın müstəmləkərimizlə apara bilmirik. Bir qəzet bu yaxınlarda Fransanın Tunis regentliyi ilə ticarəti haqqında aşağıdakı mülahizələri çap etmişdir: “Şəkər Ingiltərədən, Avstriyadan və Almaniyadan gəlir; spirt Avstriyadan daxil olur; kağız saplar əsasən Ingiltərədən, az

miqdarda isə Avstriyadan alınır; kağız, lif, kəndir, yun parçalar Ingiltərədən əldə edilir, ipək materiallar Hindistandan və Almaniyadan gəlir; məşə materialları Amerikadan alınır, şamlar Ingiltərə və Hollandiyadan əldə edilir; kağız Ingiltərə və Avstriya istehsalıdır; biçaq məmulatı Ingiltərədən, şüxə Avstriyadandır; şüxə qablar Ingiltərədən, saatlar Almaniyadan, yaxud Isveçrədəndir; uşaq oyuncaqları Almaniyadandır; kimyəvi məhsullar Ingiltərədən; kerosin Rusiyadandır... “Bəs Fransadan? Fransa elə həmin əsgərləri və məmurları göndərir”. Bununla yanaşı isə bu çox faydasız müstəmləkə bizə adamlar və pul cəhatdən hədsiz baha başa gəlir. Deputat Ziqtiri özünün 1897-ci il bütçə məruzəsində haqli olaraq qeyd etdi ki, ərazisi 38.414.000 kvadrat kilometr və əhalisi 393 milyon nəfər olan bütün müstəmləkələri yalnız 62 milyon franka başa gəlirlər, bizim ərazisi 7 milyon kvadrat kilometrdən və əhalisi 32 milyon nəfərdən ibarət olan müstəmləkəmiz isə həddən artıq baha başa gəlir.⁴⁹

⁴⁹ “Journal Officiel” jurnalının 26 fevral 1901-ci il sayında dərc olunmuş bütçəyə görə, hərbi müstəmləkə və onunla əlaqədar xərclər inzibati nöqteyi-nəzərdən müstəmləkə sayılmayan Əlcəzair nəzərə alınmasa, indi 91 milyon franka çatır. Madaqaskar ildə 29 milyon frankdan artıq məbləğə başa gəlir; Hindi-Çin də – eyni məbləğə. Bu rəqəmlərə, buna görə bizə qətiyyən minnətdar olmayan müstəmləkələrimizə səxavətlə paylanan pul yardımı aid deyil. 840.000 frank Qvadelupaya, 618.000 frank Martinikə, 440.000 frank Bourbon adasına, 455.000 frank Hindistandakı kiçik adalarımıza və i.a. müstəmləkələrə həqiqi xərc 111 milyon franka çatır. Biz onları yox, onlar bizi iri miqyasda istismar edirlər. Əhalisi az olan dövlət üçün böyük hərbi, həm də müstəmləkə ölkəsi olmaqdan çətin bir şey yoxdur. Ya birinci, ya da ikinci ola bilər, heç vaxt ikisi də birlikdə ola bilməz. Müstəmləkələrimiz sayəsində hərbi qüvvəmiz bizdən daha güclü donanmaya malik ölkədən asılılığını aradan qaldıra bilməz. Bu Faşoda məsələsində çox aydın göründü. Müstəmləkə mülklərimiz bizdən ötrü yalnız zəifləmə səbəbidir və görünməmiş qorxulu təhlükə yaradır. Bundan əlavə, bizim latin idarə üsullarımız həmişə üşyan etməyə hazır olan yadelliləri əsəbləşdirir. Ərəb əhalisi bu qədər

Əlbəttə, ingilislər müstəmləkələrin əldə saxlanmasına şöhrət üçün 62 milyon frank xərcləmirlər. Bu 62 milyon frank həmin müstəmləkələrin metropoliya ilə ticarəti tərəfindən dəfələrlə ödənilən behdən başqa bir şey deyil. Bu vaxtacan latin xalqları tərəfindən onların müstəmləkələrinə aparılan yeganə şeylər –çoxsaylı məmurlar kütləsi və yeri gəlmışkən, istisnasız olaraq, həmin məmurların özü tərəfindən istifadə olunan dəbdəbəli əşyalarıdır. Müstəmləkələrimizin qəti büdcəsi tamamilə aydınlaşdır. Bu ərazilər bizi ildə 110 milyon franka başa gəlirlər, amma cəmi 7 milyon frank gətirirlər. Bu həyata keçirməyə davam etdiyimiz inadkarlılıqdan heyvətə gələn xalqların gözləri öündə baş vermiş, doğrudan da, acinacaqlı maliyyə əməliyyatıdır.

Bədbəxtlikdən bizim ticarət tənəzzülümüzün bütün səbəblərinə xaricə səyahət etmiş hər kəsə həddən artıq yaxşı tanış olan bir çox tacirlərimizin vičdansız obrazını da əlavə etmək lazımdır. Yadına düşür ki, Hindistanda olduğum vaxt bütün Bordo şərabı və konyak şüşələrinin üstündə kiçik ingilis yarlığı görüb heyrətlənmişdim; bu yarıqlarda göstərilmişdi ki, şüşədəki— London ticarət evlərinin birinin məhsulun keyfiyyətinə zəmanət verdiyi içkidir. Arayışlar nəticəsində məlum oldu ki, Bordo və konyakdakı iri ticarət evləri üçün uzun müddət ərzində xaricdə ticarət edən ingilis tacirlərinə o qədər aşağı keyfiyyətli məhsul satıblar ki, onlar bilavasitə həmin ticarət evlərinə müraciət etməkdən əl çəkiblər və məhsulu yerlərdə olan ingilis ticarət evlərinə üstünlük veriblər. Bu fakt tacirlərimizin “ixrac əşyası” adlandırdıqları malların

seyrək olan Əlcəzairdə əmin-amanlığı qorumaq üçün o qədər çoxsaylı ordu saxlamağa məcburuq ki, ingilislərin Avropa qoşunlarının arasında əlcəzairli müsəlmanlardan daha təhlükəli 50 milyon müsəlman olan və həmişə fəth etdikləri Hindistanın hələ keçən əsrin sonlarında onlara məxsus olduğunu yadda saxlayan 250 milyon indusu tam sakitlikdə saxlamağa imkan verir.

keyfiyyəti barədə xəbərdar olan şəxsləri təəccübləndirməz. Məhsulların keyfiyyətinin belə azaldılması nəinki xaricdə ixrac üçün nəzərdə tutulan əşyalarda müşahidə olunur, həm də getgedə özümüzdə satılan mallara da yayılır, elə xarici rəqabətin böyük üstünlüyü də bununla izah olunur. Məsələn, hal-hazırda iri ticarət əşyası sayılan fotoobyektləri götürək. Hər bir fotoqraf sizə deyər ki, fransız obyektivləri ingilis və alman obyektivləri tərəfindən tamamilə bazardan sıxışdırılıb çıxarılır, baxmayaraq ki, sonuncular üç və dörd dəfə bahadırlar. Bu rəqabətin uğuru nədən baş verir? Sadəcə, ondan baş verir ki, yüksək markalı xarici markaların hamısı yaxşıdır. Əcnəbi fabrik sahibi marağının öz markasının nüfuzunu aşağı salmamaqdan ibarət olduğunu başa düşür, çatışmazlığı olan obyektivləri satışa buraxmir. Fransız fabrik sahibinin isə buna ağlı çatmır. Hazırladıqlarının hamısını yaxşı da, pis də olsa xırıld etmək lazımdır.⁵⁰ Bir çox əşyalarda, məsələn, fotoqrafik plastinkalarda da eyni şey müşahidə olunur. On yaxşı fransız markalarını götürün; hər qutuda mütləq bir, yaxud iki pis keyfiyyətli lövhəcik taparsınız. Xarici lövhəciklərlə bu cür şeylər qəti baş vermir. İngilis, yaxud alman fabrik sahibi fransız fabrik sahibindən vicdanlı olmaya bilər, amma o öz marağını həddən artıq yaxşı başa düşür. Buna görə də mütləq bir neçə ildən sonra bizim fabrik sahiblərimiz bütün reklamlarına hər cür himayə rüsumuna baxmayaraq, sadə zərurət üzündən fransız foto lövhəcisiyi eynilə fotoobyektiv kimi bazardan sıxışdırılıb çıxarılaçaq.

⁵⁰Luvr mağazalarının 1898-ci ilin iyununda çap olunmuş yol əşyaları kataloqunda satışda olan dörd fotoqrafiya obyektivindən üçünün Almaniyada hazırlanğı bildirilir, alicilara yalnız bu növ fransız markalı obyektiv təklif edilir, o da yalnız ucuz aparatlar üçün yararlıdır. Fransız obyektivinin indi demək olar, alicisi yoxdur. 30 il bundan əvvəl isə alman obyektivlərini heç kəs almırı.

Tacirlərimizin vicdanlılığının tənəzzülü bədbəxtlikdən sənayenin bütün sahələrində müşahidə olunan və daim artan çox ciddi əlamətdir. Ticarətin bütün sahələrində yalanı cilovlamaq üçün əbəs yerə bir-birinin ardınca qərarlar verir. Məsələn, Parisdə polis guya zəmanətli çəkisi olan, ağız möhürlü kisələrdə satılan yanacağı müsadirə etməkdən demək olar, boyun qaçırdı. Hamısı göstəriləndən 25% aşağıdır və bu cür işdə hamı məhkəməlik olardı. 25.00 kilo kömürün çatdırılması ilə bağlı belə işdə çəkisinin dördə biri çatışmırıldı. Bu saxtakarlıqla məşğul olan iri sənayeçinin xidmətçiləri etiraf etməli idilər ki, həmin saxtakarlıq daim baş verirdi. Başqa bu cür işlərdə şahidlilik edilirdi ki, sahib malin dördə birini vermirdi, arabaçı isə dördə birini gizlədirdi. Çox təəssüf ki, bu cür yönüm, hətta savadlı adamların apardıqları ticarətdə ümumi hala çevrilir. "l'Officiel" jurnalının 23 dekabr 1897-ci il sayında əczaxanadan götürülmüş məhsullar üzərində şəhər laboratoriyasında aparılan analizlərin nəticələrini göstərən hesabatda təribə göstərir ki, "yaxşı hazırlanmış dərmanların sayı güclə üçdə birini təşkil edir."

3. Almanların ticarət və sənaye üstünlüğünün səbəbləri

İngilislərin, xüsusilə, almanların ticarət və sənaye üstünlüyü təsdiq edilib və indiki vaxtda bunu inkar etmək sadəlövhilük olardı. Yeri gəlmışkən, almanlar bunu gözəl başa düşürlər. Bu yaxınlarda çıxan nəşrlərin birində onların yazılıclarından biri görün, nə deyir:

Indi biz Parisə l'article de Paris idxal edirik! Zaman və rollar necə dəyişib!

"...Fransada ağır və az ödənişli torpaq işlərinə italyanlar lazımdır. Sənaye, bank əməliyyatları və ümumiyyətlə, ticarət üçün almanlar, belçikalılar, isveçrəlilər lazımdır.

"Fransada on minlərlə işsiz var, bununla belə, fakt çox əlamətdardır: Parisə gələn alman uzun müddət işsiz qalmır. Fransaya nə qədər gediblər- istisnasız olaraq iş tapıblar!"

"Qonşularımızın oğlunu xaricə yola salmaq-dəbdəbədən üstün şeydir. Bizdə, yaxud Ingiltərədə çoxmu fransız qulluqçuya rast gələ bilərsiniz? Onlardan nə qədəri müavinətdən başqa yaşam vasitəsinə malikdir? Almaniyaya gəldikdə isə belələrini barmaqla saymaq olar, uzaqbaşı bir düjün adam taparsan."

"Hər il Fransa ticarətin bu və ya digər sahəsində, bu və ya digər ölkədən geri qalır; ölkə üçüncü yerdən dördüncü, dördüncü yerdən beşinci yerə keçir, heç vaxt itirilənin yerini doldurmur. Bütün dünyada müxtəlif malların ixracı cədvəli heyvətamız təəssürat doğurur; özünü cidirdə iştirakçı kimi təsəvvür edə bilərsən: əldən düşmüş Fransa vecsiz atın belində oturub, get-gedə bütün rəqiblərinə irəli keçmək şansı verir."

"Artan əhalisi olan ölkə nəticədə kiçik təzyiq mərkəzi olan seyrək əhaliyə malik ölkə ilə təmasa girəndə sadəcə təcavüz adlanan hava axını yaranır-bu hadisə zamanı vətəndaş kodeksi bir tərəfə qoyulur... Qoy azsaylı xalqlar bir nəfər kimi, öz sıralarını qapasın.⁵¹

Bayaq iqtibas gətirdiyimiz sətirlərin müəllifinin ünvanına Artur Maye belə deyir:

"Bu almanın bəzi sözləri beynimdən çıxmır . O, öncədən görüb ki, Fransa müəyyən qədər fransız məmurları tərəfindən idarə edilən və təsərrüfat cəhətdən alman sənayeçiləri, tacirləri

⁵¹ Gənc ziyalılarımıza yuxarıda gətirilən iqtibasın son sətirləri üzərində ciddi fikirləşməyə heç nə mane olmur. Bir qədər artıq ağılla, nəhayət, başa düşərdilər ki, onlara bu qədər dəyərli olan öz "mən"ləri ilə sakitcə məşğul olmaq imkanını saxlamağı yalnız onda bacararlar ki, öz vətənlərinə bir qədər az nifrat etsinlər və onun yeganə müdafiəçisi olan orduya daha çox hörmət etsinlər. Böyük Fridrix yazdı: "Hərb sənəti bütün qalan sənətlərin inkişafı üçündür... Dövlət silahla müdafiə edildiyi qədər tab gətirir".

və əkinçiləri tərəfindən istismar olunan müstəmləkəyə çevrilir. Mən üç yaxud dörd il əvvəl bu öncəgörməni birinci dəfə oxuyub, təhqir hesab elədim.

Amma ciddi götür-qoydan sonra əmin oldum ki, onun dediyinin artıq dörddə üçdən çoxu həyata keçib. Sizin buna şübhəniz var? Onda bu məsəllələrdə təcrübəsi olan adamlardan soruşun ki, əgər qəfildən əcnəbilər Fransanı tərk etmək məcburiyyətində qalsalar, onda Fransa sənayesinin və ticarətinin başına nə gələr? Onların təsis etmədiyi və hamisini onların saxlamadığı azmi yeni cəmiyyət var?"

30 ildən az müddət ərzində onların bu cür sənaye və ticarət üstünlüyünü yaradan səbəbləri özümüz üçün aydınlaşdırmağa çalışaq.

Hər şeydən əvvəl bu qədər tez-tez misal gətirilən mülahizəni istisna edək ki, guya çaldıqları qələbənin nüfuzu almanın ticarətini asanlaşdırır. Bu nüfuzun şübhəsiz, burada heç bir rol yoxdur. Əslində, tamamilə aydınlaşdırır ki, alici satıcının milliyyətinə qətiyyən fikir vermədən, yalnız ona təklif olunana diqqət yetirir. Ticarət – milli yox, şəxsi işdir. İngilis müstəmləkələrində bütün xalqlar azad ticarət apara bilərlər və əgər yadellilər uzun müddət ingilis mallarına üstünlük verirlərsə, bu sadəcə, ona görədir ki, həmin mallar ucuz idilər və onların zövqünü daha yaxşı oxşayırdılar. Əgər onlar indi ingilis mallarına üstünlük verirlərsə, görünür, bu da yalnız ona görədir ki, həmin mallar onlara daha sərfəlidir, əgər alman malları dünyada get – gedə daha artıq nüfuz qazanırsa, bu ona görə deyildir ki, almanlar güclü orduya malikdirlər, sadəcə, ona görədir ki, alicilar alman mallarına üstünlük verirlər. Hərbi uğurlar burada heç bir rol oynamır. Alman hərbi rejiminin xeyrinə yalnız onu demək lazımdır ki, bu cür məktəb keçmiş gənc oğlan orada sonralar ona ticarətdə faydalı olacaq nizama, düzgünlüyü, intizama və fədakarlığa xas olan keyfiyyətlər əldə etdi. Hərbi üstünlüğün

bu birinci səbəbini istisna edib, başqa səbəblər axtarmaq lazımdır.

Həmişə daim birinci yerə irqin keyfiyyətləri çıxır. Amma onlar üzərində israr etməzdən qabaq qeyd etməliyik ki, almanların qüdrəti təkcə öz qüvvələrində deyil, həm də bizim zəifliyimizdədir.

Latin irqinin ruhunu yaradan təssəvvürlərin öyrənilməsi zamanı biz bu zəifliyin səbəbini göstərdik. Latin irqinin qabiliyyətlərinin onların keçmişinin təsiri altında yaradığını və bu xalqların indi həmin keçmişin nəticələrini hansı dərəcədə yaşadıqlarını oxucularımız bilirlər. Onlar bizim əsrlər boyu mərkəzləşməməzizin təsirini, hər cür xüsusi təşəbbüsü məhv edən və rəhbəri olmayanda vətəndaşları müstəqil fəaliyyətə münasibətdə bacarıqsız edən dövlət tərəfindən inkişafda olan, mənimsənilməsi təsirini biilirlər. Oxuculara həm də adamları onlara miras qalan son təşəbbüskarlıq üzündən və iradə qüvvəsindən məhrum edən, onlara mülahizə yürütmək qabiliyyətlərini həmişəlik eybəcərləşdirən sözlərdən başqa digər biliklər olmadan həyata vəsiqə verən tərbiyə sisteminin dəhşətli təsiri məlumdur.

Almanların gücünün xeyli dərəcədə bizim zəifliyimizə hansı dərəcədə əsaslandığını aşkara çıxarmaq üçün göstərmək kifayətdir ki, sənayeçilərimiz və ticatratçılərimiz onlarla mübarizə aparmaq əvəzinə alman məhsullarını məhz özləri yayırlar. Bu faktlar statistikadan yan keçir. Amma həmin faktlar elə ruhi ovqatın əlamətidir ki, həmin əlaməti mən keylikdən daha təhlükəli əlamət sayıram; bu əlamətlə bütün konsullarımızın sənayeçilərimizi və tacirlərimizi ittiham etdikləri xurdalığa və şəkkaklığa meydən təşəbbüskarlığın çatışmamasından ibarətdir. Onlar nəinki, get-gedə hər cür səydən və hər cür mübarizə fikrindən imtina edirlər, həm də o vəziyyətə çatıblar ki, istisnasız olaraq, onların mallarını mümkün qədər uzun müddət çox satmaqla rəqiblərimizin əlinə silah verirlər.

Sənayenin bir çox sahələrində keçmiş fabrik sahiblərimiz Almaniyada aldığıları əşyaların çoxunu öz yarıqları altında satmaqla kifayətlənib, sadə komissionerlər oldular. Beləliklə, 20 ildən az müddət ərzində məsələn, fotoqrafiya aparatları, kimyəvi məhsullar, müxtəlif dəqiq cihazlar və hətta “*Paris malları*” (*l' article de Paris*) kimi, bir vaxtlar Fransanın birinci yeri tutduğu sənaye sahələri demək olar, bütünlüklə xaricilərin əlinə keçdi. Mən bir vaxtlar çoxsaylı işçilərə malik olan, indisə heç bir işçisi olmayan çox qədim ticarət evlərinin adını çəkə bilərəm. Parisdə ən sadə, dəqiq cihazın hazırlanması çox çətin bir iş olub. Hələ indi də yaşıyan köhnə fabriklərin yox olması ilə bu çətinlik, hətta keçilməz olacaq.

Görünür, deyəsən, hazır əşyani satmaq onun özünü hazırlamaqdan daha asandır. Amma bu əməliyyatın sonunu görmək o qədər də asan deyil. Bununla belə, həmin son lap aydırındır.

Hər hansı əşyani öz malı kimi satan və ondan bəzən xeyli gəlir götürən Parisdəki rəqibinə çatdırın alman fabrik sahibi tezliklə belə nəticəyə gəlir ki, elə həmin əşyani Paris əhalisinə bilavasitə və öz adı altında satmaq daha sərfelidir. O, bir çox komissionerlərə məhsulu öz markası ilə satmağa başlayır, bu da fransızca elə həmin əşyani öz adı altında satmağa imkan verir, bununla da gəlirin bir hissəsini onun əlindən alır.

Uğurdan mükafat alan əcnəbi sənayeçi Parisdə öz adı altında ticarət evi açmaq qərarına gəlir.⁵²

⁵² Öksər vaxtlar da fabriki Parisdə olan artıq üç alman ticarət evi var. Onlardan biri Parisin özündə şübhəsiz ki, Almaniyadan gələn və fransız alicilərinin sıfarişlərini yerinə yetirməyə güclə imkan tapan 200 fəhlə ilə fabrik açıb. Bizim sənayeçilərimiz və tacirlərimiz xarici rəqabətdən ziyan çəkdiklərindən şikayətlənəndə onlara cavab verə bilməzdilərni ki, əslində, onlar yalnız öz bacarıqsızlıqlarından və keyliklərindən əziyyət

Beləliklə, əcnəbilərin əlinə bədbəxtlikdən, nəinki fotoqrafik sənaye məhsulları, həm dəqiq cihazlar, həm də kimyəvi məhsullar kimi, sənaye sahələri keçdi. Iri mağazalar vasitəsilə hazır paltar satan “Paris malları” (*l'article de Paris*) daha çox Almaniyada hazırlanmış mallar olur. Kişi geyimi üçün parça daha artıq Almaniyadan yaxud Ingiltərədən gəlir və get-gedə daha çox paytaxtın bütün məntəqlərində öz mağazalarını açmış əcnəbi dərzilər tərəfindən satılır. Bizim iri restoranlarımızı əvəz edən bütün pivəxanaları almanın saxlayır.

Əcnəbilər bizdə kitab ticarəti, incəsənət əşyaları, zərgərlik məhsulları mağazaları açır, ipək parçalar və qadın tualeti əşyaları ticarətinə girişməyə başlayırlar. Əgər 1900 - cü ildə Ümumdünya sərgisində münsiflər heyətinin ağlına fransız markası altında satılan bütün xarici əşyaları çıxarmaq gəlsəydi, onda bizim bu sərgidə iştirakımız bəlkə də xeyli əhəmiyyətsiz olardı.⁵³

Sənayeçilərimizi həddən artıq ittiham etmək və əksər vaxtlar digər şeylərdən baş verənləri istisnasız olaraq, yalnız onların bacarıqsızlığına və təmbəlliyyinə bağlamaq həddən artıq qəddarlıq olardı. Görünür, əslində, hökumətin onlara münasibəti xeyir – dua verməsi sayəsində fəhlələrin artıb – çoxalan tələbləri, ardınca sənayemizin üzərində yük olan böyük vergilər istehsal alətlərimizin qeyri-mükəmməliyi və çatışmazlığı, həm də məhsulların zavod qiymətinin bahalığı kimi, eyni dərəcədə rəqiblərimizlə mübarizə aparmağı mümkünüsüz edir. Tamamilə aydındır ki, sənaye müəssisəsinin haldan salınmış və incidilmiş sahibi, nəhayət, daha aşağı

çəkirlər? Almanlar tezliklə Parisə özlərinin ən gəlirli müstəmləkələrindən biri kimi baxacaqlar.

⁵³ Mən dəqiq cihazların sinəq komisiyyasının üzvü qismində istisnanı təklif etmək istəyirdim, amma məndən həyata keçirilməsi ekspONENTLƏR tərəfindən çoxlu iradlar doğuracaq bu layihədən əl çəkməyi xahiş etdilər.

qiymətə ala biləcəyi şeylərin istehsalından imtina edir. Bu zaman o öz emalatxanasını bağlayır və sadə alverçi pilləsinə enir. Əgər onun başqa təbii qabiliyyətləri olsaydı, o, şübhəsiz, ingilis, yaxud amerikalı qardaşları kimi, hərəkət edərdi: eynilə fəhlələrin tələblərinə və rəqabətə məruz qalmış, amma özlərinin enerjiləri və istehsal vasitələrini fasilsiz təkmilləşdirən bu sahibkarlar alman rəqiblərlə kifayət qədər müvəffəqiyyətlə mübarizə aparırlar. Sənayeçilərimizin bədbəxtliyindən, bu cür mübarizədə onların üstünlüyünü təmin edən bütün keyfiyyətlər çatışır. Bütün sosial vəzifələrin əsasında həmişə irqin üstünlük təşkil edən təsiri - xalqların taleyinin bu ali sərəncamvericisi gizlənir. Bu fəsildə sadaladığımız bütün faktlar həqiqətə məxsusdur, amma onların səbəbləri bizdən nə qədər uzaqdır!

Müəyyən müddət ərzində almanların məruz qaldıqları mərkəzləşmə sistemi, şübhəsiz, başqa bir yerdə qeyd etdiyim kimi, bir vaxtlar onları indi bizim düşdüyümüz vəziyyətə gətirib çatdıracaq; amma almanlar hələlik, o qədər də parlaq olmayan, bununla belə, əsashı və yeni tələblərə uyğun gələn, elmin, sənayenin və ticarətin inkişafı ilə yaradılan irsi keyfiyyətlərdən faydalananırlar.

Onların sənaye və ticarət uğurları haqqında əvvəlki paragrafda dediyimiz artıq bu uğurların da səbəblərini başa düşməyə kömək edir. Amma almanların milli keyfiyyətlərini və həmin keyfiyyətlərdən götürdükləri faydanı nəzərdən keçirəndə onları daha yaxşı başa düşərik.

Almanların başlıca keyfiyyəti - dözüm, səbr, inadkarlıq, müşahidə və düşünçə vərdişi, çəmiyyət və ittifaqlar yaratmağa qadir böyük qabiliyyətidir. Bütün bu keyfiyyətlərə görə texniki təhsil artıq dərəcədə inkişaf edib.⁵⁴

⁵⁴ Bu yaxınlarda bir sənayeçi mənə alman elektrik zavoduna getdiyi zaman "herr doktor", "herr mühəndis" adlandırdıqları usta və sadə fəhlələrin sayından necə heyratləndiyini danışırı. Almanlar

Onların uğurlarının ən ümumi və bununla yanaşı, ən dərin səbəbləri də elə bu keyfiyyətlərdə ehtiva olunur. Sənayedə və ticarətdə onlar özlərini bu cür ifadə edirlər: istehsalın, sənaye alətlərinin və məhsullarının daim təkmilləşdirilməsi⁵⁵ alıcıların zövqünə görə malların istehsali, həmin malların daim dəyişdirilməsi, onların catdırılmasında fəvqəladə dəqiqlik, müxtəlif ölkələrin dillərini və adət-ənənələrini bilən, yanında mali olan, təhsilli nümayəndələrin dünyanın hər tərəfinə göndərilməsi. Bir çox ticarət cəmiyyətləri fasiləsiz, yer kürəsinin hər tərəfinə göndərilmiş çoxsaylı agentləri vasitəsilə öz şəriklərini ən dəqiq məlumatlarla təchiz edirlər. Drezdenin “Export verein” ticarət cəmiyyəti 1885-1895-ci illərdə səyyah kəşfiyyatçıların göndərilməsinə 50.0000 franka qədər vəsait xərcləmişdir. “Alman Müstəmləkə Cəmiyyəti” üzvləri tərəfindən üzvlük haqqı şəklində 120000 frank gəlir əldə edir və xaricdə 249 nümayəndəsi var. İdarəsi Hamburqda yerləşən Ticarət Qulluqçuları İttifaqı 42.000 üzvə malikdir və hər il minlərlə işçi üçün yer tapır.

1871-ci ildən on dəfə artmış, ixrac üçün nəzərdə tutulan malların əksəriyyəti ümumi götürəndə tonların hesabına

bizim kimi işsiz namizəd və bakalavrların çoxluğundan əziyyət çəkmirlər, ciddi texniki təhsilləri sayəsində sənayedə asanlıqla məşguliyət tapa bilirlər, amma latin xalqlarının surət nəzəri təhsili onlara yalnız müəllim, hakim və məmər olmağa imkan verir.

⁵⁵ 80 nəfərə qədər kimyaçının olduğu bir sıra alman zavodlarının adlarını çəkirlər, onların bəziləri yalnız nəzəri axtarışlarla məşğuldur, bu axtarışları sonra başqa kimyaçilar davam etdirir, onlar da-- keyfiyyətini həmin axtarışlardan müəyyən sənaye əlavələri çıxarmağa çalışırlar. Alman sənayeçiləri bütün ən yeni ixtiraları ciddi izləyirlər və dərhal da onları təkmilləşdirməyə çalışırlar. Simsiz teleqrafin ixtirasından bir neçə gün sonra bir alman ticarət evi artıq ondan ötrü 200 markaya Morzu da daxil etməkla cihaz hazırladı. Alət mənim əlimdə idi və mən təsdiq edirəm ki, onun stansiyasının düzgün qurulması xeyli çətinlikləri heyvətamız surətdə tamam aradan qaldırdı.

görlə, indi Liverpul üstələyir, Marsel və Havrın ildən-ilə tənəzzül etdiyi bir vaxtda Hamburq vasitəsi ilə göndərilir. Orada ixrac üzrə çoxsaylı agentlər fabriklərin maraqlarını təmsil edən, onların alicilarla əlaqələrini quran nümayəndələr vardır. Onların anbarlarında fabrik sahiblərinin forma və yer kürəsinin ən uzaq məntəqələrindən aldıqları göstərişlər üzrə arasıkəsilmədən dəyişdikləri bütün malların nümunələri vardır.

Bütün bu cəmiyyətlər sürətlə əhəmiyyətli nəticələr əldə edirlər. Amerika konsullarından biri olan Monoqam 1894-cü il hesabatında nümunə kimi, yuxarıda xatırlatdığı cəmiyyətlərdən birinin Bosniyada Sofiya şöbəsinin istehsal etdiyi ticarət müqaviləsini misal götürir. Bolqar təqvimini nəşr etmək zəhmətini öz üzərinə götürən şöbə 200.000 elan yaydı, komissionerlərin səfərlərinə 100.000 franka qədər pul xərclədi, elə birinci ildə 10 milyon franklıq sıfariş aldı, bununla da özünün bütün rəqiblərinin ticarətinin böyük bir hissəsini ələ keçirdi.

Bu cür nəticələr zəhmətciz əldə olunmur, amma almanın çətinlik qarşısında heç zaman geri çəkilmir. Fransız sənayeçisinin əksinə olaraq, o öz müştərilərinin zövqlərini, vərdişlərini, əxlaqını, bir sözlə, psixologiyasını səylə öyrənir və xatırlatdığını cəmiyyətlərin nəşr etdikləri illik məlumatlarda bu predmet üzrə ən dəqiq sənədlər olur. Delin professor Yanjulun hesabatının xülasəsini verərək, almanın kəşfiyyatçılarının nümayəndələri ilə ticarət etməli olduqları xalqların psixologiyasını hansı xirdalıqlarınacaq öyrəndiklərini göstərmişdir. Məsələn, ruslara münasibətdə onların zövqlərini göstərmək əvəzinə deyilir ki, hər hansı işi yoluna qoymazdan əvvəl onlarla çay içmək, sonra isə onlara hansı predmeti satmağı müzakirə etmək, onlardan ən yaxşısını belə xarakterizə etmək lazımdır: ”sərfəli satış təmin olunub”. *“Export Hand-Adressbuch”* adlı almanların bütün tacirlərinin əlində olan kitabda bu kimi xarakterik göstərişlərə rast gəlmək mümkündür: *“Çinlilər çox nazik dəmir qabda özlərinə yemək hazırlamaq xasiyyətinə malikdirlər;*

düyüү tez bişir, amma qazan tez yanır və onu tez-tez dəyişmək lazımlı gəlir. Hər cür rəqabəti aradan qaldırmaq üçün bir ingilis ticarət evi Çinə daha qalın dəmirdən düzəldilmiş qazan partiyası göndərdi, daha ucuz qiymətə satışa buraxdı. Əvvəlcə çinlilər şirnikdilər və qazanlar qısa müddətdə dağıldı. Amma müvəffəqiyyət uzun sürmədi, ona görə ki, bir neçə gündən sonra satışın arası qəfildən kəsildi. Bunun mənətiqi səbəbi vardi: Çində yanacaq çox bahadır, qalın dəmirdən olan ingilis qazanları gec qızır, düyüү gec bişir və nəticədə həmin qazan nazik dəmirdən düzəldilmiş, düyünü bir dəqiqəyə bişirən qazandan baha başa gəlir. Çinlilər əvvəlki, daha qənaətli qazana qayitdilar”.

Biz burada hal-hazırda xalqların müvəffəqiyyətinin hansı elementlərdən tərtib olunduğunun təfərrüatına varırıq. Bu ayrıca nəzərdən keçirilmiş elementlər əhəmiyyətsiz görünür. Amma cəm olduqda həmin elementlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Konstitusiyanın dəyişdirilməsi, kilsənin dövlətdən ayrılması, yunan dilini öyrənməyin faydası və. i.a vacib məsələlərlə məşğul olan latin xalqları çinlinin öz düyüsünü necə bişirdiyi üzərində ciddi məşğul olan alman ağıl tərzinə dərin nifrətlə baxmalıdır. Amma latin xalqları əmin olmalıdır ki, əgər onlar faydasız nəzəri mülahizələrinin, özlerinin mənasız və sentimental boşboğazlıqlarının başını buraxmasalar, hal - hazırda xalqların həyatının qərar tutduğu bu xırda təcrübə məsələlərlə məşğul olmasalar, onda latin irqinin dünyəvi rolu tezliklə başa çatacaq və bu xalq tarixdən tamamilə silinəcək. Heç bir hökumət onlara çatışmayanı verə bilməz. Onlar dayağı özlərindən kənarda yox, özlərində axtarmalıdırular.

Sosialist doktrinalarının tətbiqi bizim bu fəsildə şərh etdiyimiz vəziyyətə kömək edərdimi? Hal - hazırda bu qədər gərəkli olan və latin xalqlarında bu qədər çatışmayan təşəbbüskarlıq və enerjinin həmin ruhu bizimkindən daha çox rəqlamentə tabe edilmiş sosialist cəmiyyətdəni inkişafi, mümkün olacaq? Kollektivçi dövlət hər şeyi idarə və istehsal edəndə məhsullar daha yaxşı, daha ucuz, onların icrası asan,

xarici rəqabət daha təhlükəsiz olacaqmı? Buna inanmaq üçün həqiqətən sənaye və ticarətin əsas qanunlarını tamamilə bilmək lazımdır. Əksinə, əgər latin xalqlarında tənəzzül bu qədər dərindirsə, onda başlıca olaraq, ona görə belədir ki, dövlət sosializmni onlarda artıq çoxdan böyük uğurlar qazanıb və dövlətin daimi yardımını olmadan onlar nəsə etməyə qadir deyillər. Sosializmin başa çatdırılması yolu ilə daha da irəli getmək kifayət edəcək ki, tənəzzül daha da güclənsin.

Dördüncü fəsil

Iqtisadi tələblər və əhali artımı

1. Müxtəlif ölkələrin müasir əhali artımı və onun səbəbləri. Sosial təzahürlərin həqiqi mürəkkəbliyi və üzdə görünən sadəliyi. Əhali məsələsi. Müxtəlif ölkələr üçün əhalinin təsəvvür edilən artımının üstünlükləri və sərfəsizliyi. Statistiklərin psixoloji yanılmaları. Coxsaylı xalqlar toplarından çox öz sənayeləri və ticarətləri ilə daha təhlükəlidir. Bəzi ölkələrdə əhalinin azalmasının səbəbləri. Niyə bu azalma bütün ölkələr üçün ümumi olmağa can atır? Risahın və ehtiyathlıq ruhunun təsiri.

2. Əhali artımının yaxud azalmasının nəticələri. Qədim və yeni tarixdə xalqların sayının zəif rolu. Ölkənin qüdrətinin mənbəyi hərbi güc yox, əkinçilik, sənaye və ticarətdir. Fransa əhalisinin artması onun üçün təhlükə törədir. Ingiltərə və Almaniya üçün əhali artıqlığı niyə rahatsızlıq yaratır. Mühacirətin xalq üçün səsfəli olduğu şərait. Mühacirəti zərərli edən şərait. Bir sira ölkələrdə əhali artımından baş verən fəlakət. Hindistan nümunəsi. Dünyanın müasir iqtisadi inkişafının həddən artıq coxsayı-

sənaye xalqları üçün yaradacağı çətinliklər. Fransa əhalisinin az rəqəminin üstünlüyü tezlikdə özünü göstərəcək.

1. Müxtəlif ölkələrdə əhali artımı və səbəbləri

Sosial təzahürlər onunla xarakterikdirlər ki, həmisi ikili – görmüşcə çox sadə, əslində isə həddən artıq mürəkkəb təsəvvür olunurlar. Bizim məruz qaldığımız zərrəciklərə görə tətbiq etdiyimiz vasitələr dərhal hər tərəfdən fəaliyyət sahəmizi hədsiz məhdudlaşdırın gözə görünməz maneələrə çevrilirlər. Xalqın kollektiv həyatı saysız - hesabsız dərəcədə çoxlu saplardan ibarətdir; tezliklə bütün başqalarında öz əksini tapmadan onlardan birinə toxunmaq olmaz.

Yalnız böyük sosial məsələni təşkil edən kiçik məsəələrdən hər birini ayrı-ayrılıqda araşdıranda bu sonuncunun dəhşətli mürəkkəbliyi və sadəlövh adamlar tərəfindən hər gün təklif olunan vasitələrin şəffaflığı aydın olur.

Biz sosial məsələlərin mürəkkəbliyini, sosializmin uğuru ilə daha sıx əlaqədə olan məsələlərdən birini nəzərdən keçirib, yeni sübutlarını tapa bilərik. Biz əhali artımı və günü - gündən çoxalan iqtisadi tələblər arasında münasibətləri nəzərdə tuturuq.

Son fəsillərdə biz iki əsas müddəəni aşkara çıxarmağa çalışdıq; birincisi, dünyanın sənaye və iqtisadi inkişafı ötən əsrəndə olduğundan tamam başqa xarakter alır, bir vaxtlar az xeyir gətirən, məlum xüsusü qabiliyyətlərə malik xalqlar bu qabiliyyətlər öz tətbiqini tapanda ən yüksək pilləyə qalxmalıdırular.

Dünyanın, aşkara çıxmasını indi görməyə başladığımız sənaye və iqtisadi inkişafı əksər xalqlarda əhalinin sayının sürətli artımını doğuran müxtəlif vəziyyətlərə uyğun gelir.

Deyə bilərik mi mövcud iqtisadi tələblər zamanı bu artım üstünlük yaxud, rahatlıq yaradacaq? Biz indi görürük ki, bu

təzahürlərin aşkar olunduğu xalqların vəziyyətinə baxanda cavab eyni olmayacaq.

Şimali Amerikanın Birləşmiş Ştatları, Rusiya, yaxud, Ingiltərə kimi, ərazicə geniş, amma əhalisi az ölkələrdə öz müstəmləkələri sayesində əhalinin artımı ən azı bir müddət ərzində aşkar fayda gətirir. Buna kifayət qədər əhalisi olan, azsaylı müstəmləkələrə malik və tamamilə əkinçilik qabiliyyətlərinə sahib, amma sənaye və xarici ticarətə qabiliyyəti çatışmayan xalqların, həmin müstəmləkələrə göndərilməsi üçün heç bir əsası olmayan ölkələr haqqında bunu demək mümkündürmü? Biz bunu düşünmürük, əksinə, bizə elə gəlir, bu cür ölkələr çox ağıllı hərəkət edirlər ki, öz əhallilərini artırmağa çalışırlar. Təsvir etdiyimiz iqtisadi təkamülə görə, əhalini artırmaqdan bu cür gen durmaq onlar üçün ümidsiz yoxsulluqdan qaçmaq üçün yeganə vasitədir.

Amma məlum olduğu kimi, statistiklər belə fikirləşmirlər.

Fransada əhalinin sayı demək olar ki, artmadığı bir vaxtda, əksər ölkələrdə əhali artımının sürətə çoxaldığı faktını müəyyənləşdirib və bizzət 1800 - cü ildə hər 1000 nəfərə 33 doğum, 1840 - ci ildə 27, 1880 - ci ildə 25 və 1895 - ci ildə isə 22 doğum olduğunu görüb, onlar jurnallarda və elmi cəmiyyətlərdə öz giley-güzarlarına ara vermirlər. Dövlət – yenə də dövlət onların fikrincə, öz müdaxiləsini gecikdirməyəcək. Belələrinə görə, fəlakət gətirən vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün təklif edə biləcəkləri, məsələn, subaylığa görə vergi, çoxuşaqlı ailələrin başçılarına mükafat kimi, sarsaq tədbirlər yoxdur, biz isə ölkəmizin vəziyyətini nəzərə alaraq, bütün təklif olunan tədbirlərin açıq - aşkar əsassız və sadəlövh olduğundan çıxış edib, səbəblərdən irəli gələnləri rifah, yaxud hər halda zərurət sayırıq.

Bütün bu cəsarətli statistiklər deyəsən, fikirləşirlər ki, ailələrdə uşaqların sayı qanunvericinin fantaziyası ilə

müəyyənləşdirilə bilər. Onlar görünür, bilmirlər ki, ailələr təbiyə edə bildikləri qədər uşağa və ondan artıq təbiyə etməmək üçün ciddi əsasa malikdirlər.

Yeri gəlmışkən, statistiklərin əhalimizin artımının bu qarşısının alınmasında yeganə tapa biləcəkləri rahatsızlıq ondan ibarətdir ki, çoxlu uşağa sahib olan almanlar tezliklə bunun nəticəsində bizdən daha artıq muzdlu əsgərə malik olacaq və bu zaman bizi asanlıqla itaetə gətirəcəklər. Məsələni, hətta bu çox dar nöqtəyi - nəzərdən araşdırıb, demək olar ki, guya bizi təhdid edən təhlükə o qədər də böyük deyildir. Almanlar bizi ticarət və sənayeləri ilə toplarından daha artıq təhdid edirlər və unutmaq lazımlı deyil ki, onlar bizim ölkəyə təcavüz məqsədilə uğurlu cəhd etmək üçün kifayət qədər çoxsaylı olanda arxalarında yerləşən 130 milyonluq rus tərəfindən təcavüz də eyni ilə onları təhdid edəcəkdir – bir halda ki, statistiklər çoxsaylı xalqların mütləq azsaylı xalqlara təcavüz edəcəkləri fərziyyəsini qəbul edirlər deməli, bu qaçılmazdır.

Çox ehtimal ki, almanlar hərbi qabiliyyəti tarix tərəfindən sübut edilmiş xalqı fəth etmək üçün kifayət qədər çoxsaylı ordu toplamaq iqtidarında olacaqlar, Bu zaman Avropa artıq ordunun qüdrətinin onun sayı ilə ölçüləcəyi illüziyasından əl cəkəcək. Alman generalı fon der Qoltsun ədalətli ehtimallarına əsasən, təcrübə göstərəcək ki, müasir ordular lazımi hərbi hazırlıqdan və müqavimət göstərmək qabiliyyətindən məhrum yarımñizami əsgərlərin dəstələridir, tezliklə Dara və Keyxosrovun milyonlarla pəşəkar əsgəri bir ovuc gözəl təlim görmüş və hər cür məhrumiyyətə öyrəşmiş nizami yunanlar tərəfindən darmadağın edildiyi kimi, müharibəyə vərdiş etmiş kiçik ordu tərəfindən məhv ediləcək.

Əhalimizin bu tədricən azalmasının səbəblərini nəzərdən keçirən zaman aydın olur ki, həmin proses bir tərəfdən bütün vaxtlarda rifahın doğurduğu o ehtiyatlılıq ruhunun yüksəlməsinin demək olar, dəyişməz nəticəsidir. Yalnız varlılar sayını

bilə-bilə məhdudlaşdırıldığı varislərinin yaşamları üçün müəyən vəsait saxlamaq və onları təmin etmək barədə düşünürlər.

Bu tamamilə müəyyən, nəticəsi bütün dövrlərdə, xüsusilə, Roma sivilizasiyasının zirvəsində müşahidə olunan səbəbə, istisnasız olaraq, indiki zamana xas olan, səbəblər birləşmişdir; həmin səbəblərin əsasları aşağıdakılardır: maşınların təkmilləşdirilməsi sayəsində fəhlələrin sayını azaldan sənaye inkişafı və bizim əhalinin başqa ölkələrə köçməsini məhdudlaşdırıran və özümüzü də əhali artıqlığı ilə çətinliyə salan müstəmləkəcilik ruhunun olmaması.

Bu faktlar yalnız Fransaya xas deyildir: həmin proses tamamilə müxtəlif irqlərin məskunlaşlığı ölkələrdə də müşahidə olunur. Birləşmiş Ştatların haqlı olaraq, daha inkişaf etmiş ölkələr sırasına aid edilə biləcəyinə baxmayaraq, statistiklər bir qədər təcəcübə görürər ki, orada da eynilə Fransada olduğu kimi, əhalinin azalması vardır. Hal-hazırda onlarda ümumi doğum 1000 nəfərə 26 uşağı təşkil edir, yəni bizimkindən azacıq artıqdır. Birləşmiş Ştatların 10 əyalətində bu doğum daha azdır, 1000 nəfərə 16-22 uşaqtan ibarətdir. Bu ölkələrə münasibətdə nə orada mövçud olan məcburi hərbi xidmətə, nə satışı qadağan olunan spirtin təsirinə, nə tamam vəsiyyət azadlığını nəzərdə tutan – belə ki, atanın öz var-dövlətini həddən artıq kiçik hissələrə bölməkdən qaçmaq üçün uşaqlarının sayını məhdudlaşdırmağa ehtiyac yoxdur - kodeksə istinad etmək olmaz. Doğumun bu cür azalması 20 il əvvəl hər 1000 nəfərə 40 doğumun, indisə 30 doğumun olduğu Avstraliyada da doğumun belə azalması müşahidə olunur.

Bütün bu faktlar statistiklərin əhalimizin azalmasını təhlükə adlandırdıqları faktları izah etmək üçün gətirdikləri dəlilsübutların əsassızlığını sübut edir.

Əhali artımının bu cür azalması demək olar, hər yerdə, hansı bir dövrdə daha artıq olduğu ölkələrdə də müşahidə olunur.

Almaniyada doğum 1875-ci ildə 1000 nəfərə 42 nəfər idisə, 20 ildən sonra tədricən 36-ya qədər azaldı. Ingiltərədə həmin dövrdə bu rəqəm 36-dan 29-a düşdü. Zərər Fransadakundan çoxdur, belə ki, elə həmin vaxtda ölkəmizdə doğum yalnız 25-dən 22-yə endi. Hər iki xalq nəticədə bu cəhətdən bizi get-gedə daha az qabaqlayırlar və çox güman ki, tezliklə bizimlə bərabərləşəcəklər.

2. Müxtəlif ölkələrdə əhali artımının yaxud azalmasının nəticələri

Əvvəlki fəsildən görünür ki, əhali artımının azalması hər yerdə aşkara çıxır və rəqiblərimiz tezliklə bizi artıq özlərinin çoxsaylı olmaları ilə təhlükə törətməyəcəklər.

Amma tutaq ki, onlar hal-hazırda bizim üzərimizdəki üstünlüklerini saxlayacaqlar və görək onların əhali artımı bizim üçün ciddi təhlükə törədəcəkmi?

Bu deyəsən, heyrətamız dərəcədə məhdud ağla məlik olan, “*l'Economiste français*” jurnalında haqlı olaraq, “yüngül fikirli yakobinçilər” adlandırılmış statistiklərin siziltilərini eşidib, doğrudan da, fikirləşmək olar ki, xalqların üstünlüyü onların sayı ilə şərtlənir. Əslində isə tarixə salınmış ən ötəri baxış misirlilərin, romalıların, yunanların və i.a. nümunəsində göstərir ki, bütün qədim dövrlərdə say yalnız çox zəif rol oynayıb. Xatırlatmaq lazımdırı ki, yunanlar 100000 yaxşı təlim görmüş adamlı Keyxsrovun milyonlarla əsgəri üzərində zəfər caldılar və romalılar okeandan Fərat çayına dək uzanan, imperiyalar üzrə uzunluğu 1000 mil, eni 500 mil əraziyə səpələnmiş 400 mindən artıq əsgərə malik deyildilər?

Bu uzaq dövrlərə müraciət etməsək də qəbul edə bilərik ki, sayın rolu yeni əsrlərdə qədimlərdən daha qiymətli idi. Hələ 400 milyonluq əhalisinə baxmayaraq, hərbi baxımdan cox az təhlükə doğuran çinliləri demirik, məgər hamiya məlum deyilmə ki, ingilislərə 250 milyonluq industrları itaət altında saxlamaq üçün

65000 nəfərlik, Hollandiyaya isə 40 milyonluq asiyalı təbəələrinə aqalıq etmək üçün daha zəif ordu kifayətdir. Almanıyanın özü düşünürmü ki, onun əhalisini üç dəfə ötən nəhəng sivil imperiya ilə bilavasitə qoşu olmaq ona ciddi təhlükə törədir?

Bu mənasız ehtiyatlılığı bir kənara qoyaq və xatırlayaq ki, əslində, bizi rəqiblərimizin sayı yox, onların ticarət və sənaye qabiliyyətləri təhdid edir. Hər hansı ölkənin qüdrətinin üç əsl mənbəyi ordu yox, əkinçilik, sənaye və ticarətdir. Xoşbəxtlikdən, təsəvvür etmək olmaz ki, statistiklərin bütün giley-güzarları nəticədə ölkəmizin əhalisinin sayını heç olmasa, bir nəfər artırıbilər. Özümüzü onların tam faydalılığı ilə təbrik edək. Təsəvvür edək ki, qəzəblənmiş Tanrı Fransaya ən dəhşətli fəlakət göndərmək istərdi. O hansını seçə bilərdi? Yatalağı, vəbanı, yoxsa müharibəni? Əlbəttə, heç birini, çünki bu fəlakətlərin hamısı ötəridir. Əhalimizin sayını ikiqat artırmaq bəs edərdi. Dünyanın müasir iqtisadi, fransızların psixoloji meyilləri və təlabatları şəraitində bu, qarşısalınmaz bədbəxtlik olardı. Biz tezliklə qanlı inqilabları, çıxılmaz yoxsulluğu, sosializmin daim müharibələr və basqınlarla müşaiyət olunan haqlı təntənəsini görərdik.

Amma niyə İngiltərə, yaxud Almaniya kimi başqa ölkələrdə əhali artıqlığı bu cür rahatsızlıq yaratmış? Bir tərəfdən, sadəcə, ona görə ki, bu ölkələrin müstəmləkələri var, əhalinin artıq olanı ora gedir. Başqa tərəfdənsə ona görə ki, mühacirət şübhəsiz, fransızların xoşuna gəlmir, orada tamamilə arzuolunmaz hal hesab edilir, heç olmazsa, mühacirət onlar üçün həddən artıq israrlı zərurət olmayıyadı.

Mühacirətə meyl və onu gerçəkləşdirmək imkanları xalqlara öz əhalisinin sayını xeyli artırmaq imkanı verir. Əvvəlcə əhali artıqlığının nəticəsi olaraq, mühacirətə cəhd öz növbəsində bu artımın daha da artmasına kömək göstərir. Məşhur səyyah Stenli bu faktı bir qəzet tərəfindən ona ünvanlanmış sualın cavabında çox yaxşı işıqlandırılmışdır. Stenli diqqəti ona yönəldir ki, mühacirət yalnız əhalinin sayı hər kvadrat milə düşən məlum

rəqəmdən artıq olanda başlayır. 1801-ci ildə Böyük Britaniyada hər kvadrat milə 130 nəfər düşürdü; bu rəqəm 224 -ə çatan kimi məhz 1841-ci ildə sürətə güclənən mühacirət hərakatı başlandı. Almaniyada əhalı sayı hər kvadrat milə həmin 224 rəqəminə çatanda o da öz növbəsində müstəmləkə axtarmağa başladı.⁵⁶ İtaliya öz əhalisinin qeyri-tələbkarlığı sayəsində çox gözleyə bilərdi, amma nəhayət, əhalisinin sayı hər kvadrat milə 253 rəqəminə çatanda ümumi qanuna tabe olmalı və özünə çıxış yolu axtarmalı oldu. Bu ölkə həmin cəhdində az uğur qazandı və faydasız yerə Afrikada 200 milyon frank xərcləyib, yalnız alçaldıcı uğursuzluqlara düşür oldu. Amma yeri gəlmışkən, sürətli addimlarla ona doğru getdiyi qaçılmaz müflisləşmə qorxusu altında öz cəhdlərini yenidən davam etdirməli olacaq. İspaniyarı hədələyən və onu tezliklə inqilaba və sosializmə məhkum edən ölkənin əhalisinin həddən artıq çox olmasından irəli gəlir. Hər yerdə olduğu kimi, yoxsulluq hədsiz məhsuldardır.⁵⁷

Daha az əhalisi olan Fransa Stenlinin qeyd etdiyinə görə, mühacirətə heç bir ehtiyac duymur və özünün cavanlarının həyatı qüvvəsini Tonkində, Madaqaskarda, Daqomda—yalnız məmurların göndərildiyi çox baha başa gələn yerlərdə—xüsusiylə, qonşuluqda sahib olduğu, adamlarını məskunlaşdırıa bilmədiyi Əlcəzair

⁵⁶ Mən Stenli kimi, rəqəmləri ingilis ölçüləri ilə gətirirəm. Hal-hazırda Avropanın müxtalif ölkələrinin əhalı sıxlığı (*Annuaire du bureau des longitudes*, 1898-ci ilə görə) kvadrat kilometr belə ifadə olunur: İngiltərə-117, İtaliya-110, Almaniya-99, Fransa-73, İspaniya -36.

⁵⁷ Yoxsulluq həmişə məhsuldardır, ona görə ki, nəzərə alınarsa, dünyaya böyüdə biləcəklərindən artıq uşaqq gətirənlərin əxlaqi haqqında yüksək fikirdə olmaq və onlara böyük hörmət bəsləmək, doğrudan da olarmı? Mən belə fikirləşirəm və aşağıdakı sözləri deyən Con Stüart Millin fikrinə qoşuluram: “Əyyaşlıq, yaxud hər hansı artıqlıq kimi, çoxuşaqlı ölkələrə də elə eyni nifrətlə baxmayınca əxlaqın yüksələcəyinə çətin ümüd etmək olar”. Bu mülahizə yalnız törətdikləri uşaqları tərbiyə etmək iqtidarında olmayan adamlara aiddir.

və Tunisdə əbəs yerə sərf edir.⁵⁸ Əslində, bu ölkələr hər kvadrat milə yalnız 25 nəfərə malikdir, onlardan fransızlar yalnız kiçik bir hissəni təşkil edir.

Stenli tamamilə haqlıdır və məsələnin mahiyyətini çox müvəffəqiyətlə qeyd edib. Onun nəticələri əvvəller həmvətənlərindən biri Maltusun göstərdikləri ilə üst – üstə düşür. Maltus aydın göstərmışdır ki, ölkənin əhali sıxlığı ilə onun mövcudluq vasitələri arasında sıx əlaqə var, tarazlıq pozulanda achiq, mühərbiə və hər cür yolkusu xəstəliklər həddən çox artmış əhaliyə hücum edib, xalqa tarazlığı tezliklə bərpa edən ölüm gətirir.

İngilislər bu qanunun düzgünlüyünü yoxlaya bilərdilər. Onlar çoxsaylı və məğlublar üçün tükədici mühəribələrdən sonra böyük Hindistan imperiyasının ilhaqını başa çatdırıb, 250 milyon adamı öz hakimiyyətinə tabe edəndə müxtəlif mövhumatçı hakimlər arasındaki ziddiyəti mümkünksüz və yarımadada əmin-amanlığı bərqərar etdilər. Nəticələr tezliklə üzə çıxdı. Əhali çox böyük ölçüdə artdı. 1881-ci ildən 1891-ci ildək 33 milyon nəfər artım baş verdi, tezliklə qida vasitələri uyğunsuzluq təşkil etdi. Onun indi imkan verilməyən mühəribələrlə azaldılması mümkün olmadıqından, Maltusun köhnə qanunu dövri achiq yolu ilə-bu achiqdan milyonlarla adam məhv olur-eyni zamanda, eynilə bu cür tükədici yolkusu xəstəliklər yolu ilə həyata keçirilir. Təbiətin qanunları qarşısında gücsüz olan ingilislər hər dəfə Napoleonun birlikdə bütün mühəribələri qədər insan qurbanı aparan hekatombalara filosofcasına yanaşırlar.

⁵⁸ 70 il əvvəl ələ keçirilmiş Əlcəzair, 1901-ci il xalq siyahiyalınmasına görə, 4. 739000 əhaliyə - 364.000 yerli fransız və 317.000 əcnəbiyə (onlardan 155.000-i ispan, 57000 yəhudidir) malikdir. Burada 4 milyondan artıq ərəb var. Ərəblər 50 ildən artıq müddət ərzində iki dəfə artmışdır.

Məsələ Şərqi xalqlarına aid olduğundan, Avropa bu mənzərəyə laqeyid qalır. Amma Avropa ən azı həmin vəziyyətə dair tezliklə İtaliya tərəfindən sübut verilməyənədək əhalinin hədsiz artımının nəyə aparıb çıxardığını sübut kimi, şərqi xalqlarına diqqət yetirməlidir. Statistiklər bundan belə bir dərs götürə bilərdilər ki, onlar bəzi xalqlara artığını tövsiyə etməklə böyük səhvə yol verirlər; əgər onlar gözlənilən təsiri yaratsayıdı, bu xalqları məhv olma yoluna itələyərdilər.

Biz fərz edə bilərdikmi ki, təsvir etdiyimiz gələcək iqtisadi inkişafda həddən artıq çoxsaylı xalqlar gələcəkdə özlərinin əhali artıqlığından indi ağıllarına gətirə bilmədikləri fayda götürəcəklər? Tamamilə aydındır ki, əksinə, bu artıqlıq onlar üçün fəlakət olardı və gələcəkdə ən xoşbəxt tale daha az əhalisi olan xalqları, yəni əhalinin sıxlığı öz ölkəsinin ərzağı ilə mövcud olmaq imkanından artıq olmayan xalqları gözləyir. Biz Şərqli Qərb arasında iqtisadi müharibəyə həsr olunmuş fəsildə göstərdik ki, həddən artıq əhali artımının nəticəsində Avropa ölkələrinin əksəriyyəti öz istehsali ilə əhalisinin tələbatını ödəyə bilməz və buna görə də özlərinin böyük illik ərzaq çatışmamazlığını Şərqdən almalıdır. Bu ərzaq məhsullarının əvəzi indiyədək Şərqi xalqları üçün istehsal olunan mallarla ödənilirdi; amma bu xalqlar özləri həmin malları Avropa mallarından on dəfə ucuz istehsal etdiklərindən, Şərqli Qərb arasında ticarət gündən-günə azalır.

Əkinçiliklə yox, yalnız sənaye və ticarətlə yaşayış xalqları gələcəkdə daha çox təhlükə gözləyir. Məsələn, Fransa kimi, demək olar, öz istehsali üçün kifayət qədər istehsali olan və ehtiyac yarandıqda xarici ticarət olmadan keçinən əkinçilik ölkələri həddən artıq yaxşı vəziyyətdə olacaqlar və Avropanı get-gedə daha artıq məhdud edən, sosialistlərin zəfəri ilə başlaması çox sürətlənəcək böhrandan daha az əziyyət çəkəcəklər.

BEŞİNCİ KİTAB

Təkamül qanunları, demokratik ideyalar və sosialist cəhdləri arasında münaqişə

Birinci fəsil

Təkamül qanunları, demokratik ideyalar və sosialistlərin cəhdləri

1. Canlı varlıqların öz mühitinə münasibəti. Bütün varlıqların hayatı onların mühitiylə şərtlənir. Bu mühitin doğurduğu dəyişikliklərin əhəmiyyəti və onların ləngliyi. Niyə varlıqların görünüşü dəyişilməz güman olunur. Sosial mühitin şərtləri. Müasir kəşflər mühitində bu şərtlərdə baş verən kəskin dəyişikliklər və insan üçün həmin dəyişikliklərə uyğunlaşmanın çətinliyi.

2. Təkamülüün təbii qanunları və demokratik görüşlər arasında münaqişə. Bizim nəzəri dünyagörüşümüz və elmin təsdiqlədiyi reallıq arasında artan ziddiyət. Demokratik ideyaları yeni elmi anlayışlarla razılaşdırmağın çətinlikləri. Münaqişə- təcriibədə necə həll olunur. Axırda demokratik rejim hər cür üstünlüyü xeyir-dua verməyə məcburdur. Demokratik rejim zamanı silklərin yaranması. Amerika demokratiyasının maliyyə əxlaqi. Niyə Amerika siyasetbazlarının satqılığı sosial cəhətdən yalnız azacıq rahatsızlıq doğurur? Demokratik ideyalar və kütlə duyğusu. Kütlənin instinktləri qeyri-demokratikdir.

3.Demokratik ideyalar və sosialistlərin cəhdləri arasında münaqişa. Demokratianın və sosialist ideyalarının əsas prinsipləri arasında ziddiyət. Demokratiyada zəiflərin taleyi. Onlar sosialist ideyalarının təntənəsi zamanı niyə heç bir şey udurlar? Sosializmin azad rəqabətə və azadlığa nifrəti. Indiki zamanda sosializm demokratianın ən qorxulu düşmənidir.

1. Canlı varlıqların öz mühitinə münasibəti

Naturalistlər tərəfindən artıq sübut edilmişdir ki, bütün canlıların həyatı qeyd-şərtsiz onların mühiti ilə şərtlənir və mühitin yalnız davam etməsi şərti ilə lap azacıq dəyişməsi onun sakininə çevriləməsi üçün kifayətdir.

Bu çevrilmələr prosesi indi tamamilə məlumdur. Irsi təkamüllər seriyasını təkrar edən varlıqların embriologiyası bizə onların geoloji dövrlər müddətində məruz qaldıqları dərin dəyişiklikləri göstərir.

Həmin çevrilmələrin baş verməsi üçün mühitdə çox böyük dəyişikliklərin baş verməsinə ehtiyac yoxdur; yalnız bu dəyişikliklərin təsirinin çox uzunmüddətli olması gərəkdir. Həddən artıq çox və həddən artıq sürətli dəyişiklik, çevrilməyə yox, ölümə gətirib çıxarardı. Bir çox nəsillər ərzində temperaturun bir neçə dərəcə artması, yaxud azalması hər hansı ölkənin fauna və florasının yeni şəraitə tədricən alışmaq yolu ilə dəyişməsi üçün tamamilə kifayətdir.

Kenton öz əsərində temperaturun adı dəyişiklikləri ilə baş verən dəyişikliklərin maraqlı nümunəsini göstərir.

Yer kürəsi soyuduqda – müəllif deyir, – müxtəlif varlıqlar süni şəkildə öz toxumalarında ilkin yüksək xarici temperaturu saxlamağa çalışırlar. Bu cəhd birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, onurğalılarda o artıq təkrar törəmə orqanlarının təkamülünü və buna uyğun olaraq skletin təkamülüünü müəyyənləşdirir. O bütün qalan orqanlardakı

dəyişiklikləri və nəticədə təkamülün özünü bərabər surətdə arxasınca aparır.

Bu a priorinin nəzərdən keçilməsindən aydın görünür. Özümüzdə ibtidai sxematik tipin anatomiyasını təsəvvür edək. Yer kürəsi soyumağa başlayır; həyat özünün əvvəlki yüksək temperaturunu saxlamağa çalışır. Bu yardım yalnız toxumalarda istiliyin istehsalı, yəni yanma vasitəsilə əldə edilə bilər. Hər cür yanma yanacaq materialı və oksigen tələb edir; beləcə bu tələbatı müəyyən qida və nəfəs aparatlarının inkişafı üçün lazım gələn məlumatlar əldə edilir. Bu yanacaq materiallarını və oksigeni toxumalara paylaşdırmaq zərurəti yanığının güclənməsinə uyğun artıb, qan dövranı orqanlarının təkamülünü doğurur. Bir də təkrar törəmə orqanlarının da qoşulduğu bu üç aparatin inkişafının nəticəsi mütləq əsəb sisteminin inkişafı olur. Sonra istehsalın istiliyi – bu, yalnız başlangıcidir; onu qoruyub saxlamaq zərurəti təbii olaraq, xarici örtüyün inkişafı zərurətini doğurur. Amma yer kürəsinin get-gedə artan soyuması nəticəsində canlı orqanizmlərin və onları əhatə edən mühitin temperaturları arasında fərq də artır.

Buna görə də daha intensiv yanmaya və varlıqların daha mükəmməl mütaşəkkilliyyinə daim ehtiyac duyulur. Beləlikdə, görünür ki, yer kürəsi soyuduğundan, öz kimyəvi varlığının ilkən şərtini saxlamaq üçün həyat tərəfindən edilən tamamilə təbii cəhdər bütün üzvi aparatların inkişafını fasıləsiz edir. Və onlardan yeni şərtlərə tətbiq olunan a priorinin daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu nəzəri baxış nöqtəsini təsdiqləmək üçün heyvanların müxtəlif qruplarını onların yer üzərində peyda olması ardıcılığı ilə ayırmaq və sonra bu ardıcılıqlıda onlardakı hər bir üzvi aparatin həqiqi inkişafını izləməsi kifayətdir.”

Fiziki mühit üçün ədalətli olan, eyni dərəcədə mənəvi, xüsusilə, sosial mühitə münasibətdə də ədalətlidir. Canlı varlıqlar həmişə onlara uyğunlaşanacan atırlar, amma daim dəyişikliyə cəhdə mübarizə aparan irsiliyin sayəsində bu

uyğunlaşma çox ləng baş verir. Ona görə o baş verir ki, əgər tarixi dövrün müddətinin qısalmasını nəzərə alsaq, varlıqların xarici görünüşü dəyişməz kimi görünür. Onlar bir dəqiqə ərzində müşahidə olunan insan kimi görünürlər. Gənclikdən qocalığa, ölümə aparan ləng iş bu bir dəqiqə ərzində yavaşımıyib, bizim üçün görünməz olsalar da, baş vermişdir.

Bələliklə, bütün varlıqlar özlərinin fiziki, yaxud mənəvi mühitindən asılıdır. Əgər bu varlıqlar ləng dəyişən mühitdədirlərsə – eynilə sivilizasiyalar kimi, qıtələr, iqlimlər bu cürdür-onda onlar bu mühitə uyğunlaşmağa macal tapırlar. Hər hansı xüsusi şərait qəfildən mühiti dəyişən kimi, uyğunlaşma mümkünksüz olur və varlıqlar yox olma təhlükəsi ilə üzləşirlər. Əgər hər hansı geoloji inqilab nəticəsində qütbərin və ekvatorun temperaturu Fransada müəyyənləşsəydi, iki-üç nəsildən sonra bu ölkə əhalisinin çox hissəsini itirərdi və onun sivilizasiyası müasir vəziyyətdə ola bilməzdi.

Amma psixologiyada bu cür qəfil çevrilmələr mövcuddur və indiki vaxtda bilirik ki, Yer kürəsinin səthindəki dəyişikliklərin böyük hissəsi çox ləng baş verdi.

Indiyədək sosial mühitlə də eyni şeylər baş verirdi. İşgalçların dağidiciliq hallarından başqa, sivilizasiyalar həmişə tədricən dəyişirdilər. Çox təsisatlar dağıldı, çox allahlar darmadağın oldu, hər ikisi də yalnız uzunmüddətli qocalıq dövründən sonra dəyişildilər. Böyük imperiyalar yox oldular, amma yalnız uzunmüddətli süqut dövründən sonra yola çıxdılar, bu süqutdan canlı varlıqlar kimi, cəmiyyətlər də qaça bilməzlər. Romanın qüdrəti axırda barbarların hücumundan sonra yoxa çıxdı, amma bu imperiya yerini barbarlara yalnız çox ləng, bir neçə əsrlik dağıntıdan sonra verdi və əslində, qədim dünya yeni dünya ilə heç də əksər kitablarda deyildiyi kimi yox, gözə görünməz keçidlər vasitəsilə verdi.

Dünya salnamələrində özünə məxsus yeganə hadisələr kimi, müasir elmi və sənaye kəşfləri bir əsrden az müddət ərzində adamların mövcudluq şərtlərində insanın Nil

sahillərində və Xaldey vadilərində öz ilk sivilizasiyalarının rüseyimlərini hazırladıqları vaxtdan başlayaraq, tarix tərəfindən bütün qeyd edilmiş dəyişikliklərdən özlərinin əbədi saya biləcəkləri məlum əslaslar söykənən daha dərin dəyişikliklər doğurdular. Çox yaşılı cəmiyyətlərdə indi bu əslaslar sarsıldılmışdır. İnsanın ona uyğunlaşmasına macal verməyən, həddən artıq kəskin dəyişikliklər nəticəsində zəkalarda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi, güclü halsızlıqlar, irsi yolla müəyyən olunan hissler və müasir təlabatlarla yaranan mövcudluq və təfəkkür şərtləri arasında ümumi ziddiyətlər peyda oldu. Hər yerdə yeni tələbatlar nəticəsində yaranan köhnə və yeni ideyalar arasında toqquşmalar baş verir.

Biz hələ bütün bu münaqişələrdən nə çıxacağını bilmirik. Burada onlardan bu kitabın predmetini təşkil edən məsələlərə aid olanlarını öyrənərək, bəzilərinin nə qədər dərin olduğunu görəcəyik.

2. Təkamülün təbii qanunları və demokratik baxışlar arasında münaqişə

Yaxın gələcəkdə bizi gözləyən nəzərlərimiz önündə yaranan bütün münaqişələrin ən aşkarlarından biri təxəyülmüzün nə vaxtsa yaratdığı dünya haqqında nəzəri təsəvvürlərlə artıq elm tərəfindən tamam aydınlaşdırılmış həqiqət arasında get-gedə artan ziddiyət olacaqdır.

Aydın ifadə edilmiş ziddiyət yalnız istisnasız olaraq, hələ də sivilizasiyamızın qərar tutduğu dini təsəvvürlər müasir kəşflərin nəticəsi olan elmi təsəvvürlər arasında baş vermir. Bu köhnə ziddiyət daha heç kəsi heyrətləndirmir, ona görə ki, artıq zamanın təsirindən kəskin xarakterini itirib. Indi ziddiyət yeni elmi doktrinalarla müasir xalqların öz təsisatlarını qurduqları siyasi baxışlar arasında baş qaldırır.

Filosof arzuları ilə ruhlanan inqilab rəhbərləri öz humanitar ideyalarının təntənəsinə çatanda və ucaldıqlarının

fasadında bu arzuların ifadəsinə xidmət edən azadlıq, qardaşlıq və bərabərlik sözləri yazanda müasir olan hələ mövcud deyildi. Buna görə də həmin rəhbərlər ziddiyəti heç bir risk olmadan qarşılıqla üçün insanın ibtidai vəziyyətinə, təbii xeyirxahlığına və onun cəmiyyət tərəfindən pozulmasına istinad edə bilərdilər; elə hərəkət edə bilərdilər ki, elə bil cəmiyyət eyni bir şey idi, qanunvericilər onu istədikləri kimi qura bilərdilər.

Amma yeni elmin meydana çıxması ilə bu cür təsəvvürlərin tamamilə yalan olduğu aşkar oldu. Onları təkamül haqqında təbiətin hər yerində həmişə zəiflərin məhv edilməsiylə nəticələnən arasıkəsilməz mübarizəni göstərən təlim daha çox sarsıdırdı; əlbəttə, bu qəddar qanundur, amma, eyni zamanda, bu qanun tərəqqinin mənbəyidir; bu qanun olmadan bəşəriyyət ibtidai vəhşilikdən çıxa, heç zaman heç bir sivilizasiya yarana bilməzdi.

Bu elmi prinsiplərin demokratik görünə biləcəkləri və demokratianın onun özündən ötrü nə qədər əlverişiz olduğunu⁵⁹ hiss etmədən onlarla dil tapa biləcəyi- yalnız din tarixini öyrənən mütəfəkkirlərin başa düşəcəkləri həmin qeyri-adi hadisələrdən biridir; onlar dindarların müqəddəs mətnlərdən ən ağlagəlməz və mətnə tamamilə zidd olan nəticələri necə asanlıqla çıxardıqlarını bilirlər. Əslində, təbiət qanunlarından kübar qanunlar yoxdur. Tam əsasla demək olar: "Kübarlıq təbii seçmə adı altında növlər üçün qanun olduğu kimi, insan cəmiyyətləri üçün də qanundur. "Hal-hazırda biz yeni elmi

⁵⁹ Demokratik ideyalar və elm arasındaki ziddiyət, hətta universitet professorlarının yazdığı tədris kitablarına nüfuz etməyə başlayıb. Özünün kütləvi əsərləri ilə məşhur olan yazıçılardan biri Lyavis bunu bax belə ifadə edir: XVIII əsr filosofları bəşəriyyətin qardaşlıq hissələrinidəbə mindirdi, ancaq indi fəlsəfədə daha çox yayılan, artıq elmə nüfuz etmiş, yaşamaq haqqının tanınmadığı zəiflərin məhvinin həyata keçirilməsi yolu ilə təbii seçmənin qanuna uyğunluğunda, mövcudluq uğrunda mübarizənin qəcılılmazlığını öyrənməkdir.

məlumatları demokratik illüziyalarımızla bir vaxtlar ilahiyyatçıların Bibliyanı geoloji kəşflərlə razılaşdırıldıqları qədər razılaşdırmaqdə çətinlik çəkirkən. Hələ bu çəkimlər vasitəsi ilə gündən-günə artıb, böyüyən və tezliklə hamı üçün aydın və aşkar olacaq həmin ziddiyətləri birtəhər pərdələmək olar.

Öz reallığına baxmayaraq, bu münaqişə hələ fikirləşdiyimiz qədər vacib deyildir. Mən hətta, şübhələnirəm ki, o nə vaxtsa hər hansı təcrübə əhəmiyyət kəsb edəcək və fəlsəfi mübahisələr sahəsindən çıxacaq. Düzünü desək, bu ziddiyət yalnız nəzəriyyədə mövcuddur. O faktlarda yoxdur və yeri gəlmışkən, necə ola bilərdi, axı faktlar təbiət qanunlarının nəticəsidirlər, təbiət qanunları isə bizim iradəmizin və nəticədə qaca bilmədiyimiz hərəkətlərin üzərində hökmranlıq edirlər?

Biz bunu demokratianın əsl əhəmiyyətini araşdırarkən görürük. Əgər zahiri tərəfinə baxmayaraq, o anadangəlmə üstünlüyü istisna etmədən hər cür üstünlüyü xeyir-dua verirsə, onda əslində, elə o qədər kübar, yəni özündən əvvəlki idarə forması kimi seçilmiş naturalar qrupuna xeyir-dua verən olur. Bu halda isə onda təkamül qanunları ilə ziddiyət baş vermir. Yuxarıda deyilənə sübut etmək üçün, adətən, demokratianın nə olduğunu müəyyənləşdirən sözləri bir kənara qoyaq və Bürjedən iqtibas etdiyim aşağıdakı sətirlərdə çox gözəl görünən ruhu axtarmağa çalışaq:

"Ögər siz öziñizə aristokratiya və demokratiya terminlərinin əslində, nə demək olduğunu aydınlaşdırmağı arzulayırsınızsa, onda görərsiniz ki, birincisi azsaylı ali individumların azsaylı istehsalına aparan mənəviyyatların birligi deməkdir. Burada aşağıdakı ifadəni işlətmək olar: "Humanum paucis vivit genus."⁶⁰ İkinci termin əksinə, mümkün qədər çox adamı rifaha və mədəniyyətə çatdırmaq mənasını verir. Buna görə də aristokratianın ən gözəl tərəfi,

⁶⁰ İnsan nəslə azların sayısında yaşayır.

onun məhək daşı istisnasız olaraq, son nəticə kimi, bu nadir varlığı saxlamaq məqsədi güdən minlərlə taledən alınan iibrat kimi mütləq şəxsiyyətdir, demokratik cəmiyyətin ən gözəl tərəfi isə zövq və işin bir çox qeyri-müəyyən paylarla ayrılmış olduğu icmadır. Bir faktı müəyyənləşdirmək üçün böyük müşahidəçilik lazımdır ki, müasir dünya, xüsusilə də bizim fransız aləmimiz tamamilə bu ikinci mövcudluq formasına doğru istiqamət götürür. Müasir cəmiyyətin mövcudluğunun yeni tərəfi nizami kütlənin şəxsi təşəbbüsünün dəyişməsi, kütlənin çıxışları, yaxud ən azı seçilmiş fərdlərin hakimiyətinin yox olması və ya azaldılmasıdır”.

Şübhəsiz, demokratiyanın nəzəri cəhdidir. Görək realıq onunla barışımı?

Demokratiya bütün adamların hüquq bərabərliyini və azad rəqabəti əsas pirinsip kimi qəbul edir. Amma bu rəqabətdə ən qabiliyyətlilərindən, yəni az-çox irsən keçən məlum xususiyyətlərə malik olanlardan, tərbiyədən və maddi təminatdan həmişə faydalanan adamlardan başqa kim zəfər çala bilər? Hal-hazırda biz anadangəlmə hüququ qəbul etmirik və üstəlik, sosial imtiyazların əlavə olunması ilə də onların həddən artıq genişlənməsindən qaçmaq üçün tamamilə haqlı olaraq onu rədd edirik.

Təcrübədə bu hüquq özünün bütün qüvvəsini saxlayır və hətta buna əvvəller olduğundan artıq nail olur, ona görə ki, azad yarışa əqli vergilərlə yanaşı irsi seçmə əlverişli şərait yaradır. Əslində isə demokratik rejim hər hansı rejimdən daha artıq dərəcədə sosial qeyri-bərabərlik yaradır. Aristokratik rejimdə bu qeyri-bərabərlik daha az üzə çıxır, onun vaxtında artıq mövcud olanlar yalnız möhkəmlənir. Demokratik təsisatlar hər cür seçilmişlər üçün xüsusilə əlverişlidir və elə buna görə də sonuncular bu təsisatları müdafiə etməli, onu hər hansı başqa rejimdən üstün tutmalıdırlar.

Demək olarmı ki, demokratiya qədim aristokratik silklər kimi eyni cür hakimiyyətə sahib olan siniflər yaratmır? Bununla əlaqədar Tard belə deyir:

“Bütün digər demokratiyalar kimi, bizim demokratiyamız mütləq ya artıq mövcud olan, ya irsiyyətin, ya təbii seçmənin məhsulu kimi meydana çıxan, hamının qəbul etdiyi nüfuzlu adamlara –sosial iyerarxiyaya malikdir. Bizdə köhnə zadəganlığın nə ilə əvəzləndiyini görmək çətin deyil. Əvvəlcə öz dərəcələrinin sayına görə, yuxarıya doğru inkişaf edən və get-gedə mürəkkəbləşən sosial inzibati iyerarxiyaya; bəzi səbəblər üzündən müasir Avropa dövlətlərini ümumi silahlanmaya məcbur edən, eynilə bu cür hərbi iyerarxiya. Sonra proletarların və qan prinsiplərinin, rahiblərin və zadəganların, monastırların və qəsrlərin alçaldılmasının nəticəsi yalnız onların əvəzində meydana çıxan publisistlərin və maliyyəçilərin, artistlərin və siyasetçilərin, teatrların, bankların, nazirliliklərin, iri mağazaların, böyük kazarmaların və digər eyni paytaxtin daxilində yerləşmiş qrup halında iri binaların güclənməsi idi. Bütün məşhur adamlar orada rastlaşırlar və bu məşhurların cürbəcür növləri və bütün cah-calalı ilə şöhrətləri görkəmli yerlərin iyerarxiyası kimi istisnásız olaraq bir cəmiyyətin sərbəst nail olduğundan başqa nəyə malikdir və yaxud nə fikirləşir? Təkcə yalvarmadan və alçalmadan yox, bu qürurlu məqamların aristokratiyası, bu qırmızı, yaxud dəbdəbəli taxt-taclara demokratiyanın özü tərəfindən həyata keçirilən çevrilmələr nəticəsində daha böyük olmayı ara vermir».

Beləliklə, etiraf etmək lazımdır ki, demokratiya eynilə aristokratiya kimi silklər yaradır. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, demokratiyada bu silklər qapalı deyil. Hər bir kəs ora daxil ola və yaxud ora daxil ola biləcəyi barədə fikirləşə bilər. Amma yalnız anadangəlmə verilən və və onun sahiblərinə bu cür vergiyə malik olmayan rəqibləri üzərində böyük üstünlük təmin edən irsi əqli qabiliyyətlərə sahib olmadan ora necə daxil

olmaq olar? Buradan belə çıxır ki, demokratik təsisatlar yalnız seçilmişlərin qrupları üçün əlverişlidir, bu seçilmişlər isə təsisatların hər şeyi asanlıqla öz əllərinə almaqlarından sevinirlər. Kütlənin onlardan üz çəvircəkləri vaxt hələ uzaqdadır. Ancaq o hər halda nə vaxtsa haqqında tezliklə söhbət açacağımız səbəblərə toxunacaqdır.

Həmin səbəblərdən biri ondan ibarətdir ki, demokratik rejim çox baha başa gəlir. Artıq çoxdan *Leon Se* göstərmişdir ki, demokratiyanın taleyinə daha bahalı rejim olmaq yazılmışdır. Hələ bu yaxınlarda qəzetlərdən biri həmin məsələ barədə çox düzgün mülahizə yürüdürdü. Bu mülahizəni iqtibas gətirək:

"Bir vaxtlar ictimai fikir haqli olaraq, monarxiya hakimiyyətinin və üstlərinə yağan icarə və təqaiüd yağışıyla hökməndər səxavətə səsləyən saray əyanlarının israfçılığından qeyzə gəlirdi. Xalq hakim olandan sonra bu saray əyanları yox oldularmı? Əksinə, xidmət etdikləri məsuliyyətsiz, çoxbaşlı hakimlərin fantaziyalarına uyğun olaraq, artmadımı? Saray əyanları indi artıq Versalda, qızılı tutulmuş kütlələrin olduqları tarixi salonlarda deyillər? Onlar şəhərlərimizdə, kəndlərimizdə, ən balaca dairə və kanton inzibati mərkəzlərində, bizim ümumi seçki hüququmuz sayəsində deputat səlahiyyətləri almaq və hakimiyyətin bir hissəsini əldə etmək mümkün olan hər yerdə qaynaşırlar. Onların idarəsi dağidiciliq israfçılıq, tamamilə artıq vəzifələrin yaradılmasını, bu yolla ucuz populyarlığın əldə ediləsi və mümkün qədər çox seçki səslərinin alınması üçün ictimai işlərin və xidmətlərin düşünlənməmiş inkişafını artırırlar. Onlar parlamentdə vəd edilmiş rifahı səxavətlə israf edir, büdcənin tarazlığına zərər vurmaqla öz seçki dairələrinin rifahının qayğını çəkirlər. Bu, dar yerli iddiaların dövlət maraqları, dairənin Fransa üzərində qələbəsinin əsl təntənəsidir"

Bəzən seçicilərin tələbləri həddən artıq ifratdır, bununla belə, isə özünün ikinci dəfə seçilməsini təmin etməyi

arzulayan qanunverici onlarla hesablaşmağa məcburdur. O, tez-tez başlıca seçki agentləri olan şərab alverçilərinin və xırda tacirlərin məhdud zəkasının göstərişlərinə boyun əyməlidir. Seçici mümkün olmayanı tələb edir və istər-istəməz tələb olunanı vəd vermək məcburiyyətində qalır. Mümkün nəticələri haqqında azacıq anlayış da olmadan təsdiq edilən tələsik islahatlar da buradan irəli gelir. Hakimiyyətə çatmaq istəyən hər bir partiya bilir ki, bu yalnız öz rəqiblərinin vədlərini ötüb-keçməklə mümkündür.

"Hər bir partiyanın altından birinci partiyani qorxudan, söyişlər yağıdır və onu ifşa edən ikinci partiya böyüyiür. Konvent hakimiyyətdə olanda ona qarşı qorxulu yiğin (ifrat yakobinçilər) çıxış edirdilər; bu yiğin öz növbəsində kommunadan qorxurdu, kommuna isə ebertistlər qarşısında solğun görünməkdən çəkinirdi. Partiya mübarizəsinin bu qanunu hər yerdə hökmranlıq edir və hətta demaqogiyən yaramazlıqlarının əzündə belə bəraət qazanır. Amma bu ifrat siyasi hüdudları tədqiq edən zaman artıq yaxşı ayurd etməyin mümkün olmadığı şübhəli və tutqun sahə gözə dəyir; Fuşə, Talyen və Barras kimi, ən qızığın, ən "təmiz", ən qanıçən xadimlər, eynilə gilyotin satanlar və hökmədarların nökərləri olmaq üçün qabiliyyətləri çatanda elə orada olurlar.

Daha uzaq hüdudlarında partiyaların bu qarışığı da daimi siyasi qanunu təşkil edir. Bu cəhətdən biz yenice çox inandırıcı sınağa tab gətirmişik".

İdarəetmənin demokratik obrazına kütlənin bu müdaxiləsindən ciddi təhlükə təkcə həddən artıq, bununla qoşulmuş xərc deyil, həm də qanunların köməyi zamanı hər cür bədbəxtliklərin yoluna qoyulması haqqında çox yayılmış dəhşətli illüziyadır. Parlamentlər, beləliklə, nəticəsini heç kəsin əvvəlcədən görmədiyi saysız-hesabsız qanunlar çoxluğununu yaratmağa məcburdur; onlar, yalnız vətəndaşların azadlığını hər tərəfdən əhatə edir və onların yönəldikləri məsələlərin sayını artırırlar.

“Dövlət təsisatları,-italyan iqtisadçısı Lutsatti yazır,- nə biziñ miskin naturamızın xüsusiyyətini dəyişə, nə biziñ ruhumuzda çatışmayan xeyirxahlığı təlqin edə, nə də daha artıq əmanət yiğmaq üçün əməkhaqqını kifayət qədər qaldırı bilərlər, ona görə ki, biz milli iqtisadiyyatın xain və rəhmsiz şərtlərinindən asılıyıq”.

Bu mülahizə filosoflara tamamilə adı görünür, amma ictimaiyyət yüzillik müharibədən, milyardlıq xərclərdən və qanlı çevrilişlərdən əvvəl çətin ki, onu nəzərdə tutsun. Yeri gəlmişkən, dünyada adı həqiqətlərin böyük hissəsi yalnız bu qiymətlə müəyyənləşmişdir.

Demokratik təsisatlar öz arxalarınca nazirliliklərin çox böyük səbatsızlığını da gətirir; amma həmin səbatsızlıq bəzən ona rahatsızlıq yaradıb, bəzi üstünlüklərə səbəb olur. Bu səbatsızlıq nəticəsində hakimiyyət hər bir nazirin ehtiyac duyduğu inzibati təsisatlara verilir, həm də o, bu təsisatın qüvvəsini təşkil edən köhnə təşkilatı və ənənəni dəyişməyə vaxt tapmir. Bundan başqa hər bir nazir uzunmüddətli olmadığını bildiyindən və özündən sonra hər hansı bir iz buraxmaq istədiyindən, bir çox liberal təkliflərə asanlıqla boyun əyir. Əgər nazirlərin tez-tez dəyişməyi olmasayı, bir çox elmi müəssisələr Fransada tamamilə mümkünzsüz olardi. Üstəlik əlavə edək ki, demokratik təsisatların nəticəsi olan hökumətin asanlıqla dəyişilməsi nəticəsində inqilablar faydasız və buna görə də çox nadir olur. Latin xalqlarında bu üstünlüyü az əhəmiyyətli saymaq olmaz.

Demokratiyanın daha ciddi çatışmazlığı idarəetmənin başında durmuş artıb-çoxalan ortabaklılıdır. Onlara yalnız bir vacib keyfiyyət lazımdır: dərhal nəyin haqqında olursa-olsun, danışmağa hazır olmaq, öz rəqiblərinin cavablarında dərhal həqiqətə oxşar və yaxud ən azi gurultulu dəlil-sübutlar tapmaq, danışmazdan əvvəl fikirləşmək istəyən böyük dühalar- ya Paskal, ya da Nyuton olsun- parlament yığıncaqlarında kədərli rol oynayırdılar. Bu fikirləşmədən danışmaq zərurəti sanballı

ləyaqəti və ağıllı mülahizələri olan çox adamları parlamentdən kənarlaşdırır.

Onlar başqa səbablər üzündən də kənarlaşırlar və xüsusilə ona görə ki, demokratiya onu idarə edən şəxslərin üstünlüyünə dözmür. Kütlə isə bilavasitə təmas zamanı kütlənin seçdikləri yalnız onun ehtiraslarına və daha az vüsətli təlabatlarına diqqət göstərib və ona ən həyata keçməz vədlər verib, demokratiyaya xidmət göstərə bilərlər. İnsandaki onları həmişə özlərinə oxşarları axtarmağa sövq edən bu qədər təbii instinkt nəticəsində kütlə xumerin və ortabab zəkalar arxasınca gedir və get-gedə onları demokratik hökumət mühitinə daha çox daxil edir.

“Bu yaxınlarda Revue politique et parlementaire- də çap edildiyi kimi, kütlə bayağı zəkaları savadlı zəkalardan üstün tutur, mütfəkkir və ağıllı adamlardan daha çox narahat və boşboğaz adamlara boyun əyir, bu sonunculara öz çıxışlarına cəlb etməkdə və seçilməkdə hər cür xoşagalmaz yollarla mane olur. Beləliklə, meydana çıxan məsələlərin də, həlledici mülahizələrin də, görülən işlərin də, xidmətə cəlb edilən şəxsi heyətin də, onun seçilməsi zamanı rəhbərlik cəhdlərinin də səviyyəsi demək olar, fasıləsiz azalır. Bütün bunların hamısı gözlərimizin qabağındadır. Çox aşağı və bədbəxt vəziyyətlərə düşməmək üçün bunlara qarşı ölçülər götürmək lazımdır.⁶¹ Biz ona gəlib çıxırıq ki, hətta alimlər və istedadlı adamlar kütlənin sevgisini qazanmaq üçün hər gün ona rifah naminə qazanılmış sərvəti məhv etmək təklifini irəli sürürlər, başqları isə bunu sezməyə güclə cəsarət göstərirlər”.

Bu çatışmazlığın ümumiyyətlə, bütün demokratiyalara xas olmasını, irqi xüsusiyətlərin nəticəsi olmamasını ondan

⁶¹ Müəllif hər halda qərar qəbul etmədən hansı “tədbir görməyin” mümkinlüğünü bizə deməyi unutdu, ona görə ki, həmin tədbirlər demokratik prinsiplərin inkişafı olardı, nəticədə aydınlaşdır ki, onun təklifi tamamilə ximerikdir.

başa düşmək olar ki, Fransada müşahidə edilən hadisə, hətta Amerika Birləşmiş Ştatlarında daha artıq dərəcədə müşahidə olunur. Siyasetbaz adlanan xüsusi sinif adamların əqli və əxlaqi səviyyəsinin azalması gündən –günə daha parlaq şəkildə, bu böyük respublikanın gələcəyindən narahatlığı təxmin edən ölçüdə üzə çıxır. Bu həm də ona görə baş verir ki, qabiliyyətli adamlar ümumiyyətlə, nəticədə bütün partiyaların ancaq uğursuzluqlarla dolu siyasi funksiyaları veclərinə almırlar. Birləşmiş Ştatlarda bu rahatsızlıq Avropadakı kimi hiss edilər, çünkü orada hakimin rolu minimuma endirilmişdir və bu səbəbdən siyasi xadimlərin şəxsi ləyaqətləri daha az əhəmiyyətə malikdir.

Elə həmin Amerikada demokratiyani daha çox hədələyən bir təhlükə-satqınlıq nəzərə carpir. Bu, Birləşmiş Ştatlarda olduğu qədər heç bir yerdə belə iri miqyas almamışdır. Orada ələalma ictimai fəaliyyətin bütün pillələrində mövcuddur və yəqin ki, pulla almaq mümkün olmayan seçkili vəzifələr, konsepsiyalar, imtiyazlar, demək olar ki, yoxdur. *Contemporary Review*-in sözlərinə görə respublika prezidenti seçilən Amerika plunktokratiyası tərəfindən maliyyələşdirilən 200 milyon franka başa gəlir. Yeri gəlmışkən, qələbə çalan, partiya öz avansını səxavətlə ödəyir. Hər şeydən əvvəl bütün məmurların işdən kütłəvi şəkildə azad edilməsi və onların yerlərinin yeni partiyanın seçicilərinə verilməsi başlayır. Partiyanın yerləşdirməyə macəl tapmadıqları tərəfdarları Şimali Amerika Ştatlarının cənublularla müharibəsinin təqaüd fondundan get-gedə artan təqaüd alırlar, amma bu müharibənin iştirakçılarının əksəriyyəti artıq çoxdan yoxdurlar. Seçicilərə bu təqaüdüñ məbləği hal-hazırda ildə 800 milyon franka çatır.

Partiyaların başçılarına göldikdə isə onların iştahı daha böyükdür. Xüsusilə, həmişə seçkilərdə üstün rol oynayan iri möhtəkirlər özlərinə iri məbləğlər ödəməyə məcbur edirlər. Iyirmi il bundan əvvəl seçkilərdən sonra onlar özlərinə xəzinədarlığa gümüş pulu köhnə qiymət nisbəti üzə qızıl pula

çevirmək hüquq verən hökumət qərarı təşkil etdilər. Sadəcə desək bu o demək idi ki, xəzinədarlığa 12 franka alınmış gümüşün çəki həcmini verib, əvəzində 20 franka qızıl sikkələr aldılar. Bu tədbir dövlət üçün o qədər müflisedici idi ki, tezliklə hökumətin bir neçə imtiyazlı seçiciyə bu illik hədiyyəsini 240 milyon frank dəyərində məhdudlaşdırmaq lazımlı geldi. Xəzinədarlıq demək olar, boşalanda bu qanunun fəaliyyəti dayandırıldı. Bu cür böyük qarət möhtəkirlərin əlinə elə böyük sərvət verdi ki, onlar etiraz etmək haqqında fikirləşmədilər.⁶²

Biz Panamaya görə Fransada çoxlu səs-küy saldıq, bəzi hakimlərin ifrat kütlüyü isə bizi başqa ölkələr qarşısında rüsvay etmək üçün hər şey etdilər və bütün bunlar yarımdüjün ehtiyacı olan deputatlara verilən bir neçə min franklıq rüşvət üzündən oldu. Amerikalılar üçün bu tamamilə anlaşılmazdır; onlarda istisnasız olaraq, hər bir siyasi xadim eyni şeyi edərdi, amma bunu yalnız o fərqlə edərdi ki, onlardan heç biri bu cür əhəmiyyətsiz mükafatlardan razi qalmazdı. Amerika palataları ilə müqayisədə Fransa parlamenti Kanton rifahına malikdir. Parlamentimiz qanunvericilərimizin maaşının onların vəziyyətinin tələblərini güclə ödədiyinə görə tərifə layiqdir. Bu qədər iradlara nəruz qaldıqları Panamaya görə onları mükafatlandıraraq, onlar yalnız seçicilərinin bir nəfər kimi tələblərini yerinə yetirildilər. Öz inşaatçısını az qala yarımallah səviyyəsinə qaldıran Süveyş kanalı isə elə bu cür şəraitdə də tikilmişdi, başqa cür ola da bilməzdi. Maliyyəçilərin pul kisələri heç vaxt ciddi xeyirxahlıq mülahizəsi üçün açılmırıldı.

Avropa ideyaları baxımından Birleşmiş Ştatların siyasi əxlaqi görünür, özünə heç bir qazana bilməz. Onlar ölkəni

⁶² Amerika xəzinədarlığına, yəni millətin maliyyə maraqlarına qarşı əlverişli kampaniyada gümüş istehsalçıları taxıl istehsalçılarının ümumiyyətlə desək, Qərbin iri fermerlərinin şəxsində birbaşa müttəfiqlərə malik idilər. Dövlətin himayəsi ilə gümüş kimi, qiymətdən düşmüş sikkəni qəbul etmək məcburiyyətində qoymaq malların qiymətini sünə surətdə artırmaqdan başqa bir şey deyil.

rüsvay edirlər. Amma əgər amerikalılar onlarla asanca dil tapır, heç də rüsvayçı saymırlarsa onda deməli, bizim çatmağa çalışmalı olduğumuz xüsusi nəsil idealına uyğun gəlirlər. Avropada sərvət məhəbbət ən azı Amerikada olduğu kimi yayılmışdır, amma biz köhnə ənənələri saxlamışıq, bu ənənələrin nəticəsində əgər şübhəli əxlaqa malik işbazlar və maliyyəçilər uğur qazanan təqirdə paxılıq doğururlarsa, onda bununla belə, onlara kifayət qədər nifrət edirlər, belələrinə bəxti gətirən soyğunçular kimi baxırlar. Onlara dözürər, amma belələrini alımlər, artistlər, hərbiçilər, dənizçilərlə, yəni ümumiyyətlə, məlum olduğu kimi, möhtəkirlərin böyük bir hissəsinin tamamilə məhrum olduqları anlayış və hissələrin məlum vüsətini tələb edən bu cür peşələrlə məşğul olan şəxslərlə müqayisə etmək kimsənin ağlına gəlmir.

Ənənələri olmayan, özünü tamamilə ticarətə sənayeyə həsr edən, tam bərabərliyin hökm sürdüyü Amerikada heç bir sosial iyerarxiya mövcud deyildir, ona görə ki, hakimlik də daxil olmaqla bütün böyük vəzifələr, daim dəyişən, yeri gəlmışkən, hər hansı xırda dükançılardan- artıq hörməti olmayan məmurlar tərəfindən icra olunur; mən deyirəm, bu cür ölkədə yeganə fərqlənmə sərvət ola bilər. Təbii ki, həmin adamın dəyərinin və hökmünün, bunun nəticəsində isə həm də onun sosial vəziyyətinin yeganə ölçüsü ondakı dolların sayı ola bilər. Belə hallarda dollara ehtiras onu əldə etmək üçün bütün vasitələrin məqbul olduğu müstəsna idealdır. Məlum vəzifənin əhəmiyyəti onun gəlirlilik dərəcəsi ilə ölçülür. Siyasətə yalnız sadə sənət kimi baxırlar, borclu olan onunla məşğul olanı əməlli -başlı mükafatlandırmalıdır. Bu təsəvvür, göründüyü kimi, çox zərərli və alçaq olduğuna baxmayaraq, Amerika cəmiyyəti onu tamamilə qəbul edir, səsini özünün yırtıcı fəndləri ilə daha məşhur olan siyasi xadimlərə verir.

Onun istismarı üçün sindikatların yaranması gəlirli müəsisi kimi baxılan siyasetlə izah olunur. Biz avropalılar üçün çox sırlı oian Nyu-Yorkdakı *Tammany Hall* kimi, 50 ildən artıq

müddət ərzində bu şəhərin maliyyəsini geninə-boluna xərcləyən assosiasiyaları yalnız beləliklə başa düşə bilərik. Bu, sanki şəhər qulluqçularının, podratçılarının, hakimlərin, şəhər polisi agentlərinin, təminatçıların, ümumiyyətlə, bütün xidməti personalın təyinatına rəhbərlik edən mason cəmiyyətidir. Bu heyət həmin assosiasiyaya cismən və ruhən sadıqdır, assosiasiyanın ali rəhbərlərinə sözsüz boyun əyir. Yalnız iki dəfə – 1894 və 1901-ci illərdə bu qurum tab gətirə bilmədi. Onun fırıldaqlarının rəsmi araşdırılmalarından biri ən ağlagılmaz mənimsəmələrinin üstünün açılmasına gətirib çıxardı. Təhqiqat komissiyasının məlumatına görə, yalnız bir rəhbəri-mənhus *Vilyam Tved* dövründə əlbir olanlar arasında bölüşdürüllən mənimsənilmiş vəsaitin həcmi 800 milyon franka çatıldı. Qısa fasılədən sonra sindikat özünün bütün hakimiyyətini təzədən ələ keçirdi, bu yaxınlarda işə yenə qısa müddətə həmin hakimiyyəti itirdi. Sonuncudan əvvəlki seçkilərdə assosiasiya deyildiyi kimi, öz adamını Nyu-York merinin yerinə keçirmək üçün 35 milyon frank xərcləyib. Əlbəttə, bu merin əlində 400 milyon franklıq illik bütçə olduğundan, həmin məbləğ cəmiyyətin üzvlərinə asanlıqla qaytarılmışdı.

Amerikalılardan başqa hər hansı başqa bir xalq bu cür əxlaqa görə çoxdan dağılırdı. Onun Amerikanın latin respublikalarında nəyə gətirib çıxardığını bilirik. Amma Birləşmiş Ştatların əhalisi bütün manələri dəf edən yüksək keyfiyyətə -enerjiyə malikdir. Maliyyəçilərin işə qarışmaq təhlükəsi hələ də o qədər aydın olmadıqından, kütłə onun qayğısını çəkmir. Görünür təhlükənin tamamilə aydın olacağı, amerikalıların özlərinin bütün enerjilərini fəlakətin qarşısını almağa sərf edəcəkləri gün artıq uzaqda deyil, amerikalıların onları narahat edən zəncilərdən və çinlilərdən necə ayrıldıqları məlumdur. Maliyyəçilər və rüşvətxorlar onları həddən artıq sıxışdıranda başqalarını xeyirxahlığın faydası haqqında düşünməyə məcbur etmək üçün bir damcı da vicdan əzabı çəkmədən bir neçə dütünüyü linc etməkdən utanmayacaqlar.

Qeyd etdiyimiz əxlaqsızlaşma hələ Amerikada yalnız siyasetbazların xüsui sinfini büründü, tacirlərə və sənayeçilərə çox az toxundu. Təkrar edirəm, yeri gəlmışkən, onun dar hüdudlarında fəaliyyətini məhdudlaşdırın bütün anqlo-sakson ölkələrdəki kimi, Birleşmiş Ştatlarda hökumətin işlərə çox az qarışmasıdır və latin xalqlarında olduğu kimi, hər şeyə şamil olunmamasıdır.

Amerika demokratiyalarının latin demokratiyalarının zəif dərəcəsi ilə müqayisədə yaşarlığ bu çox vacib vəziyyətlə izah olunur. Demokratik təsisat yalnız işlərini istiqamətləndirmək və həmin işlərlə dövlət tərəfindən daim müdaxilə duymadan məşğul olmaq üçün kifayət qədər təşəbbüsə və iradə qüvvəsinə malik xalqlarda inkişaf edə bilər. İctimai hakimiyyətlərin təsiri çox məhdud olanda məmurların satqınlığı həddən artıq faciəli nəticələr verə bilməz. Əksinə, bu təsir böyük olanda, mənəviyyatsızlaşma hər şeyə nüfuz edir və tənəzzül yaxınlaşır. Amerikadakı latin respublikalarının kədərli nümunəsi iradəsiz, mənəviyyatsız və tənbəl xalqlarda demokratiyanı hansı tale gözlədiyini göstərir. Onda özbaşnalıq, dözümsüzlük, qanuniliyə nifrət, praktiki məsələlərdə savadsızlıq, soyğunçuluğa köklü həvəs tez inkişaf edir. Sonra tezliklə diktaturaya çevrilməsi qəçilmaz olan anarxiya başlayır. Belə nəticə həmişə demokratik, sərf xəlqi, sosializmə əsaslanan hökumətləri daha artıq təhdid edərdi.

Bununla belə, mənəviyyatın vəziyyətindən irəli gələn, bayaq qeyd etdiyimiz təhlükələrdən başqa demokratik rejim xalq kütlələrinin əqli vəziyyətindən asılı olan, amma bütün cəhdlərini onların rifahına sərf edən digər təhlükələrlə mübarizə aparmalı olur.

Demokratik rejimin ən təhlükələri düşmənləri heç də onun inadla axtardığı yerdə deyildir. Onu aristokratiya yox, xalq kütləleri təhdid edir. Kütlə öz hakimlərinin ziddiyyəti və anarxiyasından əziyyət çəkməyə başlayanda dərhal diktatura barədə düşünməyə başlayır. Azadlığı qoruyub saxlamaq üçün

yetərli xüsusiyyətə malik olmayan, yaxud bu xüsusiyyəti itirmiş xalqların tarixinin qarışq dövrlərində həmişə belə olmuşdur. *Sezar, Tiveriy, Neronun ardınca Sulla və Mariyem* tayfalararası müharibələrə tərəfdar oldular; konventin arxasında Bonapart dururdu; 48-ci ili III Napoleon müdafiə edirdi. Bütün bu müstəbidlər, bütün dövrlərin ümumi seçki hüququnun övladları həmişə kütlə tərəfindən sevilirdilər. Yeri gəlmışkən əgər xalqın qəlbi onlarla birgə olmasaydı, onlar necə tab gətirərdilər? “*Cəsarətlə deyəcək və təkrar edəcəyik ki,-demokratianın ən dəyanətli müdafiəçilərindən biri Şerər yazırı, -Lui Naroleonu respublikanın prezidenti edən, dörd plebisitin nəticəsini inkar edənlər 2 dekabr qəsdini qanunlaşdırı, imperiyani yaradan və nəhayət, millətin məhvedici avantüristlərlə sazişini təzələyən ən azı Fransada ümumi səsvermənin ən xarakterik təzahürlərini tamam başa düşməməyə məhkumdur.*”

Həmin ümumi səsvermənin az qala adının nüfuzundan məhrum olan və yalnız az general sultan nüfuzuna malik başqa avantüraçı ilə bu cür müqaviləni az qala təzələyəcəyindən çox az vaxt keçmişdir. Krallara hökm çıxarmış hakimlər çoxdur, amma xalqlara hökm çıxarmağa cəsarət edən bu cür hakimlər isə çox azdır.

3.Demokratik ideyalar və sosialistlərin cəhdləri arasında münaqişə

Demokratik təsisatların üstünlükləri, eyni zamanda, çatışmazlıqları belədir. Bu təsisatlar hər bur fərdin yalnız öz qüvvəsinə arxalanmağa adət etdiyi güclü və çılğın irqlərə heyrətamız dərəcədə uyğun gəlir. Öz -özlüyündə onlar heç bir tərəqqi yarada bilməz, amma onlar hər cür tərəqqi üçün əlverişli şərait yaradırlar.

Bu nöqtəyi-nəzərdən heç bir şey onlarla müqayisə edilə və onları əvəz edə bilməz. Heç bir rejim daha çox qabiliyyətli şəxsiyyətlərə bu cür inkişaf azadlığı təmin etmir, həyatdakı

üğüra belə şanslar vermir. Hər birinə verilən və elan edilən bərabərlik sayəsində onlar əhəmiyyətli olan hər şeyin, xüsusilə əqlin inkişafında mühüm rol oynayır, yəni hər cür böyük tərəqqinin qaynaqlandığı xüsusiyyətdən güc alır.

Amma qeyri-bərabər istedadların mübarizəsində məgər bu azadlıq, bu bərabərlik irsi əqli üstünlüklərə malik şəxsləri ortabab əqli, az inkişaf etmiş qabiliyyəti olan kütləylə eyni bir səviyyədə qoyur? Bəyəm onlar bu az istedadlı şəxsiyyətlərə rəqibləri üzərində qələbə yox, sadəcə onlar tərəfindən məhv edilməyə şans verirlər? Bir sözə, zəif, sakit, cəsarətdən məhrum məxluqlar özlərində tapa bilmədikləri azad təsisatlarda tapa bilərlərmi? Cavabin yalnız mənfi ola biləcəyi aydın görünür, o da ayındır, bərabərlik və azadlıq nə qədər artıqdırsa, istedadsız və az qabiliyyətli insanların köləyə çevrilməsi daha tam olur. Əgər azadlıqları məhdudlaşdırılmasa, onda taleyin incitdiklərinin vəziyyəti gün-gündən pisləşə bilər, əgər onlar məhdudlaşdırılsa –bunu da yalnız dövlət edə bilər – bu da dərhal dövlət sosializminə gətirib çıxarar ki, onun da nəticəsi onların aradan qaldırılmasını üstlərinə götürdükləri həmin iyrəncliklərdən pis ola bilər. Onda daha güclü şəxsiyyətlərin alturistik hissələrinə müraciət etmək qalır; amma indiyəcən yalnız dinlər, o da yalnız etiqad dövründə-hətta o vaxt həqiqətən çox zəif sosial zəminlərin yaratdığı bu cür hissələr yaratmağa nail olmuşlar.

Necə olursa-olsun, etiraf etməliyik ki, zəif və pis uyğunlaşan şəxsiyyətlərin taleyi məsələn, Birləşmiş Ştatlardakı azadlıq və bərabərliyin tam olduğu ölkələrdə, əlbəttə, aristokratik idarə forması olan ölkələrdəki tam azadlıq və bərabərlik formalarından seçilməyəcək dərəcədə sərtdir. Görkəmli İngilis alimi Men xalq hökuməti haqqında öz əsərində Birləşmiş Ştatlar haqqında danışanda belə deyir: "İndiyədək zəiflərin bu qədər divara sıxıldığı, həyatda uğur qazanınların tamamilə güclü irqə mənsub olduğu, bu qədər qısa müd-

dət ərzində şəxsi var-dövlətin və rahatsızlığının belə böyük qeyri-bərabərliyinin aşkarə çıxdığı bir icma olmamışdır”

Bu görünür, əsası azadlıq olan hər cür rejimə xas narahatlıqdır və hər halda, onlar tərəqqinin mütləq əsasını təşkil edirlər. Özünə verə buləcəyin yeganə sual bundan ibarətdir: tərəqqinin gərkli elementlərini qurban verməyə, kütlənin yalnız bilavasitə və üzdə olan maraqlarını nəzərə almağa, təbiətin nəsildən-nəsilə inadla təkrar elədiyi qeyri-bərabərliyin nəticələri ilə hər cür zorakı vasitələrlə mübarizə etməyə dəyərmi?

“Kim haqlıdır,-Fukye yazar,- aristokratik fərdiyat, yoxsa demokratik həmrəylik? Başarıyyatın inkişafına nə daha artıq əlverişli şərait yaradır? Heç olmasa, təcrübi münasibətdə kim yaxşıdır: tək Molyer, yoxsa iki yüz yaxşı müəllim? Kim daha çox xidmət göstərib: Fulton və Uatt, yüz qarşılıqlı yardım cəmiyyəti? Görünür, fərdilik ucaldır, demokratiya alçaldır; görünür insan çıçayı başarıyyatın nəcisində böyüyür. Bununla belə, bu ortabab, faydasız, alçaq duyğulu, əsasən paxıl qəlbli, boş və şöhrətpərəst zəkali, bəzən təhlükəli, həmişə sarsaq varlıqlar- hər halda insan varlıqlarıdır”.

Nəzəriyyədə təbii qanunların əks təsirini mülahizə etmək və azlığı təşkil edən güclüleri çoxluğu təşkil edən zəiflərə qurban vermək olar. Mənasız formullarını nəzərə alsaq, sosialistlərin arzusu bundan ibarətdir.

Bir dəqiqliyə bu arzunun həyata keçməsini fərz edən sosialistlərin təklif etdikləri qayda və məhdudiyyətlərin dar şəbəkəsinə salınmış insanı təsəvvürümüzdə canlandıraq. Rəqabəti, kapitalı və əqli qabiliyyətləri məhv edək. Bərabərləşdirici nəzəriyyəni təmin etmək üçün xalqı hədsiz zəifliyin o cür vəziyyətində təsəvvürümüzə gətirək ki, bunun nəticəsində o elə ilk düşmən hücumunun qurbanı ola bilər. Bəyəm xalq bundan heç olmasa, qısa müddətə bir şey udə bilərmi?

Təəssüf ki, heç bir şey! Xalq başlanğıcda bundan heç bir şey udmazdı, tezliklə hər şeyi itirərdi. Yalnız ali zəkaların

təsiri altında bütün işçiləri zənginləşdirən tərəqqiyə çatmaq olur və müasir sivilizasiyanın bu qədər mürəkkəb mexanizmi yalnız onların idarəsi altında fəaliyyət göstərə bilər. Ali zəkalar olmadan böyük ölkə tezliklə ürəksiz bədənə çevrilə bilər. Onu tikən və yönəldən mühəndis olmadan zavod uzun müddət işləyə bilməz. Zabitlərindən məhrum olmuş gəminin başına gələn onun başına gələ bilər: gəmi dalğaların ağışunda oyuncağa çevriləcək, ilk rastına çıxan dalgalara çırpılacaq. Orda ortababların və zəiflərin gələcəyi qüdrətlilər və güclülər olmadan əvvəlkindən daha miskin olardı.

Bu cür nəticə açıq- aşkar mülahizələrdən çıxır. Belə təcrübə hələ olmadığından, bu dəlil-sübuta bütün ağıllar yetə bilməz. Sosialist əqidəsinin tərəfdarlarını isə təkcə dəli-sübutlarla heç cür inandıra bilməzsən.

Beləliklə, demokratiya öz prinsiplərinin mahiyyətinə görə, mütləq daha qabiliyyətlilərin təntənəsinə xidmət edən azadlıq və rəqabətə şərait yaradır, bununla yanaşı, sosializm əksinə, rəqabətin aradan qaldırılmasını, azadlığın yox olmasını və ümumi bərabərliyi arzulayır, elə buna görə də sosialist və demokratik prinsiplər arasında açıq-aşkar və barışmaz mübarizə mövcuddur.

Müasir sosialistlər bu ziddiyyəti artıq ən azı instinkтив dərk edirlər, ancaq onu bütün adamların qabiliyyətlərinin bərabərliyi haqqında qərəzli fikirləri ucbatından aydın dərk edə bilməzlər. Bu instinkтив, tutqun və daha çox şüursuz, bununla yanaşı, eyni tip real hissədən də onların demokratik rejimə nifrəti – inqilabin bütün rejimə yaydığı nifrətdən daha güclü nifrəti yaranıb. Qeyri - məhdud müstəbid rejim vasitəsilə hər cür rəqabəti aradan qaldıracaq, qabiliyyətlilərə də, qabiliyyətsizlərə də eyni əməkhaqqını təyin edəcək, təbii istedadlarının qeyri-bərabərliyindən irəli gələn sosial qeyri-bərabərliyi qanunvericilik tədbirləri ilə dağıdacaq, azadlığın və təbii rejimin nəticələrinin ləğv olunması haqqında sosialistlərin ideyasından daha az demokratik ideya yoxdur.

İndi belə bir arzunun həyata keçməsinin asanlığına kütləni inandırmağa hazır olan yaltaqların sayı-hesabı yoxdur. Bu təhlükəli peyğəmbərlər öz populyarlıqlarının bəhrələrindən yaranmaq üçün kifayət qədər çox, hadisələrin onların yalanlarını aşkara çıxarması üçün kifayət qədər az yaşayacaqlarını fikirləşirler. Beləliklə, onların itiriləsi bir şeyi yoxdur.

Demokratik ideyalarla sosialistlərin səyləri arasındaki bu münaqişə hələ də adı ağıllar üçün o qədər də dərk edilən deyil və eksəriyyət sosializmə qaçılmaz sonunc, demokratik ideyaların əvvəlcədən nəzərdə tutulan nəticəsi kimi baxırlar. Əslində isə demokratiya və sosializm qədər bir-birindən böyük uçurumla ayrılan başqa siyasi anlayışlar yoxdur. Allaha qəti inanmayanlar bir çox məsələlərdə dindar adamlara inqilab prinsiplərinə sadiq sosialistin demokrata yaxın olduğundan daha yaxındırlar. Hər iki doktrina arasında ziddiyyət hələ təzəcə aşkara çıxmaga başlayır, amma tezliklə bu ziddiyyətlər tamam-kamal üzə çıxacaqlar və onda ciddi uçurum yaranacaq.

Beləliklə, əslində, münaqişə demokratiya və elm arasında yox, sosializmə demokratiya arasında mövcuddur. Demokratiya dolayı yolla sosializmi yaradıb, sosializmdən də məhv ola bilər.

Bəzən təklif etdikləri kimi, demokratianın zəifliklərini aşkara çıxarmaq üçün sosializmə öz təcrübələrini keçirməyə şərait yaratdığını fikirləşmək də lazımdır. Bu, dərhal bütün demokratik təsisatları tezliklə məhv edəcək sezarizm doğurardı.

Demokratlar özlərinin təhlükəli düşməni –sosializmə gələcəkdə yox, indi müharibə elan etməlidirlər. Sosializm elə təhlükə törədir ki, ona qarşı istisnasız olaraq, bütün partiyalar birləşməlidirlər və onunla bu partiyalardan heç biri –respublikaçılardır da eyni dərəcədə - heç zaman barışmamalıdır. Bizim idarə etdiyimiz təsisatların nəzəri keyfiyyətlərinə şübhə etmək olar, hadisələrin başqa cür gedisiyi arzulamaq olar, amma bu cür arzu platonik arzu olaraq qalmalıdır. Səylərinin ne-

cəliyindən asılı olmayaraq, bütün partiyalar ümumi düşmən qarşısında birləşməlidirlər. Onlar üçün rejimin dəyişilməsi ilə nəsə qazanacaqları şansı hər şeyi itirmək təhlükəsi müqabilində çox zəifdir.

Əlbəttə, nəzəri baxımdan demokratik ideyalar dini ideyalardan daha möhkəm zəminə malik deyillər; amma bir vaxtlar dini ideyaların taleyinə heç bir təsir göstərməyən bu çatışmazlıq eynilə demokratik ideyaların da taleyinə ləngidici göstərə bilməz. Demokratiyaya meyllilik indi idarə formalarından asılı olmayaraq, bütün xalqlara xasdır. Buna görə də indiki halda biz qarşısının alınması əbəs cəhd olan böyük sosial cərəyanlardan biri ilə üzbüüzük. Hazırda demokratianın ona qalib gəlmək iqtidarında olan yeganə və başlıca düşməni sosializmdir.

İkinci fəsil

Xalqların və ictimai siniflərin mübarizəsi

1.Fərdlər və növlər arasında təbii mübarizə. Canlı varlıqların ümumi mübarizəsi təbiətin daimi qanununu təşkil edir. Bu mübarizə tərəqqinin vacib şərtini təşkil edir. Təbiəin zəiflərə dözuñsüzlüyü.

2.Xalqların mübarizəsi. Qədim zamanlardan başlayaraq xalqların öz aralarında fasiləsiz mübarizəsi. Güclünün hüququ həmişə onun taleyini həll edirdi. Niyə güc və hüquq eyni anlayışı təşkil edir. Kiçik dövlət bəzən necə mövcud ola bilər. Xalqların hüquqlarının hüdudları onun müdafiəsi üçün öhdələrində olan güclə ölçülür. Sivil xalqlar yuxarıda sözügedən prinsipləri zəncilərə necə tətbiq edirlər. İlahiyyatçıların və filantropların mülahizələrinin əhəmiyyəti. Beynəlxalq münasibətlərdə hüquq və ədalət. Nəyə görə gələcəkdə xalqlar

arasındaki mübarizə gürman ki, keçmişdəkindən daha kəskin olacaq

3. İctimai siniflərin mübarizəsi. Bu mübarizənin əsliyi. Onun zəruriliyi. Niyə bu mübarizə nəinki azalmalı, əksinə, artmalıdır. Dinin siniflər arasındaki mübarizəni aradan qaldırmaq üçün faydasız cəhdələri. Siniflər arasındaki çekişmə əslində, əvvəlkindən daha dərindir. Sosialistlərin mübarizə programı. Bir-birinə əks partiyaların bir-birini qarşılıqlı şəkildə başa düşməmələri. Tarixdə yanlışlığın mühüm rolü.

4. Gələcəkdə sosial mübarizə. Sosialistlərlə mübarizənin kəskinliyi. Birləşmiş Ştatlarda mübarizə. Köhnə cəmiyyətlər üçün gələcəkdə özünü müdafiə məqsədilə mübarizənin çətinliyi. Həmin cəmiyyətin ordularının süqutu.

1. Fərdlər və növlər arasında təbii mübarizə

Təbiətin növləri yaxşılaşdırmaq üçün tapa bildiyi yeganə üsul ondan ibarətdir ki, o yedirə bildiyindən həddən artıq çox varlıq istehsal edir, onlar arasında fasiləsiz mübarizə doğurur, bu mübarizədə yalnız ən güclülər, ən çox uyğunlaşmağı bacaranlar tab gətirə bilərlər. Mübarizə nəinki təkcə müxtəlif növlər arasında, həm də son məqamda daha güclü olan eyni növlərin fəndləri arasında da gedir.

Bu təbii seçmə üsulu sayəsində varlıqlar dünyanın yaradılmasından bəri təkmilləşiblər, insan geoloji zamanlardan qeyri-təkmil tiplərdən inkişaf edib və mağara dövrü vəhşi əcdadlarımızın sivilizasiyasına yüksəlib. Bizim hissələrimiz nöqteyi-nəzərindən ən qabiliyyətliləri yaşıdan mövcudluq uğrunda mübarizə tamamilə vəhşi sayla bilər. Amma unutmaq lazım deyil ki, bu mübarizə olmasayı, biz hələ də indi özümüzə tabe etdiyimiz heyvanların şikarlarını ən kədərli şəkildə almalı olardıq.

Təbiət tərəfindən yaratdığı bütün varlıqların məhkum olunduqları mübarizə hər yerdə və həmişə baş verir. Mübarizə

olmayan yerdə nəinki irəliyə doğru hərəkət yoxdur, əksinə, geriyə doğru sürətli hərəkət var.

Naturalistlər bütün canlı varlıqlar arasında baş verən mübarizəni bizə göstərib, bizi daxilimizdə baş verən mübarizə ilə də tanış edirlər.

“Canlı varlıqların bədənlərinin müxtalif hissələri, — Kunsler yazar, — nəinki bir-birinə yardım göstərmirlər, əksinə, mənə elə gəlir, onların arasında buna qarşı fasıləsiz mübarizə gedir. Onlardan birinin hər cür inkişafı öz arxasında digərlərinin əhəmiyyətinin müvafiq azalmasını gətirir. Başqa cür desək, bir hissənin hər cür güclənməsi, başqa hissələrin zəifləməsini doğurur”.

“Artıq Joffrua Sent-Iller özü üzvlərin müvazinəti prinsipini yaradıb, bu təzahürün başlıca hüdudlarını çizir. Müasir faqositoz nəzəriyyəsi həmin prinsipə yeni az şey əlavə edir, amma bu təzahür zamanı baş verən prosesləri böyük dəqiqliklə müəyyənlaşdırır”.

“Öz aralarında təkcə üzvlər yox, həm də necəliklərindən asılı olmayıaraq, bütün hissələr mübarizə aparırlar. Məsələn, dəri və eyni dərinin elementləri arasında mübarizə mövcuddur. Ən zəiflərin inkişafı bu mübarizə nəticəsində yavaşıyır və dayanır; onlar nəticədə daha da inkişaf edən güclülərə rəhmsizcəsinə qurban verilə bilərlər. Adama elə gəlir, məsələ o cür baş verir ki, elə bil canlı orqanizmlərin xərcləmək üçün yalnız müəyyən qədər inkişaf etdirici gücü vardır. Əgər hər hansı sünə müdaxilə nəticəsində bu inkişaf qüvvəsi hər hansı bir üzvə, yaxud aparata verilirsə, onda digər üzvlər bunun nəticəsində öz inkişaflarında ləngiyir və hətta məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşirlər”.

“Canlı orqanizmi təşkil edən hüceyrələr koloniyasında - öz tərəfindən Düklo yazar, - hətta tam olmazdan əvvəl xəstə və ölməkdə olan fərdlər var, artıq zəifləmiş və artıq ümuni maraqlar xətrinə yox olmağa məhkum hüceyrələr vardır. Bu iş yenə də aralarında sirkulyasiya etdikləri həmin hüceyrələrlə

fasiləsiz mübarizə üçün təşkil olunmuş leykositlərə həvalə edilir. Leykositlər onların hamısı üçün təhlükə törədirlər və hüceyrələrdən biri səbabından asılı olmayaraq müqavimətində zəifləyən kimi, bütün qonşu leykositlər onun üstünə atılır, əla keçirir, öldürür, bir-birinin əlindən qapır və ondan qalan elementləri özləriylə birlikdə aparırlar. Orqanizmimiz üçün daimi rejim əmin-amanlıq yox, hərbi vəziyyət rejimi zəif, xəstə və qocaların hamısını sixışdırmaqdır. Bu mənada təbiət biza özünüñ qeyri-adi qəddarlıq dərsini verir."

Beləliklə, təbiət zəifliyə qeyd-şərtsiz dözümsüzlük tövsiyə edir. Bütün zəiflər dərhal onun tərəfindən məhvə məhkum edilir. Təbiət yalnız gücü hörmət edir.

Əqli qabiliyyətlər fəddəki beynin maddəsinin kütləsi ilə sıx əlaqədə olduğu kimi, təbiətdə canlı varlığın hüququ onun beyninin həcmi ilə sıx əlaqədədir. İnsan yalnız öz beyninin böyüklüyü sayəsində ondan daha az kamil olan varlıqları öldürmək və yemək hüququnu mənimsəyib. Əgər sonuncuların fikrini öyrənmək mümkün olsaydı, əlbəttə, onlar cavab verərdilər ki, təbii qanunlar çox xoşagelməzdir. Onların yeganə təsəllisi kimi, təbiətin bu cür xoşagelməz və faciəvi qanunlarla başdan-başa dolu olması rol oynaya bilər. Yeməli heyvanlar daha inkişaf etmiş beyninə bəlkə də öz aralarında qəssabın bıçağından can qurtarmaq üçün razılığa gələ bilərlər; amma onlar bununla çox az şeyə az nail ola bilərdilər.

Bu heyvanlar öz-özlərinə məxsus olsayırlar, heyvandarların şəxsi məqsədi üçün və buna görə də çox diqqətli qulluğunu saya almaq imkanından məhrum olsayırlar, hansı taleyi yaşayırdılar? Hələ insan ayağı dəyməmiş ölkələrdə çəmənliklərdə ot tapa bilərdilər, amma orada da zəhərli heyvanların dişlərindən qurtara bilməzdilər, onlardan qaçanda isə özlərinə yemək tapmaq və onu özləri kimilərin əlindən almaq üçün həddən artıq qoca olanda tədrici achiqdan qurtula bilməzdilər.

Amma təbiət əsrən-əsrə zəif varlıqlara düşmənlərinin acığına öz nəslini artırmaq üçün düzgün vasitələr bəxş edib, bütün bu düşmənləri doydurmağa qadir olan məhsuldarlıq verib. Belə ki, hər dişi seld il ərzində 60.000-dən artıq yumurta qoyur, həmişə də öz nəslini artırmaq üçün kifayət edən körpə sellərin sayı ilə xilas edir. Təbiət sanki hətta ən aşağı növlərin, ən xırda parazitlərin davamını təmin etmək üçün diqqət göstərdiyi qədər, ən ali varlıqların mövcudluğunu təmin etmək üçün də eyni cür də diqqət göstərir. Ən böyük dahlərin həyatı təbiət üçün miskin mikroblastların mövcudluğundan artıq əhəmiyyətə malik deyildir. Təbiət nə xeyirxah, nə də qəddardır. O yalnız nəslin qayğısını çəkir və ayrı-ayrı fəndlərə həddən artıq etinasızdır. Bizim ədalət haqqında ideyalarımız ondan ötrü tamamilə yaddır. Təbiətin qanunlarına qarşı etiraz etmək olar, amma istər-istəməz həmin qanunlarla yaşamaq lazımlı gəlir.

2. Xalqların mübarizəsi

İnsan bütün canlı varlıqların tabe olduqları, qəddar təbiət qanunlarının onun özüne münasibətdə ləğv edilməsinə nail olubmu? Sivilizasiya xalqlar arasındaki münasibəti heç olmazsa, bir azca yumşaldıbmı?

Tarix bizə əksini göstərir. O bizə deyir ki, xalqlar daimi mübarizədə olmuşlar və dünyanın başlangıcından güclünün hüququ həmişə onların taleyinin yeganə həllədicisi olub.

Bu qanun qədim dünyada eynilə müasir dünyada olduğu kimi idi. Həmin qanunun gələcəkdə də eynilə mövcud olmayacağı ilə bağlı heç bir əlamət yoxdur. Şübhəsiz, bu rəhmsiz qanuna qarşı indiki vaxtda ilahiyyatçıların və filantropların sayı kifayət qədərdir. Biz onlara çoxsaylı kitablara görə borcluyuq, həmin kitablarda onlar gözəl ibarətlərlə, inadla hüquqa və ədalətə, guya aləmi göyün yeddinci qatından idarə edən ali ilahiyyata çağırırlar. Amma faktlar həmişə elə bu mənəsiz sözləri inkar edib. Bu faktlar bizə deyir ki, hüquq

yalnız ona hörmət bəsləməyə məcbur etmək üçün lazım olan qüvvə olduqda mövcuddur. Güc və hüquq eyni olduğundan, gücün hüquqdan yüksəkdə dayandığını demək olmaz.

Güç olmayan yerdə heç bir hüquq ola bilməz.⁶³ Əgər hər hansı bir dövlət hüquq və ədalətə bel bağlayıb, qoşunlarını hərəkətə gətirmək istəsə, dərhal öz qoşunları tərəfindən ələ keçirilə, qarət edilə və köləyə çevrilə bilər- mənçə, buna heç kəsin şübhəsi yoxdur. Əgər indi Türkiyə, Yunanistan, Mərakeş, Portuqaliya, İspaniya və Çin kimi zəif ölkələr birtəhər mövcuddurlarsa, bu yalnız həmin ölkələrə sahib olmaq istəyən güclü xalqların rəqabəti sayəsində mümkündür. Gücdə özlərinə bərabər rəqiblərlə hesablaşmağa nəcbur olan böyük dövlətlər zəif ölkələrin hesabına yalnız ehtiyatla, yalnız onların əyalətlərini hissə-hissə ələ keçirib varlama bilərlər. Danimarka hersoqluğu, Bosniya, Malta, Kipr, Misir, Transvaal, Kuba, Filippin adaları və i.a.bu cür növbə ilə sahibləri olan xalqların əlindən alınmışlar.

İndiki vaxtda heç bir xalq unutmamalıdır ki, onun hüquqlarının hüdudları onun bu hüquqları müdafiə etmək üçün sahib olduğu qüvvələrlə dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. *Qoyunun yeganə tanınmış hüququ beyni onların beynindən böyük olan məxluqlar üçün qida rolunu oynamaqdır. Zəncilərin yeganə*

⁶³ *Amma ictimai fikir əsasında gələcək beynəlxalq hüququn cizgilərinin görünməyə başladığı şübhəsizdir. Bu qanun artıq hökmədarları onunla hesablaşmağa məcbur etmək üçün kifayət qədər güclənir. Məsələn, şübhə yoxdur ki, 1870-ci ildə fransızlar müdafiəsiz qalanda ingilislər heç zaman Kale limanına qoşun çıxarmaq barədə də fikirləşmədilər. Bir neçə əsr bundan əvvəl belə təcavüzi çox təbii sayıldır. Rusların məğlubiyətinin sonrakı günü bir neçə əyaləti ələ keçirmək üçün Imperator Vilhelmin fürsətdən istifadə edib, fransızlara müharibə elan etməsinə mane olan səbəblərdən biri Mərakeş üzündən bədbəxt münaqişənin doğurduğu yekdil mühakimə idi. Amma xalqlar ictimai fikrin hələ bu qədər məhdud qüdrəti əvəzinə özlərinin müdafiə toplarının gücünə arxalansalar, daha ağıllı hərəkət edəcəklər.*

tanınmış hüququ öz ölkələrini ağlar tərəfindən ələ keçirilmiş və qarət edilmiş görmək və müqavimət göstərdiyi təqdirdə güllələniib öldürülməkdir. Əgər müqavimət yoxdursa, onda ağlar onların əmlakını ələ keçirməklə kifayətlənir və sonra özlərini qalibləri varlandırmaq üçün qırmanc altında işləməyə məcbur edirlər. Bir vaxtlar Amerika yadellilərinin vəziyyəti bu cür idi, indi Afrika saknlərinin taleyi bu cürdür. Beləliklə, zəncilər zəifliyin nəyin bahasına başa gəldiyini öyrəndilər. Kitablar yanan filantroplara zövq vermək üçün bu xalqların bədbəxt tarixi haqqında ibarəli sözlər söyləyirlər, sonra isə onları qurmuşuna düzürlər. Meyl, hətta o vəziyyətə çatır ki, sivilizasiyanın rifahi ilə tanış etmək üçün onların yanına cibləri Bibliya və içki şüşələri ilə dolu missionerlər göndərirlər.

Beləliklə, ilahiyyatçılar və filantropların uşaq boşboğazlıqlarını bir tərəfə qoyub, daim müşahidə olunan faktı qəbul edirik ki, insanların yaratdıqları qanunlar təbiət qanunlarını dəyişməkdə tamamilə gücsüzdürlər və xalqlar arasındaki münasibətləri hələlik bu sonuncular idarə edirlər. Burada hüquq və ədalət haqqında mülahizələrin qətiyyən yeri yoxdur. Xalqlar arasındaki münasibətlər indi müxtəlif maraqlar toqquşan, yaxud hər hansı dövlət öz hüdudlarını genişləndirmək fikrinə düşən kimi, dünyanın əvvəlində olduğunun eynidir. Məsələ qeyri-bərabər gücə malk olan xalqlar arasındaki münasibətlərə çatan kimi, hüquq və ədalət heç vaxt heç bir rol oynamayıb. Qalib, yaxud məğlub, ovçu yaxud şikar olmaq-qanun həmişə belə olub. Diplomatların sözləri, natiqlərin çıxışları frak geyinən kimi kübar adamların bir-birini qarşılıqlı bəzəyib-düzəmələrini xatırladır. Onlar bir-birinə aman vermədən sizə birinci yol verməyə çalışacaqlar və çox səmimiyyətlə bütün ən uzaq qohumlarınızın səhhəti haqqında sorğu-sual edəcəklər. Amma onların marağına toxunan hər hansı bir şərait yaranan kimi, bütün bu saxta hissələr də yox olacaqdır. Onda bir-birilərinə aman vermədən özləri birinci keçməyə çalışacaqlar. “Xeyriyyə bazarı”nda yanğın, yaxud “Burqundiya”da fəlakət zamanı olduğu kimi,

karşılığına çıxan qadın və uşaqları ayaqlarının altına salıb tapdayacaq, yaxud dəyənəklə öldürəcəklər. İstisna kimi, əlbettə, özləri kimilərin yolunda qurban getməyə hazır olan fədakarlar da tapılar, amma onlar o qədər azsaylıdırlar ki, belələrini qəhrəman sayırlar və adlarını tarixin səhifələrinə yazırlar. Xalqlar arasında mübarizənin gələcəkdə keçmişdəkinə nisbatən daha az gərgin olacağını fikirləşməyə yalnız zəif əsas var. Əksinə, bu mübarizənin daha rəhmsiz olacağına sanballı əsaslar mövcuddur. Millətlər bir-birindən hələ bu məsafələri keçmək üçün vasitə vermədiyi bir vaxtda toqquşma səbəbləri nadir hallarda ortaya çıxırı; indi isə həmin səbəblərə daha tez-tez rast gəlmək olur. Əvvəllər beynəlxalq mübarizə əsasən sülaə maraqları, yaxud fatehlərin fantaziyası əsasında yaranırdı. Gələcəkdə isə onun əsas yaradıcı səbəbləri xalqların öz həyatlarının asılı olduğu və gücünü artıq göstərdiyimiz böyük iqtisadi maraqlardan asılıdır. Millətlər arasındaki ən yaxın müharibələr sağ qalmaq uğrunda əsl mübarizə olacaqdır, az qala döyüşən tərəflərin birinin məhv olması ilə başa çatacaqdır. Transvaldakı son müharibə bunun üçün tamamilə xarakterik nümunə ola bilər.⁶⁴

⁶⁴ Bir vaxtlar ingilislər burları tamam məhv etməklə müharibəni başa vuracaqlarını fikirləşib, bu məqsədə çatmaq üçün çox təsirli tədbirlər görüldülər. Onların dəstələrinin girdiyi hər yerdə kəndlər, fermalar və tarlalar yandırılır, əhali, o cümlədən qadınlar, qocalar və uşaqlar əsir götürüldür. Onları "toplanoş düşərgələri" adlanan xüsusi yerlərə salır, yarımcılpaq, pis hava şəraitində saxlayır, kifayat qədər yemək yeməyən əsirlər tezliklə ölürdüllər. Əsirlərin sayı 1901-ci il sentyabrında 109.000 nəfər idi, rəsmi statistik faktlara görə illik ölüm iyunda 109.000, iyulda 180.000, avqustda 214.000 və sentyabnda 264.000 nəfər idi. Tərəqqi ciddidir. Gələcəyi nəzərə alıb uşaqlara elə divan tuturdular ki, onların ölümü daha çox olurdu. Ölüm min nəfərə 433 adam olurdu, bu isə o demək idi ki, əgər müharibə ikinci il də davam etsəydi, uşaqlar tamam yox olardılar. Ingilis qəzetlərinin çap etdiyi sənədlərə görə, bu əhalinin qidalanmasının qiyməti hər birinin gündəlik xərci 19 santim (8 qəpik) idi.

Bütün bu vacib həqiqətləri gizlətməyə heç bir marağımız yoxdur və bunun özünü gizlətmək həddən artıq təhlükəlidir. Məncə, hamiya aydın olacaqdır ki, iyirmi beş il əvvəl ispanları yaxşıca başa salsayırlar ki, onlar daxili çəkişmələrlə kifayət qədər zəifləyən kimi, xalqlardan hər hansı biri onların axırıncı müstəmləkələrini ələ keçirmək üçün ilk bəhanədən istifadə edəcəklər və rahiblərin dualarına və katolik müqəddəslərin himayəsinə baxmayaraq, bunu çox asanlıqla həyata keçirəcəklər, onlar böyük xidmət göstərmiş olardılar. Bəlkə də onda daha az inqilab törətməyin, az nitq söyləməyin və hücum təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün özlərinin müdafiəsini təşkil etməyin nə qədər faydalı olduğunu başa düşərdilər. Kiçik, amma kifayət qədər enerjili xalq həmişə özünü çox gözəl müdafiə edə bilər.

Bir çox xalqlar özlərinin büdcələrinin düz üçdə birini hərbi xərclərə sərf edirlər və əgər bu sığorta mükafatı həmişə lazımi şəkildə xərclənsəydi, onların qonşularının hüququna qarşı əlbəttə, həddən artıq çox hesab olunmazdı.

3. İctimai siniflərin mübarizəsi

Kollektivçilər tarixdə siniflər arasında mübarizənin iqtisadi maraqlar üzündən hökmran olduğu iddiasını, həm də bu mübarizənin bütün siniflərin tək fəhlə sinfi tərəfindən udulması nəticəsində aradan qalxacağı ideyasını öz nəzəriyyəçiləri Karl Marksın adına yazırlar. Birinci maddə-sinfi mübarizə-dünya kimi, hamiya məlum və köhnə şeydir. Artıq təkcə qabiliyyətlərdəki təbii fərqlərin və hətta sadəcə, təlabatlardakı fərqlərin nəticəsi olan sərvətlərin və hakimiyyətin qeyri-bərabər bölünməsi sayəsində insanlar mütləq maraqları bir-birinə az-çox zidd olan siniflərə bölünürdürlər, bu da mübarizə doğururdu. Amma həmin mübarizənin ara verəcəyi fikri-bu elə ximeri təsəvvürdür ki, hər cür reallığa ziddir və bunun həyata keçməsini qətiyyən arzulamaq olmaz. Canlı

varlıqların, irq və siniflərin mübarizəsi olmadan, bir sözlə, ümumi mübarizə olmadan insan heç vaxt ibtidai vəhşi vəziyyətdən çıxa və sivilizasiya səviyyəsinə yüksələ bilməzdi.

Deməli, artıq gördüyüümüz kimi, heyvanlar arasında münasibətlərin hakim olduğu mübarizəyə meyllilik həm fərdlər və siniflər arasındaki qarşılıqlı münasibətləri idarə edir.

“Ətrafına baxmağa bəndən ki, -B.Kidd yazar,- insanın özüնə oxşar məxluqlara mübarizəsinin xarakterimizin başlıca cəhəti olduğunu gorəsən. Bunu sosial quruluşun bütün hissələrində görmək olar. Əgər həm bizim, həm də bizi əhatə edən şaxlsərin gündəlik hərəkat niyyətlərini nəzərdən keçirsək, etiraf etməliyik ki, bizlərdən çoxumuzun ilk və başlıca fikri özünü cəmiyyət içində necə müdafiə etmək məsələsidir. Sənayenin texniki alətləri qılınclardan öldürücüdür”.

Bu mübarizədə nəinki təkcə siniflər arasında həm də elə eyni bir sinfin fərdləri arasında baş verir və son halda da təbiətdə olduğu kimi, ən gərgin mübarizə gedir. Bəzən eyni bir məqsədlə-müasir cəmiyyətin dağdırılması məqsədilə birləşsələr də, socialistlərin özləri öz yığıncaqlarında səs-küylü fikir ayrılıqları olmadan keçinə bilmirlər.

Indi mübarizə həmişəkindən daha gərgindir. Bu cür gərginlik bir çox səbəblərin nəticələri kimi meydana çıxmışdır. Həm də biz təbiətə məlum olmayan ədalət və bərabərlik xəyallarının arxasında getmişik. Bu boş müddəalar insanın bəxtinə düşən bədbəxtliklərdən daha artıq bədbəxtlik gətirib və bundan sonra da gətirəcək.

“Sosial ədalət mövcud deyil,- Buj tamamilə doğru olaraq yazar,- ona görə ki, təbiətin özü eyni deyil. Ədalətsizlik və qeyri-bərabərlik beşikdən başlayır. Beşikdən qəbrəcən tabii qeyri-bərabərlik bütün hayatı ərzində, onun rıfahını və əzablarını özbəzəna azaldıb və çoxaldıb insanı addım-addım izləyir.

Qeyri bərabərliklərin növləri minlərlədir. Doğum, yaxud irsiyyət təsadüfləriylə, fiziki üstünlük və çatışmazlıqlarla, intellektual uyğunsuzluqlarla, tale fərqləriylə şərtlənən təbii

qeyri-bərabərlik insanın hayatı narahatlıq və hər cür toqquşmalar yaradıb ən əks istiqamətlərdə ona rəhbərlik edir." Sosializmdən xeyli əvvəl dirlər də xalqlar, fərdlər və siniflər arasında mübarizəni aradan qaldırmağı arzulamışlar; ancəq dayandırmaq istədikləri mübarizəni qızışdırmaqdan başqa nəyə nail oldular? Bəyəm onların doğurduqları müharibələr ən qəddar, siyasi və sosial bədbəxtliklərlə dolu deyildimi? Ümid edə bilərikmi ki, sivilizasiyanın irəli getməsiylə siniflər arasındaki mübarizə zəifləyəcək? Bunun əksinə olaraq, hər şey fikirləşməyə vadə edir ki, bu mübarizə əvvəlkindən daha qızğın olacaq.

Bu cür mümkün qızgınlığın səbəbi ikilidir: birincisi-siniflər arasında get-gedə güclənən ziddiyət, ikincisi assosiasiyanın müxtəlif siniflərə öz tələblərinin müdaxiləsi üçün yerdiyi güc.

Birinci maddə demək olar, mübahisədən kənardır. Siniflər məsələn, fəhlələr və sahibkarlar, xüsusi mülkiyyətçilər və proletarlar arasındaki fərq görünür, bir vaxt silklərin, məsələn, xalq və zadəganlıq arasındaki fərqdən daha kəskindir. O vaxt doğumla yaranan maneq keçilməz sayılırdı. İlahinin iradəsi ilə müəyyən olunmuş bu fərq mübahizəsiz qəbul olunurdu. Düzdür, həddən artıq sui-istifadə bəzən qəzəb doğururdu, amma bu qəzəb müəyyən olunmuş qaydaların yox, yalnız həmin sui-istifadələrin əleyhinə yönəldirdi.

İndi heç də elə deyil. Qəzəb bir vaxtlar olduğundan daha az sui-istifadələrin yox, məhz bütün ictimai quruluşun əleyhinə yönəlib. İndi sosialistlər burjuaziyanı, sadəcə, onun yerini tutmaq və sərvətlərinə sahib çıxməq üçün dağıtmağa çalışırlar.

"Məqsəd aydın ifadə olunub,-Bualley deyir,- sadə dillə desək, söhbət burjuaziyanı onun talanından xilas etmək üçün xalq sinfinin yaradılmasından gedir. Kasıbları varlıların üstünlə qaldırmaq istəyirlər, qələbənin bəhrəsi isə məğlubların qarəti olur, Teymur və Çingiz xan ordularını bu niyyətlə calb edirdilər".

Fatehlər, doğrudan da, belə hərəkət edirdilər, amma məğlubiyyət təhlükəsi ilə üzləşənlər, çox gözəl bilirdilər ki,

onların yeganə sağ qalmaq şansı özlərini var gücləriylə müdafiə etmələrindədir, indi bu müasir barbarların rəqibləri yalnız danışıqlar aparırlar və özlərinin mövcudluqlarını bir sırə güsəştlərlə bir qədər də uzatmağa çalışırlar, bununla da yalnız hücum edənləri şirnikləndirir, onların nifrətini qazanırlar. Gələcəyin bu mübarizəsi qələbədən sonra bizimlə maraqlanmaqdan əl çəkən düşmənin əlindən alınmış şikardan istifadə etmək arzusunda olan işgalçı mühəribələr kimi meydana çıxmaması ilə mürəkkəbləşəcək. Indi vuruşmaların arasında quduz nifrət hökm sürür. Bu mübarizə get-gedə sanki daha artıq dini forma alır və həmişə dindarların fərqləndikləri qəddarlığın və barışmazlığın həmin xüsusi xarakterini alır.

Biz artıq görmüşük ki, siniflər arasındaki indiki nifrətin ən güclü səbəblərindən biri düşməncilik edən partiyaların bir-biri haqqında tamamilə iyrənc anlayışıdır. Biz əsas əqidələrimizi öyrənib kifayət qədər göstərmişik ki, adamlar arasındaki münasibətlərdə qarşılıqlı bir-birini başa düşməmək necə böyük rol oynayır, buna görə də həmin anlaşılmazlığı aradan qaldırmağın mümkünüzlüyüne inanırıq. Sivilizasiyaların simasını dəyişən ən qızığın mübarizələr, ən canlı dini çəkişmələr daha artıq düşməncilik edən tərəflərin qarşılıqlı anlamazlığının və onların anlayışlarının saxtalığının səbəbi idi.

Ideyaların səhv olmasının özü də bəzən həmin ideyaların gücünü təşkil edir. Kifayət qədər təkrar olunanda ən açıq-aşkar yanlışlıq kütlə üçün yeganə həqiqət olur. Yanlışlıq kimi heç nə belə asanlıqla qəbul olunmur, bir halda ki, o kök atdı, dini ehkamların qüdrətini qazanır. Bu yanlışlıq əqidə təlqin edir, əqidəyə isə heç kəs müqavimət göstərə bilməz. Ən yanlış anlayışlar orta əsrlərdə Qərbin bir hissəsinin Şərqiñ üzərinə qaldırdı; elə bu cür anlayışların nəticəsində Məhəmmədin ardıcılları özlərinin qüdrətli imperiyalarını yaratdılar, sonralar Avropa yerlə yexsan edildi. Bu çevrilisişləri törədən ideyaların yalnızlığı indi uşaqa da aydınlaşdır. Indi onun təqdim edildiyi sözlər əsrlər ərzində öz mənasını o qədər itirib ki, artıq həmin sözlərin

Əvvəlki böyük cazibəsini anlamaq iqtidarında deyilik. Bununla belə, həmin cazibə qüdrəli idi, eynilə elə bir məqam vardı ki, ən aydın fikirlər, ən aşkar sübutlar ona üstün gələ bilməzdi. Bu mifi heç də ağıl yox, yalnız zaman dağdı.

Yanlış ideyalar, aldadıcı sözlər təkcə qədim zamanlarda cazibədar təsir göstərmirdilər. Xalqın ruhu dəyişib, amma onun əqidəsi eynilə yanlışdır, ona sözlərinə hakim olan sözlər eynilə aldadıcıdır. Yeni adlar altında olan yanlışlıqlar əvvəlki zamanlarda olduğu kimi, öz sehirli qüvvəsini indi də saxlayır.

4.Gələcəkdə sosial mübarizə

Təbiətin mərhəmətsiz qanunları nəticəsində qaçılmaz olan siniflər arasındaki mübarizə sivilizasiyasının yeni şərtləri, bu siniflərin öz aralarında qarşılıqlı münasibətlərini idarə edən anlamazlıq, onların maraqlarında, xüsusilə də ideyalarında get gedə artan ziddiyyətlər sayəsində kəskinləşəcək. Şübhəsiz, qarşıda əvvəlkindən də kəskin sinfi mübarizə durur. İctimai quruluşun heç vaxt rast gəlmədiyi dəhşətli təzyiqlə rastlaşacağı vaxt yaxınlaşır.

Müasir barbarlar təkcə mülkiyyət sahiblərini yox, hətta sivilizasiyamızın özünü də hədələyirlər. Sivilizasiya onlara yalnız cah-calalın himayədarı və həyatın lüzumsuz mürəkkəbləşdirilməsi kimi görünür.

Onların rəhbərlərinin lənətləri heç vaxt belə qızığın olmayıb; rəhmsiz düşmən yurdlarını və allahlarını hədələyəndə xalq heç vaxt belə lənətlər yağıdmırıldı. Ən dinc sosialistlər burjuaziyanın mülkiyyətinin bölüşdürülməsi ilə kifayətlənirlər. Ən qızığları onun tamam məhv edilməsini istəyirlər. Onlardan birinin konqresdə deyilmiş və Bualleyin kitabında sitat verilmiş sozlərinə görə, “iyrənc burjuanın dərisi yalnız əlcək tikməyə yarayır.”

Bu rəhbərlərin sözləri imkan daxilində əməllərinə uyğun gəlir. Son on beş ildə sosialist partiyası hücumcularının Avropada

törətdikləri cinayətlərin sayı çox əlamətdardır. Beş dövlət başçısı, o cümlədən bir imperatricə öldürülüb, başqa ikisi yaralanıb, iyirmiyə yaxın polis rəisi öldürülüb, sarayların, teatrların, evlərin və dəmiryol qatarlarının partladılması zamanı tələf edilən adamların sayı isə xeyli çoxdur. Barselonanın Liseo teatrında baş verən bu partlayışların birinin qurbanı səksən üç nəfər olub: Peterburqun Qış sarayındakı partlayış səkkiz nəfəri öldürdü, qıpx beşini yaraladı. Avropada bu gərginliyi dəstəkləyən 40-a yaxın jurnalist var. Bu elə ayrı-ayrı hücumların şiddəti mübarizənin ümumi olacağı təqdirdə onun hansı quduzluqla aparılacağına şəhadət verir.

Əlbəttə, keçmişdə də elə bu cür amansız mübarizə olurdu, amma düşmənçilik edən tərəflər tamamilə başqa şəraitlərdə hərəkət edirdilər, cəmiyyətin müdafiəsi də xeyli asan idi. O vaxt kütلنinin siyasi silahı yox idi. Kütlə hələ ittifaqlarda birləşməyi və beləliklə, qeyri-məhdud hakimiyyətə malik rəislərin əmrinə kor-koranə tabe olan ordular yaratmayı bacarmırdılar. Bu sindikatların nə edə biləcəkləri Çikaqodakı son tətildən aydınlaşdır. Tətil Birləşmiş Ştatların bütün dəmiryol sahələrinə yayıldı, onun nəticəsi sərgi sarayındaki və Pulmanın nəhəng zavodlarındakı yanğın oldu. Hökumət yalnız kütlevi azadlığı dayandırıb, hərbi vəziyyət elan edib və qiyamçılarla əsl döyüşə girib, həmin tətilə qalib gəldi. Rəhmsizcəsinə qurmuşla güllələnmiş tətilçilər məğlub oldular; amma sağ qalanların qəlbinin hansı nifrətlə dolu olduğunu təsəvvür etmək mümkündür.

Görünür, Birləşmiş Ştatlar köhnə dünyaya bu cür mübarizənin ilk öməklərini verəcək; bu mübarizədə ağıla, qabiliyyətə və sərvətə qarşı haqqında tezliklə danışmalı olacağımız, sayıları sənayenin müasir inkişafi sayəsində həddən artıq darəcədə artmış bu dəhşətli qabiliyyətsizlər orduşu, bu cəmiyyət tör-töküntülləri qoyulacaq.

Birləşmiş Ştatlara gəldikdə isə, orada mübarizə görünür, bir neçə rəqabət aparan respublikalara parçalanma ilə

bitəcək. Biz onların taleyilə məşğul olmağa ehtiyac duymuruq, bu bizi yalnız örnək kimi maraqlandırır. Ola bilsin, belə örnək Avropanı sosializmin qəti təntənəsindən, yəni ən abırsız barbarlığa qayıtmaqdan xilas edəcək.

Birləşmiş Ştatlarda sosial məsələ xeyli dərəcədə böyük respublikanın tamamilə zidd maraqları olan, buna görə də qarşılıqlı mübarizə aparan vilayətlərə bölünməsi ilə xeyli dərəcədə mürəkkəbləşəcək. Bunu de-Varinyi aşağıdakı sətirlər-də çox gözəl izah edir:

"Vaşinqton siyasi məsələlərin həll olunduğu neytral və neytrallaşdırılmış torpaqlarda qalır; bu o məsələlərin yarandığı və həyata keçirildiyi həmin şəhərlər deyil. Həyat orada keçmir, eynicinslilik mövcud deyil. Böyük xalqın zahiri birliliyi görüntüsü altında – birləşmək isə vahidlik deyil- dərin ziddiyətlər, maraqların müxtəlifliyi, bir-biri ilə kəsişən cəhdələr gizlənir. Bütün bunlar hadisələr irəlidə getdiyi qədər kəskin şəkildə üzə çıxır və tarix yaranır; bu ittifaqi məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşdirən Şimali Ştatlarla Cənubi Ştatların müharibəsi kimi fakalarla təsdiq olunur.

Əgər ərazisinin genişliyinə görə, dünyada beşinci yeri tutan bu nəhəng respublikaya yaxından nəzər salınsa, bizi hər şeydən əvvəl coğrafi və kommersiya qruplaşması faktı heyrətləndirər ki, bunun da nəticəsində Ştatlar üç yerə bölünər: Cənub, Şimal -Qərb, və Sakit okean ştatları, üstəlik Şimalla qərb arasında ziddiyyətə əsas var. Maraqlarının fərqliliyi nəticəsində bu qruplar arasında bir yerə siğmayan tələblər yaranır və on beş il ərzində uğursuz da olsa, hər bir sahəsi xüsusü normallaşdırma tələb edən belə sənaye sahələrinin ümumi tarifi ilə mövcudluğunu və inkişafını təmən etsin. Cənub xammal, şəkar və pambıq lifləri istehsal edir; Şimal manufaktura becərir. Qərb Ştatları əkinçiliklə, Sakit okean ştatları isə əkinçilik və dağ-mədən işi ilə məşğul olur. Buna görə də mövcud olan himayədarlıq sistemi azad ticarətin

tətbiqinin güclü zərbə vuracağı şimalı varlandıraraq, cənubu müflisləşdirir, qərbi isə sıxışdırır.

Fikir ayrılığı təkcə maddi maraq sahəsində baş vermir. *Şimal – respublikaçı, Cənub demokratdır; Şimal mərkəzləşdirməyə meyl göstərir, ayrı-ayrı ştatların hüquqlarını müdafiə edir; möhkəm təşkil edilmiş federal hakimiyyəti və hakim ittifaqi arzulayır, Cənub isə müxtariyyət və federal sazişə şərliklik tələb edir. Şimal Cənuba qalib gəlib, məğlub qalibi bağışlaya bilməz*".

Amma hansı ölkəyə olursa-olsun, münasibətdə bir neçə ümumi göstərişlərdə həddən artıq dəqiq öncəgörmələrə əsaslanmaq lazım deyil. Bizim taleyimiz hələ gələcəyin gözlənilməz dumanınına bürünüb. Bəzən bizi arxasında aparan qüvvələrin istiqamətini əvvəlcədən duymaqla olar, amma onların nəticələrini müəyyənləşdirmək, yaxud axının qarşısını almaq nə qədər mümkünksüzdür! Biz yalnız onu görürük ki, köhnə cəmiyyətlərin müdafiəsi tezliklə çox çətin iş olacaq. Şeylərin təkamülü əşrlərə ucaldılmış binanın altını oyub. Bu binanın onu saxlaya biləcək yeganə və son dayağı olan ordu gündən-günə dağılır, onun ən qəddar düşmənləri dəindi savadlı adamların arasından çıxır. Bir sıra mübahisəsiz psixoloji həqiqətləri bilməməyimiz, gələcəyin tarixçilərini heyrətə salacaq kütlüyüümüz Avropa dövlətlərinin əksəriyyətinin öz müdafiə vasitələrindən demək olar, tamam imtina etməsinə gətirib çıxardı. Biz Ingiltərənin indiyədək tamamilə haqlı olaraq kifayətləndiyi pəşəkar ordular kimi, orduları intizamsız dəstələrlə əvəz etdik, fikirləşdik ki, onlara bir neçə ay ərzində ən çətin pəşlərdən birini öyrətmək olar. Milyonlarla adama hərbi təmrinləri öyrətmək hələ onları əsl əsgərlərə çevirmək demək deyil. Beləliklə, yalnız səbatsız və heç nəyə yaramayan, gələcək hərbi rəisləri üçün öz düşmənlərindən daha təhlükəli olan intizamsız dəstələr istehsal etmək olar.⁶⁵

⁶⁵ *Sırf əxlaqi qayda səbabından görünür, ümumhərbi mükalafiyət o üstünlüyü malikdir ki, onun sayasında heç bir peşəsi*

Ictimai müdafiə nöqteyi-nəzərindən bu cür kütlənin təhlükəsi nəinki onun hərbi işə yararsızlığından, həm də malik olduğu ruhdan ibarətdir. Peşəkar ordular ictimai qayda-qanunun müdafiəsində maraqlı olan və cəmiyyətin öz müdafiəsi üçün dayaqlana biləcəyi xüsusi silki təşkil edirdilər. Alayda yalnız hərbi peşənin xoşagelməzliyini öz üzərində sinaqdan keçirmək və ona nifrat etmək üçün vaxt keçirən kütlənin bu cür hissələri yarana bilərmi? Tezliklə ora təzədən qayıtmaq üçün zavodlardan, emalatxanalardan və tərsanələrdən çıxan bu adamlar daimi hücumların olduğunu eşitdikləri cəmiyyətə və onların nifratını get-gedə daha da artırın ictimai asayışın mühafizəsinə hansı xeyri verə bilərlər? Hökumətin görmədiyi və bunun nəticəsində inad göstərməyin faydasız olduğu təhlükə də elə burada gizlənir. Amma hər hansı Avropa cəmiyyətinin daimi ordu olmadan və yalnız ümumi hərbi mükəlləfiyyət məcburiyyətilə toplanan əsgərlərə dayaqlanıb uzun müddət mövcud olacağına inanmaq istəmirəm. Şübhəsiz, bu ümumhərbi mükəlləfiyyət ucuz bərabərliyə bizim mütləq tələbatımızı tələb edir: amma bəyəm doğrudanmı imkan vermək olar ki, bu cür tələbat xalqın öz mövcudluğu haqqında məsələni arxa plana keçirə bilsin.

Gələcək bu məsələni millətlərə də, dövlətlərə də, izah edəcək. Təcrübə – xalqların öyrənə biləcəyi yeganə kitabdır. Amma bədbəxtlikdən həmin kitabın oxunması dəhşətli dərəcədə baha başa gəlir.

olmayan adamlar bəzi peşələri mənimsayırlar; amma çox sadə razılığa gəlmək olar: məcburi xidmətin müddətini bir ilə çatdırımlı, bununla yanaşı, Ingiltərədə olduğu kimi, hərbi karyeranı özünün daimi peşəsi hesab edəcək muzdlu əsgərlərdən ibarət 200.000 dən 300.000-dək əsgəri olan daimi orduya malik olmaq lazımdır.

Üçüncü fəsil

Sosializmin əsas vəzifəsi. Bacarıqsızlar

1. Bacarıqsızların artımı. Bu anlayışın tərifi. Indi onların artımını doğuran şərtlər. Sənayedə, elmdə, incəsənətdə bacarıqsızlar. Onların ictimai mühitdə olmasının təhlükəliliyi. Sənayenin müasir inkişafı onların sayını gündən-günə necə artırır. Onlar arasında rəqabət. Bu cür rəqabətin təsirinin yüngül peşələrdə əməkhaqqının azalmasına təsiri. Bu azlamaya qarşı vasitə tapmanın fiziki imkansızlığı. Sənayenin bütün sahələrindən bacarıqsızların tədricən çıxarılması. Buna müxtəlif nümunələr.

2. Bacarıqsızların ucbatından nəslin cırlaşması. Gicbəsərlərin məhsuldarlığı. Indi və gələcəkdə cəmiyyətləri degenaratların təhdid edəcəyi təhlükələr. Onların olmasının yaratdığı vəzifələrin vacibliyi. Degeneratlar-sosialistlərin sıralarının doldurulmasının düzgün mənbəyidir..

3. Bacarıqsızların süni istehsalı. Bacarıqsızlar süni yaradılmış bacarıqsızlığın nəticəsidir. Müasir latin tərbiyəsi onları çoxlu sayda istehsal edir. Bütün bəlalardan müalicə vasitəsi olmalı təhsil çoxlu uğursuzların yaradılmasının nəticəsi olur. Orta və ali təhsili bitirmiş və işi bacarmayan ordunun istifadəsinin qeyri-mümkünlüyü. Elm zümrəsinin antidekomatik hissələri. Məktəb təhsilinin nəticələrinə münasibətdə müasir illüziyalar. Hazırlanan sosial dağılımlarda tədris müəssisələrinin rolü.

1. Bacarıqsızların artımı

Zəmanəmizin daha vacib xarakterik cəhətlərindən biri kimi onu onu xatırlamaq lazımdır ki, cəmiyyətin tərkibində nəyə görəsə müasir sivilizasiyanın tələblərinə uyğunlaşa bilməyən və nəyə görəsə cəmiyyətdə özünə yer tapa bilməyən şəxslər vardır. Onlar faydalı istifadə üçün yaramayan tullantını təşkil edirlər. Bunlar – *bacarıqsız* adamlardır.

Həmişə bütün cəmiyyətlərdə müəyyən sayıda bu cür adamlar olub, amma onların sayı heç vaxt indi olan qədər böyük rəqəmə çatmayıb. Sənaye, elm, peşə və incəsənət sahələrində bacarıqsızlar gündən-günə artan ordunu təşkil edirlər. Müxtəlif mənşələrinə baxmayaraq, onlar hamı üçün ümumi olan özlərinə yer tapa bilmədikləri sivilizasiyaya nifrət hissi ilə birləşirlər. Hansı məqsəd güdürsə-güdsün, hər cür inqilab zamanı bu adamlar yəqin ki, birinci çağırışda peyda olacaqlar. Sosializm özünün ən qızığın mübarizlərini də onların arasından cəlb edir.

Onların həddən artıq çox sayı və cəmiyyətimizin bütün qatlarında olmaları belələrini bir vaxtlar barbarların Roma imperiyası üçün törətdiyi təhlükədən daha qorxulu edir. Uzun müddət ərzində Roma kənardan hücumların qarşısını alırdı, müasir barbarlar bizim divarlarımızın arasındadırlar. Əgər onlar kommunal zamanı Parisi yandırıb külə döndərməyiylərsə, bu, yalnız onların buna vasitələrinin çatışmaması nəticəsində mümkün olub.

İctiimai pilləkənin bütün pillələrində bu bacarıqsızlar tullantisının necə peyda olduqlarını axtarmağımız lazım gəlmir. Sənayenin inkişafının onların sayını sürətlə artırıdığını göstərmək lazımdır. Əvvəlki fəsillərin birində gətirdiyimiz rəqəmlər fəhlə sinfi arasında əməkhaqqının tədricən artdığını və xalq kütlələri arasında rifahın artmasını göstərirdi, amma bu ümumi yaxşılaşma yalnız orta işçilər dərəcəsinə şəmil olunub. Bəs təbii bacarıqsızlığın bu dərəcədən aşağı qoyduğu adamların başına

nə gəlir? Bizim təqdim etdiyimiz çox gözəl ümumi yaxşılaşma mənzərəsi dərhal çox tutqun mənzərə ilə əvəz olunacaq.

Sənət sexlərinin ustaların sayını məhdudlaşdırıran və rəqabəti aradan qaldıran nizamnamələrlə idarə edildiyi köhnə korporasiya sistemi zamanı aşağı qabiliyyətlərin faydasızlığı o qədər də qabarlıq nəzərə çarpmırıldı. Bu korporasiyaların tərkibinə daxil olan sənətkar ümumiyyətlə, nə çox yüksəyə qalxır, nə də çox-çox aşağı enirdi. O, tək deyildi, burdan-ora köçmürdü. Korporasiya ondan ötrü ailə idi, ömründə bir dəqiqə də olsun, tək qalmırıldı. Onun tutduğu yer çox da yüksək olmaya bilərdi, amma həmişə əmin idi ki, elə bil nəhəng ictimai şanda hücrə kimi, ona sahib olacaq.

Müasir dünyani idarə edən iqtisadi qanunlarla və istehsalatın qanunu olan rəqabətlə uyğun olaraq vəziyyət çox dəyişdi. Şeyson necə də haqlı olaraq demişdir: "Cəmiyyəti möhkəmləndirən köhnə əlaqələr dağılonda müasir cəmiyyəti təşkil edən xırda qur dənələri məlum formada təzyiqə məruz qalırlar. Mövcudluq uğrunda mübarizədə ətrafindakilar üzərində hər hansı üstünlüyü malik olan adam yüngül qazla doldurulmuş şar kimi yuxarı, havaya qalxacaq, heç bir bağlılıq onun yüksələşini saxlaya bilməyəcək, mənəvi keyfiyyətləri kifayət qədər olmayan və maddi cəhətdən pis təmin edilmiş hər bir adam mütləq yixilacaq, həm də onun yixilmasının qarşısını heç bir paraşüt ala bilməyəcək. Bu-nəinki hər cür köləlikdən azad, həm də hər cür himayədən məhrum olan fərdiyətin təntənəsidir".

Yaşadığımız keçid dövründə bacarıqsızlar hələ öz qabiliyyətsizlikləri üzündən mövcudluqlarını kədərli də olsa, birtəhər saxlayırlar. Görünür, onsuz da artıq kasib olan vəziyyətləri mütləq daha kədərli olacaq. Bunun niyə belə olduğunu nəzərdən keçirək.

Hal-hazırda ticarətin, sənayenin və incəsənətin bütün sahələrində yüksək istedada malik adamlar daha tez yüksəlirlər. Daha az qabiliyyəti olanlar ən yaxşı yerlərin tutulduğunu görüb

və bu qabiliyyətsizlikləri nəticəsində yalnız aşağı keyfiyyətli əmək təqdim edəcəkləri şəraitdə həmin asan yerinə yetirilən əməyi aşağı əməkhaqqına razılışmağa məcburdurlar. Amma bacarıqsızlar arasındaki rəqabət, bacarıqlılar arasındaki rəqabətdən daha gərgindir, ona görə ki, birincilər ikincilərdən daha çoxdurlar, asan işə çətin işdən daha çox icraçı tapılır. Buradan belə çıxır ki, rəqibləri üzərində üstünlük qazanmağa qabiliyyəti olmayanlar öz məhsullarına görə tələb olunan haqqı azaltmalıdır. Öz tərəfindən sahibkar, bu o qədər də tələbkar olmayan, amma çoxsaylı istehlakçılar üçün nəzərdə tutulmuş ortabab məhsulların alıcısı sonra ucuz satmaq və öz satışını genişləndirmək üçün onlara mümkün qədər az pul ödəməyə çalışır. Beləliklə, əməkhaqqı o qədər az hüduda çatır ki, əvəzində özünün az yararlığının və eyni zamanda, iqtisadi qanunların qurbanı olan işçi acından ölməlidir.

Bacarıqsızlar arasında bu asan əmək uğrunda rəqabət sistemi ingilislərin enerjili və dəqiq ifadə etdikləri "Sweating system"⁶⁶ yaratdı. Əslində, bu yalnız köhnə, rəhmsizlik sisteminin davamıdır, həmişə bacarıqsızların işini idarə etdiyindən, sosialistlər tərəfindən vaxtından əvvəl ortaya atılıb.

"Sweating system,-De Ruzye deyir,- kifayət qədər bacarığı olmayan adamların öz hesablarına aşağı keyfiyyətli ümumistehlak əşyaları istehsal etdikləri yerdə qeydsiz-şərtlisiz hökm sürür.

Bu sistem çoxlu formalarda aşkara çıxır: məsələn, dərzinin sıfırı öz emalatxanasında yerinə yetirmək əvəzinə an aşağı qiymətlə evə verəsi buna söykənir. Uşaqlara və təsərrüfatı evdən kənar işləmələrinə imkan vermədiyi kasib qadınlara tikiş işlərini paylayan mağaza da bu təcrübəyə əsaslanır".

Elə həmin "Sweating system" üzrə də hazır paltar və mebel alveri edən mağazalarda satılan bütün gündəlik əşyalar

⁶⁶ Tər içində iş.

da indi aşağı qiymətlərlə istehsal edilir; elə bu sistemin əsasında da korset, jilet, başmaq, alt paltarı tikənlər və başqları o vəziyyətə gəlib çatıblar ki, gündə 1 frank 25 santimdən 1 frank 50 santimə qədər, ağacdan mebel düzəldən ustalar isə 3 frankacan və i.a. qazanırlar.

Bu cür taledən kədərli heç nə yoxdur, amma onu qaçılmaz edən vəziyyət dolaşıqlığından ağır da heç nə yoxdur. Bəyəm aşağı qiymətə işləməyə məcbur edən sahibkarı günahlandırmalı olar? Qətiyyən; axı onu hər şeyə qadir ağa-alıcı idarə edir. Əgər o əməkhaqqını artırırsa, dərhal 2 frank 50 suya satdığı köynəyin və 5 franka satdığı bir cüt ayaqqabının qiymətini bir neçə su artırımlı olacaq. Alıcı o dəqiqə onu tərk edib, daha ucuz satan qonşusunun yanına gedəcək. Tutaq ki, bütün sahibkarlar aralarında razılığa gəlib əməkhaqqını artıracaqlar. Onda hələ də aşağı qiymətə işləməkdə davam edən xaricilər ləngimədən bazarları öz malları ilə dolduracaqlar, bu isə bacarıqsızların vəziyyətini yalnız ağırlaşdıracaq.

Bu nəhs vəziyyətdən asılılığın qurbanı olan fəhlələr öz sindikatları vasitəsilə sahibkarlarının tamamilə fəhləsiz qalmaqdan qorxub, aşağı sala bilmədiyi müəyyən qiymətlər müəyyənləşdirib vəziyyəti düzəltmək üçün çox sadə vasitə tapdıqlarını fikirləşirdilər. Onlar öz tələblərində böyük şəhərlərin, məsələn, ictimai işlərin sahibkarlarının ondan aşağı qiymətə işçi qəbul etməyə hüquqları olmadığı minimum tariflər müəyyənləşdirmiş Parisin bələdiyyəsi tərəfindən müdafiə olundular.

Bu müəyyən qiymətlər və tariflər indiyəcən himayədarlıq etməli olduqlarına xeyir verdiklərindən çox zərər gətirirdilər və yalnız reqlamentləşmənin iqtisadi qanunlar qarşısında nə qədər gücsüz olduğunu göstəridilər. Sahibkarlar mürəkkəb və bahalı avadanlıq yaxud usta fəhlələr tələb edən, çoxdan mövcud olan bəzi sənaye sahələrində sindikatların tələblərinə tabe olurdular. Bu cür mürəkkəb olmayan və ustalıq tələb etməyən başqa həddən artıq çoxsaylı sahələrdə belə çətinlik dərhal, həm də sahibkarların xeyrinə həll edilmişdir. Məsələn, çoxlu bu cür

hallardan Paris xarratlarının – mebel ustalarının sənətini misal gətirək. Əvvəllər sahibkarlar ustaları öz emalatxanalarında işləməyə məcbur edirdilər. Sindikatlar öz tələblərini bildirən kimi, sahibkarlar öz işçilərinin dörrdə üçünü ixtisar edib, yalnız təcili işlər görmək və təmir aparmaq üçün daha bacarıqlı işçiləri saxladılar. Bu zaman fəhlə evdə işləməli oldu, onun sahibkar-dan başqa sıfarişcisi olmadığından, hazır mebeli istər-istəməz elə ona təklif etməli olurdu, o da öz növbəsində öz şərtini irəli sürə biliirdi. Fransız və xarici istehsalçıların rəqabəti nəticəsində qiymətlər yarıbayarı aşağı düşdü, ortabab bacarığı olan, emalatxanada gündə 7-8 frankı asanlıqla qazanan fəhlə indi evində 4, yaxud 5 frankı güclə qazana bilir. Beləliklə, sahibkar sosialist tələblərindən necə can qurtarmaq öyrəndi. Camaat pis də olsa, ucuz qiymətə mebel əldə etmək imkanı qazandı. Fəhlə isə özünün müflis olması əvəzində ən azı əmin oldu ki, müasir dünyani idarə edən iqtisadi qanunlar nə sindikatlar, nə rəqlamentlər tərəfindən dəyişdirilə bilər.

Bələdiyyələrin müəyyənləşdir dikləri tarifləri qəbul etmək məcburiyyətində qalan sahibkarlara gəldikdə isə onlar yalnız daha bacarıqlı, yəni bacarıqlarının hər yerdə ən yüksək əməkhaqqı təmin etdiyi, heç bir himayədarlığa ehtiyac duymayan fəhlələri işə qəbul edib, beləliklə, çətinliyi aradan qaldıra bildilər. Məcburi tariflər yalnız o nəticəyə gətirib çıxardı ki, sahibkarları əvvəller düzdür, əvəzi pis ödənən, amma hər halda müəyyən qədər əməkhaqqı verən ikinci dərəcəli işləri yerinə yetirən ortabab fəhlələri işdən kənarlaşdırmağa məcbur etdi. Nəhayət, fəhlələrə himayədarlıq məqsədi güdən, öz bacarığı olanların ehtiyac hiss etdiyi tariflər elə onların özünə qarşı yönəldi və nəticədə fəhlələrin vəziyyətini əvvəlkindən daha da çətinləşdirdi.

Bundan de- Ruzyenin *sweating system* haqqında danışanda göstərdiyi həmin o vacib təlim çıxır: "Şəxsi keyfiyyətləri-

nin fəhlə üçün əhəmiyyət daşımadığını heç bir vasitə ilə sübut etmək olmaz".⁶⁷

Müasir iqtisadi tələblərin yaratdığı rəqabətin ən aşkar nəticələrin əslində elə bu da təşkil edir. Əgər bu ən bacarıqlıları hec də həmişə təmin etmirsə, onda ümumiyyətlə, bacarıqsızları aradan götürür. Bu formula təxminən təbii seçmə qanunu ifadə edir, həmin qanun üzrə bütün canlı varlıqlar zəncirində növlərin təkmilləşməsi baş verir, onun təsirindən insan hələ yaxa qurtara bilməmişdir.

Bu rəqabətdə bacarıqlı adamlar yalnız uda, bacarıqsızlar sa uduza bilərlər. Buna görə də sosialistlərin onun aradan qaldırılmasının bu qədər arzuladıqlarını başa düşmək asandır. Amma onların bunu hökmranlığı əla keçirəcəkləri ölkələrdə, eyni zamanda heç bir təsirə malik olmadıqları yerlərdə məhv edə bilərlərsə, onda hər cür himayə tariflərinə baxmayaraq, dərhal

⁶⁷ Yüksək şəxsi keyfiyyətlər hər cür vasitərlə artırmağın lazımlığı ən vacib kapitaldır. Bu tərbiyə vəzifəsinin əsasını təşkil etməlidir. Bu vəzifə latin ölkələrində çox pis, digər ölkələrdə isə çox yaxşı yerinə yetirilir. "Temps" qəzetinin 18 yanvar 1902-ci il sayındakı məqalələrdən birində deyilir ki, Fransa dəmiryol şirkəti öz paravozlarının və materiallarının çox hissəsini (iki ildə təxminən 40 min franklıq) ona görə Almaniyanın almağa məcbur deyil ki, orada qiymətlər Fransadakından 26% ucuzdur, xüsusilə ona görə məcburdur ki, bizim sənayeçilər tələbləri yerinə yetirmək üçün kifayat qədər yaxşı təchiz olunmayıblar? Biz niyə tələblərə cavab vermırıq? Sadəcə, ona görə ki, şəxsi heyət-həm idarə edən, həm də icra edən kifayat qədər bacarıqlı deyillər. Bizim istehsal üsullarımız köhnəlib, avadanlıqlarımız təkmil deyil, fəhlələrimiz ortababdır və i.a. "Bizim maşınçayırınlarımız, - yuxarıdakı məqalədə deyilir, - rəqiblərimizin xəricdə qazandıqları böyük uğurlardan tamamilə geridə qalırlar". Artıq bu əsərdə imkansızlığımızın səbəblərini bir neçə dəfə göstərmişəm. Amma bu cür vacib predmeti xüsusi qeyd etmək heç zaman artıq olmayacaq. Bizim gələcəyimiz bütövlükdə elmi və sənaye texnikamızı yaxşılaşdırmaqdən asılıdır.

da istehsal əşyalının meydana çıxmazı və bazarları doldurması haradan baş verərdi?

Şərqlə Qərb, sonra isə qərb xalqları arasındaki ticarət mübarizəsini öyrənib gördük ki, rəqabət-indiki zamanın qaçılmasız qanunudur. O, qətiyyətlə hər yerə soxulur və onun qarşısını almaq yolunda hər cür cəhdlər qurbanlarına qarşı qəddarlığını daha da artırır. Zahirən şəxsi, yaxud ictimai maraq doğuran hər hansı elmi yaxud sənaye müəssisəsini yaxşılaşdırmaq lazımlı gələn kimi, bu öz-özlüyündə yaranır. Onun nəticəsinin tipik nümunəsi kimi, özümün müşahidə etdiyim və müxtəlif formalarda min dəfələrlə təkrarlanmalı olan hadisəni misal götərim.

Dostlarımdan olan bir mühəndis hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən və bir sahənin çox dəqiq ölçülməsini yenidən həyata keçirmək məqsədi güdən böyük müəssisənin rəhbəri təyin edilmişdi. Ona yeganə illik krədeti almamaq şərti ilə işçilərin seçilməsi və onların əməkhaqqının ödənilməsində tam azadlıq verilmişdi. İşçilər çox, kredit isə nisbətən az olduğundan, mühəndis əvvəlcə malik olduğu məbləği onların arasında bərabər bölüşdü. İşin ortabab olduğunu və yavaş getdiyini görüb, işçilərin əməyini götürəş qaydasında ödəməyi qət etdi, yerinə yetirilən işin keyfiyyətini yoxlamağa imkan verən avtomatik nəzarət müəyyənləşdirdi. Tezliklə hər bir bacarıqlı işçi üç, yaxud dörd adı işçinin görə bildikləri eyni miqdarda işi yerinə yetirmək iqtidarında idi, beləliklə, əvvəlkindən üç dəfə artıq qazanmağa başladı. Bacarıqsızlar, yaxud yalnız ortabablar yaşamaq üçün kifayət qədər qazana bilmədiklərindən, iki il keçməmiş, özləri kənarlaşdırılar, əvvəlcə güclə bəs eləyən dövlət maliyyəsindən 30% izafi məbləğ yarandı. Bu əməliyyat zamanı dövlət az məsrəflə yaxşı yerinə yetirilmiş iş aldı, bacarıqlı işçilər isə öz əmək haqlarını üç dəfə artırdılar. Əlbəttə, qabiliyyətləri az olduğundan, kənarlaşan işçilərdən başqa hamı razı qaldı. Dövlət maliyyəsi və tamamilə əlverişli olan bu nəticə bacarıqsızlar üçün çox əlverişiz idi.

Onlara münasibət nə qədər yaxşı olsa da, bələlərinin xətrinə ümumi maraqları qurban vermək olardı?

Bu məsələni araşdırmaq istəyən oxucu tezliklə həmin ən dəhşətli sosial vəzifələrdən birinin bütün çətinliyini və sosialistlərin onun həlli üçün təklif etdikləri vasitələrin bütün gücsüzlüyünü başa düşə bilərdilər.

Bu məsələnin vacibliyi, yeri gəlmışkən, bütün sosialistlərdən yan keçmədi. Çox əqidəli sosialist Kalayanni həmin məsələ ilə əlaqədar görün nə deyir:

“Bu işsizlər ordusı kapitalist təşkilatı tərəfindən özlərinin xeyri üçün yaradılmışdır və ədalət prinsipləri naminə həmin təşkilat bu orduya yaşamaq üçün vəsait verməlidir. Bu vəzifə bacarıqsızların sayının artmasından belə narahat olan Gustav le Bona görə zəiflədilə bilməz. Ədalət məsələsi ona görə zəiflədilə bilməz ki, buna maraq hədsizdir. Əgər bacarıqsızların sayı həddən artıq çoxalırsa, buna görə də onu yenidən qurmaq lazımdır.”

Oxucu ən çətin vəzifələrin həllinin latin sosialistləri üçün nə qədər adı olduğunu görür. Onların ümumi “cəmiyyəti yenidən qurmaq” formulu bütün məsələləri həll etməyə və yer üzündə xoşbəxtlik yaratmağa imkan verir. Amma əqidənin köləyə çevirdiyi və artıq şübhənin yol tapmadığı bu cür ilahi ruha heç bir dəlil-sübut təsir edə bilməz.

2. Bacarıqsızların ucbatından nəslin cırlaşması

Rəqabətin yaratdığı ictimai bacarıqsızlar təbəqəsinə gigiyenanın uğurları sayəsində müasir təbabət tərəfindən ciddi qorunan icki döşgülərini, şikəstləri və i.a. kimi hər cür çoxlu degenoratorları əlavə etmək olar. Demək olar, məhz elə bu individumlar da hədsiz, qorxu doğuran məhsuldarlıqla fərqlənilər, bununla artıq qeyd edilmiş bir faktı təsdiqləyirlər ki, indiki vaxtda cəmiyyətlər başlıca olaraq, əsasən özlərinin ibtidai elementləri vasitəsi ilə əbədiləşdirməyə çalışırlar.

Bütün Avropada alkoqolizmin artması hamiya məlumdur. Meyxanaların sayı hər yerdə artır; Bu məsələdə Fransa digər ölkələrdən geri qalmır.⁶⁸

Meyxanalar indi minlərlə kasıb üçün yeganə əyləncə, onların heç olmazsa özlərini unutduğu, əksər vaxtlar tutqun olan həyatlarında bir anlığa işiq gördükələri yeganə ünsiyət mərkəzi, işiq ocağıdır. Kilsə daha onları cəlb etmir, əgər meyxanaları da əllərindən alsan, nə qalar axı? Alkoqol kasıb üçün həmişdir. Onun istifadəsi əvvəlcə kasıblığın nəticəsi olur, sonra isə artıq səbəbə də çevrilir; yeri gəlmışkən, alkoqol yalnız onu çox qəbul etdiğdə ölümçül olur. Əgər onun dağıdıcı təsiri bu zaman təhlükəli olursa, bu ona görədir ki, gələcəkdə irsi ölümə çevrilmək təhlükəsi ilə hədələyir.

Bütün degeneratlardan – şikəstlərdən, içki düşkünlərindən, epilepsiyalılardan, dəlilərdən və.i.a. gələn təhlükə ondan ibarətdir ki, onlar kütləni həddən artıq aşağı səviyyəli varlıqlarla hədsiz artırırlar ki, nəticədə mütləq onun düşməninə çevrilən sivilizasiyanın şərtlərinə uyğunlaşa bilsinlər. İndividumun saxlanması haqqında həddən artıq ürəkdən gələn qayğı bütün növ üçün ciddi təhlükə doğurur.

"Hal-hazırda, – Şera yazır, – təbiətin özü tərəfindən ölümə məhkum edilmiş çoxlu məxluqların- arıq, çəlimsiz, yarı ölü uşaqların yaşamasına yardım göstərirlər, beləlikdə, onların ömrünü artırı bilirlərsə, bunu böyük qələbə sayırlar, cəmiyyət tərəfindən indiki qayğıkeşliyi isə böyük tərəqqi hesab edirlər... Amma istehza görün nədədir: cəmiyyətə bu qədər insan həyatı qaytaran bu fədakar, yaradıcı qayğı onları həmin cəmiyyətə güclü və sağlam yox, doğuluşdan qanları zəhərlənmiş orqanizm kimi qaytarırlar, qanunlarımız bu varlıqlara arvad almayı və

⁶⁸ 1850-ci ildə onların sayı 350.000, 1870-ci ildə 364.000, 1871-ci ildə 372.000, 1891-ci ildə 430.000 idi, onlardan 31.000-i Parisdə yerləşirdi.

ərə getməyi qadağan etmədiklərindən, onlar anadangəlmə xəstəliyi nəslə ötürümlə olurlar. Görünür, irqin sağlamlığının ümumi korlanması və yoluxması buradandır”.

Doktor Solomon hər gün müşahidə etdiyi çoxlu hallardan, xüsusilə, heyrətamız bir fakt gətirir. Söhbət içki düşkünü ilə epilepsiyalı arasındaki nigahdan gedir. Onların hamısının ya epilepsiyadan, ya da vərəmdən əziyyət çəkən bir düjün uşağı vardi.

“Bu kədərli nəsillə neyləyək? – doktor Solomon soruşur, - dünyaya gəlməmələri min dəfə yaxşı olmazdım? Bu cür ailələr cəmiyyətin üzərinə, ictimai mərhəmət büdcəsinə nə qədər ağır vəzifələr qoyur, hələ cinayət məhkəmələrini demirik! Hospitalın əbədi sakinləri, yaxud dar ağacına namizədlər- içki düşkünlərinin uşaqlarının bel bağladıqları iki yeganə vəziyyət bunlardır. Görünür, sivil cəmiyyətlər gələcəkdə hospitalların və jandarmaların sayını artırmalı olacaqlar. Nəhayət, uşaqsız qalmağa borclu olanlar üçün məhsuldarlıq sərvətə çevrisə, həmin cəmiyyətlər məhvə məhkumdurular.”

Bir çox başqa müəlliflər, - onların arasında məşhurları da vardi, – bu çətin məsələ ilə məşğul idilər. Darwin bununla əlaqədar görün nə yazırıdı:

“Vəhşi xalqlarda ruhən və cismən zəif olanlar tezliklə aradan götürülür, sağ qalanlar isə adətən heyratımız dərəcədə möhkəm sağlamlıqla fərqlənirlər. Bizə, sivil adamlara gəldikdə isə bu aradan götürmənin qabağını almaq üçün bütün gücümüzü sərf edirik; biz sarsaqlar, şikəstlər, xəstələr üçün siğinacaqlar tikirik, biz kasıblara kömək üçün qanunlar veririk, həkimlərimiz isə hər bir nəfərin həyatını mümkün qədər uzatmaq üçün bütün bacarıqlarından istifadə edirlər. O fikir tamamilə doğrudur ki, qoruyucu peyvəndlər zəif bədənlərinə görə çıçək xəstəliyinin qurbanı olacaq minlərlə adamın həyatını xilas etmişdir. Sivil cəmiyyətlərin zəif üzvləri nəticədə sonsuz dərəcədə çoxalırlar. Bununla yanaşı, kim ev heyvanlarının

çoxaldılması ilə məşğul olubsa, yaxşı bilir ki, zəif varlıqların bu cür çoxaldılması insan nəslini zərərlə olmalıdır.

Təaccübə görürsən ki, qayğının çatışmamazlığı və yaxud hətta pis yönəldilmiş qayğı heyvanların ev cinslərinin tezliklə məhvİNƏ gətirib çıxarıır, ölüvay heyvanların çoxaldılmasına yol vermək üçün insandan başqa heç kəs bu qədər kütbein və anlaqsız olmayacaq.”

Bizə miras qalan xristian anlayışlarının təsiri altında da-ha aşağı səviyyəyə - enənləri ağzıbağlı saxlamaqla və ciddi qul-luq etdiyimiz başqalarına beləliklə, tam sərbəst saxlamaq imka-nı verməklə kifayətlənir, bütün bu degeneratları qoruyuruq.

Bizi bu orqanizmləri qorumağa səy göstərməyə məcbur edən anlayışların mənasızlığını başa düşmək üçün həmin de-generatların bəzilərini yaxından görmək lazımdır”. Bununla bağlı görün doktor Moris Fleri nə deyir:

“Biz öz qanunları üzündən ugursuz, cismən və ruhən xəstə uşaqları Yevrot çayında boğan spartalıları lənətləyirik. Bunula yanaşı, bir dəfə Bişetrdə doktor Burknvilin ağildankəm uşaqlar şöbəsinə gedəndə bu qətiyyən müalicə olunmayan, heç bir kamilliyyə qabil olmayan ağildankəmləri gördüm, həmin balaca adsız varlıqların dərhal məhv edilməsini çox şiddətlə arzuladım. Barmaqlığın dəmir döşəməsi nəcislərinin töküldüyü çala üzərində yerləşən eyvanda yerləşdirilmiş, eyni cür yun paltar, həmişə çirkli ayaqqabı geyinmiş bu içki düşkünü və məhv olmuş adamların uşaqları, əyri-üyrü eybəcərlər, pis formalasdırılmış və pis bitmiş iri sümükküllü kəllələri, iri qulaqları, bomboş, narahat baxışları, əsən başlarını güclə saxlayan nazik boyunları olan məxluqlar burada yaşayirdilar. Arabir onlardan biri quşun eybəcər dimdiyinə oxşayan ağını açır, vəhşi, səbəbsiz hiddəti ifadə edən səslə qışqırırı; bu vaxt gənc, fədakar və hövsələli nəzarətçi qadın onlara bir-bir baş çəkir, birinin burnunu silir, o birini ovuşturur, dalaşan yaxud dişləyən o birisini məhəccərə bağlayır, hamiya acgözlükə baxdıqları yeməyi paylayırı. Nəzarətçi onlarla söhbət edirdi,

amma bu kütbeinlər onu başa düşmürdülər. Sözlər əbəs, zəhmət faydasız idi, onlar ağıldan kəm olduqlarından, ağıl şüası onları heç vaxt işğalılmamış olacaq, onlarda heç vaxt ruhi parıltı görünməvacək. Onlar beləcə, heyvandan da aşağıda dayanmaqla, nitqsiz, fikirsiz, hissiz qalacaqlar. Onlar heç bir uğur qazanmayaçaqlar. On ildən sonra da, əgər xeyirxah ciyər sətəlcəmi onları aparmasa elə indiki kimi qalacaqlar.

Bununla belə, onlara qulluq edir, qəfəsdə tərbiyalandırır və ölümündən qoruyurlar. İlahi, bütün bunlar nəyə lazımdır? Doğrudanmı bu eybəcərlərin, bu dəhşətli qarabasmaların, bu zülmət məxluqlarının həyatını qoruyub saxlamaq insanılıkdir? Sizə elə gəlmirmi ki, əksinə, onları öldürmək, bu eybəcərliyi və hətta mərhəmətə layiq olmayan bu şüursuz mövcudluğu ləğv etmək şəfqət işi olardı ”.⁶⁹

Birbaşa etiraf etmək lazımdır ki, əgər hər hansı xeyirxah allah hər nəsildə bizim ciddi-cəhdli qoruduğumuz degeneratorların özlərinə böyük xidmət göstərərdi. Amma bizim humanitar hissərimiz onları qoruyub-saxlamamızı və artımlarına yardım etməyimizi tələb edirlərsə, onda bizə yalnız bu hissərin nəticələrinə dözmək qalır. Elə bizə də ən azı məlum olacaq ki, Con Fiskenin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu degeneratlar “sağlam bədəndə bədxassəli şışlə müqayisə ediləcək aşağı dərəcəli həyatı elementləri təşkil edirlər; onların böyük səyləri nəhs şəkildə bədbəxtliklərinin baş verdiyi sivilizasiyanı məhv etməyə yönələcək.” Onlar əlbəttə ki, sosializmin sadiq tərəfdarıdlar.⁷⁰

⁶⁹ *Revue du palais, loktyabr 1898-ci il.*

⁷⁰ *Univerisitetə aidiyəti olan hörmətli şəxslərdən biri bu yaxınlarda mənə deyirdi ki, sosialist olan həmkarlarının əksər hallarda ölüvəy və xəstə olduqlarından əminlik hasil edib. İndi sosializm xristianlıq başlangıçda olduğu kimi, nəsibisiz adamların dinidir.*

Oxucu bu kitabı oxumaqda davam etdikcə get-gedə daha artıq görəcək ki, yeni əqidənin şagirdləri necə cürbəcür və təhlükli elementlərdən ibarətdir.

3.Bacarıqsızların süni istehsalı

Rəqabət və eybəcərliyin yaratdığı bacarıqsızlar kütləsinə latin xalqlarında üstəlik, süni yaradılan qabiliyyətsizlikdən degeneratorlar da qoşulurlar. Uğursuzların bu kateqoriyası böyük məsrəflər sayəsində bizim gimnaziya və universitetlərimiz tərəfindən istehsal edilirlər. Bakalavrlar, lisensiatorlar, qabiliyyətsiz müəllimlər və professorlar legionu bəlkə də zaman keçdikcə cəmiyyətin müdafiə olunması lazımlı gələn ən ciddi təhlükələrdən birinə çevriləcək.

Bu bacarıqsızlar sinfinin təhsili ən son zamanın hadnəsidir. Onun mənşəyi sərf psixoloji və müasir ideyaların nəticəsidir.

Tarixin hər dövrünün adamları şəriksiz ehkam sayılan, nəticələrinə mütləq tabe olduqları siyasi, dini yaxud sosial ideyaların məlum sayı ilə yaşayırlar.

Bu ideyalar arasında ən qüdrətlilərindən biri indiki vaxtda tədris müəssisələrimiz tərəfindən verilən nəzəri biliklərin bəxş etdiyi üstünlükdür. Bir vaxtlar etinasız münasibətlər bəslənən məktəb müəllimi və universitet professoru qəfildən böyük, müasir səcdəgaha çevrildi. Məhz onlar təbii qeyri-bərabərliyə qarşı vasitə tapmağı, siniflər arasındaki fərqi aradan qaldırmağı və döyüşü udmalıdırlar.

Təhsilin universal vasitə olduğu vaxtdan gənc vətəndaşların beynini yunan, latin dilləri, tarix və elmi formularla doldurmaq zərurəti yarandı. Bu nəticələri əldə etmək üçün heç bir qurban, heç bir məsrəf qarşısında dayanmırıldılar. Müəllimlərin, bakalavrların və lisensiatların istehsalı latin xalqlarında

istehsalın ən vacib sahələrindən oldu. Bu indiki vaxtda tətillərin baş vermədiyi demək olar, yeganə sahələrdəndir.

Digər əsardə latin xalqlarının təhsilə baxışlarını öyrənib bizim təhsil sisteminin nəticələrini göstərdik. Gördük ki, o həmişə fikirləşmək qabiliyyətini eybəcərləşdirir, ağlı tezliklə unudulacaq ifadələr və formullarla doldurur, müasir həyatın tələblərinə qətiyyən hazırlamır və nəhayət, bacarıqsızların, uğursuzların, nəticədə qiyamçıların böyük ordusunu yetişdirir.

Amma niyə təhsilimiz əvvəlki kimi, sadəcə, faydasız olmaq əvəzinə ona gətirib çıxardı ki, indiki vaxtda uğursuzlar və qiyamçılar yetişdi.

Bunun səbəbləri tamamilə aydınlaşdır. Bizim nəzəri biliklərimiz dərsliklərin köməyi ilə gəncləri hər cür başqa karyeraya qabiliyyətsiz edərək, istisnasız ictimai vəzifələr üçün hazırlayır, onları yaşamaq xətrinə, quduzcasına dövlət tərəfindən dəyəri ödənən vəzifələrin üzərinə atılmağa məcbur edir. Amma namizədlərin sayı çox, yerlərin sayı məhdud olduğundan, aspirantların çoxu yaşamaq üçün vasitəsiz qalır, beləliklə, ruhdan düşür, hiddətlənlərlər.

Bayaq dediyimi təsdiq edən rəqəmlər bu bədbəxtliyin miqyasını göstərir. Universitet⁷¹ öz sərancamında olan 200 müəllim yerinə 1200 namizəd buraxır. Deməli, min nəfər kənarda qalıb, başqa vəzifələrə can atr. Amma onlar orada hər cür diplomları olan, hətta ən ortabab yerlərə can atan çoxsaylı orduyla üz-üzə gəlirlər. Senə departamentinin prefekturasında hər il açılan 40 boş katib yerinə iki-üç min namizəd olur. Paris şəhərinin məktəblərində hər il açılan 150 müəllim yerinə 15000 iddiaçı düşür. Baxtı gətirməyənlər tədricən öz tələblərini azaldırlar və əgər bəzən kiminsə tapşırığıyla ünvan göndərişləri hazırlayan müəssisələrə qəbul olunurlarsa, çox sevinirlər, burada 12 saatlıq, fasıləsiz iş günü ərzində 40 su qazanırlar. Bu bədbəxt qara fəhlələrin qəlbini hansı hissələrin doldurduğunu

⁷¹Fransa ali və orta tədris müəssisələrinin məcmusu.

bilmək üçün çox incə psixoloq olmaq lazım deyil. Seçilmiş, yəni xoşbəxt namizədlərə gəldikdə isə onların taleyinin xüsusi həsəd aparılışı olduğunu fikirləşmək lazım deyil; kiçik irzibati məmür 1500 frank maaşla, mülki hakim 1800 frank maaşla, Mərkəzi Məktəbin güclə o qədər qazanan mühəndisləri, eynilə dəmiryol şirkətinin onbaşılıarı yaxud zavod kimyaçıları- bütün bunların hamısı pul cəhətdən orta bacarığı olan fəhlədən xeyli aşağıda dayanırlar, onlar daha az müstəqilliyyə malikdirlər.

Amma onda bu rəsmi yerlər arxasında inadlı qacış naya görədir? Niyə bu işsiz diplomlular kütləsi sənayeyə, əkinçiliyə, ticarətə, yaxud əl peşələrinə müraciət etmirlər? İki səbəbə görə: hər şeydən əvvəl ona görə görə ki, bu diplomlular özlərinin nəzəri təhsilləri sayəsində məmурun, hakimin, yaxud müəllimin asan peşəsindən başqa heç bir şeyə qətiyyən hazırlı deyillər. Əlbəttə, onlar öz təhsillərinə yenidən başlaya, oxuya bilərdilər. Amma onlar bunu əl əməyinə, sənayeyə və əkinçiliyə qarşı dərin kök salmış zehniyyət nəticəsində (ikinci səbəb bundadır)- latin xalqlarında, yalnız onlarda mövcud olan zehniyyət nəticəsində etmirlər.

Əslində, latin xalqları özlərinin aldadıcı zahiri görüşləri sayəsində o qədər qeyri-demokratik temperamentə malikdirlər ki, aristokratik İngiltərədə bu qədər hörmətə malik olan elmi iş onlarda alçaldıcı və hətta rüsvayıcı sayılır. Masa rəisiinin ən kiçik köməkçisi, ən balaca müəllim, ən kiçik katib özünü mexaniklər, usta köməkçiləri, montyorlar, fermerlərlə müqayisədə xüsusi şəxsiyyət sayırlar, amma bunlar, ümumiyyətlə, məmurların və müəllimlərin öz vəzifələrində sərf etdiklərindən daha artıq ağıl, zehn və təşəbbüskarlıq göstərirlər. Mən latınıstin, məmурun, qrammatika və ya tarix müəlliminin əqli cəhətdən yaxşı xarratdan, bacarıqlı mantyordan, ağılli usta köməkçisindən daha dəyərli olduğunun sırtını heç vaxt aça bilməmişəm və inanıram ki, başqa heç bir kəs də bunu heç vaxt aça bilməyəcək. Əgər əqli inkişaf cəhətdən onları öz aralarında müqayisə etdikdən sonra verdikləri fayda baxımından müqayisə etsək, onda çox

tezliklə məlum olacaqdır ki, latinist, bürokrat, müəllim yaxşı fəhlədən xeyli aşağı dəyərə malikdirlər, elə buna görə də sonuncunun əməyi, ümumiyyətlə, daha yaxşı ödənilir.

Birinci kimi qəbul ediləcək yeganə aşkar üstünlük onların, ümumiyyətlə, çox sürtülmüş, amma hələ də müəyyən qədər oxşarlığını saxlayan sürtük geyinmələrindədir, eyni vaxtda usta köməkçisi və fəhlə yaxşı geyinən camaatin gözündə çox aşağı dəyəri olan paltatda- blüzdə işləyirlər. Əgər bu iki növ kostyumun Fransaya psixoloji təsirini yaxşı araşdırsaq, görərik ki, bu təsir şübhəsiz, çox böyükdür və hər halda yüz il ərzində işsiz-gücsüz vəkillər kütləsinin istehsal etdikləri bütün konstitusiyalardan daha böyük təsir göstərir. Əgər hər hansı sehrli çubuğun cazibəsi ilə blüzün də sürtük kimi, eynilə gözəl və yaraşıqlı olduğunu qəbul etsək, bizim mövcudluq şərtlərimiz dərhal dəyişərdi. Biz əxlaqların və ideyaların inqilabı dövründə yaşayardıq, bunun da əhəmiyyəti bütün əvvəlki inqilablardan daha artıq olardı. Amma biz buna qədər böyüməmişik və latin xalqları hələ uzun müddət öz avamlıqlarının və səhvlərinin ağırlığını daşımali olacaqlar. Əl əməyinə bizim latin nifrətimiz gələcəkdə daha da təhlükəli olacaq. Bu hissin nəticəsində gözlərimiz qarşısında tədrisimizin məhsulu olan bacarıqsızların təhlükəli dəstəsi get-gedə artır. Əl əməyinin nə qədər az hörmətə malik olduğuna əminlik hasil edən fəhlə və kəndli özünə burjuaziya və alim zümrəsinin nifrətini görüb, nəhayət, fikirləşməyə başlayır ki, aşağı silkə mənsubdurlar, bu silkdən nə olursa-olsun, çıxmaq lazımdır, bu zaman onun yeganə arzusu bütün məhrumiyyətlər bahasına oğlunu diplomlular silkinə daxil etməkdir.

Amma daha çox onlar beləliklə, yalnız maddi çatışmazlıq nəticəsində burjuazianın səviyyəsinə qalxa bilməyən, bununla yanaşı, aldığı təhsilin atalarının peşəsini davam etdirməyə imkan vermədiyi bacarıqsızlar ordusu yarada bilirlər. Belə adamlar özlərinin bütün məlum həyatları ərzində valideynləri-

nin sayəsində qurbana çevrildikləri kədərlı səhvlerin yükünü çəkəcəklər. Bu adamlar sosializmin sadiq əsgərləri olacaqlar.

Bunun nəticəsində Fransada müasir məktəblər təkcə öz tədrisi ilə yox, həm də demokratik olmayan ruhu ilə ən öldürücü təsir göstərəcəklər. Hər cür əl əməyinə, nəzəriyyə, yaxud bəlağət sahəsinə aid olmayan, hər şeyə öz nifrətini bürüzə verərək, öz yetişdirmələrinə diplomların bir növ onlara ali silkdə yer verən, zənginliyə ya da ən azı maddi təminata yol yol açan əqli zədaganlıq yaratdığını fikirləşməyə sövq edərək, məktəblərimiz öldürücü rol oynadılar. Uzun və çox məsrəf tələb edən təhsildən sonra diplom sahibləri hər halda, etiraf etməlidirlər ki, onlar əqli inkişafın heç bir zirvəsinə çatmayıblar, öz mühitlərindən azacıq yüksəyə qalxıblar və həyatı yenidən başlamalıdırular. Vaxtlarını hədər itirəndə, hər cür faydalı əməyə qabiliyyətləri kütləşəndə, qarşıda isə alçaldıcı yoxsulluq gözləyəndə necə də inqilabçı olmasınlar?⁷² Əlbəttə, professorlarımız bunun heç birini görmürlər. Əksinə, onların işi özlərini həddən artıq cuşa gətirir, bütün həvarilər bu cür edirlər, onlar da ona təntənəli himn oxumaq üçün heç bir fürsəti əldən vermirlər.

Bizim ali təhsilimizin iki dayağı olan "Liardin və Lavisin kitablarını oxumaq lazımdır ki,- Q.Beranje yazır, -öz fəaliyyətlərinin nəticəsini görən zaman onları culğayan ruh yüksəkliyini başa düşəsən. Ali məktəbin ruhdan saldığı, daha da böyük yoxsulluğa düçar olan, hər yerdə əqli proletar - adlandırılmağa başlayan, yalnız azacıq qaldırdığı adamların tutqun, amma təhlükəli ayaq səslərini eşidirlərmi?"

Təəssüf ki, yox, onlar bu səsi eşitmirlər, əgər eşitsəydiłar də, çətin ki, başa düşəydiłar. Əlbəttə, bu təhsil rəhbərlərinin gördükəli iş Marat və Robeyspyerin hərəkətlərindən daha

⁷² Universitet gəncləri mühitində sosializmin artan uğurunu bu yaxınlarda "kollektivçi tələbələr" in cəmiyyətə nifratla dolu çağırışını oxuyaraq başa düşmək olar.

məhvədici, həddən artıq məhvədicidir. Amma təsdiq etmək olarmı ki, bu doğrudan da, onların əməlləridir. Məlum illüziya zəkalara hakim olanda yalnız öz zəmanəsinin axarına boyun əyən naməlum xadimləri, kor statistləri günahlandırmaq olarmı?

Latin tərbiyə sisteminin dəvəri ilə bağlı dəhşətli illüziyalarımızın yox olacağı vaxt hələ gəlib çıxmayıb. O, əksinə bir vaxtlar olduğundan daha artıq meydan sulayır. Hər gün sayı get-gedə artan əməksevər gənclər məktəbdən öz arzu və ümidişlərinin doğrulmasını tələb edirlər. Tələbələrin 1878-ci ildə 10900-ü və 1888-ci ildə 17.600-ü aşmayan sayı indi 30.000-ə yaxındır. Gələcəkdə uğursuzların, qəzəblənmişlərin, nəticədə sosialistlərin nə qədər böyük ordusu⁷³ yetişir.

Bu gələcək uğursuzların sayı hələ çox olmadığından, hökumətdən fasiləsiz olaraq, həmin sayı artırmağa imkan verən təqaüd tələb edirlər. Bəzi maarifçi zəkalalar təhlükəni dərk edərək, onları nişan verirlər- onların xəbərdarlığı səhrada qışqıran adamin fəryadını xatırladır.

*"Dövlətin bu təqaüdə xərclədiyi milyonlar, -bu yaxınlarda Buj deputatlar palatasında deyirdi,- həmin təqaüdlərin paylanmasından doğurduğu uğursuzların artıb çoxalmasının qarşıda duran sosial vəzifəsi ilə müqayisədə boş şeydir. Onların sayı dövlətin belələrinin sayının artmasına yənə yardım göstərməsinə rəğmən həddən artıq çoxdur.*⁷⁴

⁷³ "Tərbiyənin psixologiyası" əsərində (VII nəşr) toplanmış sənədlərə baxın.

⁷⁴ Ali klassik təhsil yalnız müəyyən təminatı olan gənclər üçün yarayan rahatlıq əlamətlərindən olduğundan onu pulsuz vermək üçün heç bir əsas yoxdur; amerikalılar bunu çox gözəl başa düşüblər. Xüsusi qabiliyyəti sayəsində təhsilə meylli olan gənc həmişə özünün yaşayışı üçün vəsait qazanmaq imkani tapardı, bu da ondan ötrü əla həyat məktəbi olardı. Amerika kimi həqiqi demokratik ölkələrdə kasib tələbələr belə hərəkət edirlər. Ən gözəl fransız alımlarından biri olan professor Muasson Çikaqo universiteti haqqında əsərində belə ifadə

İndi oxularımız bacarıqsızların yeni ordusunun necə tamamilə süni surətdə yaradıldığını görürər. Məhz bu da günlərin birində daha daha təhlükəli olacaq və sosializmə ən dəhşətli dəstəsini verəcək. Bir daha təkrar edirəm, sosializm toxumu xalqın ruhunda yox, məktəb tərbiyəsinin məhsulu olan bacarıqsızların ruhunda daha uğurla inkişaf edir. Hazırlanan ictimai dağıntı işində məktəbimiz çox fəal rol oynayır. Gələcəyin tarixçiləri onun haqqında mülahizə yürüdəndə ciddi olacaq və bu pisliyi bəxş edə biləcəyi rifahla müqayisə edərək, etdiyi pisliyə görə ünvanına lənat yağıdıracaqlar.

Dördüncü fəsil

Bacarıqsızların istifadəsi

1. Bacarıqsızlar tərafından galacak təzyiq. Onların özlərinə heç cür yer tapa bilmədikləri cəmiyyətə nifrəti. Birləşmiş Ştatlarda bacarıqsızlar. Belələrinin yaşayışının miskin şərtləri və onların sayı. Onlarla aparılması lazımlı gələn amansız mübarizə. Birləşmiş Ştatların gələcəyi haqqında Makoleyin öncəgörmələri.

edir: "Amerika universitetlərinin əksəriyyətində Çikaqoda təxminən üç ay ərzində 175 franka çatan təhsil haqqını ödəmək üçün mühazirələdən və məşğələlərdən kənar vaxtlarda hər hansı əl əməyi ilə məşğul olurlar. Biri qaz fənərlərini yandırmağa gedir, digəri axşam vaxtı mehmanxanalarda xidmətini təklif edir, üçüncüsü, yoldaşlarının yanında təsərrüfat müdürü, yaxud aşpaz kimi çörəkpulu qazanır; dördüncüsü, universitet diplomu almaq üçün uzun müddət ərzində öz kasib büdcəsindən qənaat edir. Ümid etmək olar ki, bu cür zəhmət çəkən və belə gərgin səyə qabil olan gənclər heç vaxt uğursuzluqla üzəşməyəcəklər və həyatın hər bir sahəsində uğur qazanacaqlar.

2. Bacarıqsızların istifadəsi. Bu istifadə inдиki zamanda ən çətin vazifədir. Bacarıqsızlar ordusunu yedizdirməkdə dövlətin acizliyi. İctimai, yaxud fərdi yalnız onların sayıı artırır. Əmək hüququ. Artıq keçirilən tacrübələrin kədərli nəticələri. Sosialistlərin vədlərinin faydasızlığı.

1. Bacarıqsızlar tərəfindən gələcək təzyiq

Biz bayaq gördük ki, inдиki dövrün xüsusi səyləri bacarıqsızlar ordusunu böyük ölçüdə necə artırıb. Bacarıqsızların, binəsiblərin və eybəcərlərin bu kütləsi hər cür sivilizasiyaya ciddi təhlükə törədir. Onlar üçün heç bir yer tapılmayan cəmiyyətə nifratla birləşmiş bu adamlar yalnız cəmiyyətlə mübarizəni arzulayırlar. Bu hər cür çevrilişə hazır olan ordudur, onların itirməyə heç bir şeyi yoxdur, amma hər şey uda bilerlər. Xüsusilə, o hər cür dağıntıya hazırlıdır. Bu uğursuzların sivilizasiyaya nifrat hissi tamamilə təbiidir; sivilizasiya onlar üçün həddən artıq mürəkkəbdir, özləri də gözəl başa düşürlər ki, ona heç vaxt uyğunlaşa bilməyəcəklər. Onlar hücumu keçmək üçün yalnız fürsət gözləyəcəklər.

Avropanı təhdid edən təhlükə Birləşmiş Ştatları da, həm də daha yaxın gələcəkdə təhdid edir. Şimal ştatlarının cənub ştatları ilə müharibəsi onların ərazilərində yaşayan müxtəlif ictimai təbəqələr arasındaki qanlı müharibəyə girişdir. Dünyanın bütün guşələrindən bütün bacarıqsızlar da intensiv olaraq Yeni dünyaya can atırlar. Təhlükəsini heç bir dövlət adamının başa düşmədiyi bu hücumu baxmayaraq, Birləşmiş Ştatlarda Amerika irqi hələ də çoxluqda qalır; amma digər irqlər,— irlandiyalılar, slavyanlar, zəncilər, italyanlar və i.a. orada get-gedə daha da artır. Belə ki, artıq Birləşmiş Ştatlarda 8 milyona yaxın zənci vardır. 400.000 əcnəbinin illik köçüb gəlməsi davamlı olaraq, bu təhlükəli əhalini artırır. Əsl kaloniyalar yaradan bu əcnəbilər tamamilə etinasızdır, daha çox isə öz yeni vətənlərinə düşməncəsinə münasibət bəsləyirlər.

Bu vətənə nə qan qohumluğu, nə ənənələr, nə dillə bağlı olan əcnəbilər, onun ümumi maraqları haqqında qətiyyən narahat olmurlar və yalnız özlərini onun hesabına yedizdirməyə çalışırlar.

Amma onların yaşayışı daha çətin, kasıblığı daha dərin olur, ona görə ki, bütün dünyada daha enerjili irqlə rəqabətə girmək məcburiyyətindədirlər. Onlar orada yalnız əməyin ən aşağı növləri, ikinci dərəcəli vəzifələr və nəticədə çox az qazancla kifayətlənərək birtəhər yaşaya bilərlər.

Bu əcnəbilər Birləşmiş Ştatlar əhalisinin hələ yalnız 15 faizə qədərini təşkil edirlər, amma bir sıra əyalətlərdə demək olar, üstünlük təşkil edirlər və əgər zəncilər hələ də dovşan kimi balalasalar, tezliklə çoxluğu əldə edəcəklər. Son otuz ildə zəncilərin sayı iki dəfə artıb. Şimali Dakota ştatının 44%-i artıq əcnəbidir. Zəncilərin onda doqquzu on beş cənubi ştatda toplaşıb, onlar burda əhalinin üçdə birini təşkil edirlər. Cənubi Korolinada onlar indi çoxluq qazanıblar, 60%-dən artıqdırlar. Luizianada sayıları ağların sayına bərabərdir. Köləlikdən azad olunmalarını, ümumiyyətlə, böyük səhv saydıqları Amerika ərazisində zəncilərə necə münasibət bəslədikləri məlumdur. Nəzəriyyədə onlar digər vətəndaşların malik olduqları bütün hüquqlardan istifadə edirlər, təcrübədə isə onları ilk hərəkətdəcə məhkəməsiz asır və güllələyirlər. Orada meymunla insan arasında yer tutan, bir heyvan hesab edilən zəncilər həmişə Böyük Respublikaya qarşı müharibəyə başlayacaq hər cür ordunun sıralarına qoşulmağa hazırlırlar.

Qaradərili əhali Amerikanın qorxusuna çevrildi. Bu səkkiz milyonluq vəhşi otuzilik cəhddən sonra nəinki yarımsivil adamların səviyyəsinə qalxa bilmədilər, həm də əksinə, köləliyin ləğv edilməsi ilə onların əqli səviyyələrinin xeyli aşağı düşdüyünü etiraf etmək lazım gəldi. Onlardan can qurtarmaq üçün ən müxtəlif tədbirlər təklif olunurdu. Onları ayrıca məlum ştatlarda yerləşdirmək, dəstələrlə Kubaya, Filippinə və i.a. aparmaq məsləhət görüldü. Bədbəxtlikdən,

cox kiçik istisnalarla o qədər ibtidai varlıqdır ki, heç bir təlimə tabe olmur və köləliyə düçar edilməkdən başqa heç bir şeyə yaramır. Xüsusilə, amerikalıları məlum olduğu kimi, köləliyin ləğv edilməsi uğrunda aparılan tayfalararası müharibə ərzində beş milyard dollar sərf etmək və milyon adamı qurban verməklə bu adı psixoloji həqiqəti aşkara çıxarmaq özündən çıxarıır. Yalnız bu cür qurbanların sayesində artıq çoxdan aləmlərə məlum olan anlayış geniş əhali təbəqələri arasında yayıldı⁷⁵

Necə olursa-olsun, 8 milyon Amerika zəncisi asanlıqla can qurtarmaq mümkün olmayan kütləyə çevrilir və indi köləliyin bərpa edilməsini arzulamaq üçün oyuna həddən artıq müxtəlif maraqlar qoyulmuşdur. Amerikalılar Ştatlara gəlmələrini qadağan edib çinlilərdən yaxalarını qurtardılar. Hinduları məlum sahələrdə yerləşdirib sərvaxt və yaxşı silahlansmış gözatçı dəstələri ilə əhatə edib, yalnız acliğın təsiri altında onlara ayrılmış ərazinin hüdudlarından kənara çıxan qırımızdırılıləri dovşan kimi güllələmək göstərişi verib, canlarını xilas etdilər. Bu cür sadə üsullarla az müddət ərzində bütün hinduları demək olar ki, qırmaq mümkün oldu. Amma bu üsulları milyonlarla zənciyə tətbiq etmək çətindir və şəhərlərə səpələnməmiş və cürbəcür mənşəli ağ irqə mənsub əcnəbilər dəstəsinə şamil etmək tamamilə mümkün deyil, üstəlik, bu ağlar seçicidirlər və öz nümayəndələrini iclas keçirmək üçün palatalara göndərə, yaxud ictimai vəzifələri yerinə yetirə bilərlər. Çığaqoda son tətil zamanı əyalətin qubernatoru qiyamçıların tərəfində idi.

⁷⁵ Mən tam əminəm ki, Afrikanın fəthi başa çatanda orada sivilizasiyanı hərəqərar etmək üçün avropalılar köləliyi həyata keçirməyə, ancaq, albəttə, flantropların xətrinə dəyməmək üçün başqa ad verməyə məcbur olacaqlar. Yeri gəlmışkən, mən Afrikada yaşamış elə bir sayyahla rastlaşmamışam ki, zəncinin ayrı cür sivilləşdirilməsinə inansın. Bunu hamı deyir, amma təkcə mən mətbuatda fikir söyləməyə casarət etmişəm.

Böyük tarixçi Makoley 1857-ci ildə amerikalıların birinə məktubunda gələcək müharibələrin nəticəsini bu cür ifadə edirdi:

Vaxt gələcək, – o deyir, – Nyu-York ştatında cüzi səhər yeməyi olan və bundan yaxşı nahara ümid etməyən xeyli adam palataya seçki keçirməli olacaqlar və bu palataların hansı xarakter daşlığına şübhə etmək olacaqmı? Bax, bir tərəfdən dözümlü, əldə edilmiş hüquqlara hörməti ictimai borclara sədaqəti təbliğ edən ictimai xadim, digər tərəfdən kapitalislərin və sənətkarların müstəbidliyi əleyhinə boşboğazlıq edənlər soruşurlar ki, onlar hansı hüquqla başqa minlərlə namuslu adamlar, hətta ən zəruri şeyləri tapmadıqları bir vaxtda şampan içir, karetalarda gəzirlər? Bu işçi namizəddən hansı uşaqları çörək istəyən fəhlələr tərəfindən seçilmək üçün daha artıq imkana malikdirlər? Bu cür vəziyyətlərdə sizin nəhs ölçü götürəcəyinizdən çox qorxuram. İkisindən biri: ya hər hansı Sezar, ya da Napoleon idarəciliyi öz güclü əllərinə alacaq, yaxud sizin respublika V əsrədə Roma imperiyası barbarlar tərəfindən talana məruz qaldığı kimi XX əsr vəhşiləri tərəfindən talana məruz qalacaq.. Fərq yalnız onda olacaq ki, hunlar və vəhşilər kənardan gəlmışdır, sizin yurticilar isə öz ölkənizdə elə öz təsisatlarınız tərəfindən doğulacaqlar.

Mənim çoxdan ki, inamım, – Makoley yekunlaşdırır, – ondan ibarətdir, surf demokratik təsisatlar elədirlər ki, gec-tez ya azadlığı, ya sivilizasiyanı, ya da hər ikisini birlikdə məhv etməlidirlər.”

Anqlo-saksların coşqun xarakteri Amerikada məlum olduğundan, mən şübhə etmirəm ki, onlar Makoleyin təhdid etdiyi təhlükəni aradan qaldıracaqlar, amma buna yalnız tarixin nəql etdiyi bütün müharibələrdən daha dağıdıcı mübarizə sayəsində nail olacaqlar.

Bununla belə, biz burada sözümüzü Amerikanın taleyi ilə məşğıl olan kimi göstərmirik. Onun daxili ziddiyyəti öz hökumətləri tərəfindən ərköyünləşdirilməmiş Avropaya az

toxunacaq. Avropa bu zaman heç nə itirməyəcək, əksinə faydalı dərs alacaq.

Xoşbəxtliyimizdən Avropada bacarıqsızlar Amerikada olduğundan daha azdırلar və o qədər təhlükəli deyillər və vaxt gələcək ki, onlar sosializmin bayrağı altına yiğisacaqlar; onda onlarla qanlı mübarizəyə girişmək lazımlı gələcək. Amma belə kəskin böhranlar şübhəsiz, ötəri olacaq. Onların nəticələri, necə olursa-olsun, bacarıqsızların ictimai vəziyyətinin nizama salınması hələ uzun müddət çətinliklərlə qarşılaşacaqdır. Bu məsələnin həlli gələcəkdə xalqların taleyinə yük kimi çökəcəkdir və indi hələ onu hansı vasitələrlə əldə etmək olacağını əvvəlcədən demək mümkün deyil. Amma bunun niyə belə olduğunu indi göstərərik.

2.Bacarıqsızların istifadəsi

Bacarıqsızlara kömək üçün bu vaxta qədər təklif olunan yeganə üsullar, fərdi xeyriyyəçilik və dövlət tərəfindən təminat olmuşdur. Bununla yanaşı, təcrübə çoxdan göstərmışdır ki, bu vəsait birincisi, kifayət deyil, sonra isə həm də təhlükəlidir. Hətta bu bacarıqsızlar kütləsinə yardım etmək üçün dövlətin, yaxud fərdin kifayət qədər varlı olduğunu təxmin etsək belə, bu yardım onların sayını yalnız sürətlə artıracaq. İndiki bacarıqsızlara tezliklə yarımuğursuzlar və əməyə barmaqarası baxmağa üstünlük verərək, indi yalnız ac qaldıqlarına görə işləyənlərin hamısı qosulacaqlar.

Bu vaxtacan ictimai, yaxud fərdi xeyriyyəçilik yalnız bacarıqsızlar kütləsinin sayını xeyli artırmaqla məşğul oldu. Müəyyən bir yerdə ictimai yardım bürosu fəaliyyət göstərməyə başlayan kimi, kasıbların sayı böyük nisbətdə artır. Mən Parisin lap yaxınlığında kiçik kənd tanıyram ki, əhalisinin demək olar, yarısı ictimai yardım siyahisində qeyd ediliblər.

Bu sahədə tədqiqatlar göstərdi ki, Fransada yardım verilən kasıbların 95%-i hər cür işdən imtina edirlər. Bu rəqəm

əsasən Daxili İşlər Nazirliyi departamentinin direktoru Q. Mononun nəzarəti altında aparılan müşahidələrdən çıxarılmışdır. Təsadüfən seçilmiş və işsizlikdən şikayətlənən 727 sağlam diləncidən yalnız 18-i gündə 4 frank gəlir gətirən asan işə razı olmuşlar. Deməli, həm fərdi, həm də xeyriyyəçilik yalnız onların tənbəlliynə yardım göstərir. Bir neçə il bundan əvvəl Vatvil Fransada pauperizmin vəziyyəti haqqında məlumatında yazırıdı:

"Altımiş il ərzində evdə ictimai yardımın fəaliyyəti müddətində bir dəfə də olsun, elə təsadüf baş verməmişdi ki, bu cür yardım forması kasiba ehtiyacdən çıxmağa və ayağa qalxmağa kömək etsin. Əksinə, bu əksər vaxtlar kasibligi irsi vəziyyətə çevirir. Buna görə də həmin təşkilatın nəzarət siyahısında 1802-ci ildə ictimai yardım etmiş, oğulları 1830-cu ildə bu nəhs siyahiya salmış adamların nəvələrinin adlarına rast gəlmək olar."

Maltus "Essais sur le principe de la population" əsərində bu barədə belə deyir:

"Kasibliğin əsas və daimi səbəbi idarəetmənin bu və ya digər formaları, yaxud sərvətin bölüşdürülməsi ilə az əlaqəyə malikdir, ya da heç bir əlaqəyə malik deyil varlılar kasiblara iş və çörək vermək iqtidarında deyillər; nəticədə kasiblər təbii ki, onlardan bunu tələb etmək hüququna malik deyillər.. Amma nəzəriyyə də, təcrübə də mübahizəsiz olaraq göstərir ki, bu cür hüququn tanınması tələbatı o dərəcəyədək artırardı ki, onları yerinə yetirmək mümkün olmazdı, bu yönündə adı cəhd işə mütləq insan nəslini ən dəhşətli kasibligə gətirib çıxarardı, onda aydınlaşdır ki, bu cür hüququn mövcudluğunu dinməzçə inkar edən hərəkət tərzimiz bəhrəsiz boşboğazlıq vasitəsi ilə həmin hüquqa hörmət bəsləməyə məcbur etməkdən çox, təbiətimizin qanunlarına daha artıq uyğun gəlir"

Məşhur İngilis yazıçısı Herbert Spenser bununla bağlı daha coşğun səhifə yazmışdır:

"Bacarıqsızları bacarıqlıların hesabına yedizdirmək böyük qəddarlıqdır. Bu gələcək nəsillər üçün qəsdən yaradılan kasıbılıq ehtiyatıdır. Nəsillərə onları daim axmaqların, tənbəllərin və cinayətkarların artan kütłəsi ilə yükləməkdən daha kədərli hədiyyə yoxdur. Hiddətlənmişlərin artıb çoxalmasına kömək etmək deməli, mahiyətçə nəsillərə nifratla çoxlu düşmənlər hazırlamaqdır. Özümüzdən soruşmağa haqqımız var ki, indiki məqamda bədbəxtliyi yüngülləşdirməyi arzulayan və ifrat egoizmdən daha böyük həcmidə bədbəxtliklərə səbəb olan ziyana göz yuman, sarsaq filantropiya yaratmır ki? İnsan özünün yüngülxasiyyət səxavətinin ayri-ayrı nəticələrinə göz yumub düşümüb-daşınmadan verəndə bu günün ləzzəti barədə düşünən və sabahki dərdi barədə fikirləşməyən içki düşküniündən və yaxud heç olmazsa, onu tamam-kamal müflis edəcək gündəlik aylancalar axtaran yolsuzdan o qədər də ucada deyil. Bir cəhətdən bu cür xeyriyyəçi hətta onlardan daha pisdir, ona görə ki, həmin məqamda xeyirxah iş gördüyü düşüncəsindən ləzzət alaraq, o, başqalarını gələcəkdə özünün can qurtardığı bədbəxtliklərə düşçər edir. O, daha artıq möhnətə layiq olan hərəkətə yol verir, "nəzir bir çox günahları yuyur" kimi, düzgün olmayan bir fikrin təsiri altında pullarını göyə sovurur. Səxavətlə nəzir paylamagla öz sarsaq əməllərini yumağın mümkünlüyü barəsində səhv təxəyyüllə malik əksər adamlarda biz doğrudan da alçaq niyyətlər görə bilərik. Bunun bu dünyada qalan adamlara necə təsir etdiyinin qayğısını çəkmədən o dünyada yaxşı yer almağa çalışırlar".

Amma məqsədi sadəcə, ehtiyac içində olanlara -işləyə bilməyənlərə və işləmək istəməyənlərə kömək etməkdən ibarət olan xüsusi mənada xeyriyyəçilikdən başqa digər vəzifə ondan ibarətdir ki, sosialistlərin iddialarına uyğun olaraq, dövlət işə ehtiyacı olanlara və iş axtaranlara iş paylamağı öz üzərinə götürməməlidir.

Bu nəzəriyyə görünür, latin irqinin dövlət haqqında anlayışından irəli gəlir, biz onu burada saf-cürüük etməyə ehtiyac duymuruq. Məsələnin prinsipial tərəflərinə toxunmadan, sadəcə, araşdırmağımız kifayətdir ki, dövlət ona sırimaq istədikləri rolü yerinə yetirə bilər, ya yox. Əmək hüququ yeni bir şey olmadıqından, bir neçə dəfə təcrübədən keçirildiyindən, cavab tapmaq o qədər də çətin deyil.

Milli məclis və konvent 1791-1793-cü illərdə “iş tapa bilməyən sağlam kasıblara iş vermək” məqsədi güdən təsisatların yaradılması haqqında dekret verərək və cəmiyyətin binəsib vətəndaşlarının yaşayışını təmin etməsini” təsdiqləyərək milli emalatxanalar yaratdılar. 1791-ci ildə onlar Parisdə 31000 adama gündə 40 su ödəməklə iş verdilər. Bu fəhlələr emalatxanalara səhər saat onda gəlir, saat 3-də gedir, bu saatlar arasındaki müddətdə isə yalnız sərxoşluq etmək və kart oynamaqla vaxt keçirirdilər.

İşə nəzarət edənlərə gəldikdə isə, onlardan soruşanda, sadəcə, cavab verirdilər ki, fəhlələrlə bacara bilmirlər və boğazlanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmaq istəmirlər.

“Elə həmin mənzərə də, -Şeyson yazır, -1848-ci ildə bizim milli emalatxanalarımız da mövcud idi, həmin emalatxanaları məhv etmək fikrinə düşəndə isə bu qanlı iyul günlərinə gətirib çıxardı. Qeyd etmək maraqlıdır ki, tarixin dərslərinə baxmayaraq, iş hüququna münasibətdə bu mülahizələr öz tərəfdarlarını qoruyub saxlamışdır. Bu yaxınlarda Erfurtda başdan-ayağa xristian sosializmi ruhu hopmuş altinci yevangeliya-xristian kongresi (bir növ islahatçı kilsələrin parlamenti) keçirildi. Pastor Badelşvinqin fəal əməkdaşı, hörmətli publisist de Massonun fəhlələr üçün koloniyalar yaratmaq haqqında məruzəsinə cavab olaraq kongres qərar qəbul etdi ki, “ləyaqətsiz “işsizlik” kimi kədərli sosial bələni imkan daxilində aradan qaldırılması hər bir düzgün qurulmuş dövlətin əsas vəzifəsini təşkil etməlidir. Bu yumşaldılmış “əmək hüququ” formuludur.

Sosialist sistemə görə, yeni milli emalatxanalar dövlət tərəfindən təşkil edilməlidir. Bu cür təşkilatın nəyə gətirib çıxardığını görmək kifayətdir. Keçmiş dənizçilik naziri Lokrua “Temps” qəzetiinin 2 noyabr 1906-ci il tarixli sayında göstəirdi ki, “bir ton gəmi sursatı” Brestdə 141 franka, Lorionda 220 franka, Roşforda isə 460 frankadır”.

Əmək hüququnun və dövlətin müdaxiləsinin nəyə gətirib çıxaracağı aydınlaşdır. Bu paraqrafda araşdırılan məsələ uzun müddət ərzində böyük zəkaları məşğul edirdi və onlardan heç biri bu məsələnin həllinə, hətta yaxınlaşa bilmədilər. Yeri gəlmışkən, aydınlaşdır ki, əgər həll tapılsayıdı, onda sosial məsələ əsasən həll olunardı.

Məhz indiyəcən bu məsələ həll edilmədiyindən, həll olunmaz məsələləri həll etmək iddiasında olan və heç bir vədlər qarşısında dayanmayan sosializm indiki vaxtda bu qədər təhlükəlidir. Sosializm mənşeyini artıq izah etdiyimiz bütün binəsiblərin, həyat tərəfindən əzilmlşlərin, bacarıqsızların şəxsində müttəfiqə malikdir. Sosializm onlardan ötrü insanın qəlbində heç vaxt sönməyən son ümid işridir. Amma sosializmin vədləri mütləq əbəs olacaqdır, ona görə ki, heç bir şey bizim taleyimizi idarə edən təbiətin qanunlarını dəyişmək iqtidarından deyil, onun gücsüzlüyü hamının gözlərinə təntənəsindən dərhal sonra görünəcək və o yoldan çıxardığı, indi bütün hiddətini onun üstünə tökən elə həmin kütlənin şəxsində özünə düşmən qazanacaq. Yeni uğursuzluqdan sonra insan təzədən ruhunu müəyyən müddətə heyrətə salan əbədi illüziya yaratmaq işi ilə məşğul olacaq.

ALTINCI KİTAB

Sosial təşkilatın inkişafı

Birinci fəsil

Sərvətlərin mənbələri və bölüşdürülməsi: əqli qabiliyyətlər, kapital və əmək

1.Əqli qabiliyyətlər. *Onların müasir dünya inkişafında rolü. O, əsasən bütün zəhmətkeşlərin istifadə etdikləri sərvətlər yaradır. Sənətkarın işi yalnız onun özünə xeyir gətirir, ixtiraçının işi bütün zəhmətkeşlərə fayda verir. Azsaylı seçilmişlərin qabiliyyəti bütün əhalinin işindən daha çox sərvət gətirir. Sosialistlərin əqli qabiliyyətə nifrəti. Bu nifrət onların nöqtəyi-nəzərində nəyə əsaslanır.*

2.Kapital. *Onun rolü. Kapitalistin işçilərə malların fabrik qiymətini aşağı salmağa göstərdiyi xidmət. Kapitalın azsaylı şəxslər arasında müasir bölüşdürülməsi. İctimai sərvətin mütərəqqi bölüşdürülməsi. İctimai sərvətin bütün zəhmətkeşlər arasında bərabər bölüşdürülməsi zamanı nə baş verərdi. Bütün sənaye müəssisəsi səhmdarlarının gəlirlərinin mütərəqqi azalması və fəhlələrin əməkhaqlarının daim artması. Səhmdarların gəlirləri get-gedə yox olmağa olmağa doğru gedir. Daşınmaz əmlakan müasir vəziyyəti. Niyə iri torpaq mülkiyyəti artıq varlanmanın mənbəyi deyil və get-gedə parçalanır. Bu Fransada da, İngiltərədə də müşahidə olunur.*

3.Əmək. *Kapitalla əmək arasında müasir münasibət. Fəhlələrin vəziyyəti hələ heç vaxt bu qədər yaxşı olmamışdır.*

Əməkhaqqının daim artması. Bu artıq çox vaxt azad peşələrin gəlirini üstələyir. Yalnız fəhlələrin vəziyyəti daim yaxşılaşır.

4. Kapitalla əmək arasında vəziyyət. Sahibkarlar və fəhlələr. Fəhlələrin kapitala qarşı artan düşmənçiliyi. İndi fəhlələrlə sahibkarlar arasındaki münasibətləri tam anlaşılmamazlıq idarə edir. Fəhlələrlə əlaqələrdə sahibkarların yarımcıq psixoloji bilgiləri. Sahibkar müasir iri sənayedə. İndi sahibkarlar və fəhlələr iki daimi düşmənçilik edən düşərgəni təşkil edirlər.

Müasir elmi və texniki kəşflər insan cəmiyyətlərində dərin təkamül doğurur. Biz artıq əsərimizin bir çox bölmələrində bu-nu göstərmışik. Bizə yalnız bu və sonrakı fəsillərdə həmin təkamülün ən vacib xarakterik cizgilərini göstərmək qalır.

Ən vacib müasir sosial dəyişiklik sərvətin bölüşdürülməsi ilə bağlı məsələdən yaranır. Sərvətin necə bölüşdürüle bilməcəyi-ni araşdırmazdan əvvəl onun necə yarandığını bilmək lazımdır. Biz də hər şeydən əvvəl bunu nəzərdən keçirəcəyik.

Sosialistlər demək olar, kapitalın yalnız iki mənbəyini-kapitalı və əməyi qəbul edirlər. Onların bütün etirazları öz fikirlərinçə, kapital tərəfindən mənimsənilən həddən artıq böyük fayda payına yönəlmışdır. Onlar kapitalın müasir sənayedə zərurətini inkar etmək vəziyyətində olmadıqlarından, ən azı kapitalistləri məhv etməyi arzulayırlar.

Bununla belə, kapital və əməkdən başqa sərvətin üçüncü mənbəyi-əqli qabiliyyətlər də mövcuddur. Sosialistlər adətləri üzrə ona yalnız az əhəmiyyət verirlər. Amma bu amilin təsiri üstün əhəmiyyətə malikdir, buna görə də təhqiqtimizi məhz ondan başlayırıq.

1. Əqli qabiliyyətlər

Sivilizasiyanın ilk parlaq dövründə əqli qabiliyyətlərin rolü əl əməyinin rolundan daha yüksəkdə idi. Elm və sənayenin inkişafında bu rol üstünlük təşkil etmişdir ki, onun əhəmiyyətini

ikinci dərəcəli saymaq olmaz. Qaradərili qara fəhlənin əməyi demək olar, yalnız onun özünə fayda verir, amma əqli qabiliyyətlərin bəhrəsi bütün bəşəriyyəti zənginləşdirir. Deputatlar palatasında söylədiyi nitqində sosialistlərdən biri iddia edirdi ki, "insan varlığının real göstəricilərinə rəğmən insan olaraq yüz minlərlə adama bərabər olacaq adam yoxdur. "Əksinə, açıq-aşkar görünür ki, belə adamlar var: yüz ildən az müddət ərzində Stivensondan Pasterədək hər biri ayrı-ayrılıqda nəinki təkcə ixtiralaların nəzəri əhəmiyyətinə görə, həm də bu iştirakçıların bütün dünyaya yaydıqları sərvətə və bu sərvətdən bütün zəhmətkeşlərin götürdükləri faydaya görə yüz mindən, daha arıq adama dəyən bir sıra görkəmli iştirakçıların adlarını çəkmək olar.⁷⁶ Əgər Məşhər Gündündə hərə öz həqiqi qiymətini alacaqsə, onda bu qüdrətli alımların yaratdıqları hansı böyük çəkiyə sahib olacaq? Dünyada mövcud olan kapitalın böyük bir hissəsi öz mənşəyi ilə onların kəşflərinə borcludur. İngilis iqtisadçısı Mallok azsaylı qabiliyyətli adamların hesabına yazılıacaq hissəni İngiltərənin indiki gəlirinin üçdə biri kimi qiymətləndirir. Bu azsaylı seçilmişlərdir- biri bütün qalan əhalidən çox istehsal ədir. Əslində, sivilizasiyanın tarixini yalnız əsrlər ərzində bir-birinin ardınca gələn böyük adamların

⁷⁶ Hətta parovoz və s. kimi böyük ixtiralara toxunmadan bütün zəhmətkeşlərə fayda verən yüzlərlə iştirakçının adını çəkmək olar. Məsələn, Bessemer üsulu ilə çuqundan polad almaq kimi bəzi ixtiralalar sənayedə inqilab etdi və milyonlarla fəhləyə iş verdi. Ona qədər bir ton poladin qiyməti 1500 frank təşkil edirdi və ona olan tələbat 50.000 tonu aşırı. Xatırlatdığınız ixtiranın sonradan poladin qiyməti 150 frankacan düşdü, istehlak isə iyirmi dəfə artdı. Polad gəmilərin qayrılmışında taxtanı və iri binaların ucaldılmasında daşı əvəz etməyə başladı. Eyni ixtiranın sosialist rejimi zamanı necə maneələrlə qarşılaşacağına əvvəlcədən görmək olar, bu həmişə korporasiya qurmuş alımlar tərəfindən bəzən müxalifət doğururlar. Vessener 1856-ci ildə "Britaniya elmi uğurlar assosiasiyanı" öz kəşfi ilə tanış edəndə o qədər maraqsız saymışdır ki, bu haqda memuarı "Assosiasiya"nın hesabatına daxil etməkdən imtina etmişdir.

tarixi təşkil edir. Belə adamlara malik olmayan xalqların nə sivilizasiyası, nə də tarixi olub.

Hər cür sosialistlər əqli üstünlüğün bütün vacibliyini qəbul etməkdən imtina edirlər. Marks bu iş altında yalnız əl əməyini nəzərdə tutur və buna baxmayaraq, dünyani dəyişən ixtiraçılığı, qabiliyyətləri, işi idarə etmək bacarığını ikinci plana qoyur.

Sosialistlərin əqli qabiliyyətlilərə bu nifrəti kifayət qədər əsaslıdır, ona görə ki, ümumi bərabərlik haqqında sosialistlərin ideyaları məhz bu qabiliyyətlərin əbədi manəsinə rast gələcək. Tutaq ki, Nant ediktinə oxşayan tədbirlə-sosialistlər hakimiyyətdə olsayırlar, oñdan çox tezliklə istifadə edərdilər, - Avropanın bütün görkəmli zəkaları: alımlər, artistlər, sənayeçilər, ixtiraçılar, fəhlələrin seçilmişləri və i.a. sivil dövlətlərdən qovulardılar və müəyyən bir adam yaşayan adada sıginacaq axtarınağa məcbur olardılar. Onu da fərz edək ki, onlar ora bir qəpik pul olmadan gediblər. Hər halda, şübhəsiz, bu adanın nə qədər kasib olduğunu fikirləssək də, tezliklə mədəniyyətinə və sərvətinə görə dünyada ən varlı ölkəyə çevrilərdi. Bu sərvət tezliklə onun sahiblərinə güclü muzdlu ordu saxlamağa və öz təhlükəsizliyini tam təmin etməyə imkan verərdi.

2. Kapital

Kapital məlum satış qiymətləri olan bütün predmetləri: malları, istehsal alətlərini, evləri, torpağı və i.a. əhatə edir. Pul yalnız onları əvəz edən nişanlar, müxtəlif əşyaların qiymətləndirilməsinə və mübadiləsinə yardım göstərən ticarət vahididir.

Sosialistlər üçün əmək dəyərin yeganə mənbəyi və ölçüsüdür. Kapital yalnız fəhlədən oğurlanmış əvəzi ödənməmiş əməyin bir hissəsidir.

Dəfələrlə təkzib edilmiş bu cür görüşlərlə bağlı mübahisələrə vaxt itirmək faydasız olardı. Kapital fiziki və xüsusiylə, əqli əməyin toplanmış məcmusunu təşkil edir. İnsanı qədim

zamanların köləliyindən, xüsusilə, onun təbiət tərəfindən köləyə çevrilməsindən məhz kapital çıxarıb və indi hər cür sivilizasiyasının əsas dayağıni təşkil edir. Yaxalamalar və təqiblər kapitalı qəçməğə və gizlənməyə vadar edərdi və bununla yardım göstərməkdən əl çəkdiyi sənayeni öldürərdi, sonra isə mütləq nəticə kimi, bütün qazanclar məhv olardı. Bu yazılmamış qanunlar, əslində, heç bir sübut tələb etmir.

İri sənayedə kapitalın faydası o qədər aşkardır ki, bütün sosialistlərin kapitalistlərin məhv edilməsi lehinsə olmasına baxmayaraq, onlar artıq kapitalın özünün məhv edilməsi haqqında demək olar, danışmırlar. İri kapitalist predmetlərin fabrik və bazar qiymətlərinin azaldılması ilə camaata böyük xidmət göstərir. İri sənayeçi, iri ixrac nümayəndəsi, iri mağaza 5-6% gəlirlə kifayətlənə və nəticədə daha öz xərclərini örtmək və mövcud olmaq üçün, mallarının qiymətini 40-50% artırmağa məcbur olan xırda sənayeçinin və tacirin məhsullarını daha ucuz qiymətə sata bilər.⁷⁷

İndi sərvətin artımı və onun sahiblərinin sayı xeyli artdışdır. Bunu Statistika Cəmiyyətinə məruzə edilmiş və dövlət qəzetinin 27 iyun 1896-ci il sayında çap olunmuş bir əsərdən götürülən aşağıdakı rəqəmlərlə bu barədə mülahizə yürütmək olar. Bu rəqəmlər statistiklərin gətirdikləri bütün rəqəmlər kimi, ən azı ümumi cizgilərlə də olsa, çox maraqlı və görünür, dəqiq məlumat verir.

⁷⁷ *Qiymətlərin belə artımı bəzən daha çox olur. Bir neçə qəzetdə yerləşdirilmiş bir sənəddən görünür ki, ən zəruri əşyaların dəyəri bəzən vasitəçilər tərəfindən dördqat artırılır. Bir misalla kifayətlənək; Parisə 150 kq-lıq salat partiyası göndərən tərəvəzçi bazarda camaata satılan 45 frankdan təxminən qiyməti 10 frank alır. "Demək olar ki, məqalə müəllifi qeyd edir, Paris bazarlarında ərzaq ehtiyatı alan yerli tələbatçılar departament istehlakçlarının 1 franka satdıqlarını 5 franka alırlar". Əgər iri kapitalistlər ərzaq ehtiyatlari ticarətini hazırlatar ticarəti kimi öz əllərinə alsayırlar, kapitalın nə qədər xeyir götürəcəyini başa düşmək asandır.*

Fransız rentalarının 1800-cü ildə 718 milyon frankı təşkil edən nominal kapitalı 1830-cu ildə 4426 milyon, 1852-ci ildə 5.516 milyon və 1896-ci ildə 26 milyard franka çatdı.

Renta abunəçilərinin 1830-cu ildə 195.000-i təşkil edən sayı 1895-ci ildə 5 milyona çatdı. Belə çıxır ki, 1814-ci illə müqayisədə⁷⁸ gəlirlərlə yaşayan adamların sayı 25 dəfə artıb⁷⁹ Sənaye müəssisələri iştirakçılarının sayı da get-gedə artır. 1888-ci ildə 22.000 şəxsə məxsus olan torpaq predmeti səhmləri indi 40.000 nəfərə məxsusdur.

Bu cür parçalanma dəmiryol cəmiyyətlərinin səhm və istiqrazlarına münasibətdə də nəzərdən keçirilir: bunlar iki milyon şəxs arasında bölüşdürülmüşdür. Biz tezliklə görəcəyik ki, həmin hal daşınmaz əmlaka münasibətdə də müşahidə olunur. Fransanın demək olar, üçdə ikisi 6 milyon sahibkarın əlindədir. Lepua Bolye belə bir nəticəyə gəlir; "Toplanmış sərvətin dörddə üçü və çox güman ki, gəlirin beşdə dördü fəhlələrin, kəndlilərin, xırda burjuanın və xırda kapitalistlərin əlindədir." Əvəzində iri sərvətə daha tez-tez rast gəlinir. Statistiklər 7.500 frank gəliri olan ailələrin sayını ən çoxu iki faizlə müəyyənləşdirirlər 500.000 illik miraslardan yalnız 2.600-ü kapitalını 20.000 frank artırır.

Beləliklə, kapital get-gedə daha çox sayıda şəxslər arasında parçalanmağa cəhd göstərir, bu da ona görədir ki, daim artır. Bu halda iqtisadi qanunlar sosialistlərin arzularına uyğun fəaliyyət göstərsə də amma parçalanmanın üsulları onlar tərəfindən təriflənənlərdən çox fərqlənir, ona görə ki, müşahidə

⁷⁸ Bu il orjinalda göstərilib.

⁷⁹ Amma unutmaq lazıim deyil ki, bu rəqəmlər qeyd-şərtsiz dəyərdən məhrumdur, ona görə ki, eyni adam həttə zərurət üzrə bir neçə vərəq faiz kağızına malik ola bilər. Mənim maliyyə nazirliyindən aldığım çıxarışa əsasən adlar siyahısı üzrə və sənəd göstərənə abunələrin sayı 1896-ci ilin axırında 4.522.449 (haqqında indicə danışdığını məruzədə göstərildiyi kimi, 5.000.000) yox olmuşdur, - əlbəttə, xatırladığım statistikin nəticələrinə baxmayaraq.

olunan hal kapitalın məhvindən yox, onların izafiliyindən yaranır. Amma soruşmaq olar ki, məlum ölkənin bütün mövcud sərvətlərinin hamı arasında bərabər bölünməsi zamanı nə baş verərdi və zəhmətkeş siniflər bundan nə udardı?

Tutaq ki, bəzi sosialistlərin arzusuna uyğun olaraq, Fransanın bütün sərvətini təşkil edən 220 milyard frankı 38 milyon nəfərlik əhalisinə bölərdilər. Hətta tutaq ki, bu sərvəti qul nişanələrində reallaşdırmaq imkanı yaransaydı, amma yalnız 7-8 milyardlıq qızıl, yaxud gümüş olduğundan bu görünür, mümkün deyil,⁸⁰ qalan hissə isə evlərdən, zavodlardan, torpaqlardan və hər cür predmetlərdən ibarətdir. Bır də tutaq ki, sonrakı bölmə haqqında elan zamanı daşınan əmlakin qiyməti sutka ərzində sıfıra enməyəcək. Bütün bu uyğunsuzluqları qəbul etsək, hər bir subyekt 165 frank gəlir gətirən təxminən 5.500 frank kapital alardı. Bir tərəfdən bacarıqsızlığın və səhlənkarlığın, digər tərəfdən isə qənaətcilliyyin, enerjinin və qabiliyyətin öz işini görməyəcəyini və tezliklə sərvətlərin qeyri-bərabərliyini bərpa etməyəcəyinə əmin olmamaq üçün insan təbiətinə pis bələd olmaq lazımdır. Əgər ümumi bölgü əvəzinə yalnız iri sərvətin bölüşdürülməsi ilə kifayətlənsəydiłər və məsələn, 25.000 frankdan artıq bütün gəliri vətəndaşların başqa kateqoriyaları arasında bölüşdurmək üçün müsadidə etsəydiłər, onda sonuncuların gəliri yalnız 4,5 % artardı. İndi illik əməyinə görə 1000 frank mükafatlanan şəxs onda 1045 frank alardı.⁸¹

⁸⁰ İqtisadçıların fikrincə, bütün dünyada yalnız qızıl pulla 24 və gümüş pulla 20 milyard manat var. Əgər onu Yer kürəsinin 1500 milyon əhalisinə bölsəydiłər, onda hər nəfərə 29 frank düşərdi. Dünyanın ən varlı ölkəsi Birləşmiş Ştatlar yalnız 8 milyard dəyərli pula malikdir. Ştatların çoxsaylı milyardçılarının sərvətinin çox hissəsi kağızdan ibarətdir. Dəyərli pul öz qiymətini ancaq özünün cəld dövriyyasında alır.

⁸¹ Düzdür, məsələnin yalnız maddi tərafı bundan ibarətdir. Bu həm də etinasiqliq göstərilən lazımlı gəlməyən patoloji tərafə də

Bu cür kiçik əlavənin əvəzində milyonlarla şəxsə yaşamaq imkanı verən ticarət və sənayenin bir çox sahələri tamamilə məhv edilərdi. Zəhmətkeşlərin müflisləşdirilməsi, bunun nəticəsində, ümumi və onların taleyi indikindən daha pis olardı.

Bütün səmimi sosialistlərin coşqunluğuna səbəb olacaq kapitalın parçalanması ilə eyni vaxtda bütün sənaye müəsisişələrinə qoyulan kapitaldan gəlirlərin azalması da müşahidə olunur, bununla yanaşı, əksinə, fəhlələrin əmək haqqı daim artır.

Belçikadakı mədənlərin müfəttişi Arza aydınlaşdırılmışdır ki, otuz il ərzində, 38%-i təşkil edən istismar xərclərinin azacıq dəyişdirilməsi nəticəsində səhmdarların gəlirləri tədricən

malikdir. Həddən artıq iri sərvət aşağıdakılardan hiddət və özünə qarşı bu qədər şikayət doğurur: birincisi, onların çox vaxt əsl maliyyə talanına əsaslanan mənşəyi; ikinci, onların öz sahiblərinə büsbütin hər şeyi ən elmi akademiyaların üzvlüyü rütbəsi də daxil olmaqla-almaq imkanı verən böyük qüdrət və üçüncüsü bu sərvətləri yaradanların varislərinin qalmaqallı hayat tərzidir.

Görünür, ona qədər baha olan məhsulları ucuz qiymətə satıb varılanan, yaxud çıququnun polada çevriləməsi, yeni istilik üsulu və i.a.kimi yeni sənaye sahəsi yaradıb sərvət yiğan sənayeçi, bununla yanaşı, cəmiyyətə xidmət göstərir. Maliyyəçilər etibarsız ölkələrin bütöv istiqrazlar seriyasını və yaxud vicdansız cəmiyyətlərin səhmlərini camaata sirimaq vasitəsilə öz sərvətni yaradaraq böyük məbləğdə komisyonlar toplayanda məsələ tamamilə başqa cür olur. Onların iri sərvəti yalnız cəzasız oğurluğun miqdardından ibarətdir və bütün ölkələr onlara dövlət içində dövlət yaratmaqdə mane olmaq üçün-mirasa iri vergilər, yaxud xüsusü vergilər tapmalıdır. Bu zərurət artıq bir sıra böyük mütəfəkkirləri narahat etmişdir. Bu barədə Con Stüart Mill görün nə demişdir: "Vəsiyyət hüququ mülkiyyətin imtiyazlarından biridir, bu hüquq ictimai fayda marağında sərfəli nizama salına bilər, böyük sərvətlərin onu öz əməyi ilə qazanmayan şəxslərin əlində cəmlənməsinə mane olmaq üçün vəsiyyət yolu ilə yaxud miras hüququ ilə əla keçirilməsinə mane olmaq ən yaxşı üsuldur".

yarıdan çox azalardı, bununla yanaşı fəhlələrin gəlirləri xeyli artardı.

Hesablanmışdır ki, bəzi müəssisələrin bütün gəlirlərinin fəhlələrə verilməsi nəticəsində onların hər biri yalnız ildə 86 frankdan artıq alardı. Bununla belə, bu uzun müddət davam etməzdi. Bu cür fərziyyələr mütləq fəhlələrin özlərinin idarəsinə verilən müəssisə tezliklə çətin vəziyyətə düşərdi və axırda fəhlələr indi olduğundan daha az qazanmağa başlayardılar. Elə bu cür hal, yəni əməkhaqqının kapitalın faizi hesabına artırılması hər yerdə müşahidə olunur. D.Zollun sözlərinə görə, torpaq kapitalı 25% aşağı düşdüyü vaxtda, əkinçilik haqqı 11% artmışdır. Lavollenin məlumatına görə, İngiltərədə otuz il ərzində fəhlə siniflərinin gəliri 59% artmış, varlı siniflərin gəlirləri isə 30% aşağı düşmüşdür.

Şübhəsiz, fəhlənin əməkhaqqısı belə halda get-gedə artacaq, axırda yalnız müəssisəyə xərclənmiş kapitalın yox, sadəcə onu idarə etməyə lazım olan administrasiyanın mükafatlandırılması üçün zəruri minimum məbləğ qalacaqdır. On azi indiki məqamda qanun belədir. Amma bu qanun gələcəkdə qüvvədə qala bilməz. Əvvəlki müəssisələrdə xərclənmiş kapitallar onları təhdid edən yox olmadan qaça bilməzlər; amma gələcəkdə kapitallar daha yaxşı müdafiə oluna biləcəklər. Sənaye istehsalı sindikatlarının nəzərdən keçirilməsi zamanı onların indi öz müdafiələrini necə təşkil etdiklərini görəcəyik.

Müasir işçi öz qanunlarını diqtə edə və gəlirlərin mənbəyini cəzasız talaya biləcəyi vaxtda təkrarlanmayacaq fazadadır. Bütün köhnə səhmdar müəssisələrdə- malların daşınmasında, tramvay, dəmiryol, fabrik, mədən-qazma və s. sindikatların fəhlələri əmindirlər ki, tədricən bütün gəlirlərin səviyyəsinə çatacaqlar və yalnız o müəyyən məqamda dayanacaqlar ki, səhmdarların dividendi sıfır bərabər olsun və gəldən yalnız müəssisənin direksiyasının və administrasiyasının saxlanması üçün lazım olan məbləğ qalsın. Çoxlu nümunələr-

dən səhmdarların dövlət, yaxud özəl şirkətlər tərəfindən həyata keçirilən şeyləri- öz gəlirlərinin əvvəlcə azaldılması, sonra isə tamamilə yox olması- necə heyrətamız dözümlə qarşılıqları məlumundur. Qoyunlar da öz boyunlarını qəssabın baltası altına bu cür itaətlə qoymurlar. Səhmdarların gəlirlərinin tədricən azalmasının, onun tədricən yox olmasına meyllənən xatırladığımız halı indi böyük ölçüdə latin xalqlarında sezilir. Müxtəlif cəmiyyətlərin administratorlarının hissiyyatsız laqeydliyi və rüsvayçı zəifliyi nəticəsində sindikatda birləşmiş bütün şəxs-lərin tələbləri dərhal yerinə yetirilir. Əlbəttə, bütün bunlar yalnız səhmdarların gəlirləri hesabına həyata keçirilə bilər. Təbii ki, bu ittifaqların üzvlərinin tələbləri tezliklə yenidən başlanır və aydındır ki, şəxsən heç nə itirməyən elə həmin qorxaq administratorlar güzəştə getməkdə davam edirlər, buna görə də dividendin həm də, deməli, səhmlərin qiymətinin yeni azalması baş verir. Bu cür bir sırə əməliyyatlar dividendini itirmiş səhmlər heç bir qiymətə malik olmayanacaq davam edəcək. Bu cür ağıllı müflisləşdirmə sayəsində bizim sənaye müəssisələrimizdən çoxu get-gedə daha az gəlir gətirirlər və bir neçə ildən sonra bu gəlir sıfır bərabər olacaqdır. Müəssisənin həqiqi sahibləri tədricən və tamamilə işdən gedəcəklər, bu da kollektivçiliyin arzusudur. Onda səhmdarları yeni müəssisələrin əsasının qoyulmasına necə cəlb etmək barədə fikir söyləmək çətin olacaqdır. Artıq indi tamamilə ədalətli inamsızlıq kapitalı onun da-ha az təhlükəyə məruz qalacağı digər ölkələrə keçirmək cəhd-ləri görünür. Kapital, eyni zamanda, bacarıqlı adamların qaçışı, sosialistlərin təntənəsinin ilk nəticəsi olacaqdır.

Daşınan əmlaka münasibətdə qeyd etdiyimiz iki hal kapitalın get-gedə artan parçalanması və fəhlələrə düşən payın mütərəqqi artması nəticəsində gəlirliliyinin azalması eyni dərəcədə daşınmaz mülkiyyətə də aiddir. E.Tisseranın məruzəsinə görə, son onillik ərzində siyahıyaalma göstərir ki, Fransada əkinçilik üçün 49,5 milyon hektar torpaq istismar edilir. Bu da 5.672.000 təsərrüfata bölünür; onlardan yalnız 2,5 faizi iri əkin-

ciliklə məşğuldur, yəni 40 hektardan artıq torpağa malikdir. Amma bu 2,5% təsərrüfat özündə bütün torpağın 45%-ni cəmləşdirir. Buna görə, əgər xırda təsərrüfatlar çox böyük say üstünlüyü əldə etsələr də, onda, eyni zamanda aşkar olur ki, bütün torpaqların yarıya qədəri ümumi sayının 2,5 %-ni təşkil edən xatırlatdığımız təsərrüfatlara məxsusdur.

Beləliklə, hər halda iri mülklər hələ də Fransada bütün ərazinin yarıya qədərini təşkil edirlər; amma aydındır ki, onlar uzun müddət tab gətirə bilməzlər, bunun da səbəbi bütün müəssisələrdə kapitala qalan daim azalan payın azalmasındadır. İri mülklərin gələcəkdə yox olacağının səbəbi asanlıqla izah edilir.

Əkinçiliklə 8,5 milyon nəfərə yaxın adam məşğul olur.⁸²

Onların yaridan çoxu torpağın sahibləri və əkənlərdir, qalanları isə əməkhaqqı ilə yaşayırlar. Əgər 1856 və 1886- ci illərin əkinçilik statistikasını müqayisə etdirsək (sonuncu bir sıra təsərrüfatlarla çap edilib), onda aydın olacaq ki, əkinçilərin qiyməti bir qədər azalıb, əkinçiliklə məşğul olan sahibkarların

⁸² Bu rəqəmlər siyahiya alma materialını istifadə etmək xüsusiyyətindən asılı olaraq xeyli dəyişir. "l'Office du travail"da gətirilən və "l'Economiste français"da de Fle tərəfindən şərh olunan Fransada 1896-ci il siyahiya alması nəticəsində sənaye sahələri və peşələrin tərkibinə baxın. Mən yuvarlaq rəqəmləri götürürəm.

Torpaq sahibləri-----	8.502.000 (hər iki cinsdən).
Sənayeçilər-----	5.605.000 " "
Tacirlər-----	2.287.000 " "
Sərbəst peşələr-----	339.000 " "
Ustalar və sənətkarlar (bərbərlər və s.)-----	52.000 " "
Xidmətçilər-----	917.000 " "
Məmurlar-----	689.000 " "

Hər iki cinsdən cəmi: 18.391.000

38.500.000 fransızın demək olar, yarısı milli əməkdə iştirak edir və bunlardan altı milyon nəfəri qadındır.

sayı isə əksinə, artıb. Bir sıra müəllifləri bu qədər narahat edən əkinçilərin təsəvvür etdikləri azalması *xırda torpaq sahibkarlığının get-gedə artan sada nəticəsindən başqa bir şey deyildir.*

Torpaq mülkiyyətçilərinin sayının bu artımı daşınan dəyər sahiblərinin sayının tamamilə paralel olan bir halıdır.

Əgər əkinçiliklə şəxsən məşğul olan mülkiyyətçilərin sayı artırsa, onda aydındır ki, fermərlərin, icarəçilərin və muzdlu fəhlələrin sayı azalmalıdır. Bu xüsusilə sonuncuya münasibətdə daha da azalmasıdır, ona görə ki, bahalı əl əməyi əkinçilik maşınları tərəfindən get-gedə daha artıq sixişdirilib çıxarılır. 1862-ci ildən dördə bir dəfə artan və daha az işçi tələb edən yem otları istehsalının inkişafı da buna eynilə yardım göstərərdi. Buna görə də əgər kənd bir qədər boşalıbsa, bu da yalnız ona daha az işçinin tələb olunmasının nəticəsidir. Amma ona tələbat heç olmamışdır. İşçi lazıim olduğundan artıqdır. Başlarda isə bəzən doğrudan da azacıq çatışmazlıq hiss olunur.

Görünür, xırda torpaq sahibkarlığı çox məhsuldar ola bilməz, amma o onunla məşğul olanları dolandırır. Onlar, əlbəttə, özlərinə işləyərək, başqalarına işləyəcəkləri vaxt alındıqlarından az qazanırlar; amma özünə yaxud sahibkara işləmək arasında böyük fərq var. İri mülkədarların vəziyyəti Fransada olduğu kimi, İngiltərədə də get-gedə daha ümidsiz olur, elə buna görə də yuxarıda dediyim kimi, onlar yox olmalıdır. Onların torpaqları yaxın gələcəkdə parçalanmağa məhkumdur. Öz torpaqlarını şəxsən becərmək qabiliyyəti olmayan və xarici taxılın rəqabəti və fəhlələrin artan tələbi nəticəsində torpağın get-gedə daha az gəlir gətirdiyini görən iri mülkədarlar bəzən alınan gəlirdən daha çox xərc tələb olunduğunu görüb tədricən becərmədən imtina edirlər.⁸³ Axırda

⁸³ Deyirlər, bir neçə il bundan əvvəl En departamentində iri təsərrüfat sahəsində tamamilə başlı-başına buraxılmış 900 iri ferma vardi; bununla yanaşı, hələ heç vaxt sahibi tərəfindən buraxılmış bir

onlar öz torpaqlarını kiçik hissələrlə təsərrüfatla şəxsən məşğul olan kiçik mülkiyyətçilərə satırlar. Heç bir əlavə məsrəf sərf etməyən və kapitalı ödəmək üçün çox az məbləğ xərcləyən bu sonuncular mülkü ucuz əldə etmələri sayəsində torpaqdan iri sahibkarın çox pis yaşadığı gəlirlə kifayətlənəcəkdir. Büyük malikanələr tezliklə faydasız dəbdəbə predmeti olacaqdır. O hələ heç də sərvətin mənbəyi yox, əlamətidir.

İndicə göstərdiyim hal hər yerdə, xüsusilə iri malikanələrin həddən artıq çox olduğu, məsələn, İngiltərə kimi -ölkələrdə müşahidə edilir. Bu artıq dediyim kimi, fəhlə əhalinin torpağın becərilməsinə qiymətin azalması ilə üst-üstə düşən tələbləri, Amerikadakı kimi torpağı qiymətləndirilməyən, yaxud Hindistandakı kimi əl əməyi dəyərləndirilməyən ölkələrin xalqlarının doğurduğu xarici rəqabət nəticəsində baş verir. Məhz bu rəqabət bir çox illər ərzində, əlbəttə, bütün çörək istehlakçılarına düşən himayə yardımına baxmayaraq, bizim çörəyin qiymətini 25% ucuzlaşdırıldı.

Xarici rəqabətdən qoruyacaq qanunların olmadığı azadlıq ölkəsi İngiltərədə böhran var qüvvəsi ilə tügyan edir. İngilis limanları xarici taxilla, eyni zamanda gətirilmə etlə ağıznacan doludur. Buzqırın gəmilər daim Sidney; Melburn və London arasında gedib-gəlir. Onlar funtu 10, yaxud 15 santimə hissələrə bölünmüş qoyunlar və öküzlər daşıyırlar, hələ bir dəfəyə 600.000 kiloqram yağ gətirən gəmiləri demirik. Yerli mülkədarlar icarə qiymətinin 30%-ni azaltsalar da, demək olar, heç nə qazanmırlar. De Mando-Qransenin qiymətli tədqiqatında göstərilir ki, onlar bir neçə il bundan əvvəl torpağı 500-800 min frank gəlir gətirən mülkədarların hesab kitablarına baxıblar, indi isə həmin torpaqlar icarə haqqının ödənilməməsi sayəsində yalnız 10-12 min frank gəlir gətirirlər. Haqqı vaxtında

kiçik mülkiyyətin də adını cəkməyiblər. Son müşahidə eyni dərəcədə İngiltərəyə də aiddir.

ödəməyən icarəçiləri kənarlaşdırmaq bir sadə səbəb üzündən mənasızdır ki, haqqı ödəməyə razı olanlar tapmaq mümkün deyil. İcarəçilər haqq verməsələr də torpağı bacarırlar, onu xamlamağa qoymayıb xeyir gətirirlər. Beləliklə, ingilis mülkədarları kimi, öz torpaqlarını hissələrə parçalamağa və onu xırda əkinçilərə ucuz qiymətə satmağa məcbur olacaqlar. Sonuncular onda torpaqdan fayda götürəcəklər, ona görə ki, hər şeydən əvvəl torpağı özləri bacərəcəklər, sonra isə taxılın satış qiyməti azalacaq.

Mənə elə gəlir, tezliklə iri mülkədarların hər yerdə iqtisadi qanunların inkişafının qurbanına çevriləcəyinə o qədər də təəssüflənməyə dəyməz. Gələcək cəmiyyət üçün böyük maraq ondadır ki, mülkiyyət o qədər parçalansın ki, hər kəs yalnız özünün bacərə biləcəyinin sahibinə çevrilsin. Bu cür halın nəticəsi çox möhkəm siyasi səbatlılıq olardı. Belə cəmiyyətdə sosializm heç bir uğura ümid edə bilməzdi.

Kapitalın bölüşdürülməsi ilə bağlı bütün deyilənlərin ümumi nəticəsində torpağın bölüşdürülməsinə münasibət də təsdiq edilir. İqtisadi qanunların təsiri ilə iri torpaq mülkləri məhvə məhkumdur. Sosialistlərin onun haqqında öz mübahisələrini qurtarmalarından əvvəl bu mübahisələrin predmetinin özü gah bizim təlimlərə uyğun olaraq, gah onlara tamamilə eks, amma həmişə qətiyyən onların qayğısını çəkmədən fəaliyyət göstərən təbii qanunların sarsılmaz təsiri nəticəsində yox olacaq.

3. Əmək

Gətirdiyim rəqəmlər əməyin gəlirinin get-gedə artan tərəqqisini və kapitalın gəlirliliyinin daha da get-gedə artan itkisini göstərdi. Kapital özünün şübhəsiz zərurəti sayəsində uzun müddət ərzində zəhmətkeşlərə öz şərtlərini sırimağın bacardı, amma indi rol xeyli dərəcədə dəyişdi. Kapitalın əməyə əvvəller sahibkarın xidmətçiyyə münasibəti kimi olan

münasibəti indi əksinə meyl göstərir. Humanitar ideyaların uğuru, müəssisələri idarə edənlərin onlara tanış olmayan səhmdarların maraqlarına artan etinasızlığı və xüsusilə sindikatların hədsiz geniş yayılması tədricən kapitalı bu cür ikinci dərəcəli rola gətirib çıxardı.

Sosialistlərin səs-küylü etirazlarına baxmayaraq, tamamilə aydındır ki, fəhlələrin vəziyyəti heç vaxt indiki kimi olmamışdır. Dünyanı idarə edən iqtisadi qanunları nəzərə alaraq, fəhlələrin bir daha görməyəcəkləri qızıl əsti yaşadıqlarını güman etməyə imkan verir. Onların irəli sürdükləri tələblər hələ heç vaxt belə hörmətlə qarşılanmamış, kapital hələ heç vaxt belə az təzyiq görməmiş və belə az tələbkarlıq göstərməmişdir.

İngilis iqtisadçısı Mallockun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, müasir fəhlə sinfinin gəliri 60 il bundan əvvəl bütün qalan siniflərin istifadə etdikləri gəlirlərdən xeyli artıqdır. Fəhlələr əslində, bütün ictimai sərvətin onların əllərinə keçəcəyi təqdirdə-bəzi sosialistlərin istəyinə uyğun –sahib olacaqlarından daha artıq vəsaitlərə malikdirlər. De Fovilin gəldiyi nəticəyə əsasən, Fransada 1813-cü ildən bəri fəhlələrin mükafatlandırılması iki dəfədən çox arṭmışdır, bununla yanaşı, pul öz qiymətini yalnız üçdə bir dəfə itirmişdir.

Parisdə fəhlələrin 60%-i 5-8 frank gündəlik qazanca malikdirlər və “l’Office du travail”-də çap olunmuş rəqəmlərə əsasən ən yaxşı fəhlələrin alındıqları mükafat daha artıqdır. Montyorların gündəlik qazancı 7 frank 50 santimlə 9 frank 50 santim, cilingərin qazancı 9-10 frank arasındadır. Qiymətli daşları cilalayanlar gündə 15 frank; elektrik stansiyalarının fəhləleri 6-10 frank; mis əridənlər 8 frank 50 santimdən 10 frank 75 santimə qədər, adı usta köməkçiləri gündə 10 frank, daha bacarıqlı olanlar isə ayda 800 frank qazanırlar. Bunlar zabitlərin, hakimlərin, mühəndislərin, məmurların çox vaxt uzunmüddətli xidmətdən sonra əldə etdikləri qazancdır. Deməli, Lerua-Bolye ilə birlikdə təkrar etmək olar: ”Əl əməyi

ilə məşğul olanlar müasir sivilizasiyalardan daha çox fayda götürürlər. Onun ətrafında vəziyyət elə hey pisləşir, özünün vəziyyəti isə yaxşılaşır.⁸⁴

4. Kapitalla əmək arasında münasibət. Sahibkarlar və fəhlələr

Müasir işçinin bu cür kafi vəziyyətinə baxmayaraq, demək olar ki, hələ heç vaxt sahibkarlarla fəhlələr, yəni kapitalla əmək arasında münasibət bu qədər gərgin olmayıb. Fəhlə onun istəyi yerinə yetəndə get-gedə daha tələbkar olur. Onun sahibkarına düşmənciliyi əldə etdiyi üstünlük qədər artır. O, sahibkarının simasında yalnız düşmən görməyə adət edir; aydınlaşdır, sahibkar da öz tərəfindən əməkdaşlarını yalnız rəqib kimi görməyə meyllidir, onlardan ehtiyat etməlidir və axırda onlara nifrətini gizlədə bilmir.

Fəhlələrin hədsiz tələbkarlığını və mənasız qeyri-düzgünlüyünü qəbul edərək, bununla belə, sahibkarların səhvərini də inkar etmək olmaz. Fəhlələri idarə etmək insanı diqqətlə öyrənməyi tələb edən ciddi və incə psixologiya işidir. Müasir sahibkar uzaqdan adsız kütlə ilə iş apararaq onu demək olar ki, qəti tanımır. Müəyyən ustalığa malik olub tez-tez razılığı bərpa etmək olardı, bəzi zavodların tərəqqisi də bunu

⁸⁴ Parlamentdə söylənmiş nitqləri oxuyanda fikirləşmək olar ki, yalnız fəhlə sinfi cəmiyyətin diqqətinə layiqdir. Doğrudan da, onlarla daha çox məşğul olurlar. Daha coxsayılı olan kəndlilər də mənçə, cəmiyyəti elə o qədər maraqlandırmalıdır, amma onlara çox az diqqət göstərilir. Fəhlələr üçün təqaüd kassaları, yardım cəmiyyətləri və bədbəxt hadisələrdən sigorta, ucuz mənzillər, kooperativ cəmiyyətlər, verginin azdırılması və i.a. təsis edilmişdir. İctimai və fərdi hakimiyyətləri elə hey günahlandırırlar ki, bu yönündə hələ heç bir şey etməyiblər. Sənaye müəssisələrini idarə edənlər də bu hərakata qoşulublar və indi fəhlələri müxtəlif qayğılarla əhatə edirlər.

göstərir, orada sahibkarlar və fəhlələr sözün həqiqi mənasında bir ailəni təşkil edirlər. Müasir sahibkar, hətta öz fəhlələrini görmədən, adətən, onları, ümumiyyətə, az qabiliyyəti olan öz müdirləri vasitəsi ilə idarə edir. Buna görə də o, fəhlələri tərəfindən yalnız düşmənçilik və nifrətlə qarşılaşır, baxmayaraq ki, onlar üçün yardım cəmiyyətləri, təqaüd kassaları və i. a.⁸⁵ yaradır, eyni zamanda əməkhaqlarını artırır.

Əvvəlki şəxsi əlaqələri anonim və zərurət yarananda ciddi intizam buxovları əvəz etdi. Sahibkar bəzən özünü qorxmağa məcbur edir, amma artıq hörmət və sevgi qazanmağı bacarmır və nüfuzdan düşür. O öz fəhlələrinə etibar etmədən ona heç bir təşəbbüs vermir və həmişə işlərinə qarışmaq (mən, şübhəsiz, latin irqi xalqları haqqında danışıram) istəyir. O, yardım kassası, kooperativ cəmiyyət və i.a. təsis edəcək, amma heç vaxt fəhlələrin özünə onları idarə etmək imkanı verməyəcək. Fəhlələr buna görə də belə təsisatları köləyə çevirmə, möhtəşəmlik və ən yaxşı halda nifrətamız xeyriyyəcilik hesab edirlər. Fəhlələr başa düşürlər ki, onları istismar edir və alçaldırlar. Buna görə də hiddətlidirlər. Kollektiv xeyirxah işinə görə təşəkkür gözləmək üçün kütlənin psixologiyası barədə çox zəif təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Daha çox onlar hər cür tələblərinə güzəştə gedənlərin zəifliyinə naşükürlük və nifrat

⁸⁵ Dağ-mədən sənayesi cəmiyyətlərinin 97%-i öz fəhlələrinə təqaüd verir, Lerua-Bolyenin göstərdiyi kimi, bu cəmiyyətlərin gəlirinin yaridan çoxu qazmacılara kömək üçün müəssisələrə sərf edilir. Sənaye şirkətlərinin bütün direktorları elə bu yolla getdilər ki, bu çox asandır, bu cür filantropiyadan gələn bütün xərclər səhmdarların hamiya məlum olduğu kimi, qorxmaq və cəzasız saymaq mümkün olan adamların üzərinə düşür. Paris-Lion dəmiryol şirkəti hər il cürbəcür xeyriyyə müəssisələrinə 12 milyon frank xərcləyir; Şərqi dəmiryolları şirkəti hər il öz qulluqçularına əlbəttə, 36.000 qulluqçu arasında bölüşdürürlən 55 mln frankdan asılı olmayıaraq, 11 mln frank (səhmdarların dividendinin 97%-i) paylayır. Bütün dəmiryol cəmiyyətləri eynilə bu cür hərəkət edir, öz səhmdarlarının hesabına eyni saxavəti göstərirlər.

doğururlar.⁸⁶ Burada məhz demək lazımdır ki, vermək üsulu veriləndən daha artıq əhəmiyyətə malikdir. Öz anonimliyi sayəsində ən qəddar sahibkarın müstəbidliyindən daha çox müstəbidlik göstərən fəhlə sindikatları əməlli-başlı hörmətə malikdir. Onlar nüfuza malikdirlər və fəhlə həmişə, hətta bu itaət əməkhaqqından məhrum olmaq bahasına başa gələndə də ona boyun əyirlər.

Müasir iri sənaye müəssisəsinin sahibi get-gedə daha artıq hansı şirkətin maaşının təsiri altına düşməyə meyllidir və buna görə də qulluqcuların və fəhlələrin şəxsi heyətilə maraqlanmaq üçün heç bir bəhanəsi yoxdur. O, yeri gəlmışkən, onlarla danışmağı bacarmır. Özü fəhlə olmuş kiçik işin sahibkarı eksər vaxtlar daha ciddi olur, amma öz fəhlələri ilə necə danışmağı və onların qürurunu oxşamağı yaxşı bilir. Müasir zavodlara rəhbərlik edənlər- eksər hallarda bizim müəyyən bir ali tədris müəssisəmizdən nəzəri biliklərin böyük bağajı ilə buraxılmış, amma həyatı və adamları qətiyyən bilməyən gənc mühəndislərdir.. Apardıqları işlə təsəvvür

⁸⁶ Maraqlıdır ki, bu fakt Karmodaki məşhur tətil zamanı təsdiq edildi. Zavod direktoru ağılsız flantropiyanın və zəifliyin naya başa gəldiyini təcrübədə gördü. O öz fəhlələrinə başqalarından çox pul verdi və fəhlələrinə lazımi ərzəyi parakəndə satışda topdansatış qiymətlərlə alımağa imkan verən iqtisadi köşklər düzəltdi. Əldə edilən nəticələr həmin direktorun "Jurnal" qəzetinin 13 avqust 1895-ci il sayındakı söhbətlərin birindən gətirdiyimiz aşağıdakı sitatda aydın göstərilir. "Fəhlələr həmişə Karmoda bütün başqa yerlərdə olduğundan çox alırdılar. Mən daha yüksək əməkhaqqı müəyyənlaşdırıräk ümid edirdim ki, əmin-amanlığa əmin ola bilərəm. Beləliklə, onlara hər il başqa şüşa zavodunda ala biləcəklərindən 100.000 frank artıq verirdim. Bu böyük qurban naya gətirib çıxardı axı? O nə olursa-olsun, qaçmaq istədiyim xoşagalmazlıklar yaratdı". Əgər direktor daha az elementar psixologiyaya malik olsaydı, qabaqcadan görərdi ki, bu cür güzəştlər mütləq yeni tələblər doğuracaq. İbtidai vəziyyətdə bütün varlıqlar həmişə xeyirxahlığa və zəifliyə nifrat edirlər, bu hissələr bir-birinə çox yaxındırlar və onlar heç bir nüfuza malik deyillər.

etdiyin qədər tamamilə tanış olmayan bu mühəndislər, bununla belə, qəbul edirlər ki, adamlar və əşyalarla hər hansı təcrübə onların lazımsız elmlərindən yüksəkdə ola bilər. Onlar, bununla belə, öz vəzifələrindən yüksəyə qalxa bilməyəcəklər, ona görə ki, az-çox tez-tez çıxdıqları mühitdən olan adamlar sinfinə çox dərin etinəsizliq göstərirler.⁸⁷ Heç kəs öz təbəqələrinin üzərində yüksələ biləndə kəndliyə kəndlininin oğlu, fəhləyə də fəhlənin oğlu kimi belə nifrət etmir. Bu etiraf edilməsi xoşagelməz olan psixoloji həqiqətlərdən biridir, yeri gəlmışkən, əksər psixoloji həqiqətlər belədir, amma hər halda, şahidlik etmək lazım gəlir.

Həqiqi ağlından daha artıq təhsil görmüş gənc mühəndis idarə etməli olduğu adamların təfəkkür tərzlərini və baxışlarını öz-özlüyündə qətiyyən təsəvvür etmək (həm də yeri gəlmışkən, o, bunu etməyə heç vaxt cəhd göstərmir) iqtidarında deyil. Üstəlik, o fəhlələrə hansı təsir üsulunun daha düzgün olduğundan narahatlıq keçirmir. Bütün bunları məktəbdə öyrənmirlər, buna görə də bunların hamısı onun üçün mövcud deyil. Onun psixologiyası fəhlənin kobudluğu, içki düşkünü olması, onunla həmişə ciddi davranışmaq lazım gəlməsi və i.a haqqında ətrafdakılardan dəfələrlə eşitdiyi cəmi iki-üç hazır anlayışlarla məhdudlaşır. Fəhlənin baxışları və fikirləri onun tərəfindən yalnız təhrif olunmuş, yarımcıq formada təsəvvür

⁸⁷ Hökumət ali təhsil müəssisələrinin, politexnik, mərkəzi və digər məktəblərinin dinləyicilərinin sıraları indi, əsasən, cəmiyyətin ən aşağı sinifləri ilə dolur. Qəbul və buraxılış imtahanları yalnız ehtiyacı olan şəxslərin qabil olduqları yaddaş gərginliyi və məlum zəhmət tələb edir. Politexnik məktəbdə tədris haqqı az olsa da, dinləyicilərin yaridan çoxu ona dözə bilmir. Onların hamısı artıq litseylərdə təqaüdlərdən istifadə etmiş, xırda tacirlərin, qulluqçuların, kiçik məmurların uşaqlarıdır. "Annales des ponts et Chaussees"-də 1882-ci ilin noyabrında Şeysonun məqalələrinin birinə görə, politexnik məktəbdə 1850-ci ildə təxminən 30%-i təşkil edən təqaüdüçülərin sayı 1880-ci ildə 40%-i aşdı. Həmin vaxtda rəqəmlər yalnız artırdı. Həmin məktəbdə şəxsən mənim apardığım arayışa görə 1897-ci ildə 447 tələbədən 249-u heç bir haqq ödəmirdi.

olunur; o insan maşınının bu qədər həssas mexanizminə həmişə səhv və məsuliyyətsiz yanaşacaq. Temperamentinə görə zəif yaxud müstəbid, amma həmişə əsl üstünlük və nüfuzdan məhrum olacaq.

Ümumiyyətlə, burjuanın özündə fəhlə barədə yaratdığı təsəvvür də düzgünlüyü ilə fərqlənmir. Onun fikrincə də fəhlə kobud və içki düşkünü olan məxluqdur. Qənaəti bacarmadığından axşam saatlarını evdə ağıllı surətdə keçirmək əvəzinə, əməkhaqqını şərab dükanlarında ağına-bozuna baxmadan xərc-ləyir. Bəyəm o, öz taleyindən razı deyil və layiq olduğundan artıq qazanmur? Onun üçün kitabxanalar və söhbət yerləri düzəldir, ucuz mənzilli evlər ucaldırlar. Ona daha nə lazımdır? Bəyəm o, öz işlərini aparmağa qadirdir? Onu dəmir əllə saxlamaq lazımdır, əgər ondan ötrü nəsə edirsənsə, bunu onun özündən xəbərsiz etmək lazımdır, o həddən artıq baş aparanda da onunla hərdənbir sümük atılan itlə rəftar olunan təki rəftar etmək lazımdır. Kamilləşməyə bu qədər az bacarığı olan məxluqu kamilləşdirməyə bel bağlamaq olarmı? Həm də bəyəm artıq çoxdan dünyada siyasi iqtisad, əxlaq və hətta din sahəsində son formasını almayıbmı, dəyişikliklərə bütün bu cəndlər nə deməkdir? Görünür bu cür psixologiyadan adisi yoxdur.

Sahibkarla fəhlə arasında məhz heç bir şeylə aradan qaldırılmayan qarşılıqlı ziddiyyət indi onlar arasındaki münasibətləri bu qədər gərgin edir. Hər ikisi də qarşı tərəfin fikirlərini, ehtiyac və meyllərini məniimsəməkdə gücsüzdürler, onlar ağıl tərzlərinə uyğun olaraq, bilmədikləri haqda fikir yürüdülərlər. Proletariatin özündə burjua, yəni öz əlləri ilə zəhmət çəkməyən subyekt haqqında təsəvvür sahibkarın bayaq göstərdiyim fəhlə barədə təsəvvürü kimi düzgün deyil. Fəhlə üçün sahibkar mərhəmətsiz, acgöz adamdır, adamları yalnız öz xeyri üçün işlədir, tox, əyyaş və əxlaqsızdır. Onun cah-calalı nə qədər ciddi ifadə olunsa da, yalnız təmiz paltardan və daha rahat şəraitdən ibarət olsa da, xoşagelməz və lazımsız sayılır. Onun

kabinet işi yalnız tamam axmaqlıq və özünü göstərməkdir. Burjuanın o qədər pulu var ki, onunla nə edəcəyini bilmir, eyni zamanda fəhlənin pulu yoxdur. Bu ədalətsizliyə son qoymaqdan asan şey yoxdur; fərمانların nə qədər yaxşı olduğunu elan etmək lazımdır ki, cəmiyyət dərhal dəyişsin. Varlıları xalqın mülkiyyətini özünə qaytarmağa məcbur etmək ağlagılməz ədalətsizliyin yalnız sadə düzəlişidir.

Əgər proletar öz zəif mənətiqinin düzgünlüyünə şübhə etsəydi, onda saray əyanlarının şərq müstəbidlərinə etdiyi yaltaq boşboğazlığın da ardi - arası kəsilməzdi və ona hey xəyallarındaki hüquqları xatırladardılar. Artıq aydınlaşdırduğum kimi, əgər uzun müddətdir ki, işləyən sosialistlər hələ qələbə çalmamışlarsa, ola bilsin, irsiyyət məlum anlayışları insan qəlinin şüursuz sahələrində həddən artıq möhkəmləndirmişdir.

Ümumiyyətlə, sahibkarlar və proletarilər indi ən azı latin xalqlarında iki düşmən düşərgəni təşkil edirlər, hər iki tərəf onların gündəlik əlaqələri zamanı meydana çıxan çətinlikləri öz vasitələri ilə aradan qaldırmağa özlərini qabil hesab etmirlər, buna görə də mütləq hökuməti köməyə çağırırlar, beləliklə, bizim irqin rəhbərlik altında olmağa mütləq tələbatını və özlərinin cəmiyyəti başqa cür yox, bir şəxsin qüdrətli nəzarəti altında silk iyerarxiyası şəklində gördüklerini bir daha göstərirlər. Azad rəqabət, könüllü yoldaşlıq, şəxsi təşəbbüs bizim milli zəkamız üçün əlçatmaz anlayışdır. Onun son idealı rəhbərliyin himayəsi altında maaş almaqdır. Bu ideal, şübhəsiz, gətirdiyi xeyiri minimuma endirir, amma o xarakter və fəaliyyət minimumu da tələb edir. Beləliklə, biz yenə elə həmin əsas müddəaya qayıdırıq ki, xalqın taleyini onun təsisatları yox, xarakteri idarə edir.

İkinci fəsil

İctimai həmrəylik

1. İctimai həmrəylik və xeyriyyəçilik. Həmrəylik və xeyriyyəçilik arasında əsas fərq. Həmrəyliyin ən faydalı təzahürləri nə xeyriyyəçilik, nə altruizm əsasına malikdir. Onlar eynicinsli maraqların birləşdirilməsinin əsasını qoyurlar. Həmrəyliyə cəhd müasir ictimai inkişafın ən vacib cəhdlərindən biridir. Bu cəhdlərin köklü səbəbləri. Həmrəylik aciz şəxsi egoizmi qüdrətli kollektiv egoizmlə əvəz edir, bundan hər kəs fayda götürür. İndi həmrəylik zəiflərin ən yaxşı silahıdır.

2. Həmrəyliyin müasir formaları. Həmrəylik yalnız bila-vasitə eynicinsli maraqları olan şəxslər arasında mövcuddur. Kooperativ cəmiyyətlər. Anqlo-sakslarda onların inkişafı. Onlar latin xalqlarında niyə özlərinə yer tapa bilmirlər. Səhmdar cəmiyyətlər. Səhmdar cəmiyyətlərin gücü və faydası. Onları aşağı sinislərə keçirmək zərurəti. Gəlirlərdə iştirak etməklə cəmiyyətlər; -onun faydasız tərafları. Fəhlələr səhmdar cəmiyyətlərin köməyi ilə necə işlədikləri zavodların sahiblərinə çevrilə bilərlər.

3. Fəhlə sindikatlar. Onların faydası, gücü və nöqsani. Onlar müasir inkişafın zəruri nəticələridir. Fəhlələrlə sahibkarlar arasında əvvəlki ailə münasibatlının mütləq yox olması.

4. İcma idarəsi ilə sənaye müəssisələri. Bələdiyyə səsializmi. Qeyri-sosialist ölkələrində şəhər idarələrinin sosiallaşdırılması. İngiltərə və Almaniyada icma idarəsinin yayılması. Bu idarə növünün müvaffaqiyyət şərtləri. Onun latin xalqlarında uğursuzluğu.

1. İctimai həmrəylik və xeyriyyəçilik

Cəmiyyətdə mövcudluğunu göstərdiyimiz mübarizə həddən artıq qeyri-bərabər gücə malik rəqibləri üz-üzə qoyur. İndi biz daha zəiflər güclərini birləşdirən zaman bu mübarizədə qeyri-bərabərliyin necə azaldığını görəcəyik.

Çoxları üçün “ictimai həmrəylik” ifadəsi həmişə müəyyən dərəcədə xeyirxahlıq haqqında anlayışla əlaqədardır. Bununla belə, onların mənası tamamilə müxtəlifdir. Müasir cəmiyyətlər açıq-əşkar öz maraqlarını birləşdirməyə çalışırlar, xeyriyyəçilikdən get-gedə daha da uzaqlaşırlar. Hətta çox güman ki, gələcəkdə xeyriyyə cəmiyyətləri yalnız zahirən guya yaxın adamlara sevgi ilə dolu olan, amma əslində çox egoist və ümumiyyətlə, həddən artıq zərərli və aşağı səviyyəli vəhşi təzahür açılacaq.

Həmrəylik adı altında qətiyyən xeyriyyəçilik yaxud altruizm yox, sadəcə, birləşmə düşülür. Xeyriyyəçilik antisosial və zərərlidir; altruizm süniliyi və gücsüzlüyü ilə fərqlənir. Həmrəylik daha artıq faydalı quruluşlarını: siğorta cəmiyyətlərini, qarşılıqlı yardım, təqaüd, kooperativ və başqa cəmiyyətlərini nəzərdən keçirib görürük ki, onlar bunun əsasında xeyriyyəçiliyi, altruizmi yox, yalnız çox vaxt bir-birini tanımayan adamların maraqlarının birləşməsini nəzərdə tuturlar. Məlum illik üzvlük haqqı vasitəsi ilə xəstələnən, yaxud qocalan üzvlük haqqının həmişə uyğun olaraq təqaüd haqqına malik olurlar. O, bunu mərhəmət üzündən yox, hüquqla alır, eynilə yanğın nəticəsində zərərçəkənin öz əmlakını siğorta etdirdiyi məbləğdə pul almaq hüququ var. O, mərhəmətdən yox, pulla aldığı hüquqdan istifadə edir.

Maliyyə haqq-hesabına əsaslanan ehtimal nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, kömək göstərməyə şübhəli əsası və azsaylı şəxslərin etibarsız altruizmi olan yoldaşlığı ayıran uçurumu başa düşmək üçün bu fərqi dərindən başa düşmək lazımdır. Xeyriyyəçilik işləri heç bir sosial əhəmiyyətə malik deyildir, elə

buna görə də bununla bağlı böyük mütəfkkirlərlə razılaşan bir çox sosialistlər tamamilə haqlı olaraq, onu qəti inkar edirlər. Aydındır ki, təxirəsalınmaz kömək lazıim gələndə zəruri olan dövlət tərəfindən cəmiyyətin hesabına qurulmuş xəstəxanaları və qarşılıqlı yardım müəssisələrini alqışlamaq lazımdır, amma bütün məcmusunu götürdükdə xeyriyyə müəssisələri təcrübədə xeyirdən çox ziyan gətirir. Nəzarətsizlik sayəsində onlar mərhəmətdən daha çox keyf içində yaşamaq üçün sui-istifadə edən individumların bütöv bir kateqoriyasını saxlamağa xidmət edir. Xeyriyyə cəmiyyətlərinin ən aşkar nəticələri – mərhəmətə verilən vəsaitin zəhmətlə qazanılandan daha artıq olduğunu qət edən bir çox kasıbları işdən yayındır və peşəkar kasıblığı çox böyük ölçülərdə artırır.

Saysız-hesabsız müəssisələrin xəstələrə, təmin olunmamış dullara, tərk edilmiş balaca çinlilərə və i.a. bu cür xəstəhal köməyi yalnız işsiz-güçsüz yaşılı qadınlara, yaxud ucuz yolla öz ruhunu xilas etməyə çalışan (xüsusi xərc çəkmədən) əhлиkef kübar adamlara məşğuliyyət vermək üçün yaxşıdır və onlar öz boş vaxtlarını heç olmazsa, müəyyən bir yerdə sədr, məruzəçi, katib, şura üzvü, xəzinədar və i.a. kimi vəzifələri yerinə yetirməklə doldurmaqdən razı qalırlar. Beləliklə, onlar özlərinə illüziya yaradırlar ki, heç olmazsa, burada, bu dünyada müəyyən qədər faydalı olmuşlar, amma çox qəddarcasına yanılırlar.

Həmrəyliyə, yəni hər şeydə bu qədər aşkar görünən eynicinsli maraqların birləşdirilməsinə cəhd bəlkə də öz-özlüyündə yeni sosial cərəyanların ən müəyyənini təşkil edir və çox güman ki, bizim inkişafımızda daha artıq təsir göstərən cərəyandır. İndiki vaxtda “həmrəylik” sözü bərabərlik və qardaşlıq haqqında əvvəlki sözlərdən daha çox işlədirir və onları əvəz etməyə çalışır. Amma heç də sonuncuların sinonimi deyildir. Ona görə ki, məlum maraqlar naminə yardımçı ittifaqların son məqsədi başqa maraqlarla mübarizədir, buradan aydınlaşdır ki, həmrəylik – yalnız varlıq, yaxud siniflərin ümumdünya

mübarizəsinin xüsusi formasıdır. İndi başa düşüldüyü şəkildə həmrəylik bizim çox dar çərçivələrlə məhdudlaşdırılmış assosiasiyalara ümumi qardaşlığımız haqqında keçmiş arzularımı zi heçə endirir.

Gündən-günə daha da aydın görünən assosiasiylar yolu həmrəyliyə cəhd müxtəlif səbəblərə malikdir. Onlardan ən başlıcası eynilə onların müasir iqtisadi inkişafın yaratdığı şəraitdə tez-tez müşahidə olunan açızlık kimi, şəxsi təşəbbüs və iradənin zəifləməsidir. Təkbaşına hərəkət etmək tələbatı get-gedə aradan qalxır. İndi fərdi səylər az qala təkcə assosiasiylar vasitəsilə, yəni ittifaqların vasitəsi ilə həyata keçirilmir.

Müasir adamları assosiasiyyaya daha dərin bir səbəb də məcbur edir. Onlar öz allahlarını itirib, öz evinin yox olmasını görüb, gələcəyə heç bir ümid bəsləmədən köməyə get-gedə daha artıq tələbat hiss edirlər. Assosiasiya gücsüz şəxsi eqoizmi qüdrətli ümumi eqizmələ əvəz edir, bundan hər kəs xeyir götürür. Təsiri get-gedə zəifləyən dini zəminə, qohumluq bağlarına, ciyasi maraqların ümumiliyinə və digər əlaqələrə əsaslanan qruplaşmalar olmadıqından, maraqların həmrəyliyi adamları kifayət qədər möhkəm bağlaya bilər.

Həmrəyliyin bu növü üstəlik, zəiflərə, yəni hədsiz çoxluğa güclülərlə mübarizə aparmağa və onlar tərəfindən hədsiz sıxışdırmağa məruz qalmamağa imkan verən demək olar, yeganə üsuldur.

Qanunlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz ümumi mübarizədə daha zəif həmişə daha güclüyə qarşı tamamilə silahsız olur, daha güclülər isə heç vaxt onları əzmək fikrinə düşmür. Feodal baronlar, eyni zamanda maliyyə və səhiyyə baronları indiyəcən taleyin onların əlinə verdiyi adamlara heç vaxt xüsusi rəhim etməmişlər.

Bu vaxtacan dinin də, qanunlar toplusunun da boş sözdən başqa heç bir şəylə mübarizə apara bilmədiyi zəiflərin güclülər tərəfindən bu cür hərtərəfli zülmə məruz qalmasına qarşı müasir insan elə eyni cür qrupun bütün üzvlərini birləşdirən

assosiasiyanın başlangıcını qoyur. Həmrəylik sosial qeyri-bərabərliyin nəticələrini müəyyən qədər hamarlamaq və yumşaltmaq üçün, demək olar, yeganə silahdır. Həmrəylik təbiətin qanunlarına o qədər də zidd deyil, əksinə, həmin qanunlara istinad edə bilər. Elm azadlığa demək olar, inanmir, yaxud ən azı öz sahəsində onun mövcudluğunu qəbul etmir, ona görə ki, hər yerdə onlar arasında ciddi əlaqə (determinizm) qanunu ilə idarə edilən halları göstərir. Biologiya varlıqların qeyri-bərabərliyində onların inkişafının əsas şərtini gördüyündən bərabərliyə daha az inanır. Qardaşlığa gəldikdə isə, amansız mübarizə ən qədim dövrlərdə daimi hal olduğuna görə, o da qardaşlığı qəbul edə bilməz. Əksinə, həmrəylik heç bir müşahidələrlə inkar edilmir. Bəzi heyvanlar, hətta ən ibtidailəri, yəni ən zəifləri yalnız onların düşməndən özünü müdafiəsini mümkün edən six həmrəylik sayəsində mövcud olur.

Şübhəsiz, çox qədim mənşəli insan cəmiyyətlərinin müxtəlif üzvlərində eynicinsli maraqların birləşməsi tariximizin ilk dövrlərinə qədər gedib çıxmış, amma həmişə məlum dərəcədə məhdudiyyətə məruz qalmış və ləngimişdir. Dini və iqtisadi maraqların dar dairəsində o güclə dözülən idi. İnqilab korporasiyaların məhv edilməsini faydalı iş sayırdı. Görünür, onun müdafiə etdiyi demokratik başlangıclar üçün heç bir tədbir ondan öldürücü ola bilməzdi. İndi həmin məhv edilmiş korporasiyalar hər yerdə yeni adlar və formalar altında yenidən dirçəldilir. Sənayenin, əməyin bölünməsini xeyli artırmış müasir inkişafında bu intibah qaçılmaz idi.

2. Həmrəyliyin müasir formaları

Maraqların birləşdirilməsinə əsaslanan təsisatları ilə xeyriyyəciliyə söykənən həmrəylik təsisatları arasında əsas fərqləri dəqiq göstərib, indi mövcud olan müxtəlif həmrəylik formalarını tələsik nəzərdən keçirək.

Hər şeydən əvvəl aydın görünür ki, həmrəylik uğuru heç də yalnız, ümumi cəhdlərdən asılı olan zəruri birgə iş faktı ilə yaranır; çox tez-tez, hətta bunun əksi müşahidə olunur. Məlum müəssisənin direktoru, fəhlələri və səhmdarları onların həyatının və rifahının asılı olduğu işin inkişafında nəzəri cəhətdən eyni qədər maraqlıdırlar. Əslində bu məcburi həmrəylik bir-birinə zidd maraqları yalnız örtür və əks tərəfləri heç də qarşılıqlı xeyirxahlıq hissələri həvəsləndirmir. Fəhlə əməkhaqqının artırılmasını və nəticədə səhmdarların payının azaldılmasını istəyir, nümayəndəsi direktor olan sonuncu isə əksinə, öz gəlirinin artması üçün fəhlənin mükafatının azalmasında maraqlıdır. Buna görə də nəzəri cəhətdən fəhlələr, direktorlar və səhmdarlar arasında olası həmrəylik qətiyyət mövcud deyil.

Əsl həmrəylik yalnız bilavasitə eynicinsli maraqlara malik şəxslər arasında mümkündür. Məhz bu cür maraqlar tezliklə məşğul olacağımız müasir sindikatları birləşdirə bildi.

Amma mahiyyətcə bir-birinə zidd maraqları birləşdirə biləcək müəyyən növ assosiasiylar, məsələn, kooperativ cəmiyyətlər mövcuddur. Bu kooperativlər istehsalçı və istehlakçılarla ikitərəfli xeyir verərək, onların əks maraqlarını birləşdirir. Əger çox sayıda alıcılarla təmin olunmuş assosiasiylar tərəfdən hər predmetdən böyük gəlir almasına zəmanət verilirsə, istehsalçı lap orta gəlirlə kifayətlənir.

İstehlakçı, eyni zamanda, həm də istehsalçı olduğundan iri ingilis kooperativ cəmiyyətlərində yalnız eyni cür maraqlar birləşir. Bu cəmiyyətlər o vəziyyətə gəlib çatıblar ki, doğrudan da, istehlak etdikləri hər şeyi istehsal edirlər və çörək, ət, süd, tərəvəz və i.a. istehsal edən firmalra sahibdirlər. Onlar elə böyük faydaya malikdirliər ki, onların ən zəiflərdən və bacarıqsızlardan ibarət olan üzvləri müəssisələrin başında duran, onlarsız inkişaf imkanına malik olmayan daha bacarıqlıların qabiliyyətindən istifadə edirlər. Latin xalqları hələ bu səviyyəyə çatmayıblar.

Mən artıq əvvəl başqa yerdə göstərmişəm ki, anqlo-saks fəhlə şəxsən özlərinin müxtəlif assosiasiyanı və xüsusilə korporativ cəmiyyətləri idarə edərək, öz işlərini aparmağı öyrənmişlər. Fransız fəhlələri bu cür təşəbbüsə və öz taleyini yaxşılaşdırmağa, kömək edən cəmiyyətlərin təsisinə qabil olmaq üçün öz irqinin latin anlayışları ilə həddən artıq çulğanmışdır.

Əgər bəzi bacarıqlı rəhbərlər sayəsində o, hər halda buna oxşar bir şey təsis edirsə, dərhal onu etibar doğurmayan və ona rəhbərliyi bacarmayan bilavasitə nümayəndələrə idarəyə verir.

Latin xalqlarında kooperativ cəmiyyətlər bundan başqa bizim milli temperamentimizə xas olan xırda və mürəkkəb inzibati formallıqlara məruz qalırlar və miskin həyat keçirirlər. Həmin cəmiyyətlər həm də onunla tez bir zamanda süqut edirlər ki, demək olar, ehtiyatdan məhrum latin irqinin fəhləsi gündən-günə nağd ödəmək lazım gələn və xırda haqq-hesablara mal buraxılmadığı böyük topdansatış anbarlarına müraciət etmək əvəzinə, onunla həvəslə çənə döyən və bahalı kredit açmağa can-başa razi olan xırda alverçilərə üstünlük verir.

Bununla yanaşı, kooperativ cəmiyyətlər yaratmaqla vasitəcilərdən can qurtarmaq fransız fəhləsi üçün böyük maddi haqq-hesab olardı. Hesablanmışdır ki, Fransada istehsalçılar və istehlakçılar arasındaki vasitəcilərə ödənən məbləğ hər il milyard frankı aşır, yəni bu rəqəm bizdən tutulan vergidən demək olar, iki dəfə artıqdır. Vasitəçinin tələbi kapitalın tələbindən daha ağırdır, amma fəhlə bunu görmür və həmin tələblərə itaətlə dözür.

Assosiasiyanın müasir formalarından ən geniş yayılanı və eyni zamanda ən simasızı səhmdar cəmiyyətlərdir. Lerua-Bolyenin gözəl ifadəsinə görə, onlar “müasir cəmiyyətin iqtisadi təşkilinin hakim cizgisini” təşkil edirlər... Onlar hər şeyə: sənayeyə, maliyyəyə, ticarətə, hətta əkinçiliyə və müstəmləkə müəssisələrinə yayılırlar. Demək olar, bu

cəmiyyətlər artıq bütün xalqlarda mexaniki istehsalı yerinə yetirmək və təbiət sərvətlərini istismar etmək üçün adı alətdirlər... Anonim cəmiyyətlər elə bil yer kürəsinin hökmdarı olmalıdırlar, əslində, bu süqut etmiş aristokratiyanın və əvvəlki feodal sistemin varisidir. Dünya üzərində hökmranlıq ona məxsusdur, çünkü bütün dünyanın səhmdar cəmiyyətlərinə çəvrilməsi vaxtı yaxınlaşır.” Bu cür cəmiyyətlər, həmin müəllif deyir, sərvətin yox, demokratik quruluşun və kapitalların çox sayıda əllərdə parçalanmasının məhsuludur.

Doğrudan da, səhmdar cəmiyyətlər kiçik kapitallar assosiasiyanının yeganə mühüm formasıdır. Görünür, bu forma özünün kollektivçilik əsasına malikdir, amma yalnız görünür, ona görə ki, həqiqətən müəssisələrdə inkişaf azadlığına və ondan çıxmağa imkan verir və bu zaman gəlirin həcmi sərf edilmiş enerji ilə, yəni hər iştirakçının əmanət məbləği ilə ciddi şəkildə proporsionaldır. Fəhlənin səhmdar sistemi ilə anonim də olsa, bununla belə, işlədiyi zavodun marağı olan şərki sahibinə çəvrləcəyi gün böyük tərəqqi baş verərdi. Ola bilsin, assosiasiyanın məhz bu məhsuldar forması vasitəsi ilə fəhlə sinfinin iqtisadi cəhətdən azad olması baş verəcək, amma əgər bu mümkün olsa, təbii və sosial qeyri-bərabərlik bir qədər yumşalsa həyata keçəcək.

Bu vaxta qədər hələ səhmdar cəmiyyətlər xalq nümayəndələrinin sıralarına nüfuz etməmişlər. Düzdür, istismarın bu formasına müəyyən qədər uyğun gələn assosiasiyanın yeganə forması çox azdır, bu həmin vaxt gəlirdə iştirak edəndir. Bu prinsipə əsaslanan bir neçə cəmiyyət, çox yaxşı nəticəyə malik olmuşlar. Əgər həmin cəmiyyətlər o qədər də çoxsaylı deyillərsə, bu da əsasən ona görədir ki, onların düzgün təşkili müstəsna və nəticədə həmişə çox nadir qabiliyyətlər tələb edir.

Son tipli assosiasiyalardan 1829-cu ildə Parisdə Lekler tərəfindən əsası qoyulmuş, Reduli və K⁰ firması altında fəaliyyətini davam etdirən rəngsaz müəssisəsini, En departementində Giz, Belçikada Leken zavodunu və s. göstərmək olar. Birinci

müəssisə öz iştirakçılarına – bu evin bütün sakinlərinə 25% gəlir gətirir və məlum müddətdən sonra 1500 frank təqaüd verir, hal-hazırda 120 belə təqaüd və s. verilir.

Gizdəki Famlister– kapital assosiasiyanın çətinliklə gözəl nəticələr əldə etdiyi icma növüdür. 1894-cü ildə ümumi dövriyyə 5 milyon frankı ötdü və 738.000 frank təmiz gəlir verdi.

Fransada və xaricdə indi gəlirdə iştirakin mümkün olduğu 300-dən artıq bu cür müəssisə var.

İngiltərdə belə müəssisələrdən ən məşhuru 1844-cü ildə çox az kapitala malik olan 28 iştirakçı fəhlə tərəfindən əsası qoyulmuş "Roçdeldə ədalətli pionerlər" cəmiyyətidir, bu cəmiyyətin 1891-ci ildə 9 milyon frank kapitalla 12.000 iştirakçısı vardı. Onun dövriyyəsi illik 7.400.000 franka çatır, 1.300.000 frank gəlir gətirirdi.

Bu cür assosiasiyanlar eyni uğura Belçikada da, - məsələn, Gentdə "le Voruit" (Irəli) malik idi. Almaniyada da çoxlu bu cür əməlli-başlı tərəqqi edən assosiasiyanın bir neçəsi Şimali İtaliyada da təsis edilmişdir, amma Fransada olduğu kimi, orada da onlardan çoxu idarəciliyin çatışmazlığı üzündən aradan çıxacaqdır. Bu assosiasiyanlar tamamilə latin tərzində təşkil edilmişlər, yəni müəssisənin taleyi tamamilə ona rəhbərlik edən şəxsden asılıdır, ona görə ki, assosiasiyanın üzvləri ümumi işin idarə edilməsində anqlo-saks fəhlələr kimi, nə bacarığa, nə niyyətə malikdirlər.

Bu cür cəmiyyətlərin məhək daşı ondan ibarətdir ki, gəlirdə iştirak sənayedə çox tez-tez baş verən zərərdə iştirakına da məcbur edir. Nə qədər ki, iş gəlir gətirir, iştirakçılar yaxşı dil tapırlar, amma iş zərər verən kimi, adətən razılıq tez bir zamanda aradan qalxır. Bir neçə il bundan əvvəl Amerikada bunun ədalətli olduğunu sübut edən heyrətamız hadisə baş vermişdir. Pulman şirkətinin böyük emalatxanalarını xaraba qoyan yanğın, sonra qarət və vəhşi dağıntılar, uğursuzluq baş verəndə bu böyük müəssisələrin nələrə məruz qaldığını göstərir.

Pulman şirkəti 6.000 fəhlənin işlədiyi geniş emalatxanalar yaratmışdı; fəhlələr və onların ailələri üçün bütün müasir rahatlıqlardan – böyük park, teatr və kitabxana və i.a.- dan istifadə edən 13.000 nəfər əhalisi olan gözəl şəhər salınmışdı. Bu evləri yalnız illik kiçik üzvlük haqqı ödəməklə mülkiyyətçi olmuş fəhlələr ala bilərdilər.

Nə qədər ki, işlər yaxşı gedirdi, razılıq və rifah hökm süründü. Bir neçə il ərzində fəhlələr əmanət kassalarına 4. milyon frankadək vəsait qoydular. Amma zavodun müştəriləri olan dəmiryol cəmiyyətlərindəki pis dövriyyə üzündən sifarişlər azalan kimi, Pulman şirkəti ziyanla işləməmək üçün fəhlələri tamamilə saxlamaqla onların heç birindən imtina etmədən əməkhaqqını gündə 11 frankdan 7,5 frankadək azaltmağa məcbur oldu. Bu vəziyyət əsl inqilaba səbəb oldu. Emalatxanalar qarət olundu və yandırıldı, fəhlələr tətil etdilər. Tətil dəmiryollarına yayıldı və o qədər zorakılığa səbəb oldu ki, respublika prezidenti Klivilənd hərbi vəziyyət elan etdi. Qiyməcılara öhdəsindən yalnız qurğuşunların köməyilə gəldilər.

Mən gəlirdə iştiraka əsaslanan bu cəmiyyətlərin möhkəm gələcəyinə çox az inanıram; onlar fəhləni sahibkarın hakimiyəti altına həddən artıq çox verirlər və arada uzun müddətli asılılıq yaradırlar. Bundan başqa sahibkar onun gəlirində fəhlələrin iştirakına heç bir maraq göstərmir, cürki onların həmişə ziyanla iştirakdan imtina edəcəklərini və bu ziyan aydın olan kimi hiddətlənəcəklərini çox yaxşı bilir. Sahibkar yalnız sırf filantropik niyyətlər üzündən, yaxud qorxudan öz gəlirini fəhlələrlə bölüşdürməyə razı olur və heç kəs onu buna məcbur edə bilməz. Etibarlı və sabit amil olan maraq üzərində nəsə möhkəm bir şey yaratmaq olar, amma filantropiya, yaxud qorxu, yəni dəyişkən və həmişə qısamüddətli olan hissələr əsasında belə bir şey yaratmaq olmaz. Bununla yanaşı, filantropiya mərhəmətə o qədər yaxındır ki, məşğul olan adamlarda heç bir minnətdarlıq doğurmur. Mənə elə gəlir ki, özünün yanın zavodlarını görəndə Pulman filantropiyanın əhəmiyyəti haqqının-

da təcrübi psixologiyadan elə faydalı dərs almалı idi ki, belə dərs kitablardan alınmır və bunu bilməmək əksər vaxtlar çox baha başa gəlir.

Gəlirdə iştirakin qeyd-şərtsiz sahibkarın və fəhlənin maraqlarını qoruyan, eyni zamanda həm gəlirdə, həm də ziyanda iştirak etməyə cəlb edən, yəni ədalətli və nəticədə məqbul yeganə kombinasiyani həyata keçirən səhmdar cəmiyyət formasıdır. Hər birinin qiyməti 25 frankdan buraxılmış səhmlər bir sıra ingilis səhmləri kimi, hamının imkanı daxilindədir və mən hələ səhmdarları istisnasız olaraq yalnız fəhlələrdən ibarət olan zavodların niyə yaranmadığına təəccübənlərəm. Əmək adamları bu yolla müəssisənin uğrunda maraqlı olan kapitalistlərə çevriləndə onların indiki tələbləri yalnız özlərinə işlədiklərindən mənasını itirərdi. Hər hansı səbəb üzündən başqa zavoda keçmək istəyən fəhləyə adı səhmdar kimi, yalnız öz səhmini satmaq və beləliklə, hərəkət sərbəstliyini özünə qaytarmaq lazımlı gəldi. Yeganə çətinlik yalnız zavodları idarə etməyə qabil şəxslərin seçimindən və münasib əməkhaqqı ilə onları saxlamaqdan ibarət idi. Mən artıq çoxdan kitablarımın birində bu predmet üzrə göstəriş vermişəm. Bu kitab geniş sənaye müəssisələrini idarə edən bir belçikalı mühəndisin əlinə düşmüdü; o mənim ideyalarımın təcrübi faydasından heyrətə gəlmışdı və mənə o ideyaları həyata keçirmək istədiyini xəbər verdi. Mən qızgıncaşa uğur arzuladım. Görünür ki, ən böyük maneələr hər hansı bir işin, məsələn, zavodun təşkili üçün zəruri olan kapitalın yaranması abunəsinə mülkiyyətsiz fəhlələrin cəlb edilməsindədir. İlk təcrübə üçün mən zavodu ancaq fəhlələrə tədricən onun mülkiyyətçiləri olmaları şərtlə satdıqları kimi, artıq fəaliyyətdə olan zavodun bütövlükdə, yaxud hissələrlə fəhlələrə satılması şəklindən başqa bu planın həyata keçirilməsi üçün başqa üsul tanımırıam. Məsələn, öz-özlüyüümüzdə fəhlələrinə satmaq məqsədilə zavodunu səhmlərə çevirmək istəyən zavod sahibini təsəvvür edək. Bir daha təsəvvür edək ki, o, fəhlələrə gündə 5

frank ödəyirdi, Tutaq ki, bundan sonra onlara $4 \frac{3}{4}$ və ya 4,5 frank ödəyəcək və fərqli hər bir fəhlənin xeyrinə gündə tutulan az məbləğ 25 franklıq səhmin dəyərini təşkil edənəcən tutulacaqdır. Dividend gətirən bu səhm onun sahibinin adına ictimai kassaya qoyulur, ona kuponlarından istədiyi istifadə etmək hüququ verilir, amma səhmin özünü ondan canını qurtarmaq cazibəsini aradan qaldırmaq üçün müəyyən müddət ərzində satmaq hüququna malik olmur. Fəhlə bu əməliyyatı davam etdirərək tez bir müddətdə az-çox xeyli miqdarda səhmin sahibi olardı, həmin səhmlərdən əldə etdiyi gəlir tezliklə onun əməkhaqqının yuxarıda xatırlatdığımız azalmasını ödəyərdi və qocalığını təmin edərdi. Bu zaman o, dövlətin qətiyyən iştirakı olmadan gəlirlə yaşayış kapitalistə çevrilərdi.

Bələliklə, əldə edilmiş mənəvi nəticə fəhlə üçün maddi faydadan daha əhəmiyyətli olardı. O, tam hüquqla zavodu özünün mülkiyyəti sayar və onun uğuru ilə maraqlanardı. O, səhmdarların yiğincaqlarında iştirak edib, əvvəl işləri başa düşməyi, sonra isə müzakirə etməyi öyrənərdi. O, tezliklə öz-özlüyündə kapitalın rolunu və iqtisadi qanunlar arasında qarşılıqlı əlaqələrini aydınlaşdırardı. Özü də kapitalistə çevrilib, sadə ianəçi olmaqdan can qurtardı. Nəhayət, özünün dar mühitindən çıxar və dünyagörüşü genişlənərdi. İndi mübarizədə olan maraqları öz aralarında çılğışardılar. Bu ideyanı öz nümunəsi ilə birinci həyata keçirən ağıl və əməl adamı bəşəriyyətin xeyirxahlarından biri kimi qəbul edilərdi.

Biz burada həmrəyliyin bütün növlərini nəzərdən keçirə bilmərik. Əgər onun ən vacib növlərindən birini- sindikatları öyrənməmişiksə, bu yalnız tezliklə sindikatlara ayrıca paraqraf həsr edəcəyimizə görədir.

Amma həmrəyliyin daha bir forması var ki. onu xatırlatma-lılığ. Bu hər hansı islahata nail olmaq, yaxud məlum maraqları müdafiə üçün qısa, yaxud uzun müddətə birləşmiş şəxslərin ittifaqıdır.

Assosiasiyanın bu növü latin xalqlarında nisbətən yenidir, amma, məsələn, anqlo-sakslar kimi, uzun müddət azadlıqdan istifadə edən xalqlarda artıq çoxdan mövcuddur.

"Ögər burada, – Tan İngiltərədə deyir, – kiminsə ağlına yaxşı fikir gəlirsə, onu öz dostlarına deyir; çoxları həmin fikri gözəl sayırlar. Hamısı birlikdə lazım olan vəsaiti tapırlar, bu ideyanı yayırlar, ona adamlar və abuna cəlb edirlər. Hörmət və abuna elə hey gəlir, camaatin arasında yayılır. Qartopu tədricən böyüyür, parlamentin qapısını döyüür, aralayır, sonra isə həm də taybatay açır, yaxud dabanından çıxarır. Bax, bu islahat mexanizmidir, bax öz işlərini bu cür sərbəst qururlar, onu da demək lazımdır ki, İngiltərənin hər yerində kürəyə çevrilməyə hazır olan qar topaları var".

Məsələn, Kobden tərəfindən əsası qoyulmuş sərbəst mübadilə liqası kimi məhz bu cür assosiasiyanın vasitəciliyi ilə ingilislər ən faydalı islahatlara nail oldular. Xalq ordusunun ifadəcisi olduğu aydın olan kimi, parlament onların iradəsinə tabe olur.

Şübhəsiz ki, nə qədər nüfuzlu olurlarsa-olsunlar, heç kəs çoxsaylı kollektiv maraqları təmsil edən assosiasiyanın nail olduğunu təkbaşına əldə edə bilməz. Bonvalo maraqlı məlumatında eyni cür maraqları olan şəxslər qrupunun nəyə nail ola biləcəklərini göstərmişdir.

"Hal-hazırda 70.000-dən çox üzvü olan "Touring-Club" gücə malikdir. Bu klub nəinki seriyyət yolları olanları yol xəritələri, yol nişanları, mehmanxanalarda azaldılmış qiymətlər, xilasetmə stansiyaları ilə təchiz etdi, həm də yol nəqliyyatının qorxunc administrasiyasını hərəkətə gətirdi və seriyyət yollar çəkməyə məcbur etdi. O qorxunc dəmiryol şirkətlərini rahatlaşdırıcı; kobud kömrük məmurlarını nəzakətli adamlara çevirdi və beləliklə, sərhəddən keçməyi yaxşılaşdırıldı."

Gözəl, amma həddən artıq bər-bəzəkli edilmiş mənzərədir. "Tourinq-Club" çətinlik olmadan təsis edilmişdi, çünkü onun üzvlərindən hər biri həddən artıq az üzvlük haqqı müqabilində

qüdrətli assosiasiyanın yardımını almağa bel bağlayırdı, bu yardım ona hər gün gərek ola bilərdi, öz xidmətləri ilə verdiyi cüzi üzvlük qayıtmalı idi. Amma mən əmin ola bildim ki, əslində, bu demək olar yoxdur.

Bu assosiasiyanın təşkili çox tezliklə latin xarakteri aldı.

3. Fəhlə sindikatları

Sindikatlar oxşar maraqları olan və əksər hallarda eyni peşəyə mənsub olan şəxsləri ümumi idarə adı altında birləşdirmək məqsədi güdür. Onların sayı və qüdrəti gündən-günə artır. Sindikatlar sənayenin müasir inkişafının yaratdığı şəraitdə meydana gəlmışlər.

Məhz fəhlə sinifləri sindikatlardan hamidən yaxşı faydalananlığı bacardılar və onların əldə etdikləri nəticələr çox diqqətlə öyrənilməyə layiqdir. Həqiqətən, fəhlələrə onların inddiki qüdrətini ümumi səsvermə yox, əsasən sindikatlar verdilər. Bu sindikatlar bundan sonra ən varlı və nüfuzlu pul və sənaye tuzları ilə bərabər danişa biləcək kiçiklərin və zəiflərin silahına çevrildilər. Bu assosiasiyalar sayəsində sahibkarlar və fəhlələr, iş verənlər və xidmətçilər arasındaki münasibətlər tamamilə dəyişməyə başlayır. Sahibkar artıq onlardan ötrü işi nəzarətsiz aparan, əməkçi insan kütlələrini öz kefinə idarə edən, iş şərtləri müəyyənləşdirən, səhiyyə, gigeyina və i.a. haqqında məsələləri həll edən əvvəlki məhdud hakim, himayədar ata deyil. İndi sahibkarın iradəsinə, fantaziyalarına, zəifliklərinə və yaxud səhv'lərinə qarşı sayı, iradə birliyi, gücü ilə demək olar, onun gücünə bərabər olan sindikatlar qoyulur. Bu güc şübhəsiz, onun həmişirakçıları üçün müstəbid gücdür, amma əgər belə olmasaydı, sindikat yox olardı.⁸⁸ Görünür bu sindikatlar müasir

⁸⁸ Latin sindikatları öz üzvlərindən qeyd-şərtsiz itaət tələb edir və mütiliyi sayəsində onunla elə sərt davrana bilərlər ki, heç bir müstəbidin bu cür hərəkətinə dözməzdilər. Tökən fəhləsi ilə bağlı

təkamülün nəticəsidir, ona görə də belə sürətlə yayılırlar. Həl-hazırda hətta fəhlə mühitindən kənarda sindikatlarda birləşməyən korporasiyalar (baqqallar, kömürçülər, metalçılar və b.) yoxdur. Təbii ki, sahibkarlar da öz tərəflərindən özlərini müdafiə etmək üçün sindikatlara daxil olurlar; amma Fransada 114.00 iştirakçısı olan 1400 sahibkar sindikati var, fəhlə sindikatlarının sayı isə 2.000-dir, üzvlərinin sayı 400.000-dən artıqdır. Məsələn, iştirakçılarının sayı 80.000 nəfər olan dəmiryol sindikatları vardır. Bu öz rəhbərlərinə qeyd-şərtsiz tabe olan qüdrətli ordudur və şübhəsiz ki, onunla hesablaşmaq lazımdır. Onlar əsasən kortəbii, amma həmişə qorxulu qüvvəni təşkil edirlər, bütün hallarda əməkçilərə ən azı onların mənəvi səviyyəsini yüksəltmək, yaxud qorxaq muzdluları hörmət hüququna olan, bərabər sayda davranışlı-maşa layiq adamlara çevirmək üçün xidmət göstərirlər.

Bədbəxtlikdən latin xalqları çox hakimiyyətsevər meyllərlə istedadlı olduqlarından, onların fəhlə sindikatları əvvəller sahiblərinin nümayiş etdirdikləri eyni cür müstəbidliyi göstərirlər. Axırıncıların taleyi indi heç də həsəd aparan deyil. Sabiq nazir

əhvalatı xatırlayaq: mis əridənlər sindikatın özünü ona görə baykot etmişdi ki, o, sindikatın baykotu altında olmuş zavodda xidmətini buraxmamışdı. Onu işə qəbul edən zavod sahibləri öz emalatxanalarına qadağaya məruz qoyacaqlarından o heç yerdə iş tapmayıb, acıdan ölməmək üçün xilas yolunu məhkəmədə axtardı. Uzunmüddətli inadkarlığı sayasında sindikati ona 5.000 frank ödəməyə məcbur etdi. Belə çıxır ki, fəhlə bir müstəbiddən yalnız o birinin əlinə düşməkla canını qurtara bilər, ən azı bu sonuncu ona müəyyən xidmətlər göstərə bilər. İctimai hakimiyyətlər sindikatlardan dəhşətli dərəcədə qorxurlar və onlarla həqiqi qüvvələr kimi hesablaşırlar. Dünyanın bütün diqqəti onlara yönəlib, Fransız mədən gəzmaçlarının ümumi tətili təhdid edəndə qəzetlər şərab dükənində iclas keçirən yarımdüjün fəhlə deputatlarının yiğincəqlarını elə maraqla izləyirdilər ki, elə bil mührəbə, yaxud sülh məsələsini həll edən dövlət şurasından söhbət gedirdi. Nazirlər sindikatın nümayəndələrini xarici ölkə saflarını qəbul edən tək qəbul edirdilər və onların ən ağlaşıgmaz tələblərini hörmətlə müzakirə edirdilər.

Bartunun nitqindən aşağıdakı sətirlər onların vəziyyəti barədə anlayış verir.

"Azadlığı qoruyan sindikatlar daim qanunların təhdidi altında olaraq, daim qanuni hakimiyyətin kobud təzahürlərinə məruz qalmağa və həbsxanaya düşməyə risk edərək; iş buraxmaları, bədbəxt hadisələri, xəstəlik və qocalıq halında köməyi kassalardan ödəməklə fəhlələr üzərində daha həqiqi nüfuza malik olmadan, fəhlələrin nəhəngliyini, xalqın hiddətini doğurmağı nəzərə alaraq; bu xərcləri fəhlələrin hesabına aid etmək imkanından məhrum olaraq; üstəlik bütün bu çətinliklərin və bütün bu təhqirlərin hesabına əldə edilmiş kapitala mütərəqqi vergi ilə cavab verərək; bədbəxt təsadüfun acısını çəkmək və hər cür riskə məruz qalmağa dözərək yalnız ada görə sahibkar olaraq qalmaqdan, – sənaye müəssisələrinin başında duran başlarını itirmiş sahibkarlar imtina edəcəklər, boyun qaçıracaqlar, yaxud ən azı Roma imperiyasının son əsrlərinin töycü yiğanları kimi həvəssiz və ölüvay şəkildə öz işlərindən yayınaraq işləyəcəklər.

Bu cür şikayətlər təkcə Fransada eşidilmir. Hətta fəhlə sindikatlarının ("Trades unions") rolunun uzun müddət ərzində faydalı sayıldığı İngiltərədə həm sahibkarlara, həm də fəhlələrə münasibətdə həddən artıq müstəbid sayırlar. Xüsusən, deyəsən, onların siyasi dəyərindən qorxurlar, bu sindikatların üzvləri indi seçicilərin cəmi sayının dördə birini təşkil etdiklərindən, bu siyasi dəyər daha artıq ola bilər.

İndi bütün qaydalardan yüksəkdə duran qüvvə, məhz zərurət, şübhəsiz, bu qədər gərgin və kədərlə dolu münasibətləri yumşaldacaqdır. Hal-hazırda sahibkara düşməncəsinə münasibət bəsləyən fəhlə, nəhayət, başa düşəcək ki, zavod sahiblərinin və həmin zavodlarda işləyənlərin maraqları eynicinslidir, həm birincilər, həm də ikincilər ümumi ağalarına-alıcılara və əməkhaqqının yeganə həqiqi tənzimləyicisi olan iqtisadi qanunlara boyun əyirlər.

Hər halda, sahibkarlar və fəhlələr, ağalar və nökərlər arasındaki əvvəlki ailəvi, yaxud hakimi mütləq münasibətləri indi tamamilə yox olub. Biz onları bir daha görməyəcəyimizi yaxşı bilərək, ölenlərlə bağlı təəssüf hissi keçirdiyimiz kimi, bu barədə də təəssüflənə bilərik. Gələcək dünya iqtisadiyyatında hər şey yalnız iqtisadi maraqlarla idarə ediləcək. İnsan özünü qorumaq və müdafiə etmək üçün artıq xeyriyyəciliyə və mərhəmətə yox, istisnasız olaraq həmrəyliyə müraciət edəcək. Mərhəmət və xeyriyyəcilik keçmişin göznlərimiz önündə ölüb gedən ölü və cazibədən məhrum qalıqlarıdır. Artıq gələcək onları tanımayacaq.

4. İcma idarəsi ilə sənaye müəssisələri. Bələdiyyə sosializmi

İndiki əsr – sıx birləşmiş birliklər əsridir. Sivilizasiya - adamların əksər çoxluğunuñ ondan baş açması üçün həddən artıq mürəkkəb və çətin şeydir. Onlara kömək, yardım lazımdır. Biz bu inadkar təlabatın doğurduğu müxtəlif təsisatların get-gedə daha çox yarandığını müşahidə edirik.

Özündə eyni peşə şəxslərini ehtiva edən məlum məhdud qrupların eynicisi ehtiyacları üçün sindikatlar mövcuddur. Məsələn, şəhərin gigeynik şərait ilə bağlı hər halda, kollektiv xarakterə malik, öz aralarında fərqlənən ehtiyatlar üçün bütün zamanlarda yerli idarələr mövcud olmuşlar, amma indi bəzi ölkələrdə müşahidə olunan kimi, onlar heç zaman öz üzərlərinə bu cür çoxsaylı və cürbəcür vəzifələr götürməyə cəhd göstərməmişlər. Onların görüş dairəsi gündən-günə genişlənir. Bu hərəkat məlum olduğu kimi, sosializmə çox az meylli ölkə olan İngiltərədə xüsusilə inkişaf edir. Orada şəhər idarələri öz üzərlərinə, yeri gəlmışkən, tamamilə iqtisadi növlər olan işıqlandırma, daşınma və i.a. təki bütöv bir sıra müəssisələri götürmişlər. Onlar əksər vaxtlar, sadəcə, ona görə uğur qazanmışlar ki, bu idarələrin başında təcrübə yönümlü bacarıqlı

adamlar dururlar, buna da heç də bütün xalqlarda rast gəlmək olmur.

Bürdonun sözlərinə görə: "*Şəhərin tamamilə yenidən qurulması ən qısa müddətdə Qafqazda həyata keçirilmişdir. Şəhər ev sahiblərinin üzərinə səhhət üçün zərərli olan bütün evləri sökmək vəzifəsi qoydu; fəhlə məhəllələri yenidən quruldu. Şəhər idarəsi tərəfindən sərfəli qiymətlərlə icarəyə verilən ictimai tikililərin nəhəng korpusları ucaldıldı. Şəhər idarəsi hamamlar, camaşırxanalar, qəssabxanalar, bədii qalareyalar, muzeylər, kitabxanalar, ibadətxanalar, sənaye məktəbləri və i.a. təşkil etdi və bütün bunlar şəhərin əlinə aldığı müxtəlif islək ictimai istifadə müəssisələrindən tramvaylar, su təchizatı, qaz və elektrik işıqlandırılması-əldə etdiyi gəlir sayəsində mümkün oldu. Qazla işıqlandırmanın qiyməti xeyli azaldıldı*".

Bu açıq-əşkar sosializmdir, əgər bu sözə qeyri-müəyyən geniş məna vermək istəyirlərsə, onda bütün kooperativ və hətta səhmdar cəmiyyətlərini də sosialist qrupları adlandırmaq lazım gələrdi.

Bununla yanaşı, məlumdur ki, icma sosializminin bu növünü təcrübədən keçirən İngiltərə parlamentə demək olar, sosialistlər göndərməmişdi.

Alman şəhərləri ingilis şəhər idarələrinin ardınca gedirlər; orada da bacarıqlı adamlar çoxdur və İngiltərədəki qədər olmasa da, onlar da öz işlərində uğur qazanırlar.

"*İmpriyanın partiya ruhundan azad olan şəhərləri peşəkar məktəblər, kitabxanalar, sigorta kassaları yer vermək üçün pulsuz kontorlar təşkil etdilər, onlar da işsizliyə qarşı vəsait axtarırlar. Növbədə duran şəhər aptekləri haqqında məsələ Kölhdə həll edilmişdir. Çoxsaylı şəxslər icmanın torpaq mülkiyyətinin artırılması üzərində işləyirlər. Fəhlələr üçün evlər cəmiyyətin bütün siniflərinin qayığı predmetidir, Baden böyük hersoqluğunda, Strasburqda, Hamburqda şəhər idarələri fəhlə əhali üçün bütöv evlər kirayəyə verirlər... İngiltərədə olduğu*

kimi, şəhərlər ictimai müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlər tərəfindən istismar edilməsinə çalışırlar.

..Berlin şəhər idarəsi 1847-ci ildən qaz zavodu təsis etmək hüququ aldı; idarə 1876-ci ildən ictimai işlərə tamamilə rəhbərlik edir və daha artıq müxtariyyətə can atır.

Bütün bu hərəkat sosialistlər olmadan baş verir”

Bələdiyyə sosializminin bu növü Fransanın demək olar, hər yerində uğursuzluğa məruz qaldı, ona görə ki, onun tətbiq edilməyə cəhd göstərildiyi azsaylı şəhərlərdə yalnız əksəriyyəti cəmiyyətin aşağı siniflərinə mənsub olan bacarıqsız siyasətçilər tərəfindən həyata keçirilirdi. Dijon kimi bir vaxtlar özünün elmiliyi ilə seçilən şəhərlər var idi, bir neçə rəhbərin boşboğazlığı ilə köləyə çevrilmişdi, onlar sosialist şəhər şurası seçmişdilər, şurada iki pinəçi, dəmirçi, şərab alverçiləri, bir neçə gəzərgi darğası, bağbanlar, qara fəhlələr və s. vardi. Son seçimlər zamanı orada sadə dəmiryol artelçisini mer seçmişdilər. Rubedə də uzun müddət ən qəribə fantaziyalara uyan eynilə bu cür sosialist şəhər idarəsi təşkil edilmişdi; idarənin üzvləri əsasən meyxanaçı və qəzet paylayanlardan ibarət idi. Onlar öz qohumları üçün 75.000 franklıq vəzifənin təsis edilməsindən başladılar. Rube seçimləri, nəhayət, böyük şəhərin idarə olunması üçün hər halda, bəzi biliklər lazımlı olduğunu başa düşüb, öz sosialist şəhər şuralarından ayrılmalı oldular.

Sosialist bələdiyyələri tərəfindən Fransaya həddən artıq ziyan vurulmasının qarşısını alan mərkəzi hakimiyyətin müxtəlif fantaziyalarının məhdudluğudur – bələdiyyə şuraları həyata keçirilməyə hazır olan qərarlarının əksəriyyətini mərkəzi hakimiyyətin təsdiqinə təqdim etməlidir. Dijon, Rube, Brest və başqalarının nümunəsi nəzəriyyədə bu qədər gözəl olan desentralizasiyanın latin xalqlarında necə həyata keçirilməz olduğunu aydın göstərir. Əlbəttə, bu mərkəzləşmə ağırdır, sıxışdırır, müflisləşdirir, amma orada çox zəruridir, ona görə ki, onsuz biz dərhal dəhşəti anarxiyaya yuvarlanardıq.

İnqilabi kollektivizmin küçük formalarda bu təcrübələri həddən artıq ibrətəmizdir və cəmiyyətə ibrətlə yalnız onların heç olmasa, bir neçə şəhəri müflis etmək riski ilə tez-tez baş verməsini arzulamaq olar. Təcrübələr kütlənin başa düşdüyü nadir sübut üsullarından biridir. Bələdiyyə sosializmi təcrübəsi əgər böyük ölkəni bürüyə bilibse, kollektivizmin mümkün nəticələri haqqında kifayət qədər aydın anlayış verir.

"Sosialist təcrübəsi, – Temps" qəzeti yazırıdı, – az qala Rubedə kommunanın inkişafına son qoymuşdu. Kollektivilərin administrativ cəhdləri və maliyyə fantaziyaları qarşıqlıq, oğurluq və müflisləşmə dövrünü açırdı.

Rube inqilabi zülmə məruz qalırdı. Bu zülm şəhəri silkələdi. Amma böyük şəhər müstəbidliyi və kollektivizmin şıltaqlığını cəzasız keçirmədi. Təcrübə çox qiymətlidir, buna görə də, onun uzunmüddətli olmadığını və özündən sonra dərin dağıntı qoymamasına sevinmək lazımdır. Bu əhvalatdan çıxarılan əxlaqi dərs ondan ibarətdir ki, həmişə son söz sağlam ağıla məxsusdur, amma bir şərtlə ki, onun uğrunda mübarizə aparmaqdan əl çəkməyəsən. Rube yalnız inadkarlıq və mübarizə ilə inqilabçıların əlindən alındı. Yamsılamaq üçün yaxşı nümunədir!"

Əlbəttə, yamsılama nümunəsidir. Təəssüf ki, bu cür qələbə qazanmaq üçün xeyli adam lazımdır. Xalq axınına qarşı gedən, qorxa-qorxa onların ardınca sürünməyən kifayət qədər cəsarətli şəxsiyyətlərin sayı get-gedə azalır. Sosial quruluşun bu cür fədakar müdafiəçiləri bizim heyrətimizə və heykəlləri qoyulmağa layiqdir. Sadə emalatxana rəisi Rubedə hərəkat yaratmayı bacardı. Bu hərəkatın nəticəsi bütün ümidi lərə rəğmən sosialist şəhər şurasının və kollektivizm partiyasının başçılarından sayılan deputatin məğlubiyəti ilə nəticələndi.

Əgər İngiltərə və Amerikada sosialist şəhər idarəsi təcrübəsi bəzən kifayət qədər uğurludursa, Fransada və İtaliyada belə az müvəffəqiyət qazanırsa, bu sadəcə, ona görə baş verir ki, artıq qeyd etdiyim kimi, bu uğurun mütləq şərti idarənin başında

çox bacarıqlı adamların durmasından ibarətdir. Ən cəlbedici siyasi fikirlər ən kiçik təcrübə bacarıqları əvəz edə bilməz. Əgər fəhlə sinifləri özlərini idarə edə, müəssisələrə rəhbərliyi həyata keçirə, qanunlar və qaydalar müəyyənləşdirə bilərlərsə, onlar indi ötüşə bilmədikləri burjuaziyaya heç də ehtiyac duymazdalar. Fəhlə kifayət qədər bacarığa malik olan kimi, elə bu yeganə şərtlə artıq burjuaziyanın sıralarına keçməyə yaxındır. Görünür, o, İngiltərədə və Amerikada belə təcrübəyə yaxınlaşır, Almaniyada hələ ondan kifayət qədər uzaqdır, latin xalqlarında isə fəhlə hələ bu təbəqədən çox uzaqdır.

Üçüncü fəsil

Sənaye sindikatları

1. Eynicinsli maraqların qruplaşdırma qanununun yayılması. Bu qanun iri sənayedə də tətbiq edilir. Sənaye sindikatları. Onlar indi öz aralarında daha çox fərqlənən ölkələrdə yayılır.

2. Amerika trestləri. Onlar sənaye monopoliyası sindikatlarıdır. Onların əsas xarakterik cəhətləri. Eynicinsli zavodlar trest tərəfindən alınır, sindikatlara daxil olmurlar. Onlar işə görə haqqı və istehsalatın həcmənini müəyyənləşdirirlər. Trestlər necə yaranır. Onların maliyyə əməliyyatları. Zavodlar niyə trestə daxil olmağa məcburdurlar. Amerikada trestlərin sayı. Nəhayət, onlar camaatin marağına necə xidmət edirlər. Amerika qanunlarının trestlərə qarşı tam gücsüzlüyü. Trestlər yırtıcı xarakterinə və qanuna etinasızlığına baxmayaraq, Biləşmiş Ştatların sənaye və ticarət birinciliyinin başlangıcını qoydu.

3. Almaniyada sənaye istehsalı sindikatları. Onların Amerika trestlərindən fərqləri. Sənayenin eynicinsli növü ilə məşğul olan zavodlar alınır, sindikatlara daxil olurlar. Sindikatların məqsədi - istehsalatın eynicinsli sahələri arasında rəqabətin aradan qaldırılması və satış qiymətlərinin saxlanmasıdır. Müştərilərlə

çənə döymək, istehsalın həcmini müəyyənləşdirmək və satış qiymətlərini təyin etmək hüququna yalnız sindikatlar malikdir. Alman sindikatlarına hökumət tərəfindən yardım olunur.

4. Fransada sənaye istehsalı sindikatları. Latin xalqlarında həmrəyliyin olmaması həmişə onların sənayeçilərinin sindikatlar da birləşməsinə mane olmuşdur. Qanun bu sindikatlara qətiyyən yardım etmir. Fransada sənaye sindikatlarının az miqdarda sayı. Onlar satış qiymətlərinə heç bir təsir göstərmirlər.

5. Sənaye istehsalı sindikatlarının gələcəyi. Onlar niyəsir inkişafın nəticəsidirlər, amma aradan qaldırmaq istədikləri rəqabətlə uzun müddət bacara biləcəkləri sübut olunmamışdır. Rəqabətin aradan qaldırılması üçün yaradılmış alman sindikatları hal-hazırda xarici rəqabətin qurbanidirlər. Müasir iqtisadi inkişafın nəticələrini əvvəlcədən görməyin mümkününsüzlüyü. O qanun ların və qaydaların təsirindən get-gedə daha artıq yayılır.

1. Eynicinsli maraqların qruplaşdırılması qanununun yayılması

Biz artıq bu əsərdə bir neçə dəfə görmüşük ki, sindikatlar və assosiasiylar, bir sözlə, eynicinsli maraqların qruplaşması müasir dövrün xarakterik təzahürlərindən biridir. Sahibkarlar, fəhlələr, qulluqçular get-gedə daha artıq birləşirlər. Bizə sindikatın əhəmiyyətini, daha da üstünlük təşkil etməyə can atan yeni, bu yaxınlarda yaranmış formasını öyrənmək qalır.

Əməkhaqqının tədricən artması nəticəsində kapitalın gəliliyinin azalması, eyni zamanda həm də istehsalçılar arasında rəqabət iri sənayeçiləri rəqabəti aradan qaldırmaq, məhsulun zavod qiymətini azaltmaq və satış qiymətlərini saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş monopolyacı sindikatlar yaratmağa məcbur etdi. Onların ən müxtəlif ölkələrdə sürətli inkişafi, şübhəsiz, onu göstərir ki, bu sindikatlar məlum iqtisadi təkamülə cavab verirlər.

Həmin sindikatlar Amerikada yarandı. Onların inkişafı burada nəhəng ölçülərə çatdı. Belə sindikatlar Almaniyada da, amma bir qədər başqa formada inkişaf etdirilər. Biz, əsasən, bu iki ölkədə onların inkişafı ilə məşğul olacaqıq.

2. Amerika trestləri

Amerika sənaye sindikatları bu addan istifadə etməkdən imtina etsələr də, adətən, trestlər adlanırlar.

Trest – zavodlarının cəmiyyət, yaxud şirkət şəklində yox, sindikatdda tamhakimiyyətli sahibkar olan bir və ya bir neçə kapitalist tərəfindən alınması vasitəsilə istehsalçıların sənaye monopoliyaçı sindikatıdır. İstehsalın belə monopoliyalaşdırılması malin alınmasına oxşayır, amma ondan bir qədər fərqlənir. Alış-sənaye yox, kommersiya hadisəsidir. Alverçi özünün istehsal etmədiyi, əksər vaxtlar hətta görmədiyi məlum malların bazarda dövriyyəsini azaldıb, sonra onu baha satmaq imkanı əldə etmək üçün alır. Sənaye sindikati mali yox, istehsali alır. Onun marağı yalnız məhsulun istehsalını yavaşıtmaq, onu daha nadir məhsula çevirmək və beləliklə, qiymətini artırmaqdan ibarət ola bilər, bu zaman zavodun emalatxanalarının yenidən qurulması və istehsalın ümumi xərclərinin artması (həcminin artmasına uyğun olaraq, azalan xərclərin) ilə bağlı yaranan narahatlıqların məlum hüdudlarını gözləyirlər.

İstehsalın monopoliyalaşdırılması məqsədilə yaranan sindikatlar məhz təkcə bu ümumi xərclərin azaldılmasına yox, həm də, xüsusilə, eynicinsli təsisatlar arşındakı rəqabətin aradan qaldırılmasın çalışırlar və nəticədə müəyyən hüdudlarda satış qiymətlərinin azalmasına mane olmağa can atırlar.

Trestlər Amerikada nail olduqları nəhəng qüdrəti əldə etməyi yalnız ona görə bacardılar ki, onların hər biri qeyri-məhdud hakimiyyətə malik bir nəfər şəxs tərəfindən idarə olunur. Birləşmiş zavodlar nəinki Almaniyada olduğu kimi, sadəcə, bir sindikatda birləşmişlər, həm də bir kapitalistin

müxtəlif maliyyə kombinasiyalarının köməyi ilə yiğə biləcəyi vəsait hesabına alınmışdır. Birləşmiş Ştatlarda bu sindikatların yaradılması zamanı gözlənən dəyişməz qayda onların bir əldə olmasından ibarətdir. Amerikalılar siyasetdə nümayəndəli idarəetmənin üstünlüyünü həvəslə qəbul edirlər, amma onlar sənayedə və ticarətdə tam mütləqiyətə üstünlük verirlər.

Bu prinsip sayəsində müxtəlif Amerika trestləri demək olar, həmişə bir sahibkar tərəfindən idarə olunur. Məsələn, neft təmizləmə zavodlarının birləşməsindən yaranan neft trestinin başında bir nəfər durur. Amerikanın demək olar, bütün metallurgiya zavodlarını birləşdirən və bir çox Avropa ölkələrinin donanmasından artıq donanmaya malik olan polad tresti də bir sahibkarın əlindədir. Bu hakimi mütləqlər heç bir nəzarəti qəbul etmədən, uyğun saymadıqları zavod idarəçilərini işdən çıxararaq, istehsalın həcmini, fəhlələrin əməkhaqqını və satış qiymətlərini müəyyənləşdirərək, işi öz istədikləri kimi idarə edirlər. Onlar istehsal xərcərini azaltmaq və beləliklə, gəlirləri artırmaq üçün hər fabrikin işini mümkün qədər daha six xüsusiləşdirməyə çalışırlar. Aðətən, haqq verdikləri qanunvericilərin müdafiə etdikləri gömrük tarifləri sayəsində hər hansı xarici ölkənin rəqabətindən qorxmurlar.

Trestlər həmişə yalnız eyni qayda ilə yaranırlar. Maliyyəçi kapitalistlər sindikatının köməyi sayəsində, yaxud bu yardım olmadan müəyyən məhsulun istehsalı ilə məşğul olan bütün zavodları alır ki, beləliklə, bütün istehsalın monopoliyaya alınmasına nail olsun.

Təbii ki, bu cür əməliyyatları həyata keçirmək üçün çox iri kapitalist olmaq lazımdır, xüsusilə, bu yaxınlarda bir maliyyəçinin etdiyi kimi Amerikanın bütün metallurgiya zavodlarını 5 milyard franka alanda bu vəsait çox böyük həcmə çatır.

Bununla belə, bu nəhəng müəssisələrin yaradıcıları heç də onların qiymətini təşkil edən milyardlara sahib olmağa ehtiyac

duymurlar. Əgər kifayət qədər nüfuza malikdirlərsə, hətta bir qəpik də xərcləməli olmurlar.

Əgər bu məbləği borc götürmək mümkünündürsə, heç bir məsrəfə yol vermədən özünü 5 milyard franklıq sərvətə sahib olmağa məcbur eləmək çox asandır. Əlbəttə, bu borcu vermək iqtidarından olan yeganə qüvvə xalqdır. Səhmlər buraxırlar, camaat onları alır və əldə edilən pullarla zavodların əvvəlki sahibləri ilə hesablaşırlar.⁸⁹

Sual yaranır, müxtəlif zavodların bu əməliyyatlara razılaşmaqdə və müstəqilliklərini tamamilə itirdikləri trestlərə daxil olmaqdə hansı maraqları var. Onlar trestlərə əsasən ona görə daxil olurlar ki, müqavimət göstərən müəssisələrin nümunəvi razılıqdan hər cür imtina qeyd-şərtsiz məğlubiyyətə

⁸⁹ Təcrübədə bu əməliyyat kifayət qədər mürrəkkəbdir və heyvətamız dərəcədə چevik düşünülmüş biciklərlə müşaiyət olunur, amma öz mənəviyyatsızlığına görə, görünür, böyük yollarda adamları soyan qudlurların qəhrəmanlıqlarından xeyli üstündür. Trestləri yarananların ideali həmişə camaatdan pul almaq və əvəzində heç nə verməmək olmuşdur və çox vaxt bu idələ çatmışlar. Onların fəaliyyət tərzinin uğuru yalnız onunla izah edilir ki, trestlərin əksər hissəsi demək olar, eyni vaxtda yaranmışlar. Hər trestin səhmi iki tamamilə müxtəlif səhmdən ibarət olur: müəyyən üstünlükleri olan səhmlər və adı səhmlər. Onlardan birincisi müəssisələrin gəlirlərindən gəlirlərin bölüşdürülməsinə kimi nominal qiymətlərinin müəyyən (adətən 7) faizini gətirir. Bu səhm heç vaxt camaata təklif olunmur, Trestə daxil olan zavodların qiymətdən ibarət olaraq, keçmiş sahiblərinə ödənc kimi verilir. Dövriyyəyə buraxılan – De Ruze qeyd edir ki, camaata satdığı səhma dividend verən trest göstərmək olmaz. Təbii ki, bu səhmlər dividend gətirmədiklərindən hədsiz ucuzlaşdırıldılar. Ümumiyyətlə, biri 500 franka satılmış həmin səhmlər indi əsasən 150 frankdan aşağı qiymətləndirilirlər. Trestlərin sahibləri bundan qətiyyən şikayətlənmirlər. Səhmlərin qiymətləri sıfıra kifayət qədər yaxınlaşanda onları alırlar və heç bir qiyməti olmayan böyük dividendlər verə bilərlər, ona görə ki, həmin dividendləri elə özləri də alırlar. Təbii ki, səhmlərin qiymətləri artır, bu da sonra elə həmin cür üsulların köməyi ilə yeni trestlər yaratmaq və qismən tərtəmiz soyulmuş səhmdarların xoşagalmaz qışqırığından yayınmaq imkanı verir.

aparıb çıxaran amansız müharibəyə siqnal olacaqdır. Dəmiryollarının əksəriyyətini əllərində saxlamış trest təsisçiləri dərhal təyin etdikləri müflisləşdirici daşıma tarifləri ilə inadkarlıq göstərən müəssisənin öz mallarını daşımasına imkan verməyəcək. Əgər müəssisə buna baxmayaraq, ona öz mallarını daşımaq imkanı verən vəziyyətdədirse, hər halda öz taleyindən qaca bilməyəcək - trest öz rəqibini müflisləşdirənəcən mallarını aşağı qiymətə satacaq. Əksər hallarda özlərini tamam müflis etdirmək əvəzinə müəssisəni satmağa üstünlük verirlər.

1899-cu ildə Amerikada 29 milyard frank kapitalı olan 253 trest vardi. Artıq dediyim kimi, trestlər bütün istehlak mallarının: taxılın, pambığın, metalın və s. həm də demək olar, qadağan edici gömrük tarifləri sayəsində qiymətini qeyd-şərtsiz onların həmşəriklərinin xeyrinə müəyyənləşdirirlər, heç bir xarici rəqabətdən qorxmurlar. Onlar, adətən, əməkhaqqının azaldılmasından və satış qiymətlərinin artırılmasından başlayırlar. "Standart oyl Trust" dərhal 1500 fəhləni işdən azad etdi və qalanların əməkhaqqını 15% azaltdı. "Tin plate Trust" dəmir təbəqənin qiymətini bir ildə iki dəfə artırdı. Trestlər öz mallarını xaricə aparanda əksinə, əcnəbi müəssisələri müflisləşdirmək üçün qiymətləri azaldırlar.

Bütün əvvəlki fəsillərdə xalqın maraqlarının qorunmasından söhbət getmirdi və mənə elə gelir, oxucu da həmin marağın bu cür əməliyyatlar zamanı heç olmazsa, bir anlığa hesaba daxil edildiyini təsəvvürüñə gətirə bilməz. Trest yaradıcılarının xalqa göstərdiyi münasibət təxminən soyğunçunun öz qurbanına, qəssabın sallaqxanadakı qoyunlara bəslədiyi münasibətə oxşayır.

Amma öz qüdrətlərinə baxmayaraq, trestlərin də boyun əyməyə məcbur olduqları nadir təbii qanunlar sayəsində camaat bu sindikatların mövcudluğundan qeyd-şərtsiz fayda götürür. Zavodların bir əldə cəmləşməsindən istehsalın ümumi ləngiməsi azalır, xüsusiləşmə artır və zavod qiymətləri xeyli aşağı düşür. Monopoliya yaradan trest əlbəttə, qiymətləri

qaldırmağa çalışır, amma həmişə axırda aydın olduğu kimi, ucuz satarsan, daha çox satarsan, axırda qiymət azalır və trestin istehsal etdiyi mal, adətən, öz dəyərindən aşağı düşür. Mis trestinin (“*Amalgamated Copper C-ie*”) başına məhz bu gəlmışdır. Trest əvvəl misin qiymətini qaldırmağı sınaqdan keçirtdi, amma sonra az gəlir götürüb tezliklə onu aşağı saldı.⁹⁰ Düzdür Amerika fəhlələri trestlərlə mübarizə aparmağa cəhd etdilər, amma onlar çox uzun müddət müqavimət göstərmək üçün həddən artıq zəif idilər. Trestlər, yeri gəlmışkən, onlara o xeyri verirlər ki, işin dayanması hallarını və işsizliyi azaldırlar, xüsusilə fəhlələri indikindən də six birləşmək zərurətinə öyrəşdirirlər. Xidmətindən trestin istifadə etdiyi bütün fəhlələr öz ittifaqlarının başında duranda və onlar daha uzunmüddətli mübarizəyə imkan verən pul əmanətlərinə sahib olanda istənilən vaxt bütün istehsali dayandırmaq və əməkhaqlarının artırılmasına nail olmaq iqtidarında olacaqlar. Aydındır ki, trest fəhlədən varlı olduğundan, daha uzun müddətli mübarizə apara biləcək və fəhlə həmişə məğlub olacaq, amma bu mübarizə çox baha başa gəldiyindən, həmin mübarizədən qaçmaq və əməkhaqqının yalnız ən müstəsna hallarda azaltmaq onun birbaşa marağı daxilindədir.

Amerika trestləri tez-tez elə mənəviyyatsız və vəhşi formalardan istifadə edirlər ki, qanunvericilik uzun müddət onlarla mübarizə aparmalı olurdu. Çox illik nəticəsiz toqquşmalardan sonra etiraf etmək lazımlı oldu ki, dövlət bu cür qorxunc

⁹⁰ Bu ən azı həmin vaxtacan 75 funt olan misin 1902-ci ilin yanvarında 47 funt sterlinqə qədər düşməsinin səbəblərindən biridir. Çox ola bilsin ki, ucuzlaşmanın əsas səbəblərindən biridir. Çox ola bilsin ki, ucuzlaşmanın əsas səbəbi güman edildiyi kimi, Amerika mis trestinin Avropa sindikatlarını (onlar bu metalın qiymətini baha saxlamaq istəyirdilər) onların zavodlarını dəyər-dəyməzinə satın almaq imkanı qazanmaq üçün müflisləşdirmək istəyindən əmələ gəlirdi.

rəqiblərlə mübarizə aparmaq üçün kifayət qədər güclü deyil, buna görə də mübarizədən imtina etdi. Qanunun trestlərlə mübarizəsində birinci tamamilə və birdəfəlik məğlub oldu. Milyardların qüdrətinə qarşı qoyula biləcək nə qanun, nə də məhkəmə var. Qanunlar əvvəllər işgalçının qarşısında susduqları kimi, onların qarşısında da susurlar.

Bütün trest rəhbərləri haqlı olaraq özlərini qüdrətli hökmədar sayırlar. "Yournal" qəzeti əməkdaşının polad tresti direktorunun bu yaxılarda Parisə səfəri zamanı çox iibrətamız söhbətindən bir neçə parçanı oxuyun.

"Hə, biz həqiqətən hər hansı monarxin nə vaxtsa olduğundan daha qüdrətliyik. Bunu niyə inkar edək? Mənim prezidenti olduğum "United States Steel and Iron Corporation" hər il özünün 600000 min işçisinə 200 milyon dollar, yəni milyard frank əməkhaqqı verir. Bilavasitə bizim işçilərimizdən 5 yaxud 6 milyon və dolayısı ilə 15 milyon insan hayatı asılıdır. Bizim trest dəmiryollarına və 217 paraxoda malikdir. Trestimiz hərəkətdə olan heyətindən istifadə etməsi sərfəli olan dəmiryol cəmiyyətlərinə öz iradəsini qəbul etdirmək üçün kifayət qədər güclüdür. Bəli, biz qüdrətliyik, çox qüdrətliyik.

Bu yaxılarda baş verən tətillərdə mən fəhlə assosiasiyaları ilə qətiyyətlə, şiddətlə mübarizə apardım və onların müqavimətini sindirdim.

-Buna baxmayaraq, - jurnalist qeyd edir, - sizin sisteminiz sayəsində yaziq vətəndaş artıq heç bir sərbəst iradə göstərə bilmir; dişli çarxlar sistemində düşmüş, nəhəng icma tərəfindən udulmuş yaziq varlıqdan başqa bir şey deyil. Artıq onun nə ləyaqəti, nə nüfuzu etiraf olunur...

Hökmdar güldü və tələsmədən mənə izah etdi, o izah sizin üçün bir qədər abırsız görünə bilər.

-Əlahəzrət hökmədar, məncə adamlar yaxşı əməkhaqqı müqabilində yaxşı yaşayırlar, onlar öz hüquqlarının qayğısını o qədər də çəkimirlər.

Düzdür, bu yeni üsullar get-gedə fərdiyətin məhviniə daha da artıq aparıb çıxarıır, amma mən belə düşünürəm ki, şəxsiyyətin kütləvi məhv olma təhlükəsi bəzi çətinliklər yaradır, onları ötüb keçmədən onu aradan qaldırmaq olmaz.

Sonra Fransa sənayesinin hansı üsulları olması barədə sualın cavabında direktör dedi:

"Old fashioned! Geridə qalmış, ləng. Bu orta, əsrlərdir. Sizə açıq deyirəm, həddən artıq geridə qalmışınız. Avropa ölkələrinindən yalnız Almaniya sənayenin ən mütərəqqi üsullarını çevik qəbul etdi. Alman sənayeçisi yenilikçidir və bundan başqa o, ingilis qardaşı kimi, fəhlə ittiifaqlarının müstəbidliyi ilə iflic olmayıb".

Əgər trestlər haqqında yalnız vəhşi üsullarına, hər cür qanunçuluğa etinasızlıqlarına, xalqı soymaq tərzlərinə toxunmadan yalnız onların fəaliyyətinin nəticələrinə görə mühakimə yürütmək istəyirlərsə, onda etiraf etmək lazımdır ki, can atmadıqları nəticəyə – Birləşmiş Ştatların sənaye və ticarət birinciliyinə nail olmuşlar. İndi bu birincilik Amerika mallarının orta ixracı ilə ifadə olunur. Çox qısa müddətdə 1890-ci ildən 1990-ci ilədək dəmirin ixracı 123 milyondan 600 milyona, əkinçilik maşınlarının ixracı 19 milyondan 80 milyona, kimya məhsullarının ixracı 31 milyondan 66 milyona, dəri məhsullarının ixracı 62 milyondan 136 milyon frankadək və i.a. artmışdır. Onların ixracının ümumi məbləği 1897-ci ildəki 5 milyard frankdan 1901-ci ildə 7,5 milyard frankadək artmışdır. İngiltərə və Almaniya. Xüsusilə birinci üçün malların bu axını məhvədicidir. İndi bütün dünyanın şahid olduğu iqtisadi mübarizə yalnız zahirən döyüsdən daha qansızdır. Bu mübarizə məğlub olanlar üçün də az ölümçül deyil. Ümumi sülhün tərəfdarları hələ bunu görmürlər.

3. Almaniyada sənaye istehsalı sindikatları

Almaniyada da sənaye sindikatları mövcuddur, amma indi təsvir olunanlardan daha fərqli xarakterə malikdir. Alman sənayeçiləri bir şəxs tərəfindən alınmış eynicinsli müəssisələrin birləşməsindən yaranan monopoliyalar təsis etmək əvəzinə idarəetmə cəhətdən müstəqilliyini və istehsal xüsusiyyətlərini saxlayan, amma öz aralarında rəqabət aparmamaq üçün istehsalın məlum şərtlərinə və satış qiymətlərinin müəyyənləşməsinə birləşmiş üzvlərin marağı naminə tabe olan bir neçə müəssisənin assosiasiyyası yolu ilə sindikatlar yaradırlar. Bu assosiasiyyalar ən azı zahirən ürümufaydalı olurlar, buna görə də dövlət tərəfindən qəbul edilir və yardım alırlar.

Alman sənayeçilərinin sindikatları kartel (*cartells*) adı ilə məşhurdur. Bütün onlar məsələn, 100 mədən cəmiyyətinin, şəkər və güzgü istehsalı cəmiyyətinin maraqlarını təmsil edən Vestfal daş-kömür sindikati kimi, tamam eyni təşkilata malikdirlər. Sindikatın nümayəndəsi qiymətlərin müəyyənləşdirilməsində və alıcılarla əlaqələrdə müstəsna hüquq sahibi olan bürodur. Büro malları sindikat üzvlərinin xeyrinə, amma istisnasız onların təyin etdiyi qiymətlərlə satır. Beləliklə, sindikat üzvləri öz aralarında rəqabət apara bilməzlər. Əgər sindikatın bürosu yoxdursa – bu da çox nadir haldır, onda satış qiymətlərini və eyni zamanda, istehsalın həcmini sindikatın başında duran komitə müəyyənləşdirir. Xüsusi müfəttişlər müqavilənin dəqiq icrasına nəzarət edirlər. Qəbul olunmuş qaydaların azacıq pozulması ən böyük cərimələrə səbəb olur.

Alman sindikatlarının nizamnamələri öz aralarında bir qədər fərqlənir, amma hamısı aşağıdakı iki əsas maddəyə malikdirlər; eynicinsli müəssisələrin rəqabətindən qaçmaq üçün eyni qiymətlərlə satış və bazarı doldurmamaq üçün hər zavodun ayrılıqda istehsal həcmini artırmاسına qadağa. Ona görə ki, bu vəziyyət heç bir nümunəyə baxmayaraq, mütləq qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olardı.

Alman kartelləri, əsasən, tamamilə eyni cür olan məhsulların satışı üçün təşkil edilir. Paravozların, vaqonların, da kömür çıxarılmasının və i. a. istehsalı üçün böyük kartellər, daha az vacib olan məhsulların – Çin atlası (*satin de Chine*) adlanan parçanın, çətir materialının istehsalı üçün kiçik artellər mövcuddur. Həddən artıq müxtəlif növlü və buna görə də ümumi qiymət təyini şərtinə uyğun gəlməyən dəbdəbə predmetlərinin və “*de fantasia*” adlanan predmetlərin satışı üçün sindikatlar qətiyyən yoxdur; bahalı parçalar, divar kağızları, kurjevalar, bədii əsərlər və i. a. bu cürdür. Mal nə qədər eynicinslidirsə, onu təşkil etmək o qədər asandır. Məhsulları tamamilə eyni olan spirit zavodlarının sahibləri sayıları 4.00 nəfər olmalarına baxmayaraq, asanlıqla birləşə bildilər. Onların istehsalının bütün məhsulların 26.000 anbarı olan bir sindikat tərəfindən satılır.

Belə sindikatlar get-gedə daha artıq yaranır. Onların 1879-cu ildə yalnız 14 olan sayı 1896-cı ildə 260-a çatdı.

4. Fransada sənaye istehsalı sindikatları

Həmrəylik ruhunun çox zəif inkişaf etdiyi və üstəlik ticarət-sənaye qanunvericiliyinin həddən artıq ehtiyatlı və formal olduğu, təşəbbüsə çox az diqqət göstərildiyi və monopoliyaya oxşayan hər şeyə çox düşməncəsinə münasibət bəsləndiyi Latin ölkələrində və o cümlədən Fransada bizim Amerika və Almaniyada müşahidə etdiyimiz sənaye birlilikləri hərəkatı çox və ya az tərəddüdlə inkişaf edir. Bizim, məsələn, nefin təmizlənməsi kimi, iri kapital tələb edən imtiyazları, yaxud sənaye sahələrini istismar edən sindikatlardan başqa demək olar, sindikatlarımız yoxdur. Düzgün təşkil edilmiş sindikatlardan cəmi dörd iştirakçısı olan iri şəkər zavodları sindikatını göstərmək olar; sonra 17 iştirakçısı olan nef təmizləmə sindikatını, bir neçə kiçik sindikatı, məsələn, Linot həsir kağızı fabrikalarının sindikatı, Lonqvidəki sadə çuquunun

əridilməsi ilə məşğul olan metallurgiya sindikatını misal çəkə bilərik. Sonuncu sindikatin 11 iştirakçısı var, onlar üçün sindikat satışda yeganə nümayəndədir.

Bu sindikatların əksəriyyəti onların əsas məqsədi olacaq bazar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində hər hansı rol oynamamış üçün həddən artıq az əhəmiyyət kəsb edirlər. Latin xalqlarında sezilən həmrəylik ruhunun olmaması sayəsində bizim sənayeçilər qarşılıqlı yardım üçün birləşməkdənse öz zavodlarının zəifləməsi, hətta onların bağlanması ilə razılaşmağa hazırlırlar.

Bununla yanaşı, əgər dünyada sənayeçilərin birləşməsi zəruri olan ölkə varsa, həmin ölkə, əlbəttə, Fransadır. Hər gün təhlükə ilə üzləşən müəssisələr görürük, məsələn, ümumi xərclərin ağırlığı altında zülm çəkən tramvay müəssisəsini götürək, ağıllı yoldaşlıq bu xərcləri xeyli azalda bilərdi. Bu qədər miskin gündə olan paraxod şirkətlərinin vəziyyəti də eynilə bu cürdür. Assosiasiyanlar yarandığı halda bu müəssisələr nəinki öz xərclərini azaldırlar, həm də bəzi siyasetbazlarının əlində oyuncaq olan fəhlələr tərəfindən daim təşkil olunan ən axmaq təkillər düzəldən fəhlə ittifaqları ilə mübarizə aparmaq üçün tam imkan yaranardı.

Latin xalqlarının böyük sənaye sindikatlarının idarəsinə lazım gələn kifayət qədər təşkilatçılıq zəkasına malik olduğunu düşünmürem və onlara görə narahat olmaq lazımdır, bəlkə də ümid edirlər, bunu hələ bilmirəm ki, amerikalılar Avropada trestlər yaratmaq üçün gələcəklər. Bu yaxınlarda xəbər verilirdi ki, onlar artıq Parisdəki bütün nəqliyyat müəssisələrini almaq niyyətinə düşüblər. Bunun kimi, onlar deyəsən, Almaniyanın bütün dəniz rabitəsi xətlərini ələ keçirməyə çalışırdılar.

5. Sənaye istehsalı sindikatlarının gələcəyi

Sənaye istehsalının indi Amerikada və Almaniyada hakim olan şəkildə cəmlənməsi qanununun uzun müddət tab

gətirib-gətirməyəcəyini inamlı demək çətindir. Bu qanun ən azı indi məlum xidmətlər göstərir və nəticədə ayrı-ayrı fəndlərin və cəmiyyətin inkişafını idarə edən təbii qanunlarla mübarizə aparmaq üçün yaradılmasının özü belə bir mülahizə yürütülməyə imkan verir ki, onlar, özlərinin indiki vəziyyətlərində uzun müddət davam gətirə bilməyəcəklər.

Doğrudan da, onlar çox səni xarakterə malikdirlər, tələbat və təklifin bütün prinsiplərini pozurlar, yalnız çox güclü gömrük mühafizəsinin müdafiəsi altında yarana bilərlər. Buna görə də deyəsən, iqtisadi tələblər axırda onlara qalib gəlir. Xalqların əks tərəfə getdikcə daha çox istiqamətləndiklərinə şahidlilik etmək zəruri olsa da, bu qanunların gələcək dünya təkamülünü idarə edəcəklərini fərz etməyə ciddi əsas yoxdur. Gündən-günə daha ağır gömrük manələri yaradılır və get gedə daha yeni müstəbid sindikatlar meydana çıxır. Köhnə iqtisadi qanun və bütün təşkilatlar arasında görünən heyrətamız ziddiyətlər gözlərimiz önündə inkişaf edir.

Amma sənaye birliyi sindikatlarının indi müşahidə edilən bəzi nəticələri elə bil göstərir ki, iqtisadi qanunlar dəyişməz qalır. Avropa sənaye sindikatları öz təşkilatları sayəsində öz məhsullarını çox sərfəli qiymətə satanda təbii ki, ardınca istehsallarını artırdılar.

Bu zaman yerli tələbatdan çox artıq olan təkrar istehsal məqamı başlandı və alıcıları başqa ölkələrdə axtarmaq lazımlı gəldi; amma öz növbəsində həmin ölkələrdə də mühafizə edici gömrük tarifləri mövcud olduğundan, himayəedici tarifləri ödəmək üçün malları çox aşağı qiymətlərlə satmaq zərurəti yarandı. Alıcı üçün əlverişli olan bu qiymətlər tezliklə istehsalçılar üçün əlverişsiz oldu. Buna görə də fabrikantlar öz hökumətləri qarşısında ixracı yalnız vergi ödəyicilərinin hesabına verilə biləcək mükafatlarla həvəsləndirmək məsələsi qaldırdılar. Çox vaxt onların təklifləri qəbul olunurdu, bu da həqiqətən çox maraqlı nəticəyə gətirib çıxardı: təlabatçılar yerli istehsal məhsullarına həddən artıq pul verdikləri vaxtda əcnəbi

alıcılar onu çox ucuz qiymətə alırlar. Bu cür hal Fransada şəkərlə bağlı uzun müddət müşahidə olunurdu. Şəkər Fransada çox baha idi, onu bizdən alan əcnəbi alıcılar isə fabrikantlara verilən idxal, mükafatları nəticəsində dörd dəfə ucuz alardılar. Sadəcə, mükafatların verilməsi ona gətirib çıxarırdı ki, hər dəfə şəkər zavodu sahibləri xarici istehsalçıya şəkərin funtunu çox ucuz satanda biz onu çəkdiyi zəhmətə və qazancının azalmasına görə müəyyən məbləğlə mükafatlandırırırdıq. Bu cür ağlasıgmaz əməliyyatlardan təkcə əcnəbilər xeyir götürürdürlər. Özünün müdrik sənaye təşkilatına baxmayaraq, Almaniya tezliklə üstün gəlməyə ümid bəslədiyi iqtisadi qanunların gözlənilməz nəticələrini tezliklə özündə hiss edəcəkdir.

Alman sənayeçiləri xarici rəqabətdən can qurtarmaq üçün sindikatlarda birləşdirilər və dövlət onlara əcnəbi malların idxalını çətinləşdirən gömrük qanunları ilə yardım göstərdi. Bununla belə, sən demə, gözəl təşkilinə baxmayaraq, gömrük maneələri şəffaf oldu və Birləşmiş Ştatların sənayesinin Almanıyanın sənayesini ciddi şəkildə təhdid etməsinə mane olmur. Əlbəttə, Amerika idxalı Almaniyadan kənar keçməlidir, ona görə ki, malları ora daxil ola bilmirdi, amma bu zaman o gömrük qanunları ilə daha az müdafiə olunan və Almaniyadan olan ölkələrə üz tutdu. Satılan predmetlərin ucuzluğu nəticəsində indi orada alman yox, Amerika malları alınır və Almaniya bazarları özünün alıcı tapmadığı mallarla doludur. Almaniya Amerika kimi ucuz istehsal etmək imkanına malik deyil, çünkü onun fəhlələri o qədər bacarıqlı və usta deyil. Almaniya öz mallarını dəyərindən aşağı satır, camaati isə ən sərt tədbirlərin belə, uzun müddət qoruya bilməyəcəyi mütləq rəqabətin qurbanı olur.

Yaxın gələcəkdə baş verməsi gözlənən həmin münaqişələrdən bəzilərinin nəticəsi yəqin ki, tam ağlagəlməz olar. Sənaye sindikatları indi sanki yalnız gömrük tariflərinin mühafizəsi altında növcud ola bilər. Amma oxşayır ki, məhz onlar faciəli şəkildə həmin tariflərin aradan qaldırılmasına səbəb ola

bilirlər. Gözləriniz önündə peyda olan və inkişaf edən təzahürlər arasında hər şeydən aydın görünən və heç cür əvvəlcədən almaq mümkün olmayan dövlətlərdə hökumətlərin rolunun get-gedə daha da məhdudlaşması və hökumət çəvrəsindən kənardə fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunlarla get-gedə daha artıq şərtlənməsidir. Bu qanunlar texniki düzgünlüklə fəaliyyət göstərir və sosialistlərin arzularında yaranan ən zorakı tədbirlər, axına söylənmiş sözlər onun axarını dəyişmək iqtidarında olmadığı kimi, hadisələrin bu qanunlar üzrə baş verən gedişini zahirən dəyişməkdə eyni cür acizdirlər. Biz onlara uyğunlaşmağa çalışmalı, onlarla mübarizə aparmağa əbəs yerə vaxt itirməməliyik. Əvvəllər öz allahları, nizamnamələri və qanunları ilə idarə olunan insan indi heç bir şeyin yumşalda bilmədiyi və qüdtəti keçmişin müstəbidlərinin hakimiyətindən daha qorxunc olan iqtisadi qanunlara boyun əyməyə nəcbur olur. Həmin qanunlara tabe olmaq lazımlı gəldiyindən onları lənətləmək faydasızdır. İnsan talelərinin gedisi parlamentlərlə dəyişdirilmir.

YEDDİNCİ KİTAB

Sosializmin taleyi

Birinci fəsil

Tarixi öncəgörmələrin hüdudları

1.Tarixi hadisələr haqqında müasir təsəvvürlərdə qəçiləməzliq anlayışı. Müasir dünyagörüşümüza elm tərəfindən edilmiş dəyişikliklər. Təkamül və qəçiləməzliq haqqında anlayış. Naya görə özünün müasir vəziyyətində sosialogiya elmi təmsil edə bilməz. Onun hadisələri əvvəlcədən görməkdə acizliyi. Tarixi öncəgörmə insan zəkasından ölçüyəgəlməz dərəcədə üstün olan zəkalar üçün mümkün ola bilərdi. Hadisələrin qəçiləməzliyi haqqında anlayışın faydalılığı.

2.Sosial hadisələrin öncəgörümü. Məlum qanunlara tabe olsalar da, sosial hadisələrin dəqiq öncədən görünməsinin qeyri-mümkünliyi. Bizim öncəgörmələrimiz oxşar hadisələrə əsaslanan fərziyyələrdən başqa bir şey deyildir və yalnız çox yaxın gələcəkdə məhdudlaşmalıdır. Bütün hadisələrin ilkin səbəblərindən ümumi xəbərsizliyimiz.

1.Tarixi hadisələr haqqında müasir təsəvvürdə qəçiləməzliq anlayışı

Tezliklə sosializmin gələcəyinə dair mülahizələrimizi qısaca qaldırmalı olacaqıq. Elmin bu mülahizələri hansı hüdudlar daxilində qəbul etdiyini və onu hansı sözlərlə, formulə

və tədqiq etməyin mümkünlüyünü təsdiq etməyin zərəri yoxdur.

Elmin uğurları insanın qarşısında dünyanın quruluşunu və hadisələrin düzgün əlaqəsini açan kimi, şeylər haqqında təsəvvürlər dəyişdi. Hələ lap bu yaxınlarda xeyirxah görücü'lük hadisələrin axarını yönləndirir, bilavasitə insanı idarə edir, döyüşlərin nəticəsini və imperiyaların taleyini həll edirdi. Onun buyruqlarını əvvəlcədən necə görmək olar? Onlar tövbəsiz idilər. Onun göstərdiklərinə necə şəkk etmək olar? Onlar hər şeyə qadir idilər. Xalq onların qarşısında yalnız itaət göstərməli olurdu və itaətkar dualarla Onun qəzəbini və özbaşınlığıni yumşaltmağa çalışırı.

Elmi kəşflərin təsiri altında yaranan yeni dünyagörüş insanları nə vaxtsa onların təxəyyülü ilə yaradılmış allahların hakimiyyətindən azad etdi. Bu dünyagörüş insana daha artıq azadlıq vermirdi, amma ona göstərirdi ki, kainatı idarə edən qanunların dönməz və amansız təzyiqlərinə dualarla təsir göstərməyə çalışmaq faydasızdır.

Elm bu qanunların ardıcıl sırası haqqında bizə bir sıra anlayışlar verib, planetimizin dəyişməsinin ümumi prosesləri və inkişafın gedişi ilə tanış etdi ki, bunun nəticəsində ilk geoloji dövrlərin miskin varlıqları zaman keçdikcə indiki formaya gəlib çıxdılar.

Bu inkişafın qanunları ayrı-ayrı varlıqlara münasibətdə aydınlaşanda onlar insan cəmiyyətlərinə də tətbiq etməyə çalışırdılar. Müasir tədqiqatlar göstərdi ki, cəmiyyətlər də bizim indi gördüğümüz səviyyəyə çatmadan əvvəl bütöv bir silsilə ibtidai formalardan keçmişlər.

Bu tədqiqatlardan sosiologiya yarandı: Bu elm sahəsi bəlkə də zaman keçdikcə özünə möhkəm yer tutacaqdır, amma indiyədək yalnız hadisələrin qeydiyyatı ilə məşğul olmuşdur, bununla yanaşı, onlardan heç birini əvvəlcədən tapa bilməmişdir.

Məhz bu qabaqcadan görməyə qabil olmamasının nəticəsində sosiologiya nəinki elm, heç onun rüşeyimi də sayla bilməz. Məlumatların məcmusu təzahürlərin şəraitini müəyyənləşdirmək və nəticədə onu həyata keçirməyə, ən azı həyata keçirilməsini qabaqcadan nəzərdə tutmaq imkanı verdikdə elm adına layiq ola bilər. Kimya, fizika, astronomiya və müəyyən dərəcədə hətta, biologiya belədir. Sosiologiya qətiyyən belə deyildir. Onun bizə deyə biləcəyi və hətta kəşf etmədiyi şey ondan ibarətdir ki, mənəvi aləm fiziki aləm kimi dəyişməz qanunlara tabedir; bizim “təsadüf” adlandırdığımız, baş aça bilmədiyimiz səbəblərin zənciridir.

Amma bu səbəblərin dolaşıqlığı hər dəqiq öncəgörməni mümkünksüz edir. Təkcə öncəgörməni yox, sosial təzahürlərin bəzi dərkinə də yalnız təsir göstərən səbəblərin hər birini ayrı-ayrılıqda öyrənərək və sonra onların qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edərək çatmaq olar, nəzəri cəhətdən bu üsul astronomiyada ulduzları öyrənən zaman tətbiq edilən üsulun eynidir.

Qarşılıqlı təsir edən elementlərin sayı həddən artıq çox olanda müasir elm bu qarşılıqlı təsirin qəti nəticələrini aydınlaşdırmaqdə aciz qalır. Kütlələri və sürətləri müxtəlif olan və bir-birinə təsir edən üç cismin nisbi vəziyyətini müəyyənləşdirmək uzun müddət ərzində ən məşhur riyaziyyatçıların bacara bilməyəcəyi vəzifədir.

Artıq sosial təzahürlər üçün üç yox, milyonlarla səbəb mövcuddur ki, qarşılıqlı təsirlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bəs onda bu cür dolaşıqlıqda son nəticəni əvvəlcədən necə hiss etmək olar? Heç olmazsa, qeyri-dəqiq, yaxud təxminini nəticələr, amma sadəcə ümumi və qısa göstərişlər almaq üçün kainatın bütün cisimlərinin məcmu təsirini öz formulları ilə əhatə etmək məqsədilə canfəşanlıq etməyən naməlum ulduzun vəziyyətini aydınlaşdırmağa çalışaraq, məlum ulduzun hərəkatını aşadıran astronom hiddətilə hərəkət etmək lazımdır. O, məsələni həllolunmaz edəcək ikinci dərəcəli hiddətlərə etinə etmir və təxminini qərarlarla kifayətlənir.

Hətta ən dəqiq elmlərdə təxmini nəticələr bizim zəif ağılmızın çata biləcisi yeganə məhiyyətdir. Amma Laplasın haqqında danışdıği belə ağıl "hər bir məqamda təbiəti canlandıran bütün qüvvələri və təbiətdə yaşayan varlıqların qarşılıqlı vəziyyətini dərk edə bilərdi, bununla yanaşı, əgər həmin ağıl bütün bu mövcudluqları saf-çürük etmək üçün kifayət qədər geniş olsaydı, belə ağıl həm kainatın ən böyük cisimlərinin, həm də ən kiçik atomun hərəkətini bir formula ilə ifadə edə bilərdi".

Biz bilmirik, səmanın ənginliklərində öz səssiz yolunu davam etdirən milyonlarla aləmlərin heç olmazsa birində Laplasın haqqında söhbət açdığı belə bir ağıl peyda olmuşdurmu, bu ağıl bizi əhatə edən dumanda insanın mənşəyini, onun tarixi mərhələlərini və bizim soyumuş kürəmizdə son varlıqlar üçün son gün gəlib çatmasını oxuya bilərdimi? Bu cür bəsirətə çox həsəd aparmayacaqıq. Əgər tale kitabı gözlərimiz önündə açıq olsaydı, onda insan fəaliyyətinin ən qüdrətli mühərriki tezliklə sıradan çıxardı. Antik dünyanın sivilinin gələcəyin sirlərindən agah etdiyi adamlarının rəngi dəhşətdən ağarırdı, onlar hər şeyi unutdurən müqəddəs çəşməyə can atırlılar.

Ən böyük zəkalar – Kant, Stüart Mill və Qumploviç kimi ən yeni psixoloqlar iddia edirlər ki, əgər şəxsiyyətlərin və xalqların psixologiyası yaxşı öyrənilsəydi, onda biz onların hərəkətini əvvəlcədən bilərdik. Amma bu yalnız Laplasın elə həmin fərziyyəsini, yəni həddən artıq coxsayılı elementləri tanımağımız üçün məlumlarla nəzərdə tutmaq, analizə məruz qoymaq üçün həddən artıq mürəkkəb qarşılıqlı təsirə malik olmasına yalnız başqa formada ifadə edir.

Beləliklə, biz onu dərk etməklə kifayətlənməliyik ki, mənəvi aləm də məlum qanunlara tabedir və gəlcəkdə bu qanunların nəticələrini bilmək fikrindən qətiyyətlə imtina etməliyik.

Müasir elmin get-gedə daha artıq müəyyənləşdirməyə çalışdığı bu qəçiləməzliq haqqında anlayış boş, bizim üçün tamamilə faydasız nəzəriyyə deyildir. Həmin nəzəriyyə ən azı bizi döyümlü olmağa öyrədir, sosial təzahürlərin öyrənilməsinə hər hansı bir cismi analiz edən, yaxud qazın sıxlığını aşadıran kimyaçı soyuqqanlılığı ilə başlamalıyıq. Bu nəzəriyyə bizi eynilə nəinki anlayışlarımıza düzgün gəlməyən hadisələrdən hiddətlənməyi, həm də alimi apardığı təcrübənin gözlənilməz nəticəsi zamanı qəzəblənməməyə alışdırır. Filosof qəçiləməz qanunlara tabe olan hadisələrə təəccüblənə bilməz. Bu hadisələrin inamla müəyyənləşdirilməsi ilə kifayətlənmək lazımdır ki, onların gerçəkləşməsinə heç nə mane olmasın.

2.Sosial təzahürlərin öncəgörümü

Beləliklə, sosiologiya hadisələrin qeydiyyatı ilə kifayətlənməməlidir. Hər dəfə hətta Öküst Kant kimi məşhur tərəfdarları öncəgörmə sahəsinə ayaq basmaq istəyəndə ən faciəli şəkildə səhvər edirdilər.

Xüsusilə, siyasi hadisələr içində yaşayan və guya həmin hadisələrin gedirişini müşahidə etməkdə daha usta olan dövlət adamları onları əvvəlcədən görməyi hər shəydən az bacarırdılar.

“Neçə dəfə,-Fulye deyir,-hadisələr peygəmbərlərin öncəgörmələrini təkzib etdi! Napoleon bir vaxtlar öncədən demişdi ki, Avropa tez bir zamanda kazaklaşacaq, axı o əvvəlcədən bildirmişdi ki, Hellinqton İngiltərəyə müstəbidlik gətirəcək, çünki bu general adı bir insan kimi qalmaq üçün çox böyükdür. Heç də az basirətli olmayan lord Şelborn öz tərəfindən deyirdi ki, əgər Birləşmiş Ştatlara müstəqillik versəniz, İngiltərənin günüşi sönəcək və şöhrəti əbədi batacaq. Berk və Foks Fransa inqilabına münasibətdə yalan öncəgörmələrlə öz aralarında rəqabət aparırdılar; onlardan birincisi iddia edirdi ki, tezliklə Fransa Polşa kimi bölüşdürülməyə məruz qalacaq”. Görünür, canlı həqiqətə yad olan hər cür mütəfəkkirlər demək olar,

həmişə adı dövlət adamlarından daha bəsirətli olmuşlar. Axi başqaları yox, Russo, Qoldsmi kimi mütafəkkirlər Fransa inqilabını qabaqcadan xəbər vermişlər; Artur Yunq öncədən görmüşdür ki, qısa müddətli hər cür zorakılıq və özbaşnılıq dövründən sonra Fransada “islahatın nəticələri kimi, sabit firavanlıq başlayacaq. “Tokvil hadisələrin özündən otuz il əvvəl öncədən görürdü ki, Amerika respublikasında cənub ştatlar ayrılmaga cəhd göstərəcəklər. Heyne bir çox illər əvvəlcədən deyirdi: “Siz fransızlar, azad və birlikdə götürülmüş bütün müqəddəs ittifaqlardan və bütün kazaklardan daha artıq azad və birləşmiş Almaniyadan qorxmalısınız. Kina 1832-ci ildən sonra Almaniyada baş verən dəyişiklikləri əvvəlcədən söyləmişdi, fransızların başı üzərindən asılmış təhlükəni, Prussiyanın rolunu və dəmir əlin Elzasın açarlarını yenidən ələ keçirmək cəhdini əvvəlcədən görmüşdü. Bütün bunlar ona görə baş verirdi ki, başları cari vaxtin hadisələrinə qarışan dövlət adamlarının eksəriyyətində uzağı görməmək təbii vəziyyətə çevrilir.”

Bu, həqiqətən onların təbii vəziyyətidir və başa düşmək çətin deyil ki, yaşadığı dəqiqliğin maraqlarına cavab verməməyi bacaran filosoflar bəzən çox düzgün öncəgərmələr deyə bilerlər. O zaman deputatlar palatasının prezidenti olan Deşanel Fransa akademiyasındaki giriş sözündə dövlət adamlarının öncəgörmələrinin nə qədər səhv, filosofların öncəgörmələrinin nə qədər dəqiq ola biləcəyini göstərdi.

Otuz il ərzində daha da korafəhim diplomatiya heç nəyi görmədi, başa düşmədi, və əvvəlcədən deyə bilmədi. Qeyrimüəyyən, məsələn, milliyyət prinsipi qədər uşaqsayaq prinsiplərdən yapışaraq, Avstriya ilə bütün bədbəxtliklərimizin səbəbi olan İtaliya uğrunda müharibə kimi müharibələr doğurdu. Bu otuz illik müddət ərzində adı filosof Erve sonrakı hadisələri əvvəlcədən görürdü.

O, yeddi il əvvəl 1866-ci ilin Avstriya-Prussiya müharibəsini öncədən dedi, Sadovodan, həddən artıq küt diplo-

matlar və jurnalistlər Danimarkanı və Avstriyanı darmadağın edib, Fransanı da məglubiyyətə uğratmağa hazırlaşan Prussiya-nın uğurlarına sevinəndə Erve yazırıdı: "Fransa döyüşə girmədən, Vaterloodan sonra daha ciddi məglubiyyətə uğradı. Fransa və Prussiya arasında müharibə qaćılmazdır. Bu müharibə həmin ölkələrdən hər hansı birinin düz ürəyinə vurulacaq". Bu mütəfəkkirin hələ həyata keçməmiş yeganə öncəgörməsi almanlarla slavyanlar arasında müharibədir.

Bütün bunların hamısını görmək üçün. əlbəttə, yalnız aydın zəka lazım idi, dövlət adamları isə bu cür zəka göstərmək üçün cari hadisələrdə həddən artıq yaxından iştirak edirlər. Ləp bu yaxınlarda Çindəki səfirliyin mühasirəsi zamanı Pekində yaşıyan diplomatlardan heç biri onları təhdid edən hadisələri və onun ardınca başlayan, baha başa gəlmış müharibəni əvvəlcədən görə bilmədi. Onları ətraflarında baş verən hadisələrdən çox, nəzakət məsələləri daha artıq maraqlandırırdı.

Bununla yanaşı, onlar kifayət qədər xəbərdarlıqlar alırdılar, amma bu xəbərdarlıqlar əvvəlcədən görünür, fikri nəzərə alınmayacaq adamlardan gəldirdi, ona görə ki, onlar diplomatik dairələrə məxsus deyildilər. Qərb xalqları tərəfindən Çin qanunlarının bir sıra pozuntularından söz açan Kiao-Çaunun ələ keçirilməsindən sonra dəniz zabiti 1 de Sossyur "*Journal de Genève*" də göstərilirdi ki, "tezliklə səbr kasası daşacaq və çox güman ki, imperatorun taxtdan salınması ilə başlayan dövlət çevrilişi baş verəcəkdir."

Nə olursa-olsun, filosof həmişə öz öncəgörmələrinə ehtiyatlı olmalı, fikirlərində əsasən irqin xarakterini və tarixini dərindən öyrənib çıxardığı ümumi müddəalardan uzağa getməlidir, bütün qalan şeylərdə isə faktların müəyyənləşdirilməsi ilə kifayətlənməlidir.

Nikbinlik, yaxud bədbinlik – faktların müəyyənləşdirilməsini nə ilə bəzəyirikse, bəzəyək, yalnız izahın özünü asanlaşdırmağa kömək edən, amma öz-özlüyündə heç bir əhəmiyyətə malik olmayan ifadənin məlum çalarlarından ibarətdir. Bunlar

ancaq həmin ağlın temperamentindən və xüsusiyətlərindən asılıdır. Şeylərin amansızcasına çulgaşmasını müşahidə etməyə adət etmiş mütəfəkkir əksər hallarda özünün hadisələri dəyərləndirməsinə bədbin rəng vermək; dünyaya yalnız maraqlı mənzərə kimi baxan alimin hadisələri dəyərləndirməsi isə baş verən hər şeyə itaətkar tabeçilik, yaxud hər şeyə etinasızlıq xarakteri daşıyacaq. Şeylər və hadisələr haqqında tamam nikbin təsəvvürlərə yalnız taleyin ərköyünləşdirdiyi və öz bəxtindən razı tam ağılsızlarda rast gəlmək olar. Amma əgər mütəfəkkir, filosof və təsadüfən zəif ağıllı adam müşahidə etməyi bacarırlarsa, onda onların hadisələrə münasibətdə çıxardıqları nəticələr eyni heykəlin müxtəlif fotoqraflar tərəfindən çəkilmiş şəkilləri kimi bir-birinə oxşayacaq.

Çoxsaylı tarixçilərin etdikləri kimi, artıq baş vermiş hadisələri mühakimə etmək, tərifi və ya iradı gen-bol edərək bunun, yaxud o birinin məsuliyyətini müəyyənləşdirmək gələcəyin tarixçilərinin qətiyyən etinə etməyəcəkləri tamamilə uşaqsayaq işdir. Hadisələri yaradan səbəb çulgaşması o hadisələrdə iştirak edən adamlardan daha qüdrətlidir. Böyük tarixi hadisələrdən ən çox yadda qalanları – Babilin yaxud Afrikanın süqutu, Roma imperiyasının iflası, islahatlar, inqilab, bizim son talanlarımız-bütün bunlar ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yox, bütöv nəsillərin ayağına yazılmalıdır. Onu hərəkətə gətirən canların mövcudluğundan xəbəri olan karton hoqqabaz digər hoqqabazların hərəkətlərini irad tutar, yaxud tərifləyərdi, əlbəttə, qətiyyən haqlı olmazdı.

İnsanı mühit, şərait və xüsusilə, ölülərin iradəsi, yəni onda yaşayan sirli irsi qüvvələr idarə edir. Onlar xeyli dərəcədə bizim hərəkətimizi yönləndirirlər və bununla bizim sezmədiyimiz böyük qüvvəyə malikdirlər. Nadir hallarda öz fikirlərimiz olanda həmin fikirlər yalnız hələ doğulmamış nəsillərə təsir edir.

Bizim hərəkətlərimiz – uzun keçmişin irləridir; onların bütün nəticələri yalnız artıq görə bilməyəcəyimiz gələcəkdə özünü

göstərəcək. Yalnız yaşadığımız zaman kəsiyi bizdən ötrü müəyyən qədər dəyərə malikdir, bununla yanaşı, həmin zaman kəsiyi irqin həyatında elə qısa müddətdir ki, demək olar heç bir dəyərə malik deyil.

Bizim gözlərimiz qarşısında baş verən hadisələrin əsl dəyərini qiymətləndirməyimiz belə mümkün deyil, ona görə ki, həmin hadisələrin şəxsi təleyimizdə təsiri bizi onların əhəmiyyətini şişirtməyə məcbur edir. Bu hadisələrin axarına təsir göstərmədən qayiq üzərində arasıksəilmədən görünüb yox olan xırda dalğalarla müqayisə etmək olar. Yarpağın üzərində axan və bu dalğaların qaldırduğu həşarat onları uca dağlara oxşadır və tamamilə əsaslı olaraq, təzyiqindən qorxur. Əslində isə həmin dalğaların çayların axarına sıfıra bərabərdir.

Sosial təzahürlerin dərindən öyrənilməsi bizi ikili vəziyyətə gətirib çıxarıır: bir tərəfdən bu hadisələr qanunların uzun zənciri ilə idarə olunur və nəticədə ali zəka ilə əvvəlcədən nəzərə alma bizim kimi məhdud varlıqlar üçün əlcətan deyil.

Bununla yanaşı, insan həmişə dərkolunmaz gələcəyi gizlədən, örtüyü qaldırmağa çalışacaq, hətta filosofların özləri də bu ciddi maraqdan qaça bilməzlər. Amma ən azı onlar bilirlər ki, onların onçəgörmələri əsasən yalnız keçmişdən götürülmüş oxşarlıqa əsaslanan, yaxud hadisələrin ümumi gedisindən və xalqların xarakterinin əsas cizgilərindən çıxarılan fərziyyələrdir. Onlar həm də bilirlər ki, sanki, hətta ən düzgün onçəgörmələr, yalnız ən yaxın gələcəklə məhdudlaşmalıdır və hətta bu haqda da bizə məlum olmayan bir çox səbəblərə görə həmin onçəgörmələr özünü doğrultmaya bilər. Zəkaların ümumi ovqatını öyrənən bəsirətli mütəfəkkir, əlbəttə, Fransa inqilabını onun başlanmasına bir neçə il qalmış görə bilərdi, amma o, Napoleonun peydə olmasını, onun Avropanı fəth etməsini və imperiyani əvvəlcədən necə görə bilərdi?

Beləliklə, elmi zəka uzaq gələcəkdə cəmiyyətin vəziyyəti cəhətdən öz onçəgörmələrini həqiqət yerinə verə bilməz. O görür ki, bəzi xalqlar ucalır, başqları süquta uğrayırlar, bununla

yanaşı, keçmişin tarixi öyrədir ki, süquta meyl, demək olar, heç zaman ara vermir, belə olanda onun deməyə əsası var ki, enişlə enməyə başlayanlar süquta uğramaqda davam edəcəklər. O bilir ki, təsisatlar qanunvericilərin iradəsi ilə dəyişdirilə bilməz, sosialistlərin sivilizasiyalarımızın üzərində qərar tutduğu bütün təşkilatları tamamilə yixib təzədən qurmaq istədiklərini görəndə isə bu cəhdlərin törədəcəyi faciələri asanlıqla deyə bilər. Əlbəttə, bu yalnız ümumi qisas adı ilə məlum olan sadə və əbədi həqiqətlərə kifayət qədər yaxınlaşmış çox ümumi öncəgörənmələrdir.. Ən qabaqcıl elm bu tamamilə yarımcıq yaxınlıqla kifayətlənməlidir.

Əgər yaşadığımız aləmi demək olar, qətiyyən tanımırsıqsa, əgər hər dəfə hadisələrin səbəblərini öyrənmək istəyəndə keçilməz divarla qarşılaşırsıqsa, əslində gələcək haqqında nə deyə bilərik axı? Bizim gördüyüümüz predmetlər yaradılıblar-yaradılmayıblar, onlar həqiqətən mövcuddurlar, ya yox, həmin şeylər əbədi, yoxsa ötəridirlər? Aləmin mövcudluğu nə iləsə bəraət qazanır, ya yox? Kainatın mənşəyi və inkişafi ali varlıqların iradəsi ilə şərtlənir, yaxud da qədim dünyadan anlayışlarına görə hamının – allahların da, insanların da boyun əyməli olduğu ali qismətlə – korafəhm qanunlarlamı idarə olunur?

Mənəvi aləmdə bizim şübhələrimiz heç də az deyil. Biz haradan gəlmişik? Hara gedirik? Xoşbəxtlik, ədalət və həqiqət haqqında bütün arzularımız qanın beyinə axmasından və yaşamaq uğrunda mübarizənin öldürücü qanununa zidd olan illüziyalardan başqa bir şey deyildir? Bütün bu təhlükəli sualları ən azı şübhə altında qoyaq, ona görə ki, şübhə ümidi yanaşıdır. Biz naməlum şeylər okeanının dalğaları üzərində bəxtəbəxt üzürük, onların mahiyyətini müəyyənləşdirməyə nə qədər cəhd göstəririksə, o qədər də sırlı olurlar. Yalnız arada bir bu qati qarmaqarışlıqlıda bir anlığa bizim qanunlar adlandırdığımız müəyyən işaretlər, müəyyən nisbi həqiqətlər işıq saçır, bu zaman onlar həddən artıq tez keçici görünmür.

Onunla barışmaq lazımdır ki, bizim bəxtimizə yalnız bu qeyri-müəyyənlikləri bilmək düşüb. Düzdür, bunlar etibarsız yönəldicidirlər, amma yalnız bizim üçün də əlçatandırlar. Elm artıq başqalarını tanımlı olmur. Qədim allahlar bizə bundan yaxşısını verməmişlər. Əlbəttə, onlar insana ümid bəxş etmişlər, amma insanı əhatə edən qüvvələrdən faydalanağa və bununla öz mövcudluğunu asanlaşdırmağa onlar öyrətməmişlər.

Bəşəriyyətin xoşbəxtliyindən, o öz fəaliyyəti üçün sırf elmin bu əlçatmaz və soyuq sahələrində niyyət axtarmağa borclu deyil. Bəşəriyyət həmişə məftunedici illüziyalara və sərxoşedici qarabasmalara ehtiyac duymuşdur. Nə onda, nə də bunda heç zaman çatışmazlıq olmamışdır. Siyasi rənglər, dini illüziyalar, sosial arzular həmişə bizi öz müstəbid hakimiyyətində saxlamışdır. Bu aldadıcı qarabasmalar həmişə bizim hakimiz olmuş və bundan sonra da olacaqlar.

İnsan ibtidai vəhşilikdən çıxan kimi, minilliklər ərzində yorulmadan özünə illüziyalar yaratmış, bu illüziyalara səcdə etmiş, onların üzərində öz sivilizasiyalarını qurmuşdur. Hər bir illüziya onu müəyyən müddət ərzində cəlb etmişdir, amma həmişə həmin illüziyaya sevgisinin azaldığı vaxt gəlib çatmışdır və bu zaman əvvəllər onun yaradılmasına sərf etdiyi qüvvə qədər də dağılmışına qüvvə sərf etmişdir. İndi bəşəriyyət bir daha onu taleyin qəddarlığını unutmağa məcbur edən bu əbədi, bəlkə də yeganə vəzifəyə qayıdır. Sosializmin nəzəriyyəciləri hadisələrin faciəli burulğanının öz növbəsində onu da məhvə məhkum edəcəyini gözləyə-gözləyə qədim əsrlerin əqidəsini dəyişmək üçün nəzərdə tutulmuş yeni əqidənin yaradılması işinə bir daha yenidən başlayırlar.

İkinci fəsil

Sosializmin gələcəyi

1. İndiki vaxtda sosializmin olduğu şərait. Sosializmin inkişafının əlverişli və əlverişsiz şəraitinin qısa xülasəsi. Sosializm doktrinadan daha çox əqli vəziyyətdir. Sosializmin təhlükəsi sosializmə kütlənin qoşulmasında deyil, onun ağıllı zəkaları cəlb etməsindədir. Sosial çevrilişlər həmişə aşağıdan yox, yuxarıdan başlayır. Fransa inqilabının nümunəsi. Fransa inqilabı məqamında zəkaların vəziyyəti. Onun müasir dövrlə oxşarlığı. Hazırda hakim sınıflar öz işlərinin ədalətliliyinə hər cür inamı itirirlər. Sosializmin vədləri.

2. Sosializmin uğuru içində qələbə çalan xalqlara nə vəd edir. Müasir böyük mütəfəkkirlərin fikirləri. Onların hamısı eyni nəticəyə gəlirlər. Sosializmin bərqərar olacağı xalqların ən yaxın gələcəyi. Cəmiyyətin dağılıması və anarxiya tezliklə sezarlığa gətirib çıxaracaq. Sosializmin rahat və tədrici bərqərar olması haqqında fərziyyə.

3. Sosializm ölkənin idarəsini necə əla keçirə bilərdi. Müasir ordular və onların əqli vəziyyəti. Tezliklə ordusu onun əleyhinə çıxış edən kimi hər hansı cəmiyyətin məhvini qaçılmasdır. Ordularının mənəviyyatsızlaşması sayəsində ispan respublikaları Amerikada necə anarxiyaya qapıldılar.

4. Sosializmlə necə uğurla mübarizə aparmaq olar. Eynilə tərəfdarlarının ağıl tərzi kimi, onun gücünün və zəifliyinin sırlarını bilməyin zəruriliyi. Kütləyə təsir üsulları. Təbii müdafiəçiləri mübarizədən və zordan imtina edəndə cəmiyyətlər necə məhv olurlar. Xalqların məhvinin səbəbləri əqli qabiliyyətlərinin səviyyəsi yox, xarakterlərinin zəifləməsidir. Afinə, Roma və Bizans necə məhv oldu.

1.İndiki vaxtda sosializmin olduğu şərait

Biz bu əsərdə cəmiyyətin müasir təkamülünün başlıca amillərini müəyyənləşdirməyə çalışdıq. Biz elmdə və sənayedə kəşf və dəyişikliklərin təsirini və bir çox digər amillərin təsirini araşdırıq. Bütün canlı varlıqlar kimi insan öz mühitinə uyğunlaşmadan yaşaya bilməz. O mühitə zoraki çevrilişlər vasitəsi ilə yox, tədrici inkişaf vasitəsi ilə uyğunlaşır. Nəyə gətirib çıxaracağını dəqiq bilmək üçün hər hansı vasitəyə sahib olmaqdan ötrü müasir təkamülü doğuran səbəblər həddən artıq çoxdan yarandığından, yalnız onlardan hər birinin təsirinin necə olacağını ümumi cizgilərlə göstərə bildik.

Biz sosializmin cəhdlərinin cəmiyyətin nəzərlərimiz qarşısında baş verən təkamülü ilə uyğun gəldiyi maddələri göstərdik. Amma bu cür uyğunluqlara çox nadir hallarda rast gəlmək olur. Əksinə gördük ki, sosialist nəzəriyyələrinin böyük bir hissəsi müasir dünyani idarə edən qanunlarla açıq-aşkar ziddiyət təşkil edir və bu nəzəriyyələrin gerçəkləşdirilməsi bizi yenidən sivilizasiyanın aşağı, artıq çoxdan ötüb-keçmiş pillələrinə gətirib çıxardı. Elə buna görə də müəyyənləşdirdik ki, sivilizasiyanın pillələrində xalqların müasir vəziyyətinin səviyyəsi onların sosializmə müqavimət dərəcəsi ilə kifayət qədər dəqiq müəyyənləşdirilir.

Həmrəyliyin yeganə təcrubi forması olan eynicinsli maraqların ittifaqı da, yaşamaq uğrunda mübarizənin müasir forması olan iqtisadi rəqabət də indiki zamanın həyatı tələbləridir. Sosializm birinciə güclə dözür, ikincini tamamilə aradan qaldırmağa çalışır. Onun qəbul etdiyi yeganə hakimiyyət xalq yığıncaqları hakimiyyətidir. Ondan ötrü ayrıca şəxsiyyət heç bir şeydir, amma artıq ona görə ki, o-kütlənin hissəciyidir, kütlə bütün keyfiyyətlərə və hüquqlara malikdir. Psixologiya isə əksinə, bizi öyrədir ki, insan şəxsiyyəti kütlənin tərkibinə daxil olaraq, onun gücünü təşkil edən əqli keyfiyyətlərin çox hissəsinə itirir.

Sosializmin təklif etdiyi kimi, ittifaqlara etinasızlıq göstərmək və rəqabətin aradan qaldırılmasını arzulamaq ən yeni dövrün qüvvəti riçaqlarını iflic etmək deməkdir. Məsələ rəqabətin xeyirli, yaxud zərərli. olmasında deyil, axtarış tapmaq lazımdır ki, o doğrudanmı qaçılmazdır və onu bu cür qəbul edib, ona uyğunlaşmaq gərəkdir.

Biz göstərdik ki, axırda ayrıca şəxsiyyəti məhv edəcək iqtisadi rəqabət eynicinsli maraqların birləşməsində özünə hər hansı nəzəriyyənin iştirakı olmadan öz-özünə yaranmış təbii qarşılıq tapmışdır. Bir tərəfdən fəhlələrin, digər tərəfdən sahibkarların maraqları bərabər qüvvələrlə mübarizə apara bilərdi, ayrıca şəxsiyyətsə bunu edə bilməzdi. Şübhəsiz, bu yalnız bir şəxsin hakimiyyətinin çoxluğun hakimiyyəti ilə əvəz edilməsidir və heç bir şey belə düşünməyə əsas vermir ki, ikinci birincidən az ağır olacaqdır, hətta mənə elə gəlir, bunun əksini açıq-aşkar saymaq olar. O da aydındır ki, kollektiv müstəbidlik həmişə daha artıq qarşılanmışdır. Ən vəhşi müstəbid heç zaman inqilab dövrlərində həqiqi, yaxud qondarma ümumi maraqlar naminə fəaliyyət göstərmiş gizli komitələrin cəzasız etdikləri qanlı hadisələri töratmayı özünə rəva bilməmişdir.

Biz həm də göstərdik ki, sosializmin prinsipləri ilə müasir elmin məlumatları arasındaki tam ziddiyətə baxmayaraq, ona dini forma geyindirmək cəhdləri nəticəsində nəhəng qüvvəyə malikdir. Bu zaman o artıq mübahisə etmək mümkün olan nəzəriyyə yox, tabe olmaq lazımlı gələn, hakimiyyəti qələblərdə qeyri-məhdud olan əsl ehkamdır.

Məhz bu səbəbdən sosializm- müasir cəmiyyəti nə vaxtsa təhdid edən təhlükələrdən ən dəhşətlisidir. Onun tam qələbəsi tamamilə mümkünür, buna görə də onun öz taleyini bu dəhşətli hakimiyyətə tabe etməklə öz rifahını təmin etməyi fikirləşən xalqa nə verəcəyini göstərmək faydasız olmayacağı.

Hər şeydən əvvəl əsas sosialist ehkamlarını və onları qəbul etməyə məcbur edən səbəbləri xatırlayaq.

Nəzəriyyəçilərin saysız-hesabsız proqramlarının fantastik tərəflərinə toxunmadan, yalnız onların mahiyyətini və təbii təkamüllə mümkün olanın bəzi xalqlarda gerçəkləşdirilməsinin mümkünülüyünü nəzərdən keçirək, aşkar çıxaracaq ki, bu proqramlar dörd əsas bəndə uyğun gəlirlər.

1.Sərvətlərin həddən artıq qeyri-bərabərliyini mütərəqqi vergilər və xüsusilə mirasa kifayət qədər yüksək tariflərlə aradan qaldırmaq;

2.Dövlətin, yaxud əgər belə demək mümkünsə, yaxud dövləti əvəz edəcək və ondan yalnız adı ilə fərqlənəcək icmanın hüquqlarını genişləndirmək,

3.Torpağı, kapitalı, sənayeni və hər cür sənayeni dövlətə vermək, yəni onları insanın xeyrinə indiki sahiblərinin əlindən almaq;

4.Azad rəqabətin aradan qaldırılması və əməkhaqqının bərabərləşdirilməsi,

Aydındır ki, birinci bəndin gerçəkləşdirilməsi mümkündür və ciddi qəbul etmək olar, bununla belə, bu hələ tamam sübut edilməmişdir ki, icmada hər nəslə keçmiş nəsillərin topladıqları sərvəti vermək cəhdidir və bununla pul aristokratiyasının yaranmasından qaćmaq bəzən köhnə feodal quruluşundan daha ağır və zülmedicidir,- müəyyən üstünlükler verəcək, yaxud ən azı ədalət aktı olacaq, ya yox.

Başqa bəndlərə, xüsusilə nəticəsi azad rəqabətin aradan qaldırılması, sonra da əməkhaqqının bərabərləşdirilməsi olan dövlətin hüquqlarının mütərəqqi genişləndirilməsinə baxmaya-raq, onların həyata keçirilməsi yalnız ölkənin müflisləşməsinə aparıb çıxardı, belə ki, hadisələrin təbii gedisi ilə bir yerə siğmayan bu cür tədbirlər onlara özündə yer vermiş xalqları rəqiblərinə münasibətdə açıq-aşkar əlverişsiz vəziyyətdə qoyardı və tezliklə yerini onlara verməyə məcbur edərdi. Biz demirik, bu ideali həyata keçirmək olmaz, ona görə ki, bəzi xalqlar dövlətin rolunun tədricən genişləndirilməsinə get-gedə daha artıq can atırlar; amma, biz, eyni zamanda, gördük ki, məhz bu

vəziyyətin sayesində həmin xalqlar süqut yoluna qədəm qoyular.

Beləliklə, sosialistlərin arzuları bu müxtəlif bəndlərə münasibətdə və məhz ingilis müəllif Kiddin göstərdiyi nümunə üzrə hələ həyata keçə bilər:

“Yeni əsrda xalqların yaşamaq uğrunda mübarizədə sosial bərabərliyi əldə etmək naminə yorulma və uzunmüddətli səyləri, eyni zamanda dövlətin müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması əvəzinə siyasi hüquqların bərabərliyi mütləq bu müdaxilənin tədricən, demək olar, ictimai həyatımızın bütün tərəflərinə yayılmasını doğuracaq.

Gözləmək lazımdır ki, reglamentasiyaya, nəzarətə, sərvət və kapitalın hüququnun məhdudlaşdırılmasına bu cəhd o qədər güclənsin ki, onların xüsusi əllərdə qalmاسının xalqın maraqlarına zidd olduğunu sübut edildiyi bütün hallarda dövlət həmin hüquqları öz üzərinə götürsün”.

Sosialist ideali bu sətirlərdə mükəmməl formulə edilmişdir. Bu cür proqramları ağıllı zəkaların qəbul etdiklərini görəndə dərhal sosialistlərin ideyalarının necə uğurlar qazandığını və onların necə dağidıcı təsir göstərdiyini dərk edirsən. Onların təhlükisi də elə bundan ibarətdir. Müasir sosializm doktrinadan daha artıq əqli ovqatdır. O onun təsiri altında xalqın qəlbində baş verən hələ nisbətən çox zəif dəyişikliklərin nəticəsidir. Müasir burjuaziya artıq öz hüquqlarının qanuniliyinə o qədər də əmin deyil və heç şeyi müdafiə edə bilməz; o bütün boşboğazlıqlara boyun əyir və ən miskin boşboğazın qarşısında əsir. O cəmiyyətin əlaqələndirici sementi olan onsuz indiyədək bircə insan birliyinin də mövcud ola bilmədiyi möhkəm iradədən, intizamdan, hissiyyat ümumiliyindən məhrurndur.

Kütlənin inqilabi instinktlərinə inanmaq ən aldadıcı zahiri görünüşün qurbanı olmaq deməkdir. Kütlənin hiddəti bir dəqiqliğin dəlisov həmləsindən başqa bir şey deyil. Kütlə ona xas olan mühafizəkar instinktlərin təsiri altında tezliklə keçmişə qayıdır və öz ehtiraslarının partlayış məqamında dağıtdığı

səcdəgahların bərpa olunmasını özü tələb edir. Fransanın tarixi artıq yüz ildir ki, bunu özünün hər səhifəsində təkrarlayır. Bizim inqilabımız dağıntı işini başa çatdırın kimi, demək olar, hər şeyi- siyasi və dini təşkilatlari- yerlə-yeksan edən kimi, hər şey dərhal yeni adlar altında bərpa edildi, bayaq axarı başqa səmtə döndərilmiş çay yenidən öz əvvəlki yatağı ilə axmağa başladı.

Sosial çevrilişlər heç vaxt aşağıdan yox, həmişə yuxarıdan başlayır. Bəyəm bizim inqilabımızı xalq etdi? Əlbəttə, yox. Xalq heç vaxt onun haqqında düşünə bilməzdi. O inqilab zadəganlar, hakim siniflər tərəfindən zəncirdən buraxılmışdı. Bu həqiqət çoxlarına bir qədər yeni görünə bilər, amma bizim istifadə etdiyimiz psixologiyadan daha adi psixologiya bizə zahiri hadisənin ruhi vəziyyətimizin bəzi başdansodu nəticəsi olduğunu izah etsə, hamıya aydın olacaq.

Biz fransız inqilabı məqamında zəkaların vəziyyətinin necə olduğunu bilirik, həmin vəziyyət gözlərimiz önündə yenidən təkrarlanır: idilliya və filosofların nitqləri ilə başlanan səmimi humanitarlıq gilyotinlə başa çatdı. Zahirən bu qədər ziyansız olan həmin ovqatın özü tezliklə hakim siniflərin zəifləməsinə və süqutuna gətirib çıxarardı. Mişlenin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, onlar daha özlərinə inanmındılar və özləri öz işlərinin düşməninə çevrildilər. 1789-cu ildə 4 iyun gecəsi zadəganlıq öz imtiyaz və hüquqlarından imtina edəndə inqilab baş verdi. Xalqa yalnız ona göstərilmiş istiqamətə getmək qalırdı və həmin məqamda həmişə olduğu kimi ifrata vardi. Xalq dərhal özünü müdafiədən bu qədər asanlıqla imtina edən namuslu filantropların başlarını vurdu. Tarix onlara demək olar, heç bir təəssüfünü bildirmədi. Amma onlar bizim hərəkətlərimizin uzaq səbəblərini müəyyənləşdirməyə öyrəşmiş filosoflar tərəfindən mərhəmətə layiqdirlər.

Əslində, zadəganlıq hələ bu qədər asanlıqla imtina etdiyi hüquqlarını müdafiə edə bilərdimi? Bütöv bir əsr ərzində üst-üstə yığılmış nəzəriyyə və nitqlərin təsiri altında əqidə tədricən

dəyişdi. Hakim sinifləri tədricən bürüyən ideyalar axırda elə hakimiyyət əldə etdilər ki, artıq onlara şübhə ilə yanaşmağa imkanları yox idi.

Bizim şüursuz cəhdlərimiz tərəfindən yaradılan qüvvələr həmişə dəfedilməzdirlər. Zəkanın onlardan xəbəri yoxdur, əgər olsaydı da, onlara qarşı heç bir şey edə bilməzdi.

Bununla yanaşı isə elə gizli və ali qüvvələr də tarixin həqiqi mühərrikləridir. İnsan fəaliyyət göstərir, onlarsa onu yönəldirlər, həm də çox vaxt onun ən aşkar maraqlarının əleyhinə yönəldirlər. Elə bu sırlı bağlar da kitabların bizə zəiflikləri və qəhrəmanlıqları haqqında söhbət açdığı bütün parlaq marionetkaları hərəkət etdirirdilər. Onların dövrlərinin uzaqlığı sayəsində hərəkətlərinin ən gizli nəticələrini eksər vaxtlar onlardan yaxşı bilirik.

İndiki məqamın təhlükəsi ruhumuzun müxtəlif təsirlərinin yaratdığı şüursuz işindədir. Biz yenidən artıq biza tarixdə ən qanlı inqilabı, terroru, Napoleonu, üç milyon adamın məhvini və onun varisinin doğurduğu dəhşətli hücumu vermiş xəstəhal humanitarlıq hissələrinə mübtəla olmuşuq. Xeyirxah allah filantropların ölümə məhkum irqini və onunla birlikdə boşboğazlarını eyni dərəcədə ölümə məhkum etsəydi, bəşəriyyətə nə qədər böyük xidmət göstərərdi!

Amma yüz il əvvəl qazanılmış təcrübə kifayət etmədi və bu ən qarışq humanitarlığın dirçəldilməsi – bizim köhnə xristian ideyalarının məhvə məhkum irsi yox, söz humanitarlığı- müasir sosializmin uğurunun ən ciddi amili oldu. Onun dağıdıcı və şüursuz təsiri altında hakim siniflər öz işlərinin ədalətliliyinə olan hər cür inamı itirdilər. Onlar güzəştlər artdıqca tələblərini genişləndirən rəhbərlərə get-gedə daha artıq uduzurlar. Bu rəhbərlər rəqiblərdən hər şeyi-sərvəti də, həyatı da alandan sonra rahatlanacaqlar. Gələcək tarixçi bizim zəifliklərimizin doğurduğu dağlıktıdan və bu qədər pis müdafiə etdiyimiz sivilizasiyanın süqutundan xəbər tutanda bu bədbəxtliklərin nə qədər qaçılmas və haqlı olduğunu göstərmək çox asan olacaq.

Ümid eləmək lazımlı deyildir ki, sosialist nəzəriyyələrinin mənasızlığı onların qələbəsinə mane ola bilər. Bu nəzəriyyələr, nəhayət, bu qədər qədimdən xalqların qəlbini idarə edən dini əqidələrdən daha ağlagəlməz cəfəngiyatlardır. Əqidənin qeyri-məntiqliliyi heç vaxt onun yayılmasına mane olmamışdır. Sosializm isə ağıllı nəzəriyyədən daha çox dini əqidədir. Ona tabe olurlar, amma onun haqqında mübahisə etmirlər.

Hər halda, sosializm əqidə kimi, digər dinlərdən ölçüyəgəlməz dərəcədə aşağıda durur. Dinlər ölümdən sonra firavan həyat vəd edirdilər, o həyatın xəyalılıyi dəqiq sübuta tabe olmurdu. Xəyalılıyini kimsənin yoxlaya bilmədiyi ilahi ləzzət əvəzinə sosialistlərin dini bizə gerçəkləşməsinə hamının asanlıqla inana biləcəyi dünyəvi ləzzət vəd edir. Təcrübə tezliklə sosialist illüziyalarının tərəfdarlarına onların arzularının bütün əbəsiyini göstərəcək və bu zaman onlar dərk etməzdən əvvəl səcdəyə durduqları səcdəgahları ləzzətlə darmadağın edəcəklər. Bədbəxtlikdən, bu cür təcrübə yalnız cəmiyyətin qabaqcadən darmadağın edilməsi zamanı qazanıla bilər.

2.Sosializmin uğurları içində qələbə çaldığı xalqlara nə vəd edir

Öz təntənəsinin vaxtnı gözləyən sosializmin- çox az adamlar onun süqtutunu görəcəklər – taleyinə get-gedə böyümək yazılıb və ağlın söylədiyi heç bir dəlil-sübut onun öhdəsindən gələ bilməz. ..

Bununla yanaşı, həm yeni ehkamın ardıcillacıları, həm də onların zəif rəqibləri tərəfindən edilən xəbərdarlıqların sayı kifayət qədərdir. Müasir sosializmi öyrənən bütün mütəfəkkirlər onun təhlükəsi barədə xəbərdarlıq edirdilər və hamısı bizə hazırladığı gələcəklə bağlı eyni nəticələrə gəldilər. Onların hamısının fikirlərini misal görtirmək həddən artıq uzun çəkərdi, amma bəzilərini diqqətə çatdırmaq maraqlı olacaq.

Ən uzağı Prudondan başlayaq. Onun dövründə sosializm heç də indiki kimi təhlükəli deyildi. Sosializmin gələcəyi ilə bağlı o, haqlılığın bəlkə də tezliklə özünü göstərəcək, tez-tez sitat gətirilən səhifəni yazmışdır. "Sosial inqilab yalnız dəhşətlə çevrilişə gətirib çıxara bilər, bunun sürətli nəticəsi torpağın məhsuldarlığını itirməsi və cəmiyyətin itaət altına alınması olacaq, bu vəziyyəti heç olmazsa, bir neçə həftə uzatmaq mümkün olsa, onda qəfil acliqdan üç, yaxud dörd milyon adamın ölməsi də mümkündür. Hökumət vəsaitsiz, ölkə sənayesiz və ticarətsiz qalanda; heç bir vergi ödəməyən departamentlərin mühasirəyə aldığı Paris heç bir ixracı olmadan, özü də idxalsız qalanda; klubların siyasəti və tətillərlə pozulmuş fəhlələr özlərinə hər cür vasitələrlə yemək axtaranda; dövlət zərbxanaya göndərmək üçün vətəndaşların əlindən gümüşü və ziynət əşyalarını alanda; evləri axtarmaq vergi yiğməğin yeganə üsuluna çevriləndə; çörəyin ilk köməsi əllərdən zorla alınanda, ilk evin qapısı sindirilanda, ilk məbəd murdarlananda və ilk məşəl yandırılanda, ilk qan töküldən və ilk baş vurulanda, iyrənc xarabaliq bütün Fransaya yayıldı – onda siz sosial inqilabın nə olduğunu biləcəksiniz. Başpozuq, silahlanmış, qisas arzulayan qəzəblənmiş qara kütlə, dəyənəklər, baltalar, qından sıyrılmış qılınclar, bıçaqlar və çəkicilər, səsini içinə qismış tutqun şəhər; evlərin qabağında polislər; hər cür fikrə şübhə, eşidilən nitqlər, axan göz yaşları, qopan ahlar, qatilaşan sükut; hər yerdə cəsusluq və xəbərçilik; amansız rekvizisiyalar; zorakı mütərəqqi istiqrazlar; qiymətdən düşmüş kağızlar; sərhədlərdə xarici mühabibə, qəddar məsləhətləşmələr, ictimai təhlükəsizlik komitəsi, daşurəkli ali komitə – qondarma demokratik və sosial inqilabın bəhrəsi bax, budur. Mən bütün qüvvəmlə aciz və mənəviyyatsız, yalnız adamları axmaq yerinə qoymağə qabil olan sosializmi rədd edirəm.⁹¹

⁹¹ Bir çox əsərlərdə sitat gətirilən bu səhifə əslində, Q.Sorelin araşdırılmalarına görə, Prudonun müxtalif əsərlərindən seçilmiş, bir

Bir çox sosialist ideyalarına rəğbətinə baxmayaraq, De Laveley demək olar, elə bu cür nəticəyə gəlmış və göstərmişdir ki, qalib sosial inqilab nəticəsində “bizim paytaxtlarımız 1871-ci ildə Parisdə baş verəndən də daha artıq dinamit və kerosinlə daha vəhşicəsinə və xüsusilə daha artıq dağıdılacaqdır”.

Böyük ingilis filosofu Herbert Spenser də eyni cür bədbin fikirlər söyləyir. O, deyir ki, sosializmin təntənəsi “Yer üzərində nə vaxtsa yamanmış ən böyük bədbəxtlik olardı və hərbi müstəbidliklə başa çatardı”.

Yuxarıda gəldiyi nəticəni böyük alim ömrünün 35 ilini həsr etdiyi “Sosiologiya haqqında traktat” adlı böyük əsərinin sonu olan axırıncı cildində inkişaf etdirmişdir. O, diqqəti buna yönəldir ki, kollektivçilik və kommunizm bizi yenidən ibtidai barbarlığa gətirib çıxarardı, həm də ehtiyat edir ki, bu inqilab yaxın gələcəkdə baş verər. O, deyir ki, sosializmin bu qalib mərhələsi uzunmüddətli ola bilməz, amma sosializm onu yaşayan millətdə böyük iflasa səbəb olar, onların bəzilərini tamamilə müflisləşməyə aparıb çıxarar.

Ən məşhur mütəfəkkirlərin yekdil fikrinə görə, sosializmin bərqərar olmasının faciəvi nəticələri belədir, əvvəlcə terror və kommunal dövrünün yalnız zəif təsəvvür verəcəyi daşıntılar; sonra sezarların qaçılmaz dövrü- bu sezarlar süqut dövrünün sezarlarıdır, öz atalarını konsul rütbəsinə ucaltmaga və ona lazımı hörmətlə baxmayanları öz gözlərinin qarşısında öldürməyi əmr etməyə qabildirlər, amma bu sezarlara tayfalararası müharibələrdən və faydasız çəkişmələrdən yorulmuş romalıların müstəbidlərin ağuşuna atıldıqları vaxt dözdükleri kimi dözərdilər. Bəzən bu müstəbidlərin zülmü həddən artıq quduz olanda onları öldürdürlər, amma qəti süqut başlayanınan və barbaralr tərəfindən köləyə çevrilənəcən onları başqaları ilə əvəz

mətnində birləşdirilmiş parçaalardan ibarətdir. Həmin parça bu formada guya “Yournal des Debats”da çıxmışdır.

etməkdən yorulmurdular. Bir çox xalqlar da, deyəsən, müstəbidlərin hakimiyyəti altına düşməyə məhkumdurular, həmin müstəbidlər bəlkə də bəzən ağıllı da olacaqlar, amma zərurət sayəsində heç bir məhrumiyyətə yol verməyəcəklər və azacıq da olsa etiraz cəhdinə dözməyəcəklər.

Həqiqət belədir, axı anarxiyanın öhdəsində yalnız elə müstəbidlik gələ bilər. Amerikada bütün latin respublikaları ən sərt müstəbidliyə ona görə tabe olurlar ki, anarxiyadan qaça bilməzlər.

Sosializmin təntənəsinin doğurduğu sosial iflasın ardınca mütləq dəhşətli anarxiya və ümumi iflas baş verərdi. Bu zaman da dərhal Mariy, Sulla, Napoleon, hər hansı bir general peyda olardı, o general əmin-amanlığı adamların kütləvi şəkildə qırılmasının ardınca dəmir rejim vasitəsilə bərpa edərdi, bu da dəfələrlə tarixdə olduğu kimi, onun sevincə xilaskar edilməsinə mane olmazdı. Bununla belə, o, doğrudan da, xilaskar olardı, çünkü hərbi müstəbidlik olmadığından sosialist rejiminə tabe olan xalq tezliklə zəifləyərdi və dərhal qonşularının ağuşuna düşərdi və onların hücumuna müqavimət göstərməkdə gücsüz olardı.

Mən sosializmin bizə hazırladığı goləcək talelərin qısa xülasəsində müxtəlif sosialist yönümlər arasındaki mübarizəni daha da mürəkkəbləşdirəcək rəqabət haqqında danışmıräm. Kiməsə, yaxud nəyəsə nifrat duymadan sosialist olmaq mümkün deyil. Sosialistlər müasir cəmiyyətə nifrat edirlər, amma bir-birinə daha da artıq nifrat edirlər. Müxtəlif sosialist yönümləri arasında belə qacılımaz rəqabət bu qorxunc, uzun illər ərzində hökumətləri qorxudan, indi isə tamamilə unudulmuş bu bəynəlxalq ittifaqı (*Internationale*) artıq süquta gətirib çıxarmışdır.

“Bir əsas səbəb,— de Laveley yazar, — Beynəlxalq ittifaqın sürətli süqutuna yardımçı oldu. Məhz ayrı-ayrı şəxslərin rəqabəti 1871-ci il kommunasında olduğu kimi, burada narazılıqlar baş verir, qarşılıqlı təhqirlər, şübhələr baş qaldırır, tezliklə isə qəti süqut da başlayır. Heç bir nüfuz qəbul olunmur, razılıq mümkünüsüz olur, assosiasiya anarxiyanın içərisində itib-

batır, əgər bayağı da olsa, başqa ifadə işlətmək mümkünündürsə, - horraya çevrilir. Bu daha bir xəbərdarlıqdır. Necə? Siz dövləti məhv etmək və iri sənayeçiləri aradan götürmək istəyirsiniz və fikirləşirsiniz ki, qayda-qanun birləşmiş korporasiyaların üzənd təşəbbüsü nəticəsində öz-özünə yaranacaq? Amma əgər siz, görünür, fəhlə sinfinin qaymağını təşkil edənlər razılığa gələsi olmursunuzsa, sizdən heç bir qurban və heç bir ümumi məqsəd "yaramaz kapitalla müharibə" tələb etmirsa, cəmiyyətin həyatılıyini necə saxlamaq olar, gündəlik münasibətlərdə fəhlələr daim mübarizə aparan maralları nizama salmalı, hər birinin mükafatlandırılması üçün qərar qəbul etməli olarlarsa, sadə fəhlələr qarşılıqlı razılıqlarını necə qoruyub saxlaya blərlər? Siz üzərində heç bir vəzifə qoymayan baş şuraya təbe olmaq istəmirdiniz, emalatxanalarda sizin işinizi müzəyyənləşdirəcək müdirlərin əmrlərinə necə təbe olacaqsınız?"

Bununla belə, biz sosializmin tədricən və dinc şəraitdə qanuni tədbirlərlə bərqrər edilməsinin mümkünüyünü qəbul edə bilərik və gördük ki, məhz bu cür dönüş göründüyü kimi, latin xalqlarında yaranmışdır, onlar bu dönüşə öz keçmişləri ilə hazırlanmışlar və dövlət sosializmi yoluna get-gedə daha artıq qədəm qoyurlar. Amma biz onu da göstərdik ki, onlar məhz bu yola qədəm qoymaqla sürətlə iflasa yuvaralılmışlar. Görünür, pisliyin hələ o qədər qorxunc olmaması onun dərin olmayıacağı demək deyildir. Dövlət istehsalın bütün sahələrini tədricən öz əlinə aldığından, artıq əvvəldə sübut edildiyi kimi, onların hazırladıqları predmetlərin qiyməti mütləq özəl sənayenin hazırladığı məhsulların qiymətindən baha olduğundan, Molinarının dediyi kimi, "millətin bir hissəsini ən aşağı əməkhaqqı ilə məcburi iş, bir sözlə, köləliyə məhkum etmək qaćılmaz olacaq". Köləlik, kasıbılıq və sezarizm- bütün sosialist yollarının apardığı qaćılmaz uçurum bax budur.

Bununla belə, hər halda, mənə elə gəlir, bu dəhşətli rejimdən yan keçmək mümkün deyil. Heç olmazsa bir ölkənin bütün dünyaya görk kimi onu öz üzərində sınadandan keçirməsi

vacibdir. Bu indiki zamanda yeni əqidə cəngavərlərinin yalançı təhqirlərinin mərhəməti üzündən xoşbəxtlik haqqında xəstəhal sayıqlamalarla yoluxmuş xalqları ayılda biləcək yeganə eksperimental mətləblərdən biri olacaq.

Arzu edək ki, bu sınaq hər şeydən əvvəl düşmənlərimizin qismətinə düşsün. Əgər həmin sınaq Avropada baş versə, hər şey məcbur edir, fərz edək ki, onun qurbanı, məsələn, İtaliya kimi kasib, yarı müflis olmuş ölkə olacaq. Bu ölkənin dövlət adamlarının əksəriyyəti uzun illər ərzində alman ittifaqının zəmanəti altında bizimlə apardıqları müharibənin köməyi ilə təhlükənin qarşısını alanda bu qorxunu hiss edirdilər.

3.Sosializm ölkənin idarəesini necə ələ keçirə bilərdi

Amma sosializm ölkənin idarəesini necə ələ keçirə bilərdi? O müasir cəmiyyətlərin con dayağı olan divarı – ordunu necə yıxa bilər? İndiki zamanda çətin görünən bu məsələ daimi orduların məhv edilməsi sayəsində get-gedə daha asan olacaq. Biz bu haqda artıq sınıf mübarizəni öyrənən zaman danışmışdıq; bu barədə bir daha xatrlatmaq faydalı olacaq.

Bu vaxta qədər ordunun gücünü əsgərlərinin sayı, yaxud silahlارının mükəmməlliyi deyil, onun ruhu təşkil edir, bu ruh isə bir günün içində formalasdırılır .

Çox az, məsələn,— ingilislər kimi,— peşəkar ordunu qoruyub saxlamış xalqlar demək olar, sosialist təhlükəsindən canlarını qurtarmışlar və buna görə də geləcəkdə öz rəqibləri üzərində xeyli üstünlük əldə edəcəklər. Ümumi hərbi mükəlləfiyyətlə yaranan ordular isə get-gedə nizam-intizamsız milli qvardiya olmağa daha meyllidirlər, tarixsə bunun təhlükə anında nəyin bahasına başa gəldiyini göstərir. Yada salaq ki, Parisin mühasirəsi zamanı bizim 300 minlik milli qvardiyamız yalnız kommunanın elan edilməsini və paytaxtın yandırılmasını bacardılar. O zaman bu kütləni silahsızlaşdırmaq imkanından imtina etmiş vəkil sonra tövbə etməyə və camaatın qarşısında

“Allahdan və insanlardan üzr istəməyə” məcbur olmuşdur ki, niyə silahları onların əlindən almadı. O, özünü təmizə çıxarmaq üçün kütlənin psixologiyasını bildiyinə istinad edə bilərdi, amma əgər bu dərsdən istifadə edə bilmiriksə, bizim üçün hansı bəraət ola bilər?

Bu silahlı dəstənin hər cür daxili əlaqəyə və hərbi instinktə malik olmadan kommunə zamanı olduğu kimi, öz silahlarını müdafiə etməli olduqları cəmiyyətə çevirəcəkləri gün cəmiyyət öz məhvini yaxın olacaqdır. Həmin vaxt cəmiyyət öz şəhərlərinin yanğını, anarxiyanın coşqunluğunu, hücumu, parçalanmanı görəcək, xilaskar-müstəbidlərin dəmir dabanını öz üzərində hiss edəcək, tam süquta uğrayacaq.

Artıq indiki zamanda bəzi xalqlar gələcəkdə bizi hədələyən taleyə məruz qalmışlar. Buna görə də, sosial iflası orduları tərəfindən həyata keçirilən millətlərin nümunəsini tapmaq üçün naıməlum gələcək haqqında fərziyyələrə müraciət etmək lazım deyil. Amerikanın bütün latin respublikalarının hansı miskin anarxiya vəziyyətində olduğu məlumdur: daimi inqilablar, cəmiyyətin tamamilə oğurlanması, bütün vətəndaşların xüsusiə də, hərbi təbəqənin mənəviyyatsızlaşması. Orada ordu adlanan şey yalnız qarəti arzulayan və onları qarətə aparmaq istəyən ilk generalın ardına getməyə hazır olan intizamsız dəstələrdir. Öz növbəsində hakimiyyəti ələ keçirmək istəyən hər bir general həmişə öz rəqiblərini məhv etmək və özü onların yerini tutmaq üçün bir neçə silahlı dəstə tapır. Amerikanın bütün ispan respublikalarında hakimiyyət dəyişikliyi o qədər tez-tez baş verir ki, Avropa qəzetləri demək onlardan yazmaqdan imtina etdilər və bu ələmli ölkələrdə baş verən hadisələrlə laplandlardan daha artıq məşğul olmurlar. Əgər Birləşmiş Ştatlar həmin ölkələri öz hakimiyyətləri altına almaqla onlara böyük xidmət göstərməsə, Amerikanın bu hissəsində nəhayət, ibtidai vəhşiliyə qaytmaq qəçilmez olacaqdır.

4.Sosializmlə necə uğurla mübarizə aparmalı

Beləliklə, sosializm hardasa sinaqdan keçirilməlidir, çünkü yalnız belə bir təcrübə xalqları onun cazibəsindən xilas edə bilər, ona görə də bütün səylərimiz yalnız belə bir təcrübənin tezliklə bizdə yox, ölkəmizin hüdudlarından xaricdə sinaqdan keçirilməsinə yönəldilməlidir. Necə olursa-olsun, müəlliflərin təsiri çox azdır, onların birbaşa vəzifəsi – bu məhvedici təcrübənin öz ölkərində həyata keçirilməsindən uzaqlaşdırılmaqdır. Onlar sosializmlə mübarizə aparmalı və onun qələbəsinin yaxınlaşmasını ləngitməlidirlər ki, sosializm hər hansı başqa bir ölkədə baş verə bilsin. Bundan ötrü onun gücünün və zəifliyinin sırrını, eyni zamanda, tərəfdarlarının psixologiyasını bilmək lazımdır.

Bu işə lazımı müdafiəni alımlarə və filosoflara təsir etməyə qabil olan dəlillərlə başlamaq lazım deyil. Kim istədikləri vaxt zəncirdən açılmış əjdahaları ram etmək qüdrətində olduğunu fikirləşən boşboğazları həmişə cəlb edən boğazdan yuxarı populyarlıq və illüziyada kor olmamışsa, o, əla bilir ki, insan cəmiyyəti, kefi istədiyi zaman təzədən qura bilməz, biz hələ üzərində hakim olmadığımız təbii qanunlara tabe olmalıyıq. İndiki məqamda sivilizasiya bütün həlqələri gözəgörünməz tellərlə keçmişə bağlı olan zəncirin bir hissəsini təşkil edir, xalqın təsisatlarını və taleyi onun taleyi həll edir və bu xarakter əsrlərlə formalasdırılır; cəmiyyətin bu təkamülü qeyd-şərtsiz fasılısız baş verir və həmin cəmiyyətlər gələcəkdə indiki kimi olmayıacaqlar, amma eyni zamanda o da şübhəsizdir ki, belə qaçılmaz təkamülə bizim arzularımız və fantaziyalımız istiqamət verməyəcək.

Təkrar edirəm, kütləyə belə dəlillərlə təsir göstərmək olmaz. Müşahidələrdən çıxarılmış və öz aralarında ağlın nəticələri ilə əlaqəli olan bu dəlillər kütlənin nəzərində inandırıcı görünmür.

Kütlə fikirlər və kitablarla qətiyyən maraqlanır. Onu, eyni zamanda, indiki vaxtda israf edilən ən ehtiraslı və aşağılayıcı təriflərlə cəlb edə bilməzsən. Kütlə onu tərifləyənlərə ədalətli nifrətlə baxır və bu tərif həddən artıq olduqca öz tələblərini qaldırır. Kütləyə rəhbərlik etmək üçün onu olmayan ağıla çağırmaq yox, hissərinə təsir etmək lazımdır.

Beləliklə, doğrudanmı, kütləni idarə etmək çətindir? Bu cür fikirləşmək üçün onun psixologiyasını bilməmək və tarixi ilə qəti tanış olmamaq lazımdır. Onu öz arxanca aparmaq üçün yalnız Məhəmməd peyğəmbər kimi yeni dinin banisi, Napoleon kimi qəhrəman, səhralar oğlu Pyotr kimi qarabasmaçı olmaq lazımdır? Əlbəttə, yox. Bunun üçün heç də belə istisna şəxsiyyətlər olmaq lazımdır. Müəyyən qədər cəsarətindən, öz mundirinin nüfuzundan və atının gözəlliyindən başqa heç nəyi olmayan, demək olar, tamamilə naməlum generalın ali hakimiyyətlə həmsərhəd olan – amma keçməyə cəsarət etmədiyi son hüduda çatmasından çox az vaxt keçmişdir. Çələngsiz və özünə inamsız Sezar Rubikon qarşısında geri çəkildi. Yada salaq, tarix bizə göstərir ki, xalq hərəkatı mahiyyətə bir neçə rəhbərin hərəkatı olur, kütlənin sadəlövh sadəliyini, onun əbədi mühafizəkar instinktlərini, əvvəlki əsərimizdə aydınlaşdırmağa çalışduğumız dəyişməz əqidə üsullarını, məhz iddia, təkrar, yoluxuculuq və cazibəni xatırlayaq. Onu da xatırlayaq ki, bütün zahiri əlamətlərinə baxmayaraq, kütlələrə rəhbərlik etmək ayrıca bir şəxsiyyətə güclü təsir göstərən maddi maraq deyil. Kütləyə həyata keçirməyə can ata biləcəyi ideal, mühafizə edə biləcəyi əqidə lazımdır. Amma o, yalnız həvarilərinə uyaraq idealı, yaxud əqidəyə baş qoşa bilər. Onlar yalnız şəxsi cazibələri ilə əqidənin ən möhkəm əsasını təşkil edən heyranlıq və mərhəmət duyğuları oyada bilər. Ləp bu yaxınlarda Fransanın kollektiv-çiliyin dayağı sayılan ən böyük şəhərlərindən biri yalnız

təşəbbüskar, ağıllı və fəal insanın kütləyə bacarıqlı təsiri sayəsində bizim gözlərimiz önündə onları idarə edən sosialist bələdiyyə şurasından ayrıldı.

Kütləni necə, nə vaxt istəsən idarə edi bilərsən. Ən ziddiyətli rejimlər, ən dözülməz müstəbidlər onu cəlb etməyi bacarı anda həmişə kütlənin heyranlığına səbəb olurdular. Kütlə öz səslərini Marata, Robespierə, Burbonlara, Napoleona, respublikaya və hər cür avantūraçılara böyük adamlara verdiyi kimi, eyni asanlıqla verirdi. Kütlə azadlığı köləlik kimi eyni itaətlə qəbul edirdi.

Özünü kütlədən yox, onun rəhbərlərindən qorumaq üçün bunu yalnız istəmək lazımdır. Bədbəxtlikdən, latin xalqlarında, demək olar, sağalmaz olan indiki zamanın əsl əxlaqi xəstəliyi iradə çatışmazlığıdır. Təşəbbüssüzlük və laqeydlik inkişafı ilə birlikdə bu iradə itkisi bizim üçün böyük təhlükə törədir. Əlbəttə, bütün bunlar ümumi mülahizələrdir, onlardan təfərrüatlara keçmək isə çətin olmazdı. Amma müəlliflərin verdikləri məsləhətlər hadisələrin gedişinə hansı təsiri göstərərdi? O asan nəticə çıxarılaçaq ümumi prinsipləri deyib özünün bütün vəzifələrini yerinə yetirməmişdirmi?

Bununla belə, bizim necə hərəkət edəcəyimizi göstərmək eynilə necə hərəkət etməməyimizi göstərmək kimi, o qədər də vacib deyil. İctimai quruluş çox zərif orqanizmdir, onunla çox ehtiyatla təmasda olmaq lazımdır. Daim kütlənin dəyişkən və kortəbii ehtiraslarına məruz qalmak kimi, heç bir şey dövlət üçün məhvedici ola bilməz. Əgər ondan ötrü çox şey etmək lazımdırsa, bu zaman onun vasitəsilə çox nadir hallarda fəaliyyət göstərmək gərəkdir. Bizim bitib-tükənməz islahat layihələrimizdən, arasıksılmədən dövlət quruluşumuzu, təsisatlarınımız və qanunlarınımız dəyişməli olduğumuz fikrindən imtina etsək, çox böyük uğur olardı. Hər şeydən əvvəl

vətəndaşlarımızi tələb etdikləri daimi himayə nəticəsində itirdikləri bu təşəbbüskarlığı, bu müstəqil idarə olunma vərdişini qazanmağa heç olmazsa, bir qədər məcbur etmək üçün dövlətin daimi müdaxiləsini genişləndirməli yox, məhdudlaşdırılmalı olardıq.

Amma bir daha təkrar edirəm, bu cür arzuları söyləməyin nə xeyri var? Onların həyata keçməsinə ümid etmək bizim ruhumuzu dəyişə və taleyin axarının qarşısını ala biləcəyimizi arzulamaq demək deyilmə? Tərbiyəmizin islahatı daha təxirəsalınmaz zərurət və bəlkə də yeganə əsl – faydalı iş olardı. Amma bədbəxtlikdən, o da hər şeydən çətin yerinə yetiriləndir; onun gerçəkləşməsi əsl möcüzəyə məlli ruhumuzun dəyişməsinə gətirib çıxarardı.

Buna necə ümid etmək olar? Digər tərəfdən isə əgər indiki anın təhdid etdiyi təhlükəni əvvəlcədən görürsənsə və nəzəriyyədə ondan qəçməq bu qədər asan görünürsə, burada necə susub qalmaq olar?

Əgər şeylərə etinasızlıq və adamlara nifrat, rəqabət və faydasız mübahisələr get-gedə bizə daha artıq hakim olsayıdı, əgər ən xırda işlərimizə dövlətin müdaxiləsini tələb etməkdə davam etsəydik, artıq çox laxlamış ictimai ittifaq tamamilə dağılardı. Onda öz yerini daha güclü xalqlara vermək və dünya səhnəsindən tamamilə yox olmaq lazımlı gələrdi.

Təbii müdafiəçiləri mübarizədən və səylerdən imtina edəndə bir çox sivilizasiyalar bu cür məhv olurdular. Xalqların məhvinin səbəbi heç vaxt əqli süqut yox, həmişə onların xarakterinin süqutu olmuşdur.

Afina və Romanı belə dağıtdılar. Qədim sivilizasiyaların, bəşəriyyətin kəşflərinin və arzularının varisi tarixin lap yarandığı vaxtdan toplanmış fikir və sənət xəzinəsinin varisi olan Bizans da ömrünü belə başa vurdu.

Salnaməcilər söyləyirlər ki, Sultan Mehmet paytaxtin divarları altında peyda olanda onun ilahiyyatın incəlikləri haqqında mübahisələrlə məşğul olan və öz aralarında rəqabət aparan sakinləri müdafiə haqqında o qədər də narahat olmadılar. Yeni əqidənin nümayəndəsi belə rəqiblər üzərində asanlıqla qələbə çaldı. O, qədim dünya fikrinin son sıginacağı olan məşhur paytaxta girəndə əsgərləri uzun- uzadı fikirləşmədən bu yaramaz boşboğazların ən qışqırıqcılarının başlarını kəsdilər və digərlərini qula çevirdilər.

Bu həddən artıq qədim irqin solğun varislərinə oxşamamağa çalışacaq və onların şəfqətindən ehtiyat edəcəyik. Bir-birimizi ittiham etməyə və faydasız mübahisələrə daha vaxt itirməyəcəyik. Bizi təhdid edən daxili düşmənlərdən bizi ehtiyatlaşdırın xarici düşmənlərlə mübarizə aparmaq lazımlı gəlməmişdən müdafiə olunması öyrənək. Hətta ən cüzi səylərə etinəsizliq etməyək, nə qədər kiçik olsa da, həmin səyləri hərəmiz öz sahəmizdə sərf edək. Axı nəhəng dağlar lap xurdaca qumların yiğilmasından yaranıb. Sfinkslərin qarşımızda qoyduqları və Sfinkslər tərəfindən həzm-rabedən keçirilməkdən qorxa-qorxa həll etməyi bacarmaq lazımlı gələn vəzifələri daim öyrənək. Heç olmazsa, öz-özlüyündə fikirləşək ki, bu cür məsləhətlər axırı çatmış xəstəyə sağlamlıq arzulamaq kimi faydasızdır, elə hərəkət edək ki, guya bunu ağlımiza gətirmirik.

Fəlsəfəsevər fikir adamlarının nəzərinə

“Zəkioglu” nəşriyyatı öz fəaliyyətini dünya fəlsəfəsinin ən görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin nəşri ilə davam etdirir. 100 cildlik “Fikir antologiyası” seriyasından dünyanın ən böyük filosoflarının aşağıdakı əsərlərinin nəşri planlaşdırılır.

O.Haksli,	“Yeni cəsur dünya”;
F.Nitsşe,	“Zərdüşt belə buyurdu”;
A.Şopenhauer,	“Dünya iradə və təsəvvür kimi”;
O. Şpenqler,	“Avropanın qürubu”;
Heydər Camal,	“Peyğəmbərlərin inqilabı”;
J.Tard,	“Təlqin qanunları”;
C.Coys,	“Dublinlilər”;
Konfusi,	“Lunyuy” (Kəlamlar)
	<i>və başqaları</i>

G. Le Bon, “Sosializm psixologiyası”
Baka, “ZƏKİOĞLU” nəşriyyatı, 2011, 416 səh.

Nəşriyyat redaktoru: Nurlan Umud

Korrektorlar:

İlknur və Gilan

Dizayner:

Elnur Səxavətoğlu

Bilgisayar tərtibatçısı:

Rövşənə Nizami qızı

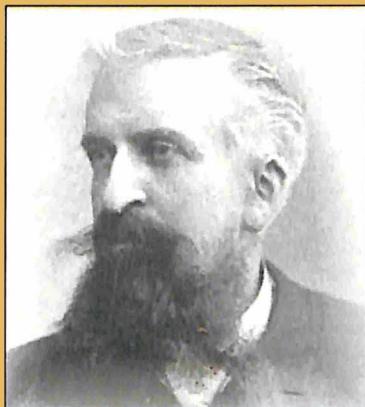
Yığılmağa verilmişdir: 10. 01. 2011
Çapa imzalanmışdır: 23. 01. 2011
Kağız formatı: 84x108 1/32
Şərti çap vərəqi: 26 ç. v..
Sayı: 300 nüsxə
Sifariş: 18

Qiyməti razılışma yolu ilə

“Zəkioğlu” nəşriyyatı
Bakı, Bülbül pr., 11/1
Tel: (055) 817-44-58
(012) 598-25-78

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poligrafiya müəssisəsində
hazır diapositivlərdən istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap
olunmuşdur.*

Xalqların məhvinin səbəbi heç vaxt
Onların əqli səviyyəsinin zəifləməsi
yox, xarakterlerinin süqutu olmuşdur.

Güstav Le Bon "Sosializm psixologiyası" əsərini sosializm və inqilabçılıqla mübarizə məqsədi ilə yazmışdır. Böyük sosioloq və filosof "Ədəb psixologiyası", "Xalqların inkişafının psixoloji qanunları", "Kütlə psixologiyası" kimi elmi əsərlərlə bütün dünyada tanınır. Onun ensiklopedik yaradıcılığı, həqiqətən, heyrət doğurur: məşhur alim fizika-kimya, fiziologiya, antropologiya, sosiologiya, tarix və fəlsəfə üzrə 20-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

